

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

KURULUŞ VE ÇÖKÜŞ SÜREÇLERİNDE TÜRK DEVLETLERİ SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ

Yayına Hazırlayanlar
Mehmet ALPARGU
M. Bilal ÇELİK

ISBN: 978-975-7988-39-7

KURULUŞ VE ÇÖKÜŞ SÜREÇLERİNDE TÜRK DEVLETLERİ SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ (5–6 KASIM 2007)

Yayına Hazırlayanlar
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU
Arş. Gör. M. Bilal ÇELİK

Kapak Tasarımı
Selçuk SELANİK

BASKI
Sakarya Üniversitesi Basımevi

SEMPOZYUM DÜZENLEME KOMİTESİ

Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

Doç. Dr. Haluk SELVİ

Yrd. Doç. Dr. Çetin YAMAN

Öğrt. Gör. Nesimi YALVARICI

H. İbrahim KAYA

Arş. Gör. M. Bilal ÇELİK

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

SEMPOZYUMA GÖSTERMİŞ OLDUKLARI YAKIN İLGİDEN DOLAYI SAKARYA ÜNİVERSİTESİ REKTÖRÜ

PROF. DR. MEHMET DURMAN'A

VE

TÜRK OCAKLARI SAKARYA ŞUBESİ BAŞKANI

DR. İSMET KARTAL'A

ŞÜKRANLARIMIZI SUNUYORUZ.

SEMPOZYUM DÜZENLEME KOMİTESİ

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

TEŞEKKÜR

Milletleşme sürecinde tarih; milliyet duygusunun sosyolojik esasları arasında, önemli bir yer tutmaktadır. Zira dil ve tarih; milletlerin hafızası hükmündedir.

Milletlerin yaşadıkları coğrafyada ve yaşadıkları çağlarda, yaşantı yoluyla elde ettikleri kazanımların ve kayıpların bilinmesi de önemlidir. Zira millet ve devlet hayatı canlı organizma gibi hayat sürecini başlatır geliştirir ve bitirir. Geleceğe devredeceği tecrübeleri o milletlerin yaşaması ve geleceği ile doğrudan ilişkilidir.

Görünen odur ki; Türk Milletinin geçmişte egemen olduğu coğrafyalarda yarattığı adilâne ve insani hayat tarzı, bir daha yeri doldurulamayacak bir durumdadır. Gittiği her yere huzur ve düzen sağlamasını temin eden şartlar kadar, tarih sahnesinde etkisizleşmesinin şartlarının da bilinmesi önem taşımaktadır.

İşte bu eser şanlı geçmişimizi ve yaşadığımız tarihi iniş ve çıkışlarının anlaşılması bakımından millî kültür hayatımızda ciddi olarak bir ihtiyaca cevap verecek ilmî bir çalışma hükmündedir.

Bu vesile ile çalışmanın her mertebesinde emeği geçen şahıslara yüce Türk Milleti ve teşkilatım adına şükranlarımı arz ederim.

Dr. İsmet KARTAL
Türk Ocakları Sakarya Şube Reisi

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ iii

Ali AHMETBEYOĞLU
Hun Devletlerinin Kuruluş ve Çöküş Süreçleri 1

Ahmet TAŞAĞIL
Göktürk Devletlerinin Kuruluşları ve Çöküşleri 21

Saadettin GÖMEÇ
Uygur Türklerinin Tarihi ve Kültürü 31

Üçler BULDUK
Yaşayış Ve Kültür Açısından Eski Türk Devletlerinin Kuruluş Ve Yıkılış Nedenleri 47

Hüseyin SALMAN
Karahanlı ve Gazneli Türk Devletlerinin Kuruluş ve Yıkılışlarındaki Problemler 57

Haşim ŞAHİN
Selçuklu Devletlerinin Kuruluş Devirlerinde Etkili Olan Amiller Üzerine Bazı Düşünceler 65

Ergin AYAN
Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Yıkılış Süreci 83

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Ergin AYAN
Türkiye Selçukluları Devleti'nin Yıkılış Süreci 107

Enver KONUKÇU
Hindistan'daki Türk Devletlerinin Kuruluş ve Yıkılışları ... 131

Dmitry V. VASİL'EV
Altın Orda: Tarih, Ekonomi ve Kültür 153

İsmail AKA
Timurlular 171

Yücel ÖZTÜRK
Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Hakkında Bazı Görüşler 193

Hasan Basri KARADENİZ
Kuruluş Döneminde Anadolu Beylikleri Arasında
Osmanlıları Öne Çıkaran Faktörler 233

Bayram KODAMAN
Osmanlı Devleti: Yükseliş Ve Çöküş 249

Mehmet ALPARGU
Türkistan Hanlıkları 273

Haluk SELVİ
Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu 285

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

ÖNSÖZ

Ankara Üniversitesi Rektörlüğü tarafından 1985'lerde düzenlenen "Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu"nun üstünden uzun yıllar geçti. Bu sempozyumun bildirileri bir süre sonra basıldı ve Türk Devletleri ile ilgili bir rehber kitap haline geldi. Rahmetli hocamız Prof. Dr. Bahaeddin ÖGEL hem hazırladığı tebliğler, hem de sempozyuma yaptığı diğer katkılar yönüyle gerçekten önemli bir çalışma gerçekleştirdi. Aradan geçen yıllar boyunca Türk Devletleri ile ilgili çeşitli araştırmalar çıkmış olmasına rağmen, hâlâ konunun Türk Devletleri bütünlüğü içinde ele alınacak ve araştırılacak önemli hususlarının da bulunduğu görülmektedir.

Bu çerçevenin tespit edilmesi sonucunda, konunun değişik bir boyutta ele alınması gayesiyle, Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi ile Türk Ocakları Sakarya Şubesi tarafından 5-6 Kasım 2007 tarihlerinde düzenlenen "Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu" gerçekleştirildi ve bu sempozyuma çeşitli üniversitelerden gelen çok sayıda bilim adamı katıldı. Sempozyumda araştırmacılar Türk Devletlerinin kuruluşundaki dinamikleri, ortamı ve yapıyı inceledikleri gibi, dağılma olgusunu ve dağılma olgusuna etki eden faktörleri de ele aldılar. Bu bildirilere ek olarak bazı Türk Devletlerinin kuruluş ve çöküş süreçlerini inceleyen sempozyuma katılmamış diğer araştırmacıların da bu kitap için hazırlamış oldukları bildirilere de yer verildi.

Bu çalışmada bütün Türk Devletlerini incelemek gibi bir amaç güdülmemiştir. Ancak kronolojik bir sıraya uyularak Türk Tarihi için örnek sayılabilecek devletler ele alınarak bu devletler çerçevesinde çözümlemelere gidilmeye çalışılmıştır. Devlet olgusunun son derece önemli olduğu, Türk Milleti'nin geçirdiği tarihsel sürecin iyi kavranmasında bu türlü çalışmaların önemli olacağı şüphesizdir.

Çalışmanın tarih alanındaki bilgilerimize yeni şeyler katacağını düşünüyor, bilim adamlarının konuya ilgisinin bu noktalara yoğunlaşmasına yardımcı olacağına inanıyoruz.

Sempozyum Düzenleme Komitesi Adına
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

HUN DEVLETLERİNİN KURULUŞ VE ÇÖKÜŞ SÜREÇLERİ

Ali AHMETBEYOĞLU*

Asya Hun Devleti'nin Kuruluş ve Çöküş Süreci

Çin'in kuzeyinde, Orhun ve Selenga ırmaklarının kaynak havzası olan kutsal Ötüken bölgelerinde bulunan ve tarihte ilk Türk devletini kuran Asya Hunları, M. Ö. 318 yılında devletlerarası arenada gözükmeye ve rol oynamaya başladı[1]. Hunların Orta Asya coğrafyalarında bağımsız bir güç haline gelene kadarki yaşadıkları süreç ve etrafındaki ülkelerin, toplulukların durumu devletlerini kurmalarında belirleyici amil oldu.

Esası hayvancılığa dayanan ekonomileri Hunların tarih sahnesine çıkmalarında, aynı coğrafya ve kaderi paylaştıkları topluluklar üzerinde üstünlük tesis etmelerinde önemli bir faktördü. Nitekim belirli bir nüfus ve askerî kuvvete ulaştıktan sonra kendi yurtlarında üretilmeyen, ihtiyaç duydukları ürünleri elde etmek gayesiyle Çin'in en verimli bölgelerinden birisi olan Sarı Nehir havzasına devamlı akınlar yaparak ciddi ekonomik menfaatler elde etmeye başlamışlardı. Bu aynı zamanda Hun-Çin mücadelesinin başlamasına yol açtığı gibi, kendi kendine yetmeyen geçim kaynakları sebebiyle Çin'in kuzeyinde yaşayan Türk ve Moğol asıllı birçok boyun Hunların sevk ve idaresine girmesine de sebep oldu[2].

Hunların ilk döneminde etraflarında devlet olarak güney-batıda Yüe-çiler, doğuda Tung-hular, güneyde ise Çin bulunmaktaydı. Yüe-çiler Çin'i Orta Asya'ya bağlayan yollar ile mühim ticari şehirler üzerinde oturuyorlardı. Nen-şan sıradağlarına (güney sıradağları) dayanan yaylalarda, bu ulu dağların kuzey eteklerinde hayvanlarını besliyorlardı. Atlı ve savaşçı kavim olan Yüe-çiler İpek

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

1 L. Ligeti, "Asya Hunları", *Attila ve Hunları*, Ankara 1982, s. 26–27; S. Koca, "Büyük Hun Devleti", *Türkler*, c: III, Ankara 2002, s. 687.

2 B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*, Ankara 1981, s. 148–150; L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara 1986, s. 40; S. Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Türkler*, c: III, s. 21.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Yolu'nu ve bu yol üzerindeki şehirleri kontrollerinde tutarak büyük gelir elde ediyorlardı. Tung-hular ise Hunlara nazaran sosyal ve kültürel açıdan oldukça geri olmalarına rağmen askerî olarak Hunların ilk döneminde daha güçlü idiler. Hunların yıkılmalarında önemli rol oynayan Sien-pi ve Wu-huanlar, bu proto-Moğol Tung-hulardan neşet edeceklerdi[3].

Çin topraklarında da bugünkü Çin Ülkesi'ne ismini veren Çin Beyliği, Şi-huangdi idaresinde; Han, Cao, Wei, Çu, Yan ve Çi beyliklerini yıkarak M. Ö. 221 yılında Çin'i tek bir idare altında birleştirerek kendi Çin Sülalesi'ni tesis etti. İdari, hukuki ve ekonomik alanlarda önemli reformlar yaptı. Ülkenin genelinde tek bir hukuku geçerli kıldı. Derebeyleri merkeze bağlayarak, merkezden illere, bucaklara doğru yeni bir teşkilatlanmaya giderek merkezi otoriteyi güçlü hale getirdi. Devlette önemli ıslahatlar yapan İmparator Şi-huangdi yeni tesis ettiği ordu ile harekete geçerek M. Ö. 214 yılında Hunların elinden ekonomik açıdan önemli olan Ordos bölgesini geri aldı. Aynı zamanda eskiden Çin, Can ve Yan zamanlarında yapılan surları birleştirerek Çin Seddi'ni inşa ettirmeye başladı. Böylece kuzeyden gelen akınlara karşı ülkeyi koruma altına aldı[4].

Yüe-çiler, Çin ve Tung-hular tarafından sıkıştırılan Hunlar, Ordos bölgesinin Çin tarafından alınmasından sonra siyasi ve ekonomik kaosla karşı karşıya kaldı. Bu durum her ne kadar Tanhu T'u-man idaresinde Hunları çevresindeki devletlere karşı zor durumda bırakmış ise de, birlikte hareket ettikleri toplulukların, aynı sıkıntıları yaşamaları sebebiyle Hunlar etrafında daha da kenetlenmelerine yol açtı. Fakat bu arada M. Ö. 210 yılında İmparator Şi-huangdi'nin ölmesi Çin'de iç karşılıklara sebep oldu ve bu durum Hunlara yeni fırsatlar doğurdu. Tanhu T'u-man fırsattan istifade ederek kuzey Çin'e sefer açtı ve kaybettiği otlakları geri aldı. Böylece eski itibar ve gücünü tekrar kazandı[5]. M. Ö. 209 yılında kuruluş aşamasındaki Hun Devleti T'u-man'ın oğlu Mo-tun'un darbesi ile sarsıldı. Mo-tun şahzedeliği zamanında Türk hukukuna göre veliaht edilmesi gerekirken, babası tarafından Yüe-çiler nezdinde aradaki barışın teminatı olarak rehin gönderilmiş ve tahtın varisi olarak T'u-man'ın ikinci hanımından olan oğlu veliaht ilan edilmişti. Bu arada T'u-man eşinin baskısıyla Yüe-çi'lere sefere hazırlandı. Bu durumdan haberdar olan ve bu seferin kendisinin ölümü demek olduğunu iyi bilen Mo-tun Yüe-çilerin elinden kaçarak ülkesine geri döndü. Durumu kabullenmek mecburiyetinde olan T'u-man oğlunu ordunun komutasına

3 B. Ögel, *aynı eser*, s. 177–180; B. Ögel, "Büyük Hun İmparatorluğu ve Daha Önceki Devletler", *Tarihte Türk Devletleri I*, Ankara 1987, s. 7–8.

4 W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1987, s. 77–80; De Groot, *Die Hunnen der Verchristlichen Zeit I*, Berlin-Leipzig 1921, s. 39–44.

5 De Groot, *aynı eser*, s. 47–48; I. Vásary, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, (Türk. terc. İ. Doğan), İstanbul 2007, s. 54–55.

atadı. Bilgin, kabiliyetli ve karizması sayesinde kısa sürede asker üzerinde tartışmasız otorite tesis eden Mo-tun, bir sürek avında babasını öldürerek devletin yönetimini ele aldı. Mo-tun (209–174) ile birlikte kuruluşunu tamamlayan Hun Devleti güçlenmeye ve otoritesini Orta Asya coğrafyasına kabul ettirmeye başladı. Mo-tun kısa sürede güçlü komşuları Yüe-çiler, Tung-hular ve Çinlileri yenerek devletini imparatorluk haline getirip ülkenin sınırlarını doğuda Kore'ye, kuzeyde Baykal gölüne ve Ob, İritiş, İşim nehirlerine, batıda Aral Gölü'ne, güneyde Çin'deki Wei Irmağı, Tibet Yaylası, Karakurum dağları hattına kadar genişletti[6].

Bu arada dâhili karşılıklar içerisinde bulunan Çin'de M. Ö. 206 senesinde Liu-bang (ölümü M. Ö. 195), Çin Sülalesi'ni yıkarak Xiang-yü'yü mağlup etti ve M. Ö. 202 yılında kendini imparator ilan ederek Gao-zu adını aldı. Böylece M. S. 221'e kadar devam edilecek olan Han Sülalesi Çin'e hâkim oldu. Han-gaozu Çang-an'i devletin yeni payitahtı yaptı. Han Sülalesi'nin başa geçmesi ile birlikte Çin'de her alanda bir değişim ve yeniden yapılanma sürecine girildi. İdari bakımdan memleketin bir kısmının yönetimini eski asilzadelere mensup olmayan yeni derebeylere verildi. Bir başka kısmı ise bucak ve illere ayrılarak memurların yardımıyla doğrudan doğruya merkezin idaresi altına alındı. Büyük mülk sahipleri memurlar ve âlimlerden orta tabaka oluşturuldu. Devletteki değişim zamanla kendini gösterdi ve siyasi, iktisadi, kültürel açıdan büyük çapta ilerlemeye yol açtı. Han Hanedanlığı döneminden itibaren başlayıp gittikçe gelişen monarşist, hukuki merkezî sistem zamanla Çin'in esas siyasi yapısı haline geldi[7].

Han Sülalesi Çin tarihinde çok önemli bir yer işgal etti. Öyle ki, Çin medeniyetine Han medeniyeti denildiği gibi, Çin'de yaşayanlara Han-ren (Çinli) ismi verildi ve yazı Han-zi (Çin yazısı) olarak tanındı. Han Sülalesi'nin ilk kuruluş dönemlerinde ekonomik ilerleme esas alındı. Nitekim sülalenin kurucusu Liu-bang, ekonomiyi canlandırmak için ordunun dağıtılıp askerlerin evlerine dönmesini ve çiftçilik yapmasını emretti. Halkın uzun süre bedelsiz çalışma mecburiyetini kaldırdı. Savaş döneminde kaçanların kendi yurtlarına dönerek ziraatçılık yapmalarını sağladı. Çok sayıda köleyi azat etti. Ayrıca sosyal ve ekonomik açıdan yenileşme faaliyetlerinin o sıralar oldukça güçlü olan Hun akınlarıyla akamete uğramaması için, onlara değerli hediyeler gönderip dünürlük tesis etti. İlaveten siyasi ve askerî ihtiyaçlardan dolayı aynı soydan olmayan beylikleri yok edip akrabalarını bey olarak tayin etti. Böylece ülke içerisinde her alanı kontrol edebilen güçlü bir merkezî yönetim oluşturmaya çalıştı[8].

6 B. Ögel, "Büyük Hun İmparatorluğu ve Daha Önceki Devletler", s. 9–12; S. Koca, "Büyük Hun Devleti", s. 690–702.

7 W. Eberhard, *aynı eser*, s. 85–86.

8 W. Eberhard, *aynı eser*, s. 91–93; L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 51–58.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Çin'de değişim yaşanırken Tanhu Mo-tun'un Asya coğrafyasının en büyük askerî gücü haline getirdiği Asya Hun Devleti, bu konumunu M. Ö. 140 yılına kadar muhafaza etti. Bu arada ekonomik refah ve zenginliğin getirdiği zafiyetler ile Çinle yakın ilişkiler sonucunda değişen alışkanlıkların özellikle askerî ve siyasi alandaki menfi sonuçları belirli bir süre hissedilemediyse de, M. Ö. 140 yılında Çin tahtına Wu-di'nin çıkması Hunlar ve Çinliler açısından yeni bir dönemin başlangıcı ve Hunların zayıflamaya başlayarak uzun sürecek gerileme ve çöküş sürecine girmelerine neden oldu. Çin tarihinin önemli imparatorlarından birisi olan Wu-di, tahta çıktıktan sonra ülke dâhilinde devleti siyasi ve ekonomik olarak güçlendirmek, asayiş ve birliği sağlamak, hariçte ise topraklarını genişletmek gayesiyle yeni düzenlemeler yaptı[9].

Çin İmparatorluğu M. Ö. 140'ta sadece asıl Çin'den ibaretti ve ülke, her biri kendi hükümdarı tarafından yönetilen tabi eyaletlere bölünmüş olduğu için birçok feodal özellikler gösteriyordu. Böyle olmakla beraber merkezî hükûmet büyük çoğunlukla zadegân mensuplarından meydana geliyordu. Wu-di bütün bunları değiştirdi. Tabi eyaletleri kaldırdı ve her eyaleti merkezî hükûmetin yönetimine aldı. Beylerin nüfuzunu tamamen yok etti. Ayrıca Konfuçyuzim'a büyük önem vererek halkta düşünce birliği sağlamaya çalıştı. Bu politikanın sonucu olarak, Han Hanedanlığı'nın kuruluşundan beri ilk kez Çin keyfiyet ve ad olarak tam bir krallık haline geldi. Wu-di topraklarını genişletmek için gayret gösterdiği kadar, ülkedeki gücünü pekiştirmeye de çaba sarf etti. Çin'in güney batı bölgelerini ele geçirdi. Çin'in güneyindeki Min-yue, Nen-yue ve Dong-yue bölgelerindeki Yue-renleri (Yueliler) mağlup ederek Çinlilerin barış içinde yaşamasını sağladı. Kuzeyde yaşayan ve Çinliler için en büyük tehlike olan Hunları mağlup edebilmek için yeni politikalar oluşturdu. Özellikle bozkır şartlarına uygun Hun tarzında hafif süvari birlikleri kurdu. O zamana kadar Hunlara karşı hep savunmada kalan Çin Devleti, Wu-di ile birlikte saldırı siyaseti takip etmeye başladı. Hunlara karşı harekâtı tek başına yapmaya cesaret edemediğinde müttefikler bulmaya çalıştı[10]. Bunu gerçekleştirmek için de M. Ö. 138 yılında Cang-çien'i Yüe-çi'lere elçi olarak gönderdi. Cang-çien'in vasıtasıyla Yüe-çilere, Hunlara karşı birlikte saldırmayı teklif etti[11].

9 A. Onat, "Çin-Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler", *Belleten*, LIV, 211, 1991, s. 913 vd.

10 W. M. McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, Chapell Hill-North Carolina 1939, s. 131–132.

11 Cang-çien'in faaliyetleri ve sunduğu rapor, Çin İmparatorluğu'nda büyük bir yankı uyandırdı ve daha sonraki Çin siyaseti için de önemli bir rehber vazifesi gördü. Cang-çien'in en büyük gayesi Hunlara karşı Çin'e müttefik aramak idi. bu düşüncelerle uzun maceralardan sonra Yüe-çi ülkesine gitti. Bugünkü Afganistan'ın kuzeyindeki Yüe-çi'lerden istenilen neticeyi elde edemedi. Cang-çien 10 yıla aşkın gezisi ile alakalı olarak imparatora sunduğu raporda, ilk önce uzak batıda Çin menşeli mallar (ipek) gördüğünü kaydetti. Hunlar ve daha ileride yaşayan kavimler yüzünden bu eşya, İç

İmparator, Yüe-çi yardımını beklerken Hunlarla görünüşte dost kalmanın gerekli olduğunu düşündü. Bunun için aradaki barış ve dostluk anlaşmasını yeniledi. İpek ve kadifeden oluşan armağanlarla Tanhu'nun haremine bir Çin prensesi gönderdi. Aradan 5 yıl geçmesine rağmen, Cang-çien'den hiçbir haber alamayan imparator batıdan gelecek yardımdan ümidini kesti. Hunları yenecekse bunu Çin'in tek başına yapması gerektiğine kanaat getirdi. Bununla beraber Hunlara karşı açıkça meydan okumayı göze alamadığından hile ile zafer elde etmeyi tasarladı. Hazırlanan plana göre Tanhu ve maiyeti kuzey sınırlarındaki küçük Ma-yi Kenti'ne veya At Kenti'ne gitmeye kandırılacak ve yapılacak saldırıyla orada ya tutsak edilecek, ya da öldürülecekti. Hun sarayına sözde Hunlarla kadar birliği yapmak isteyen Ma-yi Kenti yerlisi küçük bir tüccar gönderildi. Adam kentte depolanmış değerli mallardan söz ederek, hem kenti hem de malları büyük bir kolaylıkla ele geçirebilmelerini sağlamak için kendilerini kente götürmek üzere rehberlik etme teklifinde bulundu. Tanhu Kün-çin hemen tuzağa düştü. 100.000 kişilik ordu ile Ma-yi üzerine yürüyüşe geçti. Bu arada 300.000 kişilik Çin ordusu ülkeyi çevreleyen değişik yerlerine gizlenmiş, sessizce Hunların hedeflerine ulaşmalarını bekliyordu. Bir süreliğine Çin stratejisinin başarılı olacağı ve Hun ordusunun tam bir çember içine alınacağı umudu belirdi. Ancak Ma-yi'ye birkaç mil kala Hun Tanhusu birden bütün ovalara hayvan sürüleri yayılmış olduğu halde sürülere göz kulak olacak hiçbir çobanın görünmediğini fark etti. Durumdan şüphelenerek ileri yürüyüşü durdurdu ve küçük bir askerî ileri karakola saldırarak oradaki görevliyi ele geçirdi. Görevli Çinlilerin hileli planını Hunlara açıkladı. Bunun üzerine Tanhu ordusuyla geri dönerek kuzeye geri çekildi. Çin kuvvetleri peşlerine düşmelerine rağmen bir sonuç elde edemedi. Bu olaydan sonra Çin ile Hun İmparatorluğu arasında bütün köprüler atıldı ve yıllarca iki kavim arasında savaş eksik olmadı. Bu savaşlar iki tarafta büyük kayıplara yol açtı[12].

M. Ö. 127 yılında Çin kuvvetleri, Hunlar için psikolojik ve ekonomik ehemmiyeti olan Ordos bölgesini ele geçirdi. M. Ö. 126'da Tanhu Kün-çin'in ölmesi Hun Devleti'nin belirgin bir şekilde çözülme ve bozulma eğilimlerini ortaya

Asya'ya, Yüe-çi'lere giderken, onun da geçmiş olduğu yoldan asla gidemezdi. Bunu soruşturduğunda bunların doğrudan doğruya Çin değil Hindistan'dan gelmekte olduğunu öğrendi. Orada bir güney yolunun geçtiğini anladı. Böylece güney ticaret yolu keşfedildi.
Ayrıca, raporda kendileriyle kârlı ticaret yapılabilecek, biraz cesaretle hâkimiyet altına alınabilecek ve vergiye bağlanabilecek kavimlerin oturdukları zengin memleketlerle, ehemmiyetli şehirler hakkında tafsilatlı malumat verildi. Gerçekten Çin İmparatoru Cang-çien'in tarihî ve coğrafi açıdan önemli olan raporunu okuyarak tavsiyelerini tuttu. Böylece Çin'in batıya doğru yayılma politikası başlamış oldu. Yine Cang-çien'in teklifi doğrultusunda Çin imparatoru Hunlara karşı Wu-sunlarla irtibata geçti. Böylece onların yıkılış sürecinde önemli rol oynayan kavimlerden birisi olan Wu-sunlarla ittifak tesis edildi. Bkz O. Franke, *Geschicte des Chinesischen Reiches I*, Berlin 1930, s. 336 vd.; L. Ligeti, *aynı eser*, s. 51-58.

12 W. M. McGovern, *aynı eser*, s. 135–136.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

çıkardı. Bununla beraber yerine oğlunun geçmesi gerekirken, darbe sonucu kardeşinin çıkması da Hunlar arasında büyük huzursuzluğa ve karışıklığa sebep oldu. Artık birbiri ardınca kifayetsiz ve dirayetsiz kimseler Hun Tanhusu oldu. Hükümdarlıkları çok kısa sürdü. Ülkenin iç işlerinde ve savaşlarda sağlam bir politika yürütülemez hale gelindi. Devletin zayıfladığı M. Ö. 140–87 yılları arasında Çin'de sadece bir imparator hüküm sürürken, Hun ülkesinde Tanhuluk tahtını Kün-çin dışında söz edilmeye değmeyen 7'den fazla kişi işgal etti. Bu liyakatsizlik devletin birçok kademesinde kendini göstermeye başladı[13].

M. Ö. 124 yılında hafif süvari birliklerinden oluşan Çin ordusu, eskiden beri Hunların yaşadığı Kan-su bölgesine saldırarak Hunların bu sağ kanadındaki prensliğini mağlup etti. M. Ö. 121'deki Çinli General Ho K'ü-ping komutasındaki ikinci saldırı ile Çinliler, batıya açılan Kaşgar'ın doğusu ile Kan-su'nun batısı arasındaki bölgeyi ele geçirdi. İmparator Wu-di ticaret yolunda kontrolü sağladı. Bunun sonucunda Hunlar iktisadi olarak büyük zarara uğradı.

Değişik bölgelerde Çinlilerin saldırıları devam ederken M. Ö. 123'ten itibaren Hunlar Go-bi Çölü'nün güneyinde, Çin sınırına oldukça yakın olan başkentlerini daha doğru bir ifade ile askerî karargâhlarını Go-bi Çölü'nün kuzeyindeki Orhun veya Selenga çanağındaki bir yere naklettiler ki, bu saldırıdan vazgeçip savunmaya geçtiklerini gösterir. Artık Türkistan coğrafyasında Çin Devleti ile Hun Devleti arasındaki güç dengesi kesin olarak Çin lehine değişti[14].

Çin ordusunun batıdaki zaferleri ve Hun Devleti'nin güç kaybetmesi sonucunda, tabi eyaletlerden bazıları Hunlardan koparak Çin hâkimiyetine girmeye başladılar. İmparator Wu-di yeni tabilerine büyük itibar göstererek onları rütbe, unvan, para ve toprakla ödüllendirdi. Ayrıca Wu-di, Çin İmparatorluğu'nun stratejik bakımından çok mühim bir şekilde topraklarını genişletti. Kuzeyde Hunlar ve güneyde Tibetliler arasında bir hat çekerek Hunların askerî seferlerde Tibetlilerin desteğini almalarına mani olmaya çalıştı. Daha önemlisi de Çin'in güneyde Kaşgarya ve diğer bölgelerle doğrudan temasa geçmesini sağladı. Bunların yanında İmparator Wu-di, M. Ö. 119'da Hunlara kesin bir darbe indirmeye karar vererek büyük bir ordu vücuda getirdi. Üstün silahlarla donanımlı ve çoğunluğu hareket kabiliyeti fazla Hun tarzında hafif süvarilerden oluşan ordu iki koldan harekete geçti. Kum fırtınası adı verilen savaşta Hunlar mağlup oldu. Güç ve nüfuzları kırıldı. Bu durumdan cesaretlenen Wu-di

13 B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*, s. 540–602; A. Onat, "Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M. Ö. 206-M. S. 220)", *Belleten*, LI, sayı 200, 1987, s. 613.

14 D. Sinor (Derleyen), *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul 2002, s. 182–183; A. Onat, S. Orsoy, K. Ercilasun, *Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, Ankara 2004, s. 26–27.

gönderdiği elçi vasıtasıyla Tanhu'ya kendisine tabi olması teklif etme cüretinde bulundu. Bu isteğe Tanhu büyük bir kızgınlıkla karşılık verdi ve elçiyi tutuklattı[15].

M. Ö. 104 yılına geldiğinde Hun tahtına çok genç olduğu için 'Çocuk Tanhu' denilen yeni bir Tanhu çıktı. Çok geçmeden zalim bir kişilik ortaya koydu. Ülkede büyük bir huzursuzluk ve memnuniyetsizliğe yol açtı. Tanhu'nun yakın akrabalarından olan maiyetindekilerden birisi isyan bayrağını açtı. İsyancı, Çin sarayı ile irtibata geçerek tasarladığı darbe girişiminde kendisine yardım etmelerini istedi ve bunun karşılığında Han Hanedanı'nın sadık bir tebaası olacağına söz verdi. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen İmparator Wu-di, M. Ö. 103'te gereken her türlü yardımı sağlaması için başarılı generallerden Caho-bu'nu 20.000 kişilik ordunun başında Moğolistan'a gönderdi. Fakat isyan başlamak üzereyken Tanhu bu teşebbüsü öğrendi ve isyancıyı öldürdü. Çinliler geri çekildi. Artık çeşitli vesilelerle Çin, Hunların iç işlerine karışır duruma geldi. Çin İmparatorluğu bu devrede Cungarya, Tanrı Dağları, Turfan, Kuçar ve Yarkent gibi Hun topraklarını ele geçirerek Hun Devleti'nin batı bölgesinde gücünü ve prestijini arttırmayı başardı[16]. M. Ö. 100 yılında Çin İmparatorluğu ihtişamın zirvesindeyken, Hun İmparatorluğu ise dâhili çöküntülerden kaynaklanan huzursuzluklarla uğraşmaya devam ediyordu. Hun tahtında Tanhular birbirini izlemiş ve hiç biri ne uzun süre tahta kalabilmiş, ne de dirayetli bir yönetim ve bir kişilik gösterebilmişti. Bu devre içinde uzun yıllar Hun sarayındaki güç, tahttaki hükümranın değil Wei-lu adındaki yetenekli bir Hun vatandaşının elinde idi. Wei-lu Hun asıllıydı fakat eğitimini Çin'de görmüş, Çin'i her yönüyle yakından tanımıştı. Hun başkentine ilk gelişi de, Çin İmparatorluğu'nun bir diplomatik göreviyle olmuştu. Hun topraklarına girişinden kısa bir süre sonra Tanhu'nun hizmetine girerek Çin ile olan bağlantısını koparmış, yalnız o zamanki Tanhu'ya değil, ondan sonrakilere de mahrem bir müşavir, resmî olmayan bir başbakanlık hizmeti gören yüksek bir mevkie getirilmişti[17].

Çin İmparatoru Wu-di'nin M. Ö. 87'de ölmesi Hun Devleti'nde toparlanmaya yol açtıysa da, bu uzun sürmedi. Wu-di'dan sonra gelen imparatorlar da Çin siyasetinde belirgin bir değişikliğe gitmediler. Wu-di'nin bıraktığı yerden devam edilerek M. Ö. 72–71 yılında Hunlar üzerine yeni bir sefer düzenlendi. Bu hareket Hunlar açısından bir nevi sonun başlangıcı oldu. Hun Tanhusu devletinin iyice ters dönen talihini düzeltmek için M. Ö. 71 sonlarına doğru umutsuz son bir gayret gösterdi. Fakat bu seferi Çin'e karşı değil, yaşanılan felaketlerin baş müsebbibi olarak gördüğü Wu-sunlara karşı açtı. Birliklerini Altay Dağlarından geçirip Cungarya'ya soktu ve Wu-sunlara ani bir saldırı yaptı. Baskın

15 W. M. McGovern, *aynı eser*, s. 140–141.

16 W. Samolin, *East Turkistan to the Twelfth Century*, The Hague 1964, s. 23 vd.

17 W. M. McGovern, *aynı eser*, s. 153–154.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Wu-sunların pek beklemediği kış mevsiminde olduğu için halkın pek çoğunu esir etmeyi başardı. Şimdilik bu kadarıyla yetinmeyi uygun gören Hun Tanhusu, Wu-sun ana kuvvetleriyle çarpışmayı beklemeden Moğolistan'a dönmeyi karar verdi. Hun ordusu tam bu sırada, belki de Altay Dağlarını geçerken alışılmamış derecede büyük bir kar fırtınasına yakalandı. Çok fazla sayıda insan ve at öldü. Ülkeye asıl ordunun ancak % 10'u dönebildi[18].

Bu felaketin haberi yıldırım hızıyla Orta Asya'nın geniş ovalarına yayıldı ve çoğu eskiden Hunlara tabi olan topluluklar, uzun zamandan beri nefret ettikleri efendileri olan Hunlardan intikam almak için bu fırsattan yararlanma yoluna gittiler. Hemen hemen aynı zamanda batıdaki Wu-sunlar, kuzeydeki Ding-linglar ve doğudaki Wu-huan ile Sien-piler bütün tabilik bağlarını koparark Hun topraklarına saldırmak üzere ordular gönderdiler. Öte yandan Çinliler de üç koldan harekete geçtiler. Hunların binlercesini öldürmek ve esir almak fırsatını buldular[19].

Felaket üstüne felaket olarak Hun Ülkesi'nin her köşesinde çekirge sürüleri afetiyle büyük bir açlık ve kıtlık baş gösterdi. İddia edildiğine göre bütün nüfusun 2/3'ten fazlası ile büyük baş sürülerinin yarıdan çoğu bu açlık sonucu mahvoldu. Bir zamanlar Çin İmparatorluğu'nun ve Orta Asya'da yaşayan kavimlerin korkulu rüyası, kudretli Hun İmparatorluğu dize getirildi. Özellikle M. Ö. 60–58 yılları arasında hükümdar ailesine mensup olmakla birlikte zor ve hile ile Hun tahtına çıkan Tanhu öyle sert ve sevilmeyen birisi idi ki, bu yüzden ülkenin her yanında iç savaş başladı. M. Ö. 58 yılında Tanhu intihar etmeye zorlanıp, tahta hukuki sahibi Ho-han-yeh çıkarıldı (M. Ö. 58–31)[20].

Tanhu Ho-han-yeh vezirinin de telkinleri ile Çin hâkimiyetine girerek, bu güç mali durumdan kurtulmak istedi. Ho-han-yeh'in bu teklifi Hun Devlet Meclisi'nde sert tartışmaların yapılmasına yol açtı. Bir nevi Hunlar; her şartta istiklali savunanlarla, tek kurtuluş çaresi olarak istiklalden vazgeçip, mali bakımdan kurtuluş için Çin tabiliğini görenler olarak ikiye ayrıldı. İstiklali feda etmek isteyen Ho-han-yeh ve taraftarları şu gerekçeyi ileri sürüyorlardı: "Bu olmamalı! (Devletlerin de) hem güçlü hem güçsüz zamanları olur. Şimdi Çin ezici güce sahiptir. Şehir devletleri ile Wu-sunlar, tıpkı bir cariye gibi hep Çin'e bağlandılar. Şan-yü Tsu-t'e-ho zamanından beri devlet -bir daha birleştirilmeyecek

18 W. M. McGovern, *aynı eser*, s. 168.

19 B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II*, Ankara 1981, s. 125–130. Eyaletlerin başındaki prenslerin Çin ordusuna mağlubiyette Hun Tanhusu tarafından mesul tutulmaları ve Tanhu'nun hışmına uğrama korkuları da Hunlara hıyanette rol oynamıştır. Bkz W. M. McGovern, *aynı eser*, s. 170.

20 B. Ögel, "Batı Hun İmparatorluğu", *Tarihte Türk Devletleri I*, s. 24–25; W. M. McGovern, *aynı eser*, s. 169.

şekilde- bölünüyor. Bundan dolayı Çin'in üstün gücü karşısında boyun eğmek gerekir. Aksi takdirde tek bir gün bile rahat yüzü görülmez. Çin'in hâkimiyeti altında barış ve sükûnet bulunabilir. Yoksa parçalanarak batıp gidilir. Acaba bundan daha iyi öğüt verilebilir mi?"[21].

Liderliğini Ho-han-yeh'in kardeşi Sol Bilge Eligi Çi-çi'nin yaptığı istiklal taraftarlarının fikirleri ise şöyleydi: "Hunlar cesareti ve kuvveti takdir ederler. Bağımlı olmak ve kölelik onlara en adi bir şey olarak gelir. At sırtında savaşmak ve mücadele etmek süratiyle devlet kuruldu. Kavimler arasında kuvvet ve otorite kazanıldı. Yiğit cengâverler ölünceye kadar savaşmalı ki, varlığımızı devam ettirebilelim. Şimdi iki kardeş, taht için mücadele etmektedir. Sonunda ya büyüğü ya küçüğü devlete sahip olacaktır. Gerçi şimdi, Çin bizden daha güçlüdür; fakat (bu durumda bile) Hun ülkesini ilhak edemez! Niçin kendimizi Çin'e bağımlı kılalım? Atalarımızın devletini Çinlilere devredelim? Bu, ölmüş atalarımıza büyük hakaret olur. Böylece, komşu devletler arasında gülünç duruma düşeriz. Evet, bu suretle (Çin'e bağlanmak) sükûnet tekrar tesis edilebilse bile, kavimler arasında yeniden üstünlüğümüzü elde edebilir miyiz? Biz ölsek de kahramanlığımızın şöhreti artacak. Oğullarımız ve torunlarımız daima devletin hâkimi olacaklar"[22].

Meclis'teki bu tartışmadan sonra Ho-han-yeh ile onun Tanhuluğunu tanımayan, Çin tahakkümünü reddeden ve kuzey Moğolistan'da kendine bağlı kuvvetleri takviye eden Çi-çi arasında uzun bir taht mücadelesi başladı. Çi-Çi kardeşini mağlup ederek Orhon Nehri civarındaki başkenti ele geçirdi. Bunun sonucunda Hun Devleti ikiye ayrıldı (M. Ö. 54). Ho-han-yeh'nin yönetimindeki Doğu Hun Devleti Çin tabiliğine girerken, Çi-çi'nin liderliğindeki Batı Hun Devleti ise Çu-Talas havzasında etrafı surlarla çevrili yeni bir başkent kurarak M. Ö. 36 yılına kadar bağımsızlığını muhafaza etti. Ho-han-yeh kendisine bağlı kütlelerle Çin'in kuzey batı sınır bölgesine yani Ordus ve Ping-çu'ya çekildi. Çi-çi Tanhu ise Go-bi'nin kuzeyinde Orhun-Selenga bölgesindeki bağımsız devletini güçlendirmek ve iktisadi imkânlarını artırmak ve hâkimiyetini batıya doğru yaymak gayesiyle M. Ö. 51'de harekete geçti. Tanrı Dağlarının kuzeyi–Issık Göl havalesindeki Wu-sun'ları yenip; Targabatay bölgesindeki Ogur'ları, daha kuzeydeki Kırgızları ve İrtiş etrafındaki Ding-lingleri kendine tabi kıldı. Nüfuzunu Aral Gölü'ne kadar genişletti. Fakat Çin İmparatorluğu'nun Wu-sun'ları ve Kang-kü Devleti'ni kendi yanına alıp harekete geçmesiyle Çi-çi'nin hâkimiyeti sona erdi. Hun başkenti Çin ordusu tarafından tamamen tahrip edildi. Başkentte ibretlik bir müdafaa yapılarak sokaklarda kanlı savaşlar verildi. Hun Tanhuluk sarayında oda oda çarpışıldı ve Çi-çi, yanında oğlu ve hatunu da dâhil saray mensuplarından bir grupla göğüs

21 S. Koca, *Büyük Hun Devleti*, s. 704.

22 A. Donuk, "İlk Türk Milliyetcisi Çi-Çi Tanhu", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sayı 3, 1987, s. 44–45.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

göğüse vuruşup hayatını feda etti (M. Ö. 36). Böylece bağımsız Batı Hun Devleti sona erdi[23].

Türkistan sahasında M. S. 18–46 yılları arasında güçlü devlet adamı Tanhu Yü, Hunlara yeniden bağımsızlık kazandırıp eski günleri andıran siyasi kuvvet elde ettiyse de, bu durum da uzun sürmedi. Yü'nün ölümünden sonra oğlu Pu ile yeğeni Pi arasında çıkan taht kavgaları Hunları tekrar kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayırdı. Güney Hun Devleti Çin'e bağımlı kalarak Çin'in tayin ettiği Tanhular tarafından idare edildi. Kuzey Hun Devleti ise çevresindeki diğer kavimlerle mücadele ederek istiklalini korumaya çalıştı. Bağımsız bir siyaset takip edemeyen Güney Hun Devleti ayrıca Çin ile çevresindeki diğer kavimlere karşı mücadele eden bağımsız Kuzey Hun Devleti arasında tampon görevi yaptı. Kuzey Hun Devleti'nin siyasi varlığı, Wu-huan ve Siyen-pilerin devamlı baskısı sonucunda Miladi 2. asırda sona erdi. Hun boyları Moğolistan'ı boşaltmak mecburiyetinde kaldı ve batıya çekilerek Kazak bozkırlarında yaşayan soydaşlarına katıldı. Çin hâkimiyeti altında yaşayan ve iç karşılıklar içerisinde bulunan Güney Hun Devleti ise 216 yılında Çin'in topraklarını işgal etmesiyle nihayet buldu[24].

Netice olarak, kendisinden sonra kurulan Türk devletlerine teşkilat ve zihniyet açısından temel teşkil eden ve tespit edilen ilk Türk devletini kuran Asya Hunları; Çin'in yıkıcı politikaları başta olmak üzere siyasi, askerî, iktisadi, kültürel, coğrafi, iklim ve tabii afetler gibi birçok sebepten ötürü, M. Ö. 140'lı yıllardan başlayarak uzun bir sürecin sonunda tarihe karıştı. Fakat Hun Devleti tarihin bilinmeyenlerle dolu derinliklerinde kalmışsa da, devleti yıkan saikler daha dün gibi hâlâ canlı olarak karşımızda durmaktadır.

Avrupa Hun Devleti'nin Kuruluş ve Çöküş Süreci

Orta Asya'da hâkimiyetlerini kaybeden Hun boylarının büyük kitlesi, IV. yüzyılın ikinci yarısı başlarında "Kuzey Göç Yolu"nu takiple Hazar Denizi kuzeyindeki "Kavimler Kapısı" adı verilen geçitten geçerek Doğu Avrupa'da görülmeye başladılar[25]. Hunların batıda ilerleme, fetih ve Avrupa coğrafyasında devlet kurma sürecinde faaliyette bulundukları saha içerisinde siyasi ve etnik durum şöyleydi: Çin, 220 yılında Han Hanedanlığı'nın yıkılışından 581'de Sui Sülalesi'nin kuruluşuna kadar geçen sürede siyasi ve ekonomik olarak kargaşa

23 İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1997, s. 65–66.

24 H. Schreiber, *Die Hunnen*, Münih, 1978, s. 17–80; B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II*, s. 252 vd.; A. Onat, "Hunların Doğuda Üstünlük Dönemi (MS. 46)", *Cumhuriyetin 60. Yıldönümü Armağanı, DTCF Dergisi*, Ankara 1987, s. 390–395; S. Koca, *Büyük Hun Devleti*, s. 705–706.

25 Bu yol, Hazar ve Kıpçak bozkırları adı verilen geniş düzlükler üzerinden Tuna Nehri mansıbına kadar iner. Bu ırmağın açtığı vadi boyunca ilerliyerek "Demir Kapı" geçitinden aşar ve muazzam Macar Ovası'na kadar uzanır.

içerisinde bulunuyordu. Siyasi mücadeleler neticesinde çıkan uzun savaşlar, istilalar ve tabii afetler Çin'i iyice zayıflattı ve savunmasız bıraktı. Bu ahval her bölgede derebeyliklerin ortaya çıkmasına sebep oldu. Birlik sağlanamayan ve farklı sülaleler tarafından çok sayıda devlet kurulan Çin, bu dönemde sınırlarının uzağında cereyan eden hadiselerle ilgilenecek vaziyette değildi[26].

IV. yüzyılın sonlarında Avrupa coğrafyasının ise güney kesimini Büyük Roma İmparatorluğu, kuzey kesimini ise birçok küçük kavim işgal ediyordu.

Roma İmparatorluğu'nun kuzey sınırları Kuzey Kafkasya ile Tuna ve Ren ırmaklarından geçmekteydi. O sıralarda Roma İmparatorluğu siyasi ve ekonomik çöküntü içerisinde bulunuyordu. Ayrıca batıda çeşitli kavimlerin hücumları, liyakatsiz imparatorların idaresi ve iç mücadeleler imparatorluğu iyice güçsüzleştirmişti. İmparator Diocletianus (284–305), yeni bir düzen ile devleti iki 'Augustus' idaresinde bölmüştü. Bu durum iktidar mücadelesini arttırdı. Devletin merkezini yeniden kurduğu 'Constantinopolis'e geçiren Büyük Constantinus (306–337)'un kudretli idaresi gerilemeyi belirli bir süre durdurdu, fakat onun ölümünden sonra devlet zayıflamaya devam etti. Mücadele içinde geçen I. Theodosius devri sonunda, 364'ten beri batı ve doğu diye ikiye ayrılan imparatorluk, onun ölümü ile iki oğlu arasında kesin şekilde bölündü. Batı Roma'yı Honorius (395–423), Doğu Roma'yı da Arcadius (395–405) aldı. Batı Roma, Kuzey kavimlerinin sürekli akınları ve tahripleri sonunda tamamen çöktü. Doğu Roma, daha çok Grek karakteri alarak hâkimiyetini devam ettirdi[27].

Hunlar daha batıya göç etmeden Türkistan'da bulundukları zamanda Güney Rusya üzerinde uzun süre hâkim olan İskitler ve çeşitli Sarmat grupları tarafından batıya itilmişlerdi. Sarmat baskısının artması neticesinde İskit İmparatorluğu tamamen parçalanmış ve küçük İskit grupları geri çekilerek bağımsızlıklarını kısa süre korumuşlardı, fakat bunlar da Sarmatlar tarafından ele geçirilerek varlıklarına son verilmişlerdi[28]. Bundan sonra Sarmat grupları hızlı bir şekilde batıya geldiler ve Kafkasya bölgesini tamamen geçerek, kuzey-batı İran topraklarının büyük bir kısmını yağma ettiler. Fakat daha büyük bir bölgeyi ele geçirmek için de batı istikametine yönelmeye devam ettiler. Güney Rusya'ya ilave

26 W. Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 123 vd.

27 F. Altheim, *Attila Et Les Huns*, Paris 1952, s. 93–100; C. Diehl, *Bizans İmparatorluğunun Tarihi*, (Türk. terc. A. G. Bozkurt), İstanbul 2006, s. 19–24. A. Alföldi, "The Invasions of Peoples From the Rheine to the Black Sea", *CAİ*, 12, London, 1939, s. 138–164. Ayrıca Montesquieu, *Romalıların Yükselişi ve Düşüşü*, İstanbul 2001; E. Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi I-V*, (Türk. terc. A. Baltacıgil), İstanbul 1986, 1987, 1988, 1995 kitablarına bakılabilir. Türkçe yayımlanmış olan eserler, bu mevzuda bir bütün olarak değişik vecheleriyle bilgi vermesi açısından önemlidir.

28 W. M. McGovern, *aynı eser*, s. 341-356; F. Altheim, *Attila*, s. 64 vd.; H. János, *Studies on the History of the Sarmatians*, Budapest, 1950, s. 9 vd.; İ. Durmuş, *İskitler*, İstanbul 2007, s. 92-93.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

olarak, sonraları şimdiki Romanya topraklarını aştılar. Bazı Sarmat grupları daha ileri giderek Karpat dağlarını geçtiler ve Doğu Macaristan (Tuna'nın doğu ve kuzey bölgesi)'ı işgal ettiler. Bu Sarmat gruplarından bazıları Tuna Nehri'ni geçerek Roma İmparatorluğu'nun korunan kısımlarını yağmaladılar. Zaman zaman Roma birlikleri de Tuna'yı geçerek misilleme yolu ile Sarmatlara saldırdılar[29].

Hunlar çağında Sarmatlar ayrı ve farklı gruplara ayrılmışlardır. Bunlardan en önemli üç tanesi şunlardır: Macaristan'ın büyük kısmını işgal eden Jazygler; ağırlık merkezi güney-batı Rusya'da olan Roxolanlar ve Alanlardır. Sarmatların doğu bölümünü oluşturan ve yenilmez okçular olarak görülen Alanlar İtil -Ten ırmakları arası ile Kuzey Kafkasya'da yaşıyorlar ve göçebe idiler[30].

Yaşadıkları sahalarda kendi aralarında birlik tesis edemeyen Sarmatlar, bunu fırsat bilen Güney Rusya'daki istilacıların kuzey ve batı yönlerinden taarruzları sonucunda mağlup oldular. Bu bölgedeki Sarmatların mirascıları Baltık Denizi kıyılarına daha önceden dağılmış olan Germen kabileleri idi[31]. Romalılara göre Germanya bölgesi, doğuda Ren'den Vistül'e, kuzeyde ise Tuna'dan Baltık Denizi'ne kadar uzanan sahayı içine alıyordu. Bu bölge aşağı yukarı günümüzde Hollanda, Almanya, Danimarka, Çek, Slovakya Cumhuriyetleri, Macaristan ve Romanya'yı kapsıyordu. Belli başlı Germen kavimleri ise Ren yukarısında Franklar, Belçika'nın bu kısmında Salienlar, Moesia Nehri'nin kenarına kadar Ripuarlar, Ren Nehri kolunda Burgundlar ile Vandallar, daha güneyde ise Alamanlar idi. Ayrıca Tuna'nın aşağısında Markomanlar, Danimarka'dan Ren'e kadar kuzeydenizi kenarında Angle ve Saxonlar bulunmaktaydı[32]. M. S. 200 yılına kadar güneye ve güneydoğuya kaydılar. Eskiden Sarmatlar'ın elinde bulunan Avrupa'daki tüm yerleri yavaş yavaş işgal ettiler. Bu arada Macaristan'daki Sarmatların küçük grupları ayakta kalabildi ve kısa süre bağımsızlıklarını koruyabildiler. Orta Asya'dan ard arda gelen Hun saldırıları, Germenleri Sarmat Ülkesi'ni terketmeye zorladı. Germenlerin güney-batı yerine güney-doğuya genişlemesi belirsiz bir şekilde devam etti ve daha sonraki dünya tarihi bakımından derin izler bıraktı[33].

29 W. M. McGovern, *aynı eser*, s. 356–357; A. Berthelot, *L'Asie Ancienne Centrale Et Sud-Orientale*, Paris 1930, s. 43 vd.

30 K. Zeuss, *Die Deutschen Und Die Nachbarstämme*, Heidelberg, 1925, s. 270-285, 691 vd.; İ. Durmuş, *Sarmatlar*, İstanbul 2007, s. 65-81.

31 W. M. McGovern, *aynı eser*, s. 357.

32 A. N. Kurat, *IV-XVII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972, s. 1417; T. Sandor, *Germania*, Budapest, 1969, s. 8–37.

33 W. M. McGovern, *aynı eser*, s. 358–359; I. Vásary, *aynı eser*, s. 84–85.

M. S. II. yüzyıldan beri Romalılar, kuzey-doğu komşuları olarak Sarmat grupları ve çeşitli kavimler ile iç içeydiler. Bu kavimler daha sonraki tarihî gelişimde mühim rol oynayacaklardır. Nitekim Macaristan'da Vandallar, Suebler (eski Quadların bir kolu), Karpatlar'ın eteklerinde Transilvanya (sonraki Erdel)'da Gepidler; Güney Rusya'da ise Gotlar bulunmaktaydılar. Avrupa'nın güçlü ve önemli kavimlerinden olan Gotların iskân sahaları Don arazisinin ötesinde Olt Irmağı'na kadar bütün Eflak ovalarını kaplamakta, Moldavya ile Erdel'in güneyindeki dağlara kadar uzanmaktaydı. Dinyester ve Don ırmakları arasında Doğu Gotları (Ostrogotlar), Dinyester'in batısında ise Batı Gotları (Vizigotlar) yaşamaktaydılar. Ayrıca İtil'in batısında Volga havzasından Fin Körfezi'ne kadar geniş ormanlık sahada birçok Fin kavmi, Dinyeper'in batı istikametinde Karpatlara doğru da çeşitli Slav kavimleri, bugünkü Bavyera'da Alamanlar, Orta ve aşağı Ren boyunda da Franklar bulunmaktaydılar[34].

Milâdın ilk yıllarında Baltık Denizi'nin güney sahillerinde yaşamış olan Gotlar, tesbiti güç bir takım sebeplerden dolayı, II. asrın sonunda bugünkü Güney Rusya havalisine göç etmişlerdir. Bunlar Karadeniz sahillerine kadar gelmişler ve Don ile Tuna arasındaki sahayı işgal etmişlerdir. Güney Rusya bozkırlarına yerleşmiş olan Gotların faaliyetleri, III. asırda iki istikamet aldı. Bunlar bir taraftan Karadeniz sahillerine denizden akınlar icra etmeye çalışırlarken, diğer taraftan da güney batıda Romalıların Tuna sınırlarına yaklaştılar ve imparatorlukla ilişkiye geçtiler. Sarmatları Kıpçak Bozkırı'ndan çıkardılar. III. yüzyılın ilk yarısında Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldılar. M. S. IV. yüzyılın başlarında Gotlar arasında siyasi liderlik Doğu Gotlarına geçti. Özellikle Doğu Got Kralı Ermanarik bu gücü elinde bulunduruyordu. Ermanarik, kuzeydoğu Asya'da yaşayan Slav kabilelerinin ülkesini fethederek krallığını bir imparatorluğa dönüştürdü. Batı Gotları ve onların daha da batıda olan komşuları üzerinde siyasi bakımdan bir nüfuza sahip oldu. Batı Gotları ise en ünlüsü Athanarik olan kendi kabile reisleri tarafından idare edilmekteydiler[35].

366 yılında Romalılar ile Gotlar arasında savaş çıktı. Roma ordusu mağlup oldu. 369 yılına kadar süren bu mücadeleler neticesinde, 370 yılında Gotlar ile Roma İmparatorluğu arasında bir antlaşma yapıldı. Buna göre; Romalılar Gotların kesin bağımsızlığını kabul ettiler. İki yer hariç Gotların Tuna'yı geçmesi yasaklandı. Bu iki yerde ise Romalılar ile Gotlar arasında ticaret yapılan merkezler

34 A. Makte, J. Isaac, *Histoire Romaine*, Paris, 1925, s. 416–419.

35 F. Altheim, H. V. Haussig, *Die Hunnen in Osteuropa*, Baden-Baden 1958, s. 63–66; I. Bóna, *De la Dacie Jusqu'a Erdöelve L'époque de la Migration des Peuples en Transylvania* (271–895), *Histoire De La Transylvania*, Budapest, 1993, s. 67–80; O. Pritsak, *The Goths and The Huns, Teoderico ei Goti tra Oriente e Occidente*, Editör A. Carile, Ravenna 1995, s. 33–35.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

bulunmakta idi. Bu antlaşmayla Gotlar, Hun akınlarından önce Roma İmparatorluğuna karşı aktif hareketlerinden vazgeçtiler[36].

Sâsâniler ise II. Şapur (309–379) öldüğünde oldukça güçlenmiş, doğudaki düşmanlarla uzlaşmışlar ve Ermenistan'ı kontrol altına almışlardı. Sâsâni İmparatorluğu, II. Şapur'un ölümünden I. Kavad'ın (483–531) taç giymesine kadar Doğu Roma İmparatorluğu'yla girişilen bir kaç savaşın dışında nispeten durağandı. II. Şapur 379 yılında öldüğünde, üvey kardeşi II. Ardeşir'e (379–383; Kuşanlı Vahram'ın oğlu) ve onun oğlu olan III. Şapur'a (383–388) güçlü bir imparatorluk bırakmıştı. Fakat ikisi de II. Şapur'un kabiliyetlerini gösteremediler. IV. Behram da (388–399) babası kadir pasif olmasa da imparatorluk için önemli bir şey başaramadı. Bu zaman zarfında Ermenistan, Roma ve Sâsâni imparatorlukları arasında anlaşma sonucu paylaşıldı. Sâsâniler Büyük Ermenistan üzerindeki hâkimiyetlerini yeniden kurarken, Doğu Roma İmparatorluğu Batı Ermenistan'ın küçük bir bölümünü elde tuttu[37].

IV. Behram'ın oğlu olan I. Yezdigirt (399–421) diplomatik açıdan kuvvetliydi ve fırsatçıydı. I. Yezdigirt dinî tolerans uyguladı ve dinî azınlıkların yükselmesi için onlara hürriyet sağladı. Onun dönemi nispeten huzurlu geçen bir zaman dilimi oldu. Romalılarla uzun süren bir barış antlaşması imzaladı. I. Yezdigirt'in halefi, en çok bilinen Sâsâni krallarından biri ve birçok efsanenin de kahramanı olan oğlu V. Behram'dır (421–438). V. Behram, daha çok bilinen adıyla Behram-ı Gur, babası I. Yezdigirt'in bir Arap hanedanı olan El-Hirah tarafından yardım gören asilzadelerin muhalefetleri neticesinde aniden ölmesinin (ya da suikaste uğraması) ardından tacı ele geçirdi. 427 yılında Eftalitlerin (Ak-Hunlar) doğuda başlattıkları işgali durdurdu. V. Behram'dan sonra tahta çıkan oğlu II. Yezdigirt (438–457) adaletli ve ılımlı bir hükümdardı. Fakat I. Yezdigirt'in aksine azınlık dinlerine özellikle Hristiyanlar'a karşı sert bir politika uyguladı[38].

II. Yezdigirt, hükümdarlığının başlarında Hintli müttefikleri de dâhil olmak üzere farklı kavimlerden oluşan karma bir ordu kurarak Doğu Roma İmparatorluğu'na saldırdı. Yezdigirt ağır bir selle karşılaşmasaydı, şaşkınlık geçiren Romalılar karşısında Roma içlerine kadar ilerleyebilecekti. Doğu Roma İmparatoru II. Theodosius, komutanını II. Yezdigirt'in kampına göndererek barış çağrısında bulundu. 441 yılında devam eden görüşmeler neticesinde iki imparatorluk da karşılıklı olarak sınırlarına istihkâm oluşturmayacaklarına dair

36 W. M. McGovern, aynı eser, s. 358 vd. ; H. Wolfram, *Geschichte Der Goten*, Münih, 1979, s. 16 vd.

37 I. Bóna, *Das Hunnenreich*, Stuttgart, 1991, s. 19–24; R. Furon, *İran*, İstanbul 1943, s. 97vd. ; Jean -Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul 2001, s. 124–126.

38 E. Naskali, "İran", *DİA*, 22, s. 395; M. Bala, "İran", *İA*, V/2, s. 1015; M. Mokri, "Iran", *EI²* (İng), IV, 11–12.

söz verdiler. II. Yezdigirt daha kuvvetli olmasına rağmen Kidarite Krallığı'nın Parthia ve Harezmiya'daki akınları sebebiyle daha fazlasını istemedi. Kuvvetlerini 443'te Nişabur'da topladı ve Kidaritelere karşı uzun süreli bir sefer başlattı. Birçok muharebenin ardından, 450 yılında Kidariteleri mağlup ederek Amu-Derya Nehri'nin ötesine sürdü. Son yıllarında, Kidaritler ile tekrar savaştı. 457 yılında ölümü üzerine II. Yezdigirt'in daha genç oğlu III. Hürmüz (457–459) başa geçti. Kısa hükümdarlığı esnasında, soylular sınıfının desteğini arkasına alan büyük kardeşi I. Firuz ile sürekli mücadele etti. Baktria'da Akhunlar (Eftaliteler) ile savaştı. Firuz tarafından 459 yılında öldürüldü. V. yüzyıl başlarında, Akhunlar diğer göçebe gruplarla birlikte İran'a saldırdı. Başlangıçta, V. Behram ve II. Yezdigirt, bunlara kesin mağlubiyeti zorla kabul ettirdi ve doğu tarafına sürdü. Hunlar V. yüzyıl sonlarında tekrar gelerek İranlı I. Firuz'u (457–484) 483 yılında yendiler. Bu zaferin ardından İran'ın doğu bölgelerini işgal eden Hunlar buraları yağmaladılar. Böylece yıllar sonra öçlerini almış oldular. Bu saldırılar imparatorluğa düzensizlik ve kaos getirdi[39].

Sogdiana bölgesini ele geçirip, 370'li yıllarda İtil Nehri'ni geçerek İtil, Don ve Kafkasya arasındaki sahada yaşayan Alanları mağlup ettikten, İtil-Don ırmakları arasındaki dağınık Sarmat gruplarına nüfuzlarını kabul ettirdikten sonra, coğrafi, askerî, siyasi ve iktisadi şartların uygun olduğu ve kendilerine karşı koyabilecek bir gücün bulunmadığı böyle bir ortamda Balamir idaresinde ilerleyen Hunlar, hâkimiyetleri altına aldıkları Alanlarla birlikte 17 kavmin itaat ettiği büyük bir devlet olan Ostrogotların (Doğu Gotları) topraklarına saldırdılar. Ostrogotları ağır bir mağlubiyete uğrattılar ve hâkimiyetleri altına aldılar (374–375). Bu zaferden sonra Hunlar, Dinyester Nehri'nin sağ taraflarında bulunan Athanarik idaresindeki Vizigotlar (Batı Gotları) üzerine bir gece baskınıyla hücum ettiler ve Vizigotları bozguna uğrattılar. Athanarik kendisine bağlı kitlelerle birlikte Karpatlara kaçarak canını kurtarabildi (376). Hun kuvvetlerinin ilerlemesi neticesinde harekete geçen ve birbirlerini yaşadıkları yerlerden atan kavimler, Roma İmparatorluğu'nun kuzey eyaletlerini alt-üst ederek İspanya'ya kadar uzanmak suretiyle Avrupa'nın etnik çehresini değiştiren "Kavimler Göçü"nün başlamasına sebep oldular. Bu durum, Hunlarla henüz hiç karşılaşmamış olmalarına rağmen Romalıları ağır ekonomik ve siyasi krizle karşı karşıya bıraktı. Artık Avrupa içlerine nüfuz etmeye başlayan Hunlar; merkezlerini IV. yüzyılın ortalarında Hazar Denizi'nin kuzeyinden İtil Irmağı'na kadar uzanan bozkırdan Karpatlara doğru kaydırarak, 374 yılında Ostrogotların mağlup olmasından

39 Procopius, *Historiae*, neşr. L. Dindorf, Bonn 1823, s. I, 7, 1; W. M. McGovern, *aynı eser*, s. 410–414; E. Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Ankara 1973, s. 75–83.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

yaklaşık 30 yıl sonra güçlerini Roma başta olmak üzere birçok kavime kabul ettirmişler ve Avrupa coğrafyasında bir Türk devleti tesis etmeye başlamışlardır[40].

Avrupa'da ilerlemeleri "yüksekten esen kasırgalara" benzetilen, I. ve II. Balkan seferleriyle Doğu Roma; Campus Mauriacus Savaşı ve Roma Seferi ile Batı Roma imparatorlukları başta olmak üzere otuzdan fazla kavim ve topluluğu etki alanına alan Hunların kurduğu devlet kısa sürede sınırları tam olarak bilinemeyen, fakat bir taraftan Atlas Okyanusu üzerindeki adalara, diğer taraftan Sâsâni sınırına belki de Altaylara kadar uzanan büyük bir imparatorluk haline geldi[41]. Zaten başlangıçtan beri Hunların hareket sahaları kendi hayat şartlarına da uygun Doğu Avrupa'daki bozkırlarda oldu[42]. Nitekim Hunların batı istikametindeki ilerlemeleri Balkaş Gölü'nün güneyinden Sogdiana bölgesine, oradan Kafkasya önlerine ve Don-Volga nehirlerinin aşağı mecralarına doğru idi. Buradan Orta Tuna merkezli Hun fütühatı Ukrayna'nın bütün güney bölgesi, sonra Don-Volga arasındaki düzlük, kuzeyde Saratov ve Kuybişev'e kadar uzanan, güneyde ise Don Nehri'nin aşağı kısmı, Volga ve Kafkaslar tarafından kesilen açık, otlu Avrupa bozkırlarını kapsadı[43]. İklimin kurak olması dolayısıyla büyük çapta ormanları olmayan, fakat otlu ve hayvan yetiştirmeye müsait, Mançurya'dan Karpatlara kadar uzanan bu bozkır sahası iki mıntıkaya ayrılırdı. Biri toprakları münbit, ikincisi ise kumlu olan saha idi. Hunların merkezi durumundaki Macar Ovası, Karpatlar bölgesindeki bozkırların kalbi durumundaydı. Bu stratejik ve verimli

40 A. Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara 2001, s. 25–42.

41 Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften IV*, Berlin 1906, s. 539; F. Altheim, *Geshichte Der Hunne, I*, Berlin 1959, s. 4 vd.; L. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, s. 69.

42 Nitekim daha merkezlerini Don bölgesinden Avrupa içlerine kaydırmadan evvel Hunlar planlı bir şekilde yerleşerek vatan haline getirilecek en müsait toprakları bulmak için iki koldan keşfe çıktılar (395). Ağırlık merkezi Tuna olan Batı kanadı tarafından organize edilen bir kısım Hunlar, önce donmuş olan Tuna'dan geçerek Moesia düzlüklerini zapt ettiler. Buradan Alpler'e kadar akınlar yapmayı denediler. Balkanlar, İllyria ve Trakya'ya kadar ilerliyerek tahrip ettiler. Hunların bu hareketi Romalılardan çok, 20 yıl önceki dehşeti içlerinde taşıyan Gotlarda büyük bir korku uyandırdı. Merkezi Don Nehri civarında bulunan doğu kanadı tarafından tertip edilen ve Basık ile Kursık adlı iki bey tarafından idare edilen bir kısım Hunlar ise Kafkasya üzerinden Küçük Asya (Anadolu) ve Suriye'ye vardılar. Bu Anadolu keşfi sırasında Hunlar; bugünkü Erzurum ve Karasu ile Fırat'ı geçerek Malatya ve Çukurova bölgesine kadar ilerlemişler, Urfa ile Antalya'yı kuşatıp, Suriye'ye gelerek Kudüs taraflarına ulaşmışlardır. Orta Anadolu'ya, Kayseri-Ankara civarına kadar gittikten sonra, Azerbaycan-Bakü yolu ile merkezlerine geri dönmüşlerdir. Bu durum, Doğu Roma İmparatorluğu kadar Sâsânileri de telaşlandırmış ve korkuya sevk etmiştir. Bu hareketten sonra Hunlar kendilerine uygun çoğrafya olarak Avrupa'yı seçmişlerdir. Bkz A. Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, s. 43–44.

43 K. Czegledy, *Nomád népek vándorlása napkelettöl napnyugatig*, Budapest 1969, s. 1; F. Altheim, *Geshichte Der Hunnen I*, s. 101.

topraklar Hunların kısa sürede büyük ve zengin bir imparatorluk vücuda getirmelerini kolaylaştırdı (395–400)[44].

Türk tarihinin büyük hükümdarlarından olan, kavimlere korku ve dehşet saçan Attila'nın 452 yılında ölümünden sonra koskoca devlet parçalanma ve çökme sürecine girdi. Bunun en büyük sebebi ise Attila gibi karizmatik bir liderden sonra, onun yerinin doldurulamayarak merkezî otoritenin zayıflaması idi. Bunun neticesi; hâkimiyet altına alınan ve iç işlerinde bağımsız, kendi krallarının idaresinde Hunlara hizmet eden kavimlerin birbiri ardınca isyanı ile bağımsızlıklarını elde etmelerini getirdi. Bu arada kardeşler arasındaki taht kavgası da devletteki bu çözülmeyi kolaylaştırdı. Attila'nın ölümünden sonra Onegesius başta olmak üzere bazı devlet ileri gelenlerinin desteğiyle büyük oğlu İlek Hun tahtına çıktı. Fakat hâkimiyeti çok kısa sürdü. İktidarı sırasında zayıflamaya başlayan merkezî gücü ayakta tutmaya ve imparatorluktan ayrılmaya çalışan kavimlerin hareketini durdurmaya çalıştı. Hun Devleti'ne isyan eden Gepid Kralı Ardarik'e karşı mücadele etti. 454 yılında Tuna bölgesinden Güney Pannonia'ya döndü. Bu sırada Ardarik'in komutasındaki, Germen ve Sarmatların da yardım ettiği Gepid ordusu ile Karpat Havzası'nda karşı karşıya geldi. Hun İmparatorluğu'nun parçalanma aşamasında hayatî önemi bulunan bugünkü Macaristan'da olduğu tahmin edilen Nedao (Neato) Nehri civarındaki savaşta ordusu mağlup oldu (454). Ordusunun başında kahramanca dövüşen kendisi de, savaş meydanında aldığı yaralar neticesinde öldü. Bu mağlubiyetten sonra çok zayiat veren Hunlar geri çekildi. Boşalan merkezi ise Gepidler tarafından istila edildi[45].

Bu yenilginin ardından Attila'nın kendisine çok benzeyen ortanca oğlu Dengizik ile en sevdiği küçük oğlu İrnek kendisine bağlı kütlelerle birlikte Tuna boyundan Karadeniz'in kuzey bölgelerine, Dobruca ve Basarabya bozkırlarına çekildi. Böylece Avrupa'ya yayılmış olan Hun boyları hâkimiyetlerini tamamen kaybetmiş oldular. Dengizik, yeniden Hunları toparlamak ve devleti ihya gayesiyle kahramanca mücadeleler verdiyse de başarılı olamadı. Nihayet 468 yılında Trakya kumandanı Anagastes idaresindeki Doğu Roma ordusu ile yapılan savaşta tuzağa düşürülerek öldürüldü ve kesilen başı İstanbul'a gönderildi.

44 L. Rásonyi, *Macar Arkeolojisinde Hunlar, Avarlar, Macarlar*, İstanbul 1938, s. 2; F. Altheim, *Geshichte Der Hunnen, I*, s. 103 vd.

45 *Marcellinus Comes, Chronicon*, Chronica Minora, II, Bkz Monumenta Germenia Historica, neşr. Th. Mommsen, Berlin, 1840, s. 96; B. Szász, *A Húnok Története Attila Nagykirály*, Budapest, 1943, s. 426–427; E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, Oxford, 1948, s. 153–154; F. Altheim, H. W. Haussig, *Die Hunnen in Osteuropa*, Baden, 1956, s. 57 vd.; O. J. Maenchen- Helfen, *Die Welt Der Hunnen*, Köln, 1978, s. 110 vd.; D. Sinor, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge, 1990, s. 198; K. Mátyás, *Hol Van A Nedao Folyó*, Századok, XXXIX, 1905, s. 941-945; P. Váczy, *Hunlar Avrupa'da*, s. 117.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Mızrağa takılı vaziyette caddelerde törenle gezdirilip At Meydanı'nda halka teşhir edildi. İlek ve Dengizik'in savaş meydanında ölümlerinden sonra Doğu Avrupa'daki Hun Devleti kesin olarak dağılarak tarihe karışmış oldu. Hakkında malumat bulunmayan ve idaresindeki Hunlarla Dobruca'ya çekilen İrnek ise daha sonraki Bulgarların nüvesini teşkil etti[46].

Hun Devleti'nin Attila'dan sonra 10 yıl gibi kısa sürede sona ermesinde bahsedilen sebepler yanında, Attila'nın devlet bürokrasisinde meydana getirdiği yeni yapılanmanın da önemli rolü olmuştur. Nitekim kabileler konfederasyonu ve kan bağı, akrabalık üzerine kurulu ilk dönemin aksine Attila'nın iktidarında kabilelerin ve boyların gücü kırılmış, akrabalığı esas alan yapılanmaya müsaade edilmemiş ve kabile beyleri merkezden uzaklaştırılmışlardır[47]. Avrupa'da hâkimiyet altına alınan kavimlere ise, vergi vermek, ihtiyaç anında belirli sayıda asker göndermek gibi mükellefiyetleri yerine getirmeleri şartıyla iç işlerinde serbestlik tanınmış, fakat Doğu ve Batı Roma başta olmak üzere başka devletlerle münasebet tesis etmelerine izin verilmemiştir. Ayrıca tabi olan kralların bazıları ile yabancı uyruklu birtakım insanlar ise Hun başkentinde Atilla'nın hizmetine alınmış, çeşitli makam ve mevkilerde görevlendirilmişlerdir. Farklı kavimlerden gelen bu kişiler Attila'nın diplomatik işlerini yerine getirmişler, ülkeye gelen yabancı elçilik heyetleri ile müzakerelerde bulunmuşlar, Attila'nın elçisi olarak İstanbul başta olmak üzere yabancı başkentlere gitmişler, tabi kavimler arasındaki nizamı sağlamışlar, vergi toplamışlar, ticareti ve ülkenin gıda ihtiyacının karşılanmasını organize etmişler, Attila'nın şahsi korumasını sağlamışlardır. Hun hiyerarşisinde belirli yeri, nüfuzu ve gücü olan bu kişiler ayrıca muayyen günlerde Attila'ya silahlı olarak eşlik etmişler, Attila'nın huzuruna direk çıkma ve görüşme hakkına sahip olmuşlar, Attila'nın oğulları yanında veya müstakil olarak sorumluluklarına verilen belirli bölgenin idaresini üstlenmişler, sefer zamanlarında emirleri altına verilen kıtaları ile asker göndermekle yükümlü tabi kavimlerin kuvvetlerine kumandanlık etmişlerdir. Kabilelerin nüfuzunu kıran Attila, hâkimiyet altına aldığı yabancı kavimlerden seçtiği bu insanlarla, yeni bir düzen ve şekle soktuğu devlette kendisine sadakatle hizmet eden, gelecekleri yalnız kendisine bağlı olan aristokratik bir zümre teşkil etmiştir. Fakat Attila'nın ölümüyle birlikte korkuya ve otoriteye bağlı gücün ortadan kalkmasıyla, devletin

46 A. Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, s. 118–127.

47 Attila'nın Türk asıllılar başta olmak üzere bazı kabilelerin nüfuzlarını arttırmalarına müsade etmeyip beyleri merkezden uzaklaştırmasının temel sebebi büyük ihtimalle, daha önceleri Amilsurlar, İtimarlar, Tonesurlar ve Boiscler gibi Türk olan kabilelerin Doğu Roma ile münasebet kurup isyana teşebbüs etmiş olmalarından dolayı bundan sonra böyle hareketlere mani olmak içindi. Nitekim Doğu Roma ile yapılan antlaşmalarda buna özellikle dikkat etmiş ve herkese ibret olsun diye de Hun hükümdar soyundan olup İstanbul'a kaçan ve kendisine iade edilen Mama ile Attakam'ı Margus'da idam ettirmiştir. Bk A. Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, s. 60–62.

içini çok iyi tanıyan bu yeni aristokratik güç, isyanla idareleri altındaki toplulukları birer birer bağlı oldukları Hunlardan koparmıştır[48].

Asya ve Avrupa Hunları örneğinde olduğu gibi, farklı coğrafyalarda da olsa devleti zirveye taşıyan karizmatik liderin ölümünün ardından Türk devletlerinin zayıflamaları, çözülme ve çöküş sürecine girmeleri meselesi, üzerinde uzun uzun düşünmemiz, tartışmamız ve bugünkü Türk devletlerinin yarınları için gereken dersleri almamız açısından mühim bir konu olarak bütün canlılığıyla önümüzde durmaktadır.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

48 I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 61-71; J. Harmatta,, *"The Golden Bow of the Huns"*, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, I, 1951, s. 142 vd. ; E. A. Thompson, *History of Attila and The Huns*, Oxford 1948, s. 177 vd. ; F. Altheim, *Attila et les Huns*, s. 131 vd., 158 vd. ; R. L. Reynolds-R. S. Lopez, "Odacer:German or Hun?", *American Historical Review*, 52, 1946, s. 48-53; B. Szász, *A Húnok Története, Attila Nagykiraly*, Budapest 1943, s. 368 vd., 389 vd.

GÖKTÜRK DEVLETLERİNİN KURULUŞLARI VE ÇÖKÜŞLERİ

Ahmet TAŞAĞIL*

Her hangi bir devletin gerçek anlamda kurulabilmesi için bazı temel unsurlara sahip olması gerekir: Bunlar ülke, halk, egemenlik (erk), bağımsızlık, töre (kanun/anayasa)'dir. Aslında sıraladığımız devletin temel dayanakları diyebileceğimiz söz konusu unsurlar modern devletler için de geçerlidir.

Burada konumuz açısından önemli olan bağımsızlık ve halktır. Çünkü diğerleri zaten Türk Bozkır devlet geleneği açısından mevcuttu. Yine de temel unsurları aşağıdaki maddelerle açıklayabiliriz.

1-Gök-Türkler, bağımsızlıklarından önce yaşadıkları Altay dağlarının güney eteklerinde demircilikle iştigal ediyorlardı ve vassal olarak Juan-juanlara bağlıydılar. Dolayısıyla egemenlikleri yani iç hâkimiyetleri zaten vardı.

2-Hunlardan itibaren gelen Orta Asya'daki atalarının sahip olduğu toprak parçası üzerinde oturuyorlardı. Bu yönde açılım yapmalarına gerek yoktu. Çünkü zaten sahiptiler. 552 yılında Juan-juanları bir baskınla yok edince Moğolistan toprakları tamamen ellerine geçti. Arkasından İstemi Yabgu, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, hatta Türkmenistan'ın kuzeyini, Kafkasların kuzeyini ve Karadeniz'den Kırım'a kadar ulaşan sahayı kontrolü altına aldı. Doğuda Kore'den, Liao-hai'dan Karadeniz'e kadar, Tibet'ten Sibirya'nın uçsuz bucaksız derinliklerine kadar geniş sahayı kendilerine ülke edindiler. Çinlilere göre Çin sınırlarının dışındaki her yer onlara bağlanmıştı.

3-Töre, tarihin derinliklerinden ve en azından Hun devlet geleneğinden itibaren bir töre söz konusudur. Bunun yanında konuyla ilgili bütün Çin kaynaklarında hukukları bildirilmiştir: Mesela, onların hukukunda isyan eden, adam öldürenler öldürülür. Zina yapanlar bellerinden ikiye ayrılmak suretiyle

* Prof. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

idam edilir. Adam yaralayanlar tazminat öder, evli kadınlara zarar verenler bunun karşılığını öderler. Sahipli at çalanlar, on katını ödemek zorunda kalırdı.[1]

4-Halk konusu burada çok önemlidir. Bütün bozkır Türk devletlerinde olduğu gibi Göktürk Devleti de bir boylar sistemi üzerine kuruluydu. Göktürk döneminde kaynakların açıkça ifade ettiği gibi devlete bağlı boyların genel adı Töles idi. Tölesler, Hunlar zamanındaki Ting-linglerin, daha sonraki devirlerde Kao-ch'e (Kanglı) boy gruplarının devamı olarak görünmektedirler. Göktürkler tarih sahnesine çıktığı sırada Moğolistan'ın doğusundaki Kerulen Irmağı'ndan, Karadeniz'in kuzeyindeki geniş bozkırlara kadar uzanan alanda yaşayan Töles boylarının coğrafi dağılımı Çin kaynakları tarafından verilmiştir. Halk açısından bakıldığında Göktürklerin alt yapısını meydana getiren Töles Boylarının durumu ve icra ettikleri tarihî fonksiyonlar, Göktürk Devleti'nin temel unsuru görevini yerine getirdiler. Tölesler, bir kısmı 603 yılında, doğuda yaşayanları ise 627 tarihinde dağıtılınca farklı isimlerle anılacaklardır.[2]

İşte, bu Töles boylarının Göktürk Devleti'nin kuruluşuna doğrudan katkıları vardır. 551 yılından önce Töles boyları Juan-juanlara saldıracak iken, Bumın tarafından bozguna uğratıldı. Kaynakların farklı ifadeleriyle 50 aile, 50 bin insan, 50 bin kabile miktarındaki Bumın'a itaat etmesi söz konusudur.

5-Bağımsızlık aşamaları:

Göktürklerin tarihî efsanevi kayıtlardan arındığında 542 yılında kesin olarak başlamaktadır. Daha bağımsızlıklarını kazanamadıkları dönemde Çin'in kuzeyine akın yapan Göktürkler, bir hile ile geri çekilmek zorunda kalmışlardı.[3]

545'te Batı Wei Hanedanı ile ilk resmî dış ilişki kuruldu. Kaynaklarda bildirildiğine göre Çin'in kuzeyindeki pazarlarda ipek ticaretine başlayan Göktürkler, Çin ile resmî ilişki kurmak istemişler[4], Batı Wei Hanedanı da kendilerine Chiou-ch'üan Şehri'nde ikamet eden bir Sogdlu An-nuo-p'an-t'o'yu elçi olarak yolladı. Göktürklerle ilişki kurmak Batı Wei'in de işine geliyordu. Çünkü rakipleri Doğu Wei Devleti, Juan-juanlarla ittifak yapınca kendileri yalnız

1 Kanunlarla ilgili bazı bilgilerin kayıtlı olduğu yerler: Chou Shu 50, s. 910 vd.; T'ung Tien 197, 1068, b.
2 Suei Shu 84, s. 1879–1880; Pei Shih 99, s. 3303–3304; T'ung Tien 199, 1080a, b; Wen-hsien T'ung-k'ao 244, 2698a, b; Ts'e-fu Yüan-kuei 956, 34a.
3 Chou Shu 27 (Yü Wen-tse biografisi), s. 454; ayrıca bkz. A. Taşağıl, Gök-Türkler, I, Ankara 2003, s. 15.
4 Chou Shu 50, s. 908.

kalmıştı. Kurulan ilk dış temas sonucunda Göktürkler, çok memnun olmuşlar, birbirlerini tebrik ederek bundan sonra ülkemiz yükselecektir demişlerdi.[5]

551 Yılında Kendine Güvenin Artması ve İlk Diplomatik Teşebbüs-Başarısızlık:

Batı Wei ile başarılı dış ilişki kurmasının ardından yukarıda da bahsettiğimiz gibi Töles boylarını da kendine bağlamış, bir başka ifade ile devletin temel unsurlarından halkı elde etmişti. Dolayısıyla kendine güveni arttı. Vassal olarak bağlı olduğu Juan-juan hükümdarı A-na-kuei'e elçi gönderip kızıyla evlenmek isteği reddedildi. Üstelik elçisine Bumın'ın demir işlerinde çalışan bir köle olduğu söylenerek hakaret edilmişti. O da karşılığında Juan-juan elçisine hakaret edip öldürdü. Bir elçi teatisinden sonra Batı Wei Hanedanı'nın prensesi Ch'ang-lo ile evlendi. Böylece Juan-juan – Doğu Wei ittifakına karşı Batı Wei-Göktürk işbirliği gerçekleşmişti. Sonuçta 552'de Huai-huang adlı yerde Juan-juan hükümdarı A-na-kuei'i bir baskınla ağır bozguna uğrattı. Yenilen A-na-kuei savaş meydanında kendini öldürdü.[6]

Bumın, zamanın Orta Asya'sının en büyük devletini ortadan kaldırdıktan sonra bağımsızlığını ilan etti. Devlet anlamına gelen İl (illig) Kagan unvanını aldı. Artık, bağımsız bir devlet söz konusuydu.

Yeni devlet kısa zamanda Karadeniz'den Kore'ye kadar uzanan bir imparatorluk haline geldi. Sırasıyla Kara (İ-hsi-chi), Mukan, Taspar, Işbara kagan olarak tahta geçtiler. Zamanla devlet zayıfladı. 582 yılında Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldı. Doğu Göktürk Devleti 630 tarihinde yıkıldı. Batı Göktürk Devleti ise 630'da karışıklığa sürüklendi ise de uzun mücadelelerden sonra 659'da tamamen dağıldı.[7]

Doğu Göktürk Devleti 679'da başlayan Çin esaretine karşı isyan hareketlerinden sonra 682'de II. Göktürk Devleti adıyla bağımsızlığını yeniden kazandı.[8] Bilindiği gibi 745 yılına kadar varlığını korumayı başardı. Bu tarihte yerini Uygur Kağanlığı'na bıraktı.

5 Chou Shu 50, s. 908; Tsu-chih T'ung-chien 159, s. 4926.
6 Chou Shu 50, s. 908; T'ung-tien 197, 1068a; Ts'e-fu Yüan-kuei 978, 16a; Tsu-chih T'ung-chien 164, s. 5077; Wen-hsien T'ung-k'ao 343, 2687a.
7 Tafsilatlı bilgi için bkz. Taşağıl, *Gök-Türkler I*, Ankara 2003; *Gök-Türkle, II*, Ankara 1999.
8 Chiou T'ang Shu 194A, s. 5166; Hsin T'ang Shu 215A, s. 6043; T'ung Tien 198, 1073b; Wen-hsien T'ung-k'ao 343, 2691b.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

DEVİRLERİNE GÖRE YIKILIŞLARIN ANALİZİ

Göktürk devletlerinin yıkılışlarını analiz edebilmek için öncelikle Orhun Yazıtlarına bakmak gerektiğini vurgulamalıyız. Çünkü yazıtlarda devletlerin nasıl kurulup yıkıldığı Bilge Kagan tarafından kardeşi adına 732 tarihinde diktirdiği yazıtta ve kendi oğlu tarafından 735 yılında dikilen yazıtta açıkça belirtilmiştir. Hatta gelecek nesillerin bundan ders almaları için acı acı yakınmalarda bulunmuştur. Bunların yanında Türk devletinin teşkilatı, sosyal ve hukuki yapısı, gelecek öngörüleri ve devlet felsefesi gibi konularda da sözlerini abidelere kazıtmıştır.

A- Bilge Kagan'a Göre Çöküşün sebepleri:

1- Çin Entrikaları ve uyguladıkları diğer politikalar:[9]

Çinliler, savaş meydanlarında yenemedikleri Türkleri, çeşitli entrikalarla yenmeye çalışmışlardır. Önce hanedan üyelerinin aralarını rüşvet, yalan ve teşvik gibi uygulamalarla açarak daima devletin kaganına karşı kışkırtmışlardır. Diğer taraftan yine devlete bağlı boyları hediye ve benzeri şeylerle isyana teşvik etmişlerdir. Ayrıca, her hükümdara özel eğitimli prensesler yollayarak casusluk yaptırmışlar, kaganları en yakından takip etmişlerdir.

2- Kaganların uygun olmayan tutum ve davranışları:[10]

Bazı kaganların ilk kaganlar kadar başarılı olmadığı vurgulanmıştır. Özellikle devlet idaresinde yetersizlikleri söz konusudur. Onların başarısızlıkları yüzünden devletin otoritesi zayıflamış, halkın devlete bağlılığı azalmıştır. Taspar, Işbara, Tou-lan ve Ch'i-mim kaganlar bunların en iyi örnekleridir. Mesela, Taspar Türk milletinin yapısına uymayan Budizm dinine meyl etmiş; Işbara Çinli eşinin etkisinde kalarak gereksiz yere Çin'e seferlere çıkmış, Tou-lan, Töles boylarının isyanını önleyememiş; Ch'i-min ise Çinlileşmek istemiştir. 626 yılından sonra İl Kagan (Chie-li) haksız yere vergileri artırarak halkın isyanına sebep olmuştur.

3- Milletin uygunsuz davranışları:[11]

Milletin uygunsuz davranışları söz konusu olduğunda akla boyların isyanı gelmektedir. Devletin başında ufak bir otorite boşluğu meydana geldiğinde

9 Kül Tegin Yazıtı, doğu yüzü, st. 10; Bilge Kagan Yazıtı, doğu yüzü, st. 9.
10 Kül Tegin Yazıtı, doğu yüzü, st. 3, 5, 6, 7; Bilge Kagan Yazıtı, doğu yüzü, st. 3, 4, 5, 6, 7.
11 Kül Tegin Yazıtı, güney yüzü, st. 8, 9, 10, doğu yüzü, 23, 24; Bilge Kagan Yazıtı, kuzey yüzü, st. 6, 7, 8, doğu yüzü, 19, 20, Tonyukuk Yazıtı, s. 1, st. 3.

Çinlilerin hediyelerinden etkilenilmiş ya da onların tahriklerine kapılarak bağımsızlıklarını ilan etmeye kalkışmışlardır. Bilge Kagan'ı en çok üzen bazı boyların gidip Çin'e sığınmaları ve Çinlileşmeleridir. Onların Çin'deki hanedanlarla işbirliği Göktürk Devleti'ni içeriden zayıflatmıştır.

B-Genel hatlarıyla Çöküş Değerlendirmesi:

Genel bir bakış açısıyla çöküşlerin başlıca iki ana sebebi vardır:

1- İç sebepler

2- Dış sebepler

İç sebepler siyasi ve ekonomik olmak üzere ikiye ayrılır:

Ekonomik sebepler kıtlık çıkması ile açıklanabilir. Aslında bozkır hayat tarzının dışarıdan gelecek ticari mallara fazla ihtiyacı yoktu. Fakat bozkırda bazen kuraklık (581'i takip eden yıllar), bazen aşırı kar yağması (627'yi takip eden yıllar) nedeniyle kıtlık çekiliyordu. Çünkü çok ağır hayvan telefatı meydana geliyordu. Bu durum zaman zaman devletin çöküşüne çok fazla etki yapmıştır. Yiyecek bulamayan insanlar Çin sınırına yığılmışlar, arta kalanlar başka yerlere giderek toplumun sosyal dengesinin bozulmasına yol açmışlardır.

İç Siyasi Sebepler:

1- Taht kavgaları:

Taht kavgaları çok kolay anlaşılacağı üzere bir kaganın ölümünden sonra tahta geçecek kişi üzerindeki tartışmalardır. İlk taht kavgası 581 yılında Taspar Kagan'ın ölümünden sonra başlamıştır. Aslında onun yanlış kişiyi tahta aday göstermesi (Ta-lo-pien), devlet meclisinin kabul etmemesi ile başlayan tartışmalar devleti temelinden sarsmıştır.

2-Boy isyanları:

Boy isyanlarını yukarıda açıklamıştık. Özellikle merkezî otoritenin zayıfladığı anlarda boylar başkaldırmışlardır.

3-Liyakatsız hükümdarlar:

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Yeteneksiz hükümdarlar devirlerine göre merkezî otoritenin zayıflamasına ve halkın devletten uzaklaşmasına sebep olmuştur.

I. GÖK-TÜRK DEVLETİNİN ZAYIFLAYIP İKİYE AYRILMASI (581–585)

İç Sebepler:

- Taspar Kagan'ın Budizme meyl edip halkından uzaklaşması
- Taspar Kagan'ın kendisine sığınan Çinli prensi (mülteci) haksız yere Çin'e teslim etmesi
- Taspar Kagan'ın yanlış kişiyi veliaht göstermesi
- Devlet meclisinde hükümdarlık seçimi ve onayı için uzun yorucu tartışma
- Kagan seçilen Taspar'ın oğlu zayıf kişiliğinden dolayı An-lo'nun ülkede kontrolü sağlayamaması
- Kaganlığı meclis tarafından onaylanmayan Ta-lo-pien'in küsmesi ve muhalefetini sürdürmesi
- Işbara Kagan'ın Çinli prensesin etkisinde kalıp gereksiz yere Çin'deki Suei Hanedanı'na savaş açması
- Kar ve yağmur yağmaması sonucu ülkede kıtlık çıkması (kemik tozunun yiyecek olması)[12]

Dış Sebepler:

- Çinli prenses Ch'ien-chin'in gelin olarak Göktürk Ülkesi'ne gelmesi
- Ch'ang Sun-sheng'ın Göktürk Devleti'nin iç yüzünü yakından tanıyıp casusluk faaliyetlerinde bulunması
- Yuan Huei'in kurt başlı sancakla Batı Kanad'ının idarecisi Tardu'ya gönderilmesi
- Ch'ang Sun-sheng'ın Ta-lo-pien'in yanına gitmesi ve onu isyana teşvik etmesi
- Ch'ang Sun-sheng'ın doğudaki Moğol kökeni boyların yanına gidip onları Çin'e bağlanmaya teşvik etmesi[13]

12 Chou Shu 50, s. 911; Tsu-chih T'ung-chien 171, s. 5314; Wen-hsien T'ung-k'ao 343, 2687c

13 Bu bilgilerin teferruatı Çinli casus Ch'ang Sun-sheng'ın biyografisi Suei Shu 51'de kayıtlıdır. Ayrıca Suei Shu 84,, s. 1865; Pei Shih 99, s. 3291; Tsu-chih T'ung-chien 175, s. 5450.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

DOĞU GÖK-TÜRK DEVLETİNİN YIKILMASI (625–630)

İç sebepler:

- Kagan'ın yeğeni T'u-li'nin gizlice Çinlilerle anlaşması
- 625 yılında İl Kagan'ın Wei Nehri kenarında Çinlilerle barış antlaşması imzalaması neticesinde Çin'e karşı akınların durması
- Vergilerin Kagan tarafından haksız yere artırılması, buna dayanamayan boyların isyanı
- Soğd kökenli kişilerin Türk kökenlilerin yerine yüksek makamlara getirilmesi
- Soğd kökenli vezirlerin Türk töresini bozmaları, yani kanunları değiştirmeleri
- Zor durumda kalan İl Kagan'ın Çinlilere güvenmek gibi bir hata yapması
- Birkaç sene ard arda yaz mevsiminde kar yağması sonucu çıkan kıtlık
- Töles boyları (Moğolistan'da yaşayanların) hep birlikte isyan etmeleri[14]

CH'E-Pi KAGAN'IN BAĞIMSIZLIK TEŞEBBÜSÜNÜN SONA ERMESİ

648 tarihinde Altay dağlarına sığınarak bağımsız bir devlet kuran Ch'e-pi Kagan'ın bağımsızlık hareketi Karluk, Bugu (Pu-ku) ve Uygur gibi boyların Çinle işbirliği yaparak ihanet etmeleri sonucu başarısızlığa uğramıştır.

Adı geçen kagan Göktürk Hanedanı'ndan geliyordu. Doğu Göktürk Devleti yıkılınca Çin'e gitmedi. Sir Tarduşların siyasi birliğine dâhil oldu. Sonra adamlarının teşvikiyle batıya doğru kaçarak Altay dağlarına geldi. Dağların kuzeyine sığındı. Kendisine bağlanan insanların sayısı otuz bine ulaşınca sığındığı yerden çıkarak kaganlığını ilan etmişti. Onu mağlup edemeyen Çinliler yukarıda bahsettiğimiz boyları onların üzerine saldırtarak, hareketini yok ettiler. Kendisini Çin'e götürdüler.[15]

BATI GÖKTÜRKLERİNİN GÜÇLENEMEMESİ VE DAĞILMALARI

- 603 yılı öncesinde Çinli casus Ch'ang Sun-sheng'ın Göktürklerin asker ve hayvanlarının su içtiği kaynaklara zehir akıtması sonucu büyük miktarda asker ve hayvan kaybına uğramaları

14 Chiou T'ang Shu 67, 68; Tsu-chih T'ung-chien 193, s. 6065.

15 Bu olayların teferruatı için bkz. Taşağıl, *Gök-Türkler II*, Ankara 1999.

- Bazı Batı Göktürk beylerinin Çin yanlısı tutum izlemelerine milletin tahammül göstermemesi (Ho-sa-na ch'u-lo gibi)
- Töles boylarının isyanı
- 630'da T'ung Yabgu Kagan'ın en kuvvetli olduğu dönemde amcası tarafından öldürülmesi.
- Ardından gelen Batı Göktürk beylerinin çoğunun gidip Çin hizmetine girmeleri[16]

II. GÖKTÜRK DEVLETİ'NİN KURULUŞU ÜÇ AŞAMADA GERÇEKLEŞMİŞTİR

Doğu Göktürk ülkesinde Çin esaretine karşı ilk isyan hareketi 679 yılında patlak vermiş ve çok kısa sürede T'ang İmparatorluğu'nun kuzey eyaletlerinde yaşayan bütün esir Türkleri sarmıştır. A-shih-te Wen-fu ve A-shih-te isimli iki lider hanedandan gelen A-shih-na Ni-shu-fu'yu kagan yapmak istemişlerdi. Onların hareketi başarısız kalınca, A-shih-te Wen-fu yeni arayışlar içine girmiş, bu sefer yine Göktürk Hanedanı'ndan A-shih-na Fu-nien'i kagan ilan ettirmişti. Bu hareket de uzun mücadelelerden sonra hedefe ulaşamamıştı. Fakat Göktürklerin arasında bağımsızlık ateşi sönmemiş, bu defa Kutlug ileri atılmış, fakat kuzeye Çogaykuzı Dağı'na sığınan soydaşları ile başarıya ulaşmıştı. Bu 682 yılında II. Göktürk Devleti'nin kuruluşu, bağımsızlığın yeniden kazanılışıdır.[17]

Aynı yöntemle Dokuz Oğuz boylarının mağlup edilerek devlete bağlanması alt yapıyı sağlamlaştırmıştır. Bu arada devlet adamı Tonyukuk'un Çin'de bulunduğu hapisten kaçıp gelmesi ve askerî işleri muvaffakiyetle idare etmesi devlete büyük güç kazandırmıştır.

Önce Çin'e ardı ardına akınlar yapılarak esir Türkler kurtarılmış; Çin orduları sürekli mağlup edilmiştir. Neticede, 688 yılına kadar devlet iç ve dış güvenliğini sağlam temele oturmuştur. 691 yılında ölen Kutlug'un yerine kardeşi Kapgan tahta geçmiş; 705 yılına kadar devleti zirveye çıkaran bir yönetim göstermiş, ancak bu yıldan sonra boylara karşı aşırı sert tutumu yüzünden sık sık isyanlar çıkmıştır. Nitekim kendisi de 716'da bir boy isyanı sonucunda öldürülmüştür. Yerine geçen oğlunu tanımayan Kül Tegin bir ihtilal ile onu devirerek ağabeyi Bilge'yi tahta çıkarmıştır. Onun 734'te ölümü üzerine yetersiz

16 Chiou T'ang Shu 194 B, s. 5180, 5181; Hsin T'ang Shu 215B, s. 6056, 6057; T'ungTien 199, 1077b.
17 Taşağıl, *Gök-Türkler III*, Ankara 2004, s. 8–17.

kaganların idaresi yüzünden 745 yılında II. Göktürk Devleti yıkılmıştır.[18] Zaten, daha 744'te Uygur Kaganlığı kurulmuştu.[19]

II. GÖK-TÜRK DEVLETİNİN YIPRANMASI

- 692–716 arası 24 yıl tahtta kalan Kapgan'ın ilk 16 yılı çok iyi geçmesine rağmen yaşlanınca halka karşı aşırı sert tutum takınmaya başlaması
- Aynı dönemde Çinlilerin çok yoğun casusluk faaliyetlerini sürdürmesi (bazı casusların yakalanıp öldürülmesine rağmen)
- Ayrıca Çinlilerin diğer Türk boylarını sürekli isyana teşvik etmeleri[20]

734'TEN SONRA KESİN YIKILIŞA DOĞRU

- Bilge Kagan'dan sonra yerine geçen oğlunun yaşının çok küçük olması yüzünden devlet işlerine annesi (Bilge'nin eşi Po-fu)nin karışması
- Millet tarafından çok sevilen Sağ ve Sol kanat şadlarının haksız yere cezalandırılması
- Karluk, Uygur ve Basmıl gibi boyların baş kaldırması
- Çin entrikaları, Türk beyleri arasında ikilik çıkarmaları[21]

Sonuç:

Göktürk Devletlerinin çöküşünde Çin'in Türklere karşı yürüttüğü psikolojik harekât doğrudan etkili olmuştur. Bazı Göktürk Kaganlarının, halka karşı sert tutumları devleti temelinden sarsmıştır. Bazı boylar, daha doğrusu millet her zaman dışarıdan gelen etkilere açık olmuştur. Taht kavgaları ya da devletin merkezinde çeteleşmeler çok hızlı bir şekilde devletin iktidarını çökertmiştir. Vergilerin artırılması halkın tahammül sınırlarını zorlamış isyana yol açmıştır. Kanunların (Töre) bozulması ülkede huzurun ortadan kalkmasına sebep olmuştur. Türk olmayan kişilerin devlet hiyerarşisinde yükselmesi millet tarafından hoş karşılanmamış, derhal olumsuz sonuçları doğmuştur.

18 Ts'e-fu Yüan-kuei 975, 20b; Tsu-chih T'ung-chien, s. 6863.
19 C. Mackerras, *The Uighur Empire 744–840*, Canberra 1968, s. 1–10 vd.; G. Çandarlıoğlu, *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kaganlığı* (İst. Üniv. Basılmamış doçentlik tezi), İstanbul 1972, s. 10–15, 20 vd.; Ö. İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, Ankara 1987, s. 14–27.
20 T'ung Tien 198, 1073c vd.; Hsin T'ang Shu 215A, s. 6045 vd.; Chiou T'ang Shu 194A, s. 5170 vd.
21 T'ung Tien 198, 1073c vd.; Hsin T'ang Shu 215B, s. 6054 vd.; Chiou T'ang Shu 194A, s. 5177 vd.; Tsu-chih T'ung-chien 215, 6809, 6844, 6855, 6860; Wen-hsien T'ung-k'ao 343, 2693b.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

UYGUR TÜRKLERİNİN TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

Saadettin GÖMEÇ*

Türk tarihinde önemli bir yere sahip olan Uygurların geçmişine uzanmadan evvel onların ismi hususunda birkaç şey söylemenin doğru olacağı kanatindeyiz. Uygur etnik adı Türkçe belgelerde, Bilge Kagan Yazıtı'nda ilk defa 716 yılındaki olaylar sırasında, Uygur İl-teberi'nin ismi vasıtasıyla zikredilmiştir: Bu sırada Uygurlar, Kök Türk hâkimiyetini tanımak istemeyerek Kök Türk Ülkesi'nin doğusuna, muhtemelen de Çin sınırlarına doğru kaçmış olsalar gerek[1]. Uygur adına ayrıca Karabalgasun[2], Şine Usu[3], Tez II[4], Suci[5], İyme I[6] ve Şivet Ulan yazıtlarında da rastlıyoruz. Çin kaynaklarında Uygur adı; "Hui-hu, Hui-ho, Hoei-ho, Wei-ho, Wei-wu"[7] gibi çeşitli şekillerde yazılmıştır. Bundan başka, 1283 numaralı Pelliot yazmaları içerisinde, 787–843 yılları arasında, Tibet'e giden beş Uygur elçisinin raporları münasebetiyle, Uygur adı Tibetçe "Ho-yo-hor" şeklinde

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

---

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

1 Bakınız, *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu, 37: *Uygur İl-teberi yüz kadar askerle doğuya kaçıp gitti.*

2 Bakınız, *Karabalgasun Yazıtı*, çince yüzü, 1, 7; Kök Türkçe yüzü, 5. satır.

3 Bakınız, *Şine Usu Yazıtı*, Kuzey tarafı, 3.

4 Bakınız, *Tez II Yazıtı*, Batı tarafı, 4; Kuzey tarafı, 1, 5; Doğu tarafı, 1.

5 Bakınız, *Suci Yazıtı*, 1. satır.

6 Bakınız, *İyme I Yazıtı*, Yan tarafı, 2. satır.

7 E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux*, Petersburg 1903, s. 87; W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. N. Ulığtuğ, Ankara 1942, s. 74; J. R. Hamilton, *Les Ouighours*, A L'epoque des Cinq Dynasties, Paris 1955, s. 61; B. Ögel, *Sino-Turcica*, Cengiz Han ve Çin'deki Hanedanın Türk Müşavirleri, Taipei 1964, s. 30; B. Ögel, "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devresi", *Belleten*, C. 19, Ankara 1955, s. 334; W. Samolin, "East Turkistan to the Twelfth Century", *CAJ*, Vol. 9, The Hague 1964, s. 72; W. S. Tsai, *Li Tê-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*, Doktora Tezi, Taipei 1967, s. 2.

B. Ögel, "Türk Mitolojisi" adlı eserinde, Uygurlara ait bir kuş efsanesinden bahsederken Hui-ho'nun ilk hecesinin bir kuş anlamına geldiğini söylemektedir. Bununla beraber, W. Samolin de, Çinlilerin Müslüman Uygurlar için "Hui-hu" tabirini kullanmalarının karışıklıklara sebep olduğunu vurgulamaktadır. Bakınız, W. Samolin, "East Turkistan to the Twelfth Century", *Central Asiatic Journal*, Vol. 9, The Hague 1964, s. 72; B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, c: I, Ankara 1971, s. 86.

transkripsiyon edilmiştir[8]. Bütün bu değişik yazılışlar, Uygur adını karşılamaktadır.

Uygur adının manası ve etimolojisi hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Uygur'un manasının "uymak, yapışmak, şahin gibi hızla hücum ve takip eden", fiillerinden türemiş olduğu; "kendi kendine yeter" anlamında kullanıldığı, çeşitli rivayetler ve kaynaklara bakılarak ileri sürülmektedir. Genellikle Uygur'un Uy+gur şeklinde geliştiği, "uyanlar, bir araya gelenler, akrabalar, müttefikler" anlamını taşıdığı ve On Uygur adının da "On Müttefik"ten[9] meydana geldiği yolunda açıklamalarda bulunulmuştur. Oguz Kagan Destanlarında da, Uygur'un manası aşağı-yukarı buna yakındır[10].

Çin kaynakları, Uygurların Kök Türkler gibi Hunların neslinden olduğu yolundaki haberlerde hemfikirdirler[11] ve onların da kurttan çoğaldıklarını söylerler. Fakat bunun yanısıra Uygurların iki ağaçtan türediklerine dair efsaneler de vardır[12] ve Uygurlara ait en eski izlerin M. Ö. 176 ve 43 yıllarında Issık Köl civarlarındaki kalıntılarda bulunduğu söylenmektedir[13] ki, bize göre araştırmacılar bunda da yanılıyorlar. Çünkü umum Tölöslerle[14], Uygurlar birbirine

8 J. Bacot, "Reconnaisance en Haute Asie Septentrionale par Cinq Envoyes Ouigours au VIII e Siecle", *Journal Asiatique*, Tom. CCXLIV, Paris 1956, s. 145-148.

Ayrıca, Wei-ho, Wei-wu kelimelerini Oguz'un transkripsiyonu olarak kabul edenler de vardır. Bakınız, E. Baytur, *Şincan'daki Milletlerin Tarihi*, Ürimçi 1991, s. 457.

9 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Çev. B. Atalay, c: I, 2. baskı, Ankara 1985, s. 111-112; Ebu'l-gazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü* (Şecere-i Terakime), Haz. M. Ergin, İstanbul (tarihsiz), s. 28-29; Hamilton, *a. g. e.*, s. 61; Ögel, *Sino-Turcica*, s. 30; Kafesoğlu, *a. g. e.*, s. 122; S. Tezcan, "1283 Numaralı Tibetçe Pelliot Elyazmasında Geçen Türkçe Adlar Üzerine", *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler*, Ankara 1975, s. 303-304; J. Hamilton, "Toquz-Oguz et On Uygur", *Journal Asiatique*, Tom. CCL, Paris 1962, s. 41.

10 Oguz-nâme'de Uygur adının ortaya çıkışı şöyledir: Oguz Han bazı savaşlardan sonra bir altun otag kurdurdu ve arkadaşlarıyla toy yaptı. Ziyafetler verildi. Kendisiyle beraber olanlara hediyeler dağıttı, askerlerine övgüler yağdırdı. Harplerde Oguz'un yanında yer alan kardeşleri, amcaları ve amca çocuklarına Uygur adı layık görüldü (Bakınız, S. Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara 2006, s. 205).

11 Chavannes, *a. g. e.*, s. 87; Eberhard, *a. g. e.*, s. 72-73; Ögel, *a. g. e.*, s. 174; Ögel, *a. g. m.*, s. 331; W. Samolin, "Hsiung-nu, Hun, Turk", *Central Asiatic Journal*, Vol. 3, Wiesbaden 1957, s. 150.

Uygurlar, Hunların neslinden olmakla beraber, Tabgaç Hanedanlığı zamanında Tölöslerin içerisinde sıradan bir boydurlar. Bakınız, Baytur, *a. g. e.*, s. 458.

12 Ata Melik Alaaddin Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. M. Öztürk, I. Cilt, Ankara 1988, s. 116-117.

13 Eberhard, *a. g. e.*, s. 75; E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültürü Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul 1978, s. 14; P. B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. O. Karatay, Ankara 2002, s. 126.

14 İlk defa Chou-shu adlı Çin yıllığında adlarına rastladığımız Tölöslerin, tarihte Ting-ling ve Kao-che isimleriyle anıldıkları bilinmektedir (M. T. Liu, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken* (T'u-Küe), 2 cilt, Wiesbaden 1958, s. 491; E. Baytur, "Çin'deki Eski Kaynaklarda Türklerin İlk Ataları Üzerine", *Doğu Türkistan'ın Sesi*, 5/17, İstanbul 1988, s. 7; K. L. Ling, *Toba Wei Sülalesi Devrinde Çin'in Kuzey ve Batı Komşuları*, Doktora Tezi, Ankara 1978, s. 46). Çin kaynaklarında *T'ie-le, T'ieh-le* şekillerinde transkripsiyon edilen Tölöslerin, bir yanlış anlaşılmayla, Hunların neslinden geldikleri

karıştırılmaktadır. Çin'deki Türk Tabgaç Hanedanlığı sırasında Uygurların Kao-che[15] ve Tölöslerin bir kabilesi olarak geçtiği yolunda bazı fikirler mevcuttur[16]. Bu hususta dipnotlarda da yaptığımız açıklamalardan anlaşılacağı üzere, Uygurlar ancak bu kabilelerin bir tanesidir. Bununla beraber İslam coğrafyacıları, Tokuz Oguzlarla Uygurları eş tutmuşlardır ki, bunun sebepleri arasında Uygur ve Oguz isimlerinin yazılışlarının birbirine benzemesi de gösterilmektedir[17]. Esasında bu da Türk tarihinin halledilmesi gereken meselelerinden birisidir.

söylenmiştir (Eberhard, *a. g. e.*, s. 72; Liu, *a. g. e.*, s. 127; Samolin, "Hsiung-nu, Hun...", s. 149; Ling, *a. g. t.*, s. 46). Halbuki bütün Türk boyları Tölöslerdendir. Çin kaynaklarındaki bu yanlış bilgiden dolayı belki de, Tölöslerin Hunlardan ayrı oldukları, Kök Türk olmayan fakat Türkçe konuşan bütün Türk boylarının Tölöş adı altında toplandıkları bildirilmiştir (B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 3. baskı, İstanbul 1988, s. 153; B. Ögel, "İlk Töles Boyları", *Belleten*, Sayı 48, Ankara 1948, s. 812). Bu görüş kısmen doğru olmakla beraber 6. ve 7. yüzyıllarda Asya'da en kalabalık etnik kuvvet olan Tölöslerin teşkilatsız Türk grupları olduğunu artık biliyoruz. Bunun yanısıra 7. ve 8. asırlarda, Asya'da Türk devletinin sınırları içerisinde yaşayan, Türk ve Türk olmayan bütün boy ve kavimler bu tarihlerde Tölös adı altında değil, Türk siyasi adı altında birleşmiş bulunuyorlardı.

Wei-shu isimli Çin yıllığı, Çin'in kuzey ve kuzey-batısında Türk-Tölöslerin altı grubunu saymıştır. Buna dayanarak Tölösleri altı gruba ayırmışlardır: 1- Togla grubu, 2- Tanrı dağları grubu, 3- Altay grubu, 4- Mâverâünnehr grubu, 5- Aral grubu, 6- Doğu Avrupa grubu (F. Hirth, "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk", *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Driette Lieferung, St. Petersburg 1895, s. 37-38; Ling, *a. g. t.*, s. 47). Sui-shu adlı Çin kaynağında ise, Tölöslerin elli kabilesinin adı sayılmış ve kaynakların ifadesine göre, kurttan türemişlerdir (Eberhard, *a. g. e.*, s. 75; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 2. baskı, İstanbul 1983, s. 90). Tölösler Orkun Nehri'nin doğusundan başlayıp, Orta ve Doğu Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada yarı göçebe bir şekilde yaşıyorlardı (Ögel, *a. g. e.*, s. 154; Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 16; Kafesoğlu, *a. g. e.*, s. 90, 104).

15 Eberhard, *a. g. e.*, s. 74; W. Eberhard, "Tobalar Etnik Bakımdan Hangi Zümreye Girer?", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1/2, Ankara 1943, s. 29; Ögel, "İlk Töles Boyları", s. 795-831.

Bu Kao-che'ların arabalarının diğerlerinden daha yüksek olduğu söylenmektedir. Fakat burada şunu da belitmekte fayda vardır: Kao-che ve Ting-ling isimlendirmesi, bize göre sadece Uygurları ifade ediyor olamaz. Bu tanımlar Asya'daki bütün teşkilatsız Türk boyları için umumi adlandırmadır.

16 F. Laszlo, "Dokuz Oğuzlar ve Göktürkler", *Belleten*, c: 14, Ankara 1950, s. 42; Ögel, "Uygur Devletinin Teşekkülü...", s. 331; Ling, *a. g. t.*, s. 35.

17 V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927, s. 47; M. A. Czaplicka, *The Turks of Central Asia in History and the Present Day*, Oxford 1918, s. 69; İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi Tercümesi*, Çev. R. Şeşen, İstanbul 1975, s. 96; Samolin, "East Turkistan...", s. 73; F. Sümer, "Tokuz Oğuzlar", *İslam Ansiklopedisi*, 12/1, İstanbul 1979, s. 423.

İslam kaynaklarındaki Tokuz Oguzlarla, Uygurların eş tutulmasının bir yanlışlıktan ileri gelebileceğini sanıyoruz. Kitabelerden anlaşılacağı üzere Tokuz Oguzlar ile Uygurlar birbirlerinden ayırt edilmektedirler. Bununla birlikte Tokuz Oguzların, Oguzların ataları olmadığı; bunların Bar Köl ve Beş Balık çevresinde yaşayan Sha-tolar olduğu yolunda da görüşler mevcuttur (F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 3. baskı, İstanbul 1981, s. 13-14). Çince vesikalarla, Arap kaynaklarını karşılaştırdığımızda Uygurları, Arap kaynaklarının aksine Tokuz Oguzların bir boyu olarak görüyoruz. Bize göre Araplar, Kansu ve Turfan Uygurlarını Oguzlarla karıştırmışlardır. Bu husus için bakınız, S. Gömeç, *Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi*, Doktora Tezi, Ankara 1992, s. 211-223.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Elimizde bulunan Karabalgasun Yazıtı'nın Çince yüzünde Uygurların dokuz aileden meydana gelmiş oldukları zikredilmiş[18], fakat bunların adları tek tek sayılmamıştır. Çin kaynaklarının ve *Cami'üt-Tevarih*'in yardımıyla Uygurları meydana getiren dokuz aileyi şu şekilde sayabiliriz: 1- Yüe-lo-ko (Yaglakar), 2- Hu-to-ko (Uturkar), 3- To-lo-wu/ Hou (Kürebir), 4- Mo-ko-si-k'i (Bagasıkır), 5- A-wu-ti (Ebirçeg), 6- Ko-sa (Kasar), 7- Hu-wu-su (belki Buguz?), 8- Yüe-wu-ku (Yagmurkar), 9- Hi-ye-wu (Aymur/ Eymür)[19]. Bunların liderliği ise Yaglakar[20] ailesinin elinde bulunuyordu. Bu sülalenin adı olan "Yaglakar" –yağmak fiiliyle veyahut da "yagı", yani düşman manasıyla alakalı bir kelime mi, yoksa eski Türk inancında da yer bulan –yağlamak (birşeyin yağlanması) fiiliyle irtibatlı bir terim mi, bunun hakkında da kesin bir şey ifade etmemiz şu anda mümkün değildir. Ama bu hususu biraz aydınlatmak için eski Türk diniyle ilgili olarak bir açıklama yapabiliriz. Eski Türk dini inancında kanlı kurbanlardan başka bir de kansız kurbanlar vardır. Saçı, yalma (ağaçlara veya kamın davuluna bağlanan paçavralar), ateşe yağ atma, tözlerin ağızlarını yağlama ve kımız serpme gibi törenler bu kansız kurbanlardır. Dolayısıyla Yaglakarlar dinî törenlerde bu yağlama işini yapıyor olabilirler. Biliyoruz ki, Türk ad verme geleneğinde kişilerin veya ailelerin yaptığı meslekler daha sonra onların unvanları veya soyadları yerine geçebiliyor.

Uygur adının siyasi bir addan daha ziyade, kabile ve bölge adı olarak kullanıldığı yolunda görüşler vardır[21] ki, bu muhtemelen doğrudur. Çünkü Uygur ismi hiçbir vakit bütün Türkleri ifade eden bir terim yerine geçmedi. Kök Türkçe kitabelerden ve Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre, Uygurların tarih

18 Bakınız, *Karabalgasun Yazıtı*, 1. satır.

19 Chavannes, *a. g. e.*, s. 94; Hamilton, *a. g. m.*, s. 41-43; Liu, *a. g. e.*, s. 593; B. Ögel, "Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi", *Belleten*, c. 15, Ankara 1951, s. 361; E. G. Pulleyblank, "Some Remarks on the Toquzoghuz Problem", *Ural-Altaische Jahrbücher*, 28/1-2, Wiesbaden 1956, s. 39-40.
Mesela T. Senga, Kasarları Uygurların bir alt grubu kabul etmez (Bakınız, T. Senga, "The Toquz Oghuz Problem and the Origin of the Khazars", *Journal of Asian History*, Wiesbaden 1990, s. 61-62).
Yine Faruk Sümer, *Cami'üt-Tevarih*'e dayanarak on Uygur boyunun adlarını vermektedir, ama bunların isimlerinin bazılarında uyuşmazlık vardır (Bakınız, Sümer, *a. g. m.*, s. 423).
Dokuz Uygur boyunun sonuncusu olarak gözüken Eymürler, Oguz boyları arasında yer almaktadır. Reşideddin Oguz-nâmesi'nde ve Yazıcıoğlu Selçuk-nâmesi'nde Üç Ok kolundan, Tag Han oğludur.

20 Uygur kagan sülalesinin bağlı olduğu aile olup, Kök Türk Börülü (Aşina) ailesiyle akrabadırlar. Yaglakar adı Mani ve Tibet metinlerinde de geçmektedir. Sakaca olduğu söylenen metinlerde Yaglakar, *yahedaka'r* ve *yagleker* şeklinde transkripsiyon edilmiştir. Bakınız, Ö. İzgi, *Kutluk Bilge Kül Kagan-Bögü Kagan ve Uygurlar*, Ankara 1986, s. 16; Ögel, *a. g. m.*, s. 362; Bacot, *a. g. m.*, s. 141; H. W. Bailey, "The Stael-Holstein Miscellany", *Asia Major*, Vol. 2, London 1951-52, s. 3.

21 Chavannes, *a. g. e.*, s. 89; Barthold, *a. g. e.*, s. 31; Samolin, *a. g. m.*, s. 72.

sahnesine çıktıkları ilk yurtlarının ise, Selenge Nehri'nin doğu kısımları ve Bayırkuların kuzeyinde olduğu da görülmektedir[22].

İlk olarak Tölöslerin içerisinde gördüğümüz Uygurlar 428 yılında, İmparator Tao-wu-ti'nin hücumuna uğramışlardı. 449'da da Hsiao-wen-ti'nin güneydeki Ch'i seferine Tölösleri de çağırması ve onların bu teklifi geri çevirmesi üzerine Uygur kabilesinden Shu-che (belki Su Şad?) adlı birini kendilerine lider seçtiler. Onların üstüne gönderilen Çinli general mağlup edilmesine rağmen, Shu-che daha sonra Juan-juanlara sığınmak zorunda kaldı. Çin kaynakları 7. yüzyılın başında Uygurların Selenge boylarında bulunduklarını ve kuzeylerini Sir Tarduşların[23] oluşturduğunu yazarlar. Bu ilk Uygurların bir bölümü İmparator Tao-wu-ti tarafından getirtilerek, Çin'in kuzey bölgelerine yerleştirilmişlerdi. Burada hem bir emniyet görevi yapıyorlar, hem de ziraat ve hayvancılıkla uğraşıyorlardı[24]. Bu sırada On Okların ve diğer Tölös boylarının birçoğunu hükmü altında tutan Çor Apa (Ch'u-lo) Yabgu, onlara güvenmiyor ve Sir Tarduşlardan korktuğu için de kendisine bir destek arıyordu. Nihayet 605 senesinde Çor Apa (Ch'u-lo) Yabgu Tölös kabilelerine saldırdı, mallarını yağma etti. Sir Tarduşlardan birkaç yüz ileri geleni öldürttü. Bundan dolayı Tölösler de ona baş kaldırdı. Tölöslerin beş boyu Uygurlarla birleşerek Altı Bag Bodun'u meydana getirdiler[25]. Başlarındaki lider de "İrkin" unvanını almıştı. Ancak Tonga (T'ong) Yabgu ile

22 Chavannes, *a. g. e.*, s. 90; Barthold, *a. g. e.*, s. 41; Liu, *a. g. e.*, s. 350; B. Ögel, "Uygurların Menşei Efsanesi", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 6/1-2, Ankara 1948, s. 17; Samolin, *a. g. m.*, s. 73.

23 Kök Türkçe kitabelerde çok sıkça geçen Türk boylarından biri de Tarduşlardır. Tölöslerin bir bölümünü teşkil eden Tarduşlar, Çin kaynaklarında Sie Yen-t'o ve Hsieh Yen-t'o gibi isimlerle anılmaktadır. İki Tölös boyundan, yani Sir ve Tarduş'tan meydana geldiği söylenen (Chavannes, *a. g. e.*, s. 94; Liu, *a. g. e.*, s. 354, 721) Tarduşların On Okların beş boyu oldukları da belirtilmektedir (Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. baskı, İstanbul 1981, s. 421). Tarduş adı, Tibetçede *ttaräduşa* şeklinde geçmektedir (Hamilton, *a. g. e.*, s. 128; H. W. Bailey, "A Khotanese Text Concerning the Turks in Kantsou", *Asia Major*, Vol. 1, London 1949, s. 28-33; H. W. Bailey, "The Staäl-Holstein Miscellancy", *Asia Major*, Vol. 2, London 1951-1952, s. 21). Çin kaynaklarına göre Altaylar çevresinde oturan Tarduşların kuzeylerinde Tongralar, güneylerinde de diğer Tölös boyları oturmaktadır. Efsanelerde onların ataları da kurt başlı bir insandır (Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 36; Ögel, "Uygurların Menşe...", s. 18; A. N. Kurat, "Gök Türk Kağanlığı", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 10/1-2, Ankara 1952, s. 9).

24 Ögel, *a. g. m.*, s. 17; Ling, *a. g. m.*, s. 54 -55.
Ama buna rağmen Güney Sibirya'daki ata topraklarıyla olan irtibatlarını kesmediler. Çin'in Sui Hanedanlığı dönemine ait kaynaklarda Uygurların, Tölös kabile konfederasyonunun bir parçası olduğu, bir kısmının Togla Nehri'nin kuzey taraflarında, bir bölümünün de Bogda dağları civarlarında yaşadığından söz edilmektedir (Bakınız, J. Deguignes, *Hunların, Türklerin, Mogolların ve daha sair Garbî Tatarların Tarihi Umumisi*, Çev. H. Cahid, C. 3, İstanbul 1924, s. 10; Baytur, *a. g. e.*, 457). Bununla beraber, 5. yüzyılın sonlarına doğru Uygur olduğu söylenen birtakım Tölös boylarının Juan-juan ve Tabgaçlarla olan mücadeleleri vardır ki, bu bize göre doğru olmasa gerek. Bu sıradaki Tölöslerin hepsini Uygur saymak mümkün değildir. Ancak Uygurları bunların bir parçası olarak düşünebiliriz.

25 Chavannes, *a. g. e.*, s. 89; Liu, *a. g. e.*, s. 350, 358; Ögel, "Uygur Devletinin Teşekkülü...", 332.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

birlikte batıda, daha sonra dağılan boyların yeniden bir düzene ve itaat altına girdikleri görülmektedir.

627 senesinde, Kök Türklerin sarsıntı içerisinde bulundukları bir sırada, Uygurlar ve Sir Tarduşlar tarafından idare edilen isyanlar yeniden patlak verdi. Baştaki İrkin'in ölümü üzerine Uygurların liderliğine oğlu P'u-sa (Pusat/ belki Busar)[26] geçti. 628 yılında Sir Tarduşlarla işbirliği yapan Pusat (P'u-sa), İl Kagan'ın yeğenini (Yükünç Şad) mağlup etti[27]. Bu başarılarından dolayı Pusat (P'u-sa), İl-Teber unvanını aldı. Uygur birliğinin temelini attığı sanılan Pusat (P'u-sa) hakkında Çin yıllıkları şunları söylemektedir: "Pusat (P'u-sa) cesaretli ve bilgili idi. Mükemmel planlar tanzim edebiliyordu. O düşmanla karşılaştığı her savaşta askerlerinin en önünde bulunurdu. Az miktarda insanla başarı kazanabiliyordu. Askerî talimler yapıyor, ok atıyor, ava gidiyordu. Daima savaşta idi. Annesi Wu-lo-hun şikâyet ve davaları dinler, kanunları bozmak isteyenleri uyarırdı. Oymaklarda nizam yerinde idi. Uygurlar Pusat'ın (P'u-sa) devrinde müreffeh bir şekilde yaşadılar"[28]. Terhin Yazıtı'nda, bu yıllarda Ötüken'de Orkun Nehri civarlarında bulunan Uygurlar hakkında; "atalarım seksen yıl hüküm sürmüş. Ötüken Ülkesi ve çevresiyle, ikisi arasında Orkun Nehri bölgesinde yaşarlardı"[29], denmektedir. Bu sırada On Ok Beyi Tonga (T'ong) Yabgu öldükten sonra, Sir Tarduşlar yeniden harekete geçerek, Ötüken'in büyük bir kısmına sahip oldular. Zaten bu sırada Uygurlardan başka kuvvetli bir siyasi yapı gözükmemektedir. Sir Tarduşları yöneten bey, Yinçü (İnci) Bilge Kagan unvanını aldı. Onun son

26 P'u-sa adının manası, Budizmdeki Buda veya Bodhissatva'nın Çince karşılığıdır (*Drevnetyurkskiy Slovar*, Leningrad 1969, s. 398; Ögel, *a. g. e.*, s. 73) deniyorsa da, biz bunu şimdilik ihtiyatla karşılamaktayız. Bu tahmin sadece Uygurların Budist olmalarıyla alâkalıdır ki, neden bir kişi kendi tanrısı yerine koyduğu kimsenin adını alsın? Böyle örnekleri Türk tarihinde görmek pek mümkün değildir. Muhammed isminin kullanılması ise gayet normaldir, çünkü o da bir ölümlü, neticede bir insandır. Ama Buda ölümsüzler arasında ve Budizmin neredeyse tanrısıdır. Dolayısıyla kendi tanrısının adını alma gibi bir durum söz konusu olmasa gerek.

27 Chavannes, *a. g. e.*, s. 89; Liu, *a. g. e.*, s. 351; M. Hermanns, "Uygurlar ve Yeni Bulunan Soydaşları", *Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2/1-2, İstanbul 1946, s. 98; J. T. Chang, *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler*, Doktora Tezi, Taipei 1968, s . 49.
Bu İrkin'in adı Çin kaynaklarında Shih-chien, öldükten sonra da Ssu-chin şeklinde transkripsiyon edilmiş olup, bu transkripsiyonların İrkin unvanının karşıladığı bilinmektedir. Bakınız, Ö. İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara 1989, s. 14-15.

28 Chavannes, *a. g. e.*, s. 89-90; Liu, *a. g. e.*, s. 351; Ögel, *a. g. m.*, s. 336, 338.

29 Bakınız, *Taryat–Terhin Yazıtı*, Doğu tarafı, 3: *..eçüm apam sekiz on yıl olurmış Ötüken eli tegresi eli ikin ara Orkun ögüzde.*
Çın kaynakları bu yıllarda Uygurların Orkun Nehri'nin kuzeyinde olduklarını, doğularında bir ova, batılarında Ötüken, 700 li kuzeylerinde de Selenge 'nin olduğunu yazarlar (bakınız, Ögel, "Uygurların Menşei. . . ", s. 18). Demek ki, kitabelerin vermiş olduğu bilgi gayet sağlıklıdır.

zamanlarında Sir Tarduş Beyliğinin toplam nüfusunun bir milyondan fazla olduğu söylenmektedir[30].

630 yılında Kök Türklerin İl Kagan'ı ailesiyle birlikte Çin'e götürüldükten sonra, Türkistan havalisi Çin hâkimiyeti içerisine alınmaya çalışılmıştı. Ancak Çin'e karşı bu kez de batıdaki On Oklar, Türkleri bir çatı altında toplamaya gayret gösterdiler. Onların bu hareketi iki iç olaydan dolayı başarısızlığa uğradı. Çinlilerin işlerine yarayan bu olaylardan birincisi, Nu-shih-pilerin 641 senesinde ayaklanmaları, ikincisi Uygurların isyanıdır[31]. Pusat Beg'in ölümünün ardından, 646 tarihinde Uygurların başına Çinliler tarafından gönderilen Tömür Tutuk (T'u-mi-tu) adlı Uygur il-teberi, Çin himayesine taraftar bir kimse olup, âdeta bir Çin kuklası haline gelmişti. Tömür Tutuk (T'u-mi-tu) Sir Tarduşları, Bugu, Tongra, Çik İl (Çig İl~Sek El), Ediz, Hun gibi diğer Tokuz Oguz boylarının yardımıyla mağlup etmeyi başardıktan sonra (646), Hoang-ho'ya kadar akınlar yaptı ve Çin'e elçiler gönderdi. Tömür Tutuk'un (T'u-mi-tu) Sir Tarduş Beyliği'ni ortadan kaldırmasında Çin'in rolünü de unutmamak gerekir. Bu sırada büyük bir Çin ordusu, Sir Tarduşların Ötüken'deki merkezine saldırmış, beş binden fazla insan öldürüldüğü gibi, otuz binden fazla kişi de esir edilmişti[32]. Bunun üzerine Çinliler, Uygurları kendi tarzlarında teşkilatlandırıp, 11 Tutukluk bir idare oluşturdular ve her boy bir vilayeti meydana getirdi. Yine Kök Türk idari yapısına bakarak o, dokuz bakandan oluşan bir hükûmet kurma teşebbüsünde bulundu. Tömür Tutuk'un yaptığı bu işler, bir yerde Çin İmparatorluğu'nun Gobi'nin kuzeyindeki nüfuz alanının istediği gibi kontrolüne yönelik idi ki, Uygurlar da farkında olmadan Çin'in ekmeğine yağ sürüyordu. 648 yılında Tömür Tutuk (T'u-mi-tu) yeğeni Wu-ho tarafından katledildi. Wu-ho, Külüg Baga Tarkan (Kiu-lou-mo-ho) ve Kiu-lo-pou (belki Külüg Apa?) ile birlikte Tömür Tutuk'u (T'u-mi-tu) öldürdükten sonra, Börülü soyundan Ch'e-pi adlı birini (muhtemelen K'ü-pi kabilesinin lideri veya Köl Beg) başa geçirmek istedi. Çünkü bunların Köl Beg'in damatları oldukları da söylenmektedir. Wu-ho, Çin'den de aldığı desteğe şükranını sunmaya gittiği sırada Çinli bir general tarafından ortadan kaldırıldı[33].

30 Chavannes, *a. g. e.*, s. 90; Liu, *a. g. e.*, s. 351, 354-355; S. Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, 2. baskı, Ankara 1999, s. 42; Baytur, *a. g. e.*, s. 476-477.

31 W. Eberhard, *Çin Tarihi*, 2. baskı, Ankara 1987, s. 204.

32 Chavannes, *a. g. e.*, s. 90; Liu, *a. g. e.*, s. 244, 351; Baytur, *a. g. e.*, s. 477; Hermanns, *a. g. m.*, s. 98; Ögel, "Şine Usu Yazıtının...", s. 361-362; Ögel, "Uygur Devletinin Teşekkülü...", s. 339; S. G. Klyaştornıy–T. İ. Sultanov, *Türkün Üçbin Yılı*, Çev. A. Batur, İstanbul 2003, s. 133–134.

33 Wu-ho Çinli generalin çadırına girdiğinde ansızın tutuklandı ve kafası kesildi (Bakınız, Chavannes, *a. g. e.*, s. 91-94; Liu, *a. g. e.*, s. 351; Ögel, *a. g. m.*, s. 340; *Uygurlar ve Batı Yurttaki Başka Türk Halklarının Kısakaca Tarihi*, Çev., U. Seyrani, Urimçi 2000, s. 157).
Yukarıda geçen 11 Tutuk'un dokuzunun Uygurlardan, birinin Basmıllardan, birinin de Karluklardan olduğu tahmin ediliyor (Bakınız C. Mackerras, "The Uighurs", *Early Inner Asia*, Edited by D. Sinor, Cambridge 1990, s. 323). Ancak 7. yüzyılın ortalarında henüz Uygurların, Basmıl ve Karluklar ile doğrudan bir ittifakları açık değildir. Buna karşılık biz şöyle düşünüyoruz: Bilindiği üzere 618'lerde

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Çinliler herhalde Tömür Tutuk'un (T'u-mi-tu) öldürülmesinden hoşnut olmamışlardı.

Bu sırada On Ok lideri Aşina Ulug (Ho-lu), Nu-shih-pi ve Tu-luların beş çoru ile beş irkinini etrafında toplamış, 651 senesinde Beş Balık'ı tahrip etmişti. Maalesef Çin İmparatorluğu, Uygurların 50 bin askerini de kullanarak, 70 bin kişilik bir orduyla Aşina Ulug'un (Ulug Işbara) üzerine yürüdü ve onu yendi. Beş Balık Börülülerin elinden geri alındı. 656'da, Aşina Ulug tekrar Çin'in sınır bölgelerini yağmalamaya başladı. Çin, bir kez daha Uygurlarla beraber Aşina Ulug'u Yin-shan'da büyük bir mağlubiyete uğrattı. Uygur il-teberi Buyan (Po-jun/ muhtemelen Tömür Tutuk'un oğlu) onu Taşkent'in kuzeyindeki Sou-tou'ya kadar takip etti. Bu şehrin yöneticisi olan İni Tarkan (İnieh?), Aşina Ulug'u yakalayıp, Çin başkenti Lo-yang'a gönderdi. Aşina Ulug veya Ulug Işbara'nın ele geçirilmesinde Çinlilere, Uygurlarla beraber bazı On Ok beyleri de yardımda bulundu. Ulug Işbara, tıpkı İl Kagan gibi burada esaret hayatına dayanamayarak vefat etti. Uygurların bu yıllarda Çinlilerle birlikte Korelileri (Kao-li) cezalandırmak için gönderilen kuvvetler arasında da yer aldıklarını görüyoruz. Ne yazık ki, bilmeden Türk milletinin tarihinde bin yıl sürecek bir göçün hazırlığını yapıyorlardı. Buyan (Po-jun) 661–663 yılları içerisindeki bir tarihte öldü. Onun arkasından birkısım Uygur, Tongra ve Bugu kabilelerinin kız kardeşi tarafından yönetildiğine dair işaretler mevcut[34] olmakla birlikte Boyla (veya Börü?) unvanlı oğlu, Uygur kabilelerinin idaresini üstlendi. O, babasının tersine bir politika takip etti ve Çin sınırlarına akınlar yaptı.

Kök Türkçe kaynaklarda ve Çin yıllıklarında 716 yılına kadar Uygurların önemli bir faaliyeti görülmemektedir. Demek ki, Börülüler (Aşina) Hanedanlığı kuvvetli olduğu müddetçe onlara sadık kalmayı tercih etmişlerdir. 716 yılındaki Uygur il-teberinin adı belli değildir, fakat Kapgan Kagan'ın ölümü üzerine, oğlu İni İl Kagan ile Köl Tigin ve Bilge arasındaki iktidar mücadelesini fırsat bilerek isyan etmiş, neticede büyük bir zaiyat vererek Çin'e kaçmak zorunda kalmıştır[35]. Bilge Kagan bu konuda şöyle diyor: Selenge'den aşağı yürüyerek Kargan Kısıl'da[36] evini-barkını orada bozdum... Uygur il-teberi yüz kadar askerle doğuya kaçıp,

Uygurların da katıldığı ve oluşumunda etkili olduğu bir Altı Bag Bodun Konfederasyonu teşekkül etmişti (Bakınız, Gömeç *a. g. e.*, s. 27-28). Herhalde 646-647'lerdeki bu 11 Tutukluk Uygur, Altı Bag Bodun ve Tokuz Oguz'dan ibaret olmalıdır.

34 Deguignes, *a. g. e.*, c: II, s. 389; Chavannes, *a. g. e.*, s. 92-93, 122; Ögel, *a. g. m.*, s. 341.

35 Liu, *a. g. e.*, s. 259. Belki Kutlug Bilge Köl Kagan'ın babası Hu-su olabilir!

36 Selenge'nin doğusunda olmalıdır.

gitti[37]. Bundan sonra Kök Türkler güçlü olduğu müddetçe Uygurların bir isyanı söz konusu değildir.

Tokuz Oguzların bir boyu olan ve dokuz aileden meydana gelen Uygurların, Kök Türk Kaganlığı'nın son dönemlerinde göstermiş oldukları başarılardan dolayı sayılarının ve nüfuzlarının arttığını görüyoruz. 739–40 yıllarında, ünlü Uygur beyi Moyun Çor tarafından Tokuz Oguzların katılması veyahut da tabi edilmesiyle On Uygur ittifakı meydana getirildi[38]. Maalesef bu yıllarda, belki biraz da Çin'in telkiniyle Kök Türk Kaganlığı'na karşı Basmıl, Uygur ve Karluklardan meydana gelen bir ittifak oluştuğu anlaşılıyor. Kök Türkçe kitabelerde, bu olaylarda Basmılların rolü söylenmiyorsa da, Çin kaynaklarından Basmıl, Uygur ve Karlukların ortaklaşa hareket ettiklerini ve insiyatifin Basmılların elinde olduğunu biliyoruz. Bu üçlü ittifak 742'de Kök Türk beyi Kutlug Yabgu'yu yendi. Onlar Basmılların liderini kagan yaptılar ve aralarında bir idari taksimata gittiler. Uygurların önderi doğu bölgesine, Karluk İl-teberi de On Ok yurduna hükmetmeye başladı. Bu sırada, Kök Türk Kaganlığı'nın başına Ozmış Tigin han olmuştu. Moyun Çor, 743'te onun üzerine yürüdü. Talihsiz Ozmış Tigin ele geçirildi. 743 yılında Kök Türk kaganı Ozmış öldürüldü ve kellesi Çin başkentine gönderildi. Kahramanların işi ölmek ve öldürmektir. Onlar öldürür, millet şan ve şeref kazanır; onlar ölür millet yaşar. Türk milletinin binlerce yıldır varlığını devam ettirebilmesi de, içinden çıkan kahramanların devlet ve millet uğruna göz kırpmadan ölüme atılmaları sayesindedir. Ozmış'tan sonra 745 senesinde Kök Türk milletinin üzerine kardeşi Peymey Tigin'in han olduğu duyulmuş ve üstüne gidilmişti. Netice olarak Çin'in de yardımıyla Peymey Tigin mağlup edildi ve onun da kafası uçurularak, Çin'e yollandı.

Uygurların, Börülüler (Aşina) sülalesine karşı böyle acımasızca bir tavır sergilemesi, bugünkü mantıkla düşünüldüğünde pek bir anlam taşımıyor. Çünkü yapmış oldukları hareket sonuçta kendilerine fazla bir yarar getirmedi. Türk milletinin sağda-solda böyle başı-boş kalması ister-istemez Çin'in ekmeğine yağ sürdü ve Kök Türk Kaganlığı'ndan boşalan yeri doldurarak, bir dünya devleti olma yoluna girdiler. Kök Türk üstünlüğüne son verildikten itibaren kaganlık mücadelesinde Basmıl, Uygur ve Karluklar arasında kavgalar başladı; ilk önce Karluklarla anlaşan Uygurlar, Basmıl kaganını öldürdüler, sonra da Karlukların ortaklığına nihayet verdiler. Aslında bu karışık durum Börülüler (Aşina)

37 Bakınız, *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 37: *Selenge kodı yorıpan, Kargan Kısılta ebin-barkın anta bozdım. . . Uygur il-teber yüzçe erin ilgeri tezip bardı.*

38 Hamilton, "Toquz-Oguz et...", Paris 1962, s. 23-50.

10. yüzyıla ait bir Uygur Mani metninde On Uygur adını görüyoruz. Bakınız, Ş. Tekin, "Uygur Bilgini Sıngku Seli Tutung'un Bilinmeyen Yeni Bir Çevirisi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 1965, Ankara 1966, s. 29-33.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

sülalesinin lehine idi, ancak ortada ne Kapgan, ne de Köl Tigin gibi kudretli bir kişi olmadığından fırsat değerlendirilemedi.

748 yılında, milletin de katıldığı Atalar Mezarlığı'ndaki kurultaydan sonra Türk devletinin başına Uygurlar geçirildi. Buradaki mezarlık konusu dikkati çekmektedir. Bilindiği gibi Hunlarda kutlu bir ata mağarasının bulunduğunu Çin kaynaklarından görmekteyiz. Yazıttaki bu kayıtlar kutlu atalar mağarasının ve Türk neslinin çoğalmasına sebep olan Türk ataların gerçek veya sembolik mezarlarının olduğu fikrini çağrıştırıyor. Çin tarihlerinden, Kök Türk kaganının daima Ötüken Dağı'nda oturduğunu, her yıl kurban kesmek için beylerini Ötüken'den 500 li batıda, üzerinde ne çimen, ne de ağaç olan sarp ve yüksek bir dağ olan atalar mağarasına götürdüğünü öğreniyoruz. Bu da bize Ergenekun Destanı'nı hatırlatmaktadır. Buradan çıkan diğer bir netice ise, hükümdarlık alametleri arasında atalar mezarlığına da sahip olmak vardır[39]. Uygurların ilk kaganı Kutlug Bilge Köl Kagan olup, onun ölümünden sonra (748) oğulları Moyun Çor ile ağabeyi Tay Bilge Tutuk arasında kıyasıya bir mücadele yaşandı. Aslında tahtın resmî varisi Tay Bilge Tutuk idi. Babasının sağlığında o yabgu atanmıştı. Fakat kaganlığın kuruluşunda babasına en çok yardımı sağlayan Moyun Çor olduğu için, o ağabeyinin kaganlığını tanımamış ve onunla bir kavgaya girişmişti. Neticede bu mücadeleyi Moyun Çor kazandı ve Türk devlet geleneğinde mağlup olanın galip gelen tarafından öldürülmesi âdetine binaen, Tay Bilge Tutuk, Moyun Çor tarafından ortadan kaldırıldı[40].

Bundan sonra, 750 senesinde Ötüken'in batı ucunda Tez Başı'nda otağını kurduran Moyun Çor, burayı çitlerle güvence altına aldırdıktan başka, kitabesini yazdırttı. Aynı yıl Tatarların da ne durumda olduklarını araştırıp; Ötüken, Sekiz Selenge, Orkun ve Togla arasında konar-göçer olarak hayatına devam etti[41].

750'li senelerde Doğu Türklerinin olduğu yerlerde bu gelişmeler yaşanırken, batıda da mühim hadiselerle karşılaşmaktayız. 751 yılı İslam tarihi için çok önemli bir zamandır. Ebu Müslim'in kumandanlarından Ziyad b. Salih, Karlukların desteğiyle, Orta Asya tarihi için kesin öneme haiz Talas Nehri yakınındaki Atlah Savaşı'nda, Kao-hsien-chih kumandasındaki Çin ordusunu

39 Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 21; S. Gömeç, "Şamanizm ve Eski Türk Dini", *P. Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 4-5, Denizli 1998-1999, s. 42-43.

40 Bakınız, Gömeç, *Uygur Türkleri...*, s. 21-27.

41 Bakınız, *Taryat-Terhin Yazıtı*, Batı, 2-4: *...yayladım ulu yılka Ötüken ortusınta Süngüz-Başkan ıduk-baş kidininte yayladım. Örgin bunta yaratıtdım, çit bunta toktdım, bing yıllık, tümen künlik bitigimin, belgümin bunta yası taşka yaratıtdım, tulku taşka tokıtdım. Üze Kök Tengri yarlıkaduk üçün, asra yagız yir igittük üçün elimin, törümin etintim. Öngre kün toksıkdaki bodun, kisre ay togsıkdaki bodun, tört bulungdaki bodun iş-güç ebirür. Yagım Bölük yok bolti. Ötüken eli tegresi, ikin ara ılgam-tarıglagım, Sekiz Selenge, Orkun, Togla, Sebintürdü, Kargu, Burgu ol yirimin-subımın konar-köçer ben.*

Temmuz 751 tarihinde mağlubiyete uğrattı. Bu savaş birkaç gün sürdü, kesin bir sonuç elde edilememişti. Ama son anda Karluk Türkleri, Çin ordusuna öldürücü bir darbe vurdular. Hatta Arap kuvvetlerinin büyük bir çoğunluğunun da Türklerden müteşekkil olduğu iddiasında da bulunuluyor[42].

Böylece Pamir çevresine ve Tanrı Dağlarına kadar olan sahalar Arapların idaresi altına girdi ve halkı da umumiyetle Müslüman olmağa başladılar. Atlah Savaşı sonunda Semerkant'a sürülen binlerce Çinli (ki bunların arasında Uygurların da olduğu söylenmektedir) medeniyet tarihinin yeni bir bahsini açmağa vesile oldu. Onlar sayesinde Semerkant'ta ilk kâğıt fabrikası imalâthanesi kuruldu ve kâğıt yapımı Arap devletinin batı ucunu teşkil eden Sicilya ve İspanya yolu ile Hıristiyan Avrupa'ya sokuldu.

Bu savaşta Türkler, Abbasiler tarafını tutmakla yalnız muharebenin neticesini değil, tarihlerinin gidişatını da değiştirdiler. Abbasiler ilk başta İranlılara önem verdikleri halde, yavaş yavaş devletlerinin savunmasında Türkleri kullanmağa başladılar. Tanrı Dağlarının batısındaki Türkleşme hadisesi arttığı gibi, Mâverâünnehr'deki İslamlaşma da genişledi. Ama Araplar bu zaferden fazla yararlanamadılar, Çünkü Arap valilelerinin isyanı bu ilerlemeyi durdurdu. Hatta bu iç mücadelelere bölge Türkleri de katıldı.

Talas Savaşı'nın sonunda Çin'de önemli hadiseler olmuş ve büyük isyanlar da baş göstermiştir. Bu yenilgi Çinlileri o kadar korkutmuştu ki, batıyı zaptetmekten de vazgeçtiler[43]. Dolayısıyla Çin tarafından Avrupa'nın işgaline yüzlerce yıl engel olan Türklere, Avrupalılar çok şey borçludur.

Muhtemelen 752 senesinde, bir Tokuz Oguz-Kırgız ittifakı söz konusudur. Şine Usu Yazıtı'ndan anladığımız kadarıyla, Kırgızlara bağlı olan Çikler de bu ittifak arasına alınmış ve Uygurlara bir darbe vurma hazırlığına girişilmiştir. Daha sonra bu birleşmeye Üç Karluk Boyu da katıldı. Bunların hareketini önceden haber alan Uygurlar, ilk önce Üç Karluklara, arkasından da Çiklere boyun eğdirdiler; Çikler üzerine bir tutuk ile ışbara ve tarkanlar gönderdiler. 754 senesinde

42 Bu savaş birkaç gün sürdü, kesin bir sonuç elde edilememişti. Ama son anda Karluk Türkleri, Çin ordusuna öldürücü bir darbe vurdular. Çin imparatorunun ordusu dağıldı, komutanı da kaçtı. Chavannes, *a. g. e.*, s. 142-143, 296-297; L. N. Gumilev, *Drevniye Tyurki*, Moskva 1967, s. 359.

43 Chavannes, *a. g. e.*, s. 142-143; H. A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhatı*, Çev. M. Hakkı, İstanbul 1930, s. 80-81; Barthold, *Moğol İstilasına. . .*, s. 152; Gumilev, *a. g. e.*, s. 360-371; Togan, *Umumi Türk Tarihine...*, s. 55; L. Rasonyi, *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk MüslümanTürkler*, Haz. A. Müderrisoğlu, Ankara 1983, s. 54; O. Turan, "Türkler ve İslamiyet", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 4/4, Ankara 1946, s. 466, Z. Kitapçı, *Orta Asya Türklüğünün Büyük İslam Kültür ve Medeniyetindeki Yeri*, 2. baskı, Konya 1996, s. 63-64; Klyaştornıy–Sultanov, *a. g. e.*, s. 117.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Karlukların sağ kalanları Türgişlerin yanına gittiler ve 753–754 yıllarında Türgişler de, Uygurların üstünlüğünü kabul ettiler.

Belki de bu iç meseleler yoluna konduktan sonra Uygurlar, yönlerini doğuya çevirdiler. Yani Çin ile ilgilenmeye başladılar. Uygur-Çin münasebetlerinin esas sebebi ise, An Lu-shan adında bir Türk'ün isyanıdır. Çinliler, An Lu-shan karşısında uğradıkları büyük bir mağlubiyetten sonra, Uygurlardan yardım istediler[44]. Ancak ayaklanma bir süre sonra çığırından çıkınca, Çin'de yaşayan Türkler de, An Lu-shan'ın ordusuna cephe almaya başladı. Önce müttefik Türk ve Çin ordusu karşısında başarısız olan An Lu-shan, arkasından çocukları ve isyanı devam ettirmeye çalışan adamları ortadan kaldırıldı.

759 senesinde de ünlü Moyun Çor Kagan öldü. Moyun Çor'un kendi adına dikilen kitabelerinde onun birçok Türk boyunu (Tokuz Oguz, Çik, Kasar, Bars-il, Üç Karluk, Türgiş, Kırkız, Basmıl, Çigil vs.) ve yabancı kavmi (Kıtan, Tibet, Çin vs.) itaata aldığı, Türk devletinin sınırlarını doğuda Sarı Nehir (ki bu yıllarda Çin'in Türk hâkimiyetinde olduğunu da söyleyebiliriz), batıda Tanrı dağlarının batısına kadar, kuzeyde Yenisey'in orta mecralarına, güneyde de Künlün dağlarına kadar genişlettiği anlaşılmaktadır.

Uygur Kaganlığı'nın gerçek varisi olan, Moyun Çor'un büyük oğlu Ulug Bilge Yabgu, 758 yılında öldürülmüş olduğundan, onun kardeşi Bögü Uygur Kaganlığı'nın başına geçti. Bögü zamanında da Çin'deki iç karışıklıkların devam ettiğini, Çin'i kurtarma harekâtına Bögü Kagan ile hanımının yanı-sıra pekçok büyük Türk komutanının da katıldığını görmekteyiz. Bögü Kagan'ın Çin seferi T'ang Hanedanı'nı kesin bir şekilde tehlikeden kurtarmış olmakla beraber, Uygurlar Çin İmparatorluğu için korkunç bir müttefik durumuna geldi. Böylece Çin bir kez daha yok olmaktan Türklerin sayesinde kurtuldu.

Bögü'nün Çin'deki faaliyetleri bilhassa Türk kültür tarihi bakımından önemlidir. Bu sefer sırasında, Mani dinine karşı kaganlık içerisinde güçlü bir muhalefet olmasına rağmen, resmen kabul edildi. Mani dininin Türk sosyal hayatına yararları dokunduğu gibi, zararları da oldu. Bu inanışın birçok umdesi Türklerin tarihî hayat tarzlarına uymamaktaydı. Özellikle fütûhat ruhunu öldürüyordu. Uygurlar böylece şehir hayatının rahatlarına da alışmışlardı. Bundan başka, Uygurların sonradan ilim, edebiyat, ticaret ve diğer sanatlardaki

44 Deguignes, *a. g. e.*, c: III, s. 25; W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. N. Uluğtuğ, Ankara 1942, s. 212; C. Mackerras, "The Uighurs", *Early Inner Asia*, Edited by D. Sinor, Cambridge 1990, s. 55; Hermanns, *a. g. m.*, s. 98; B. Spuler, "Geschichte Mittelasiens seit dem Auftreten der Türken", *Handbuch der Orientalistik*, 5/5, Leiden/Köln 1966, s. 152.

başarılarının bu dine girmeleriyle mümkün olduğuna dair fikirler ileri sürülmektedir[45].

Bögü Kagan zamanında birçok Uygur geleneği değişmişti. Çinlilerle ticarete girdiklerinden beri pekçok değerli şeye sahip oldukları gibi, debdebeye de alıştılar. Kagan kendini halktan ayırarak saraylarda oturmaya başladı. Kadınlar makyaj yapmağa, güzel giyinmeğe özendiler. Bundan başka, Sogdlar Çin'i ele geçirmenin yollarını kagana anlatarak onu kandırdılar. Ancak bakanlardan Tonga (Tun) Baga Tarkan ona nasihatta bulunarak; Çin'i elde tutmanın çok zor olacağını söyledi. Kagan onu dinlemedi. Tonga (Tun) Baga Tarkan, teklifinin kabul edilmemesi üzerine, gerçekleştirdiği bir darbe ile Bögü Kagan'ı öldürdü. Onunla birlikte, onun akrabalarını, adamlarını, onu Çin'e karşı kışkırtan Sogdluları başta olmak üzere, 2.000 kişiyi ortadan kaldırdı[46]. Çin gibi bir ülkeyi fethetmek de yararlı bir iş değildi. Hunlar çağından beridir çeşitli defalar Türkler bu imkânı ellerine geçirmişlerdi, ama Çin onların pekçok ihtiyacını karşılayan bir devlet olduğundan, hayatını sürdürmesi de zaruri görülüyordu. Zaman zaman Sogdların Türk devleti içerisindeki bu entrikaları göz önünde bulundurularak, onların siyasi bakımdan güçlü oldukları sanılıyorsa da, bize göre bu doğru değildir. Türk devleti hem Uygurlar çağında, hem de onlardan önce Sogdları belki ticari kabiliyetlerinden ve çok dilli olmalarından dolayı, özellikle dış işlerinde sıkça kullandı. Devlet işlerine yukarıdaki örnekte olduğu gibi doğrudan müdahaleye kalkıştıkları vakit ise dersleri verilmiştir.

9. asrın başlarından itibaren Uygur Türkleri istikrarlarını neredeyse tamamen yitirdiler. Bununla beraber Uygurlar belki de kendi kendilerini mahvettiler. Kök Türk Kaganlığı'nın sağladığı düzeni ve idari hâkimiyeti sürdüremediler. Tokuz Oguz boy beylerinin aralarındaki hırs ve etraftaki düşmanları görememeleri sonlarını hazırladı.

820'lerden sonraki kaganlar uzun süreli iktidarda duramadılar. Nihayet 839 senesinde başa geçen II. Kasar Kagan'ın kendine karşı düzenlenen bir komployu haber alması ve bu tertipçileri öldürtmesi, büyük Uygur komutanlarından Kürebir Urungu Sangun'un hoşuna gitmedi. O da, Kasar Kagan'ı ortadan kaldırdı. Tam bu aşamada devreye başka subaylar girdi. Ünlü beylerden Külüg Baga Sangun, Kırgızlardan sağladığı 100.000 kişilik suvari desteğiyle

45 Bakınız, Gömeç, *a. g. e.*, s. 39-45.

46 Gumilev, *a. g. e.*, s. 408; C. Mackerras, *The Uighur Empire*, Canberra 1972, s. 229; Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 85; Spuler, *a. g. m.*, s. 156.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

başkente yürüdü ve ihtilalcileri birer birer yok etti[47]. Ama Kırgızlar gidici değillerdi ve Ötüken'in merkezine kısa bir süre de olsa kuruldular.

Uygurlar bu kargaşa üzerine Ötüken'i terkederek, değişik yönlere dağıldılar. Kırgızların kılıcından kurtulan onbeş Uygur boyu, batıdaki Karluklara sığındılar. Uygur kabilelerinden bazıları Doğu Türkistan'a göçmüş, Tanrı dağlarının güneyindeki Turfan ve Karaşahr bölgelerinin içinde veya yakınlarında yerleşmişlerdi. Türk medeniyet tarihinde önemli bir yeri olan bu Uygurların en büyük kitleleri bu havaliye gelmiştir. Uygur ailelerinden bir kısmı ise, Çin ile Doğu Türkistan arasında bulunan ve Kansu adını alan geniş ülkeye göçtüler. 13 boydan meydana gelen dördüncü grup da, Çin'in güney sınırlarına indiler. Onların küçük bir kısmı da, Uygurların eski köle ve çobanları olan, doğudaki Mogol kabilelerine sığındılar. Bunlardan başka Kadırkan dağları bölgesinde yaşayan Kıtan, Kay gibi halkların başlarında da eski Uygur reisleri vardı. Ayrıca 924'te kurulan Hıtay (Kıtan) Devleti'nin kuruluş ve ilk düzeninde bu Uygurlar önemli bir rol oynamışlardı[48]. Uygur Türkleri, Kök Türk Kaganlığı'nı ortadan kaldırmak için Çin dâhil pekçok halkla işbirliği yapmışlardı. Şimdi ise aynı akibete kendileri uğramışlardı. Böylece binlerce yıldan beri Türklerin ana yurdu durumunda olan Orkun'a Kırgızlar sahip olduktan yaklaşık 80 yıl sonra Kıtanların eline geçecek ve Türkler bir daha buraya dönmeyerek, Asya kıtasından batıya doğru yayılacaklardır.

Aslında, her ne kadar Uygur Kaganlığı dönemi 840'lara kadar sürmüşse de, onların çökme emareleri Bögü Kagan zamanından itibaren başlatılabilir. Uygur Kaganlığı'nın yıkılışını da tek bir sebebe bağlamak doğru değildir. Yani, sadece Kırgızların saldırısıyla Uygur Hanedanlığı sona ermedi. Belki de, Kırgız taarruzu veya darbesi en sonuncu tesirlerden birisidir. Onlar, Kök Türkler kadar uzun yaşayamadılar. Kök Türkler ne olursa olsun, Bilge Kagan'ın vefatına değin çok güçlüydüler, ancak Bilge'nin ölümüyle boylar arasındaki irtibatlar koptu ve kaganlığın merkezine karşı cesaretli saldırılar vukubuldu. Hâlbuki Uygurlar döneminde Bögü'yle beraber çözülme, yozlaşma ve çöküş işaretleri görülür. Uygur Kaganlığı Kök Türklerin zengin mirasının üzerine oturmuş ise de, bu serveti iyi bir şekilde koruyamadı. Kendilerini üstün ve güçlü kılan değerlerin farkına hiçbir vakit varamadılar. Herşeyden önce konar-göçer hayatları onların en önemli ayrıcalıklarıydı. Ama Çin usulünde yaşamaya ve yerleşikliğe başlayınca bu avantajlarını yitirdiler. Dolayısıyla hayat tarzındaki farklılık, yani konar-göçerlikten yerleşikliğe (yatukluk) adım atma, bu çöküşün nedenlerinden bir tanesidir. Günümüz açısından veyahut da zamanımız şartlarına göre

47 Gömeç, *a. g. e.*, s. 58-61.

48 Ögel, *a. g. e.*, s. 191; T. Haneda, "Probleme of the Turkicization", *Acta Asiatica*, No 34, Tokyo 1978, s. 5-7.

değerlendirdiğimizde, belki bu olumlu bir gelişme olarak düşünülebilirse de, o devrin ortamı göz önüne alınınca, bunun pek de faydalı olmadığı anlaşılır. Yalnızca toprağa bağlı yaşamak ve en önemli geçim kaynağı olarak da ziraat ile ticaretin öne çıkması Türklere bir üstünlük sağlayamazdı ve sağlamayacağı da ileride görüldü.

Türkler, Uygur Hanedanlığı ile birlikte hızlı bir din değişikliği içerisinde de kendilerini buldular. Budizm, Maniheizm hatta Hrıstiyanlık gibi yerleşik toplum inançları onları farklı yaşamaya, hakikatte miskinliğe itti. Bozkırın zor hayat şartlarına, bu inandıkları dinlerin gereği olarak boyun eğiyorlardı. Hâlbuki Kök Tengri'ye inanan Türk, tabiatın hiçbir olumsuzluğuna sırf Tanrı'nın takdiridir diye bakmıyor, bilakis onunla sonuna kadar savaşıyordu. Bu itikatlar onun kolunu-kanadını bağladı; peşinen yenilgiyi kabullenmesine sebep oldu.

Uygurlarla beraber Türk sosyal hayatı da artık değişmişti. Erkekler savaşarak kazanmak yerine, daha kolay olan bir yolu; ticareti, ziraatı ve bankerliği seçiyorlardı. Bunları yaparken de ister-istemez yalancılık, dolandırıcılık, iki yüzlülük ve rüşvet gibi kötü ne varsa onunla iç-içe oldular. Tertemiz bir toplum, anında Çinliler gibi hilekâr ve sahtekârlar yığını haline geldi. Kadınlar da artık eskisi gibi değillerdi. Bir zamanlar kaynakların atlar üzerinde asker olarak zikrettikleri Türk hanımları, çadırları beğenmiyorlar, güzel ve gösterişli evlerde, lüks içinde yaşamayı istiyorlardı. Tabi ki bozkıra yabancı bu hayat biçimi onlar için bir zaaftı ve bunun da cezasını çektiler.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

YAŞAYIŞ VE KÜLTÜR AÇISINDAN ESKİ TÜRK DEVLETLERİNİN KURULUŞ VE YIKILIŞ NEDENLERİ

Üçler BULDUK*

Türkler tarihleri boyunca pek çok devlet kurmuşlardır. Kimi zaman nüfusu itibarıyla da Türklerden müteşekkil halkların oluşturduğu millî devlet, kimi zaman Türk nüfusunun idareci pozisyonunda olduğu, halkı yerli unsurlardan oluşan devletler, kimi zaman ise çok uluslu yapıları içinde barındıran dünya devletleri, Türklerin kurduğu devletlerin temel karakteristiğini yansıtmaktadır. Ancak Türk asıllı kavim veya boyların pek çok devlet kurduğu gerçeği, Türklerin teşkilatçı bir yapıya sahip olmalarını göstermesi ve dolayısıyla bu durumu bir övünç kaynağı olarak algılama gereği kadar, niçin bu kadar çok devlet kuruldu? sorusuna başka bir cevap arama zorunluluğunu da ortaya çıkarmaktadır. Üstelik sayıları yüzü geçen bu devletlerin önemli bir kısmının yine Türk asıllı başka kavim veya devletler tarafından yıkılmış olması, cevabı aranması gereken başka bir meseleyi de gündeme getirmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, pek çok devleti ortaya çıkaran, Türk devlet anlayışına temel teşkil eden değişik unsurları, daha objektif bir bakış açısıyla incelemek gerekmektedir. Kısacası, Türklerin devlet kurma ve yaşatmasındaki anlayışı izah edebilmek için Türk kültürünü, vatan ve millet anlayışını, hâkimiyet telakkisini ve idari ve askerî yapılanmasını anlamak gereklidir.

Devlet bir anlamda milletin en üst seviyede organize olmuş şeklidir ve bu anlamıyla günümüzde hemen her devletin yapılanması birbirine benzer. Ancak devlet anlayışı, milletlerin tarih ve kültürü ile doğrudan ilişkilidir. Bu sebeple Türk devlet anlayışı kendine mahsus özelliklere sahiptir. Devleti tanımlayan veya devletin unsurlarını oluşturan kavramlar dahi, Türklerin köklü ve kendine has bir devlet fikrine sahip olduklarını gösterir. Türk devletleri "cihanşümul" bir anlayış ile oluşturulmuştur[1]. Yani cihana hâkim olma ve yönetme düşüncesi tarihte

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

1 Türk hâkimiyet telakkisi ve Türk devlet yapılanması hakkında yapılan araştırmaların, eksiği veya fazlasıyla bu konuda bizlere bir fikir verdiğini söyleyebiliriz. Özellikle tarihsel arka planı öne çıkaran

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

kurulan Türk devletlerinin ortak hususiyetidir. Bu düşüncenin oluşmasında elbette eski Gök Tanrı inancının izleri görülür. Nitekim Göktürk kitabelerinde bu anlayış açık bir şekilde dile getirilmiştir:

"Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisinin arasında kişioğlu (insanoğlu) yaratılmış ve kişioğlunun üzerine babam, amcam Bumin Kağan ve İstemi Kağan (Tanrı tarafından) oturtulmuştur"[2]. Kağanlığa oturma görevi Tanrı tarafından verilmektedir. Nitekim II. Göktürk Devleti'nin kuruluşu anlatılırken, İlteriş Kağan ve İlbilge Hatun'un "Türk Tanrısı", tarafından tepelerinden tutulup Tanrı katına çekilerek kağanlığın verildiği ifade edilir[3].

Bu ifadeden de anlaşılacağı gibi, Türk kağanı ilahî bir menşeden yani Tanrı'dan devlet kurma ve yönetme yetkisini (kut) almaktadır. Kut sahibi kağan, dünyayı yönetme gibi ağır bir mesuliyeti üslenirken, insanoğlunun huzur ve refahını ön planda tutmak zorundadır[4]. Dolayısıyla, batıdaki imparatorluk kavramı ile Türklerdeki devlet kavramı özünde birbirinden farklıdır. Batıda imperium anlayışı her hâl ve şartta ceberrut bir "hükmetme" ve "kazanma" esasına dayanır. Bu anlayış, çok uluslu bir imparatorluğun zaman içerisinde, diğer milletleri "sömürge" olarak görmesine yol açmıştır. Türk tarihinde ise bu anlamda hiç bir "imparatorluk" yoktur. Çünkü Türk devletinin temel felsefesinde, "almak" değil "vermek" esastır. Devlet kelimesinin "saadet, huzur" anlamında kullanılması dahi bunu gösterir. Türk devleti adalet içerisinde, töreye bağlı olarak bütün zenginliğini halkıyla paylaşır. İşte bu sebepledir ki Türklerde zengin yani "bay" kişi, malı mülkü çok olan kişi değil, onu halkıyla paylaşan kişidir. Bey olmanın gereği budur. Türklerin kısa zamanda devlet kurmalarının ve başka milletlerin de bu devlete itaat etmelerinin özünde bu anlayış yatar.

Günümüz devlet kavramına göre devletin oluşabilmesi için şu unsurların bir arada bulunması gerekmektedir; ülke, millet, egemenlik (siyasi hâkimiyet) ve

çalışmalar için bkz. Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, c: I-II (5. baskı); Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. yy. Sonuna kadar)*; H. İnalcık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariyeleri ve Gelenekleri" *Reşid Rahmeti Arat İçin*, s. 259–271; Mahmut Arslan, *Kutadgu-Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul 1987; Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği, -Dün Bugün-*, Ankara 1975.

2 T. Tekin, *Orhun Yazıtları*, Ankara 1988; Kültegin, Doğu (D. 1), s. 8–9.

3 Kültekin, D. 10–11; Bilge Kağan, D. 10.

4 Mahmut Arslan, "Kut" kavramını "karizma" sözüyle eş anlamlı olarak kullanmaktadır. Bkz. M. Arslan, *Eski Türk Devlet Anlayışı*, s. 235, 237. Elbette A. Toynbee'de de zikredilen "karizmatik liderlik" kavramının bir unsuru olarak "kut"u, ilahi bir menşe'e dayandırırken, halkın bir anlamda hükümdarlığı onaylaması için gerekli olan liyakat, meziyet ve siyasi deha özelliklerinin, ilahi menşeli "veraset" sisteminin meşruiyetinin, dünyevi dayanağını oluşturduğunu da göz ardı etmemek gerekmektedir. Bu konuda Bkz. ; H. İnalcık; *a. g. m.*, s. 269.

politik örgütlenme (teşkilatlanma)[5]. Türkler en eski çağlardan beri bu unsurları esas alan pek çok devlet kurmuş ve yaşatmıştır. Gerek İslam öncesi olsun, gerek İslami dönemde olsun kurulan her Türk devleti birbirinin devamı niteliğindedir. Çünkü devletlerin adı veya coğrafyası farklı da olsa, Türk devlet anlayışı umumi hatlarıyla hep aynı kalmıştır.

Üzerinde yaşanılan coğrafya, milletlerin kültüründe, dolayısıyla yaşayış ve inançlarında önemli bir yer tutar. Ancak coğrafyayla bütünleşebilen bir millette vatan ve devlet anlayışı gelişebilir. Günümüz Türk dünyasını da göz önünde bulundurduğumuzda aynı sonuca varılabilir ki, Türklerin eskiden beri yaşadıkları topraklar, nispeten yüksek platolarla çevrili, su kaynaklarına sahip, yaylak ve kışlak alanlarının bulunduğu, uçsuz bucaksız bozkırlardır. Bu özellikleriyle Türk coğrafyası daha çok hayvancılığa müsait bir hayat tarzını ifade eder. Nitekim Hunların erken devirlerinden bahseden Han devri tarihlerindeki Hsiung-nu monografisinde, Türk coğrafyası ve yaşayışı hakkında şu bilgiler yazılıdır: "...Hun-yüler kuzey sınırlarında otururlar, otlakları takip ederek hayvan yetiştirir ve yer değiştirirlerdi. Yetiştirdikleri hayvanların çoğu at, sığır ve koyundu... Su ve otlakları izleyerek hareket ederlerdi. Surlarla çevrili bir şehirleri, sürekli oturdukları bir yer ve tarım yapmak gibi bir uğraşları yoktu. Ancak yine de herkesin kendine ait bir toprağı bulunurdu."[6] Kaynakta 'Hunların tarım yapmak gibi uğraşları yoktu' deniliyorsa da, bu ifade Türklerin tarımı bilmediklerini değil, ana geçim kaynağı olarak tarımı ön plana çıkarmadıklarını gösterir. Nitekim eldeki veriler, onların kendine ve hayvanlarına yetecek ölçüde ziraat yaptıklarına da işaret etmektedir[7]. Yaylak ve kışlak hayatının vazgeçilmez unsuru olan "konar-göçer"lik, Türklere has bir yaşayış biçimidir. Konar-göçerlik, yanlış bir biçimde, ilkel göçebelik ile karıştırılır[8]. Hâlbuki bu tip hayat tarzında, iki menzil arasında (yaylak ve kışlak) töre yani hukuk ile sınırları çizilmiş bir gidip gelme söz konusudur. Yani ilkel göçebelikte olduğu gibi herhangi bir hukuka bağlı olmayan, gelişigüzel bir göç söz konusu değildir[9]. Dolayısıyla "karnının doyduğu her yeri" makbul gören göçebelikte sosyal hayat ve iktisadi yapının yanısıra vatan mefhumu

5 A. Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, s. 11 vd.

6 *Han Hanedanlığı Tarihi, Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, TTK yay. Ankara 2004 (haz.: A. Onat, S. Ersoy, K. Ercilasun), s. 1.

7 Örneğin diğer Türk gruplarına göre daha kuzeyde bulunan Cye-gu (Kırgızların ataları)larda dahi darı ve buğday ziraati yapılmaktaydı. Bu nedenle Çin kaynaklarında H'yung-nu kavimleri hakkında verilen bilgileri değerlendiren W. Eberhard, Proto-Türklerin kendilerine yetecek ölçüde ziraat, hayvancılık ve avcılığa dayalı bir ekonomi şekline sahip oldukları değerlendirmesini yapar. Bkz. *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1996 (2. baskı), s. 65–90.

8 Bu tartışmaların bir hülasası olarak bkz: İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İst. 2000, (20. baskı), s. 32–36.

9 M. Eröz, *Yörükler*, İstanbul 1991, s, 69–72; Türk göçerliğini daha çok konar-göçerlik ve sedanter hayat ile açıklamaktadır. Bu anlamda Türklerde Yarı göçebeliğin yaygın olduğunu belirtir.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

da gelişmez veya dar anlamıyla kalırken[10], Türk konar-göçerliğinde, yer ve sub (su) "ıduk" yani mukaddes addedilir ve bu inanış, güçlü bir vatan anlayışını ifade eder. Orhun kitabelerinde "Üze Türk Tengrisi, ıduk yiri subı ança itmiş erinç. Türk bodun yok bolmasun tiyin, bodun bolçun tiyin"[11] denilerek, İlteriş Kağan'a devlet kurma yetkisinin veriliş sebebi izah edilmiştir. Bu ifadeye göre Tanrı'nın Türk vatanını kutsal kılıp, düzenlemiş olmasının sebebi, Türk milletinin varlığını sürdürmesi içindir. Bu vatanı terk etmek, cezalandırılmayı gerektirmektedir. Nitekim yine kitabelerde "Tokuz Oguz bodun yirin-subın ıdıp Tabgaçgaru bardı"ğı[12] için, yani kutsal vatan topraklarını terkettiği için cezalandırılmıştır. Hemen hemen aynı ifadeleri 15.-16. yüzyıl Osmanlı belgelerinde de görmekteyiz. Yaya-müsellem ve timar defterlerinde "yerin suyın (ıssuz) komak" tabiri sık sık kullanılmaktadır. Bu suçu işleyenlerin dirliği, ocağı veya muafiyeti elinden alınmaktaydı.

Büyük oranlarda hayvan sürülerine sahip olan Türk boyları, bir taraftan kutlu saydıkları coğrafya ile uyum içerisinde hayatlarını idame ettirirken, diğer yandan öteki boylar ile "töre" gereği münasebetlerini geliştirirler. Çünkü aynı tarz yaşayışa sahip olan boylar, gerektiğinde sürülerini birleştirerek, tabii afetler, kuraklık, otlak darlığı vs. gibi durumlarda ya da düşmanlarının saldırıları karşısında, işbirliği yapmak zorundadır. Bu ve benzeri sebepler Türk konar-göçerlerini birlikte yaşamaya, tasa ve sevinçte birliğe, kısacası "millet" olma şuuruna götürür. Sınırları belirli bir coğrafya üzerinde siyasi örgütlenmeye giden milletin ortaya çıkardığı hükmi kişilik ise devlet olarak nitelendirilir.

Bugün yanlış olarak doğrudan doğruya milletin karşılığı olarak kullanılan "ulus", aslında üzerinde halkın yaşadığı belirli bir idari taksimata ayrılmış toprak parçasıdır.[13] Bu anlamıyla Türkler "ulus" veya "uluş" sözünü, eyalet anlamında kullanmışlardır. Ancak bu kavram dahi vatan ile milletin birbirinden ayrılmaz olduğunu göstermektedir. Türklerin devlet için "il" sözünü kullanması da bu anlayışı doğrular. Göktürk, Uygur ve Karahanlı çağında "il" kavramı doğrudan

10 Ot ve meyve toplayanlar (devşiriciler), avcı-balıkçılar ilk ve ilkel göçebeliğin belirleyici vasıflarını oluştururlar. M. Eröz bu nevi iktisadi faaliyete sahip göçebelerin, yalnız gününü düşünebildiğini, dolayısıyla onlarda mazi ve istikbal mefhumunun bulunmadığını söyler (*Yörükler*, s. 67). Dolayısıyla vatan mefhumunun gelişmeme nedenlerinden biri de bu izahla daha iyi açıklanmaktadır. Mazi ve İstikbal mefhumunun olmadığı yerde vatan kavramının da gelişemeyeceğine canlı bir örnek Orhun kitabelerinde de geçmekdedir. Bu tehlikeye karşı Bilge Kağan, Türklerin kutlu Ötügen yurdunu terkederek, yok olduğunu hatırlatıp, Çin'den uzak durulmasını ister. Türk milletinin yanılmaması için bir hatırlatmada bulunur ve "Ey Türk milleti, tok gözlü ve aksisin; açlığı tokluğu düşünmezsin, bir de doyarsan açlığı hiç düşünmezsin "der (Bilge Kağan, Güney, 8).

11 Bilge Kağan, Doğu, 10; S. Gömeç, *a. g. e.*, s. 83.

12 Bilge Kağan, Doğu 35.

13 İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 235.

devlet sözünü karşılamıştır. Bu devlet, belirli sınırları olan, üzerinde halkın yaşadığı bir devlettir.

Türkler yukarıda da belirttiğimiz gibi, en eski çağlardan beri güçlü bir millet anlayışına sahiptir. Millet için Göktürk kitabelerinde "bodun" veya "budun" ifadesi kullanılmıştır. Bodun sözü, bod veya boy olarak günümüze kadar gelen ve insan vücudunu karşılayan bir kelimedir. Dolayısıyla, ahenk içerisinde birbirini tamamlayan bir işleyiş yapısına dayanan sosyal birlik veya kabileler için de aynı kullanılmıştır. Ancak daha çok milletin temelini teşkil eden güçlü sosyal birlikler bodun olarak nitelenir ve "bağımsız, illi ve kağanlı" Türk milletini ifade eder. Göktürk kitabelerinde, devleti kuran boylar için Türk budun tabiri kullanılır. Bu anlamda Türgeşler, Oğuzlar için "Türküm budunum" denilmektedir. Dolayısıyla kitabelerde geçen Türk budun siyasi bir birlik içerisinde yaşayan hür, müstakil, bir ve beraber olan boyları kucaklayan geniş ve gelişmiş bir kavramdır. "Türk Sir Budun" tabiri de bu anlamda birleşik Türk boylarını karşılar. Bir araya gelememiş, teşkilatsız, dağınık boylara ise kitabelerde "Tölös (Töles)"[14] denir. Kısacası budun veya milletin, devlet ve kağana sahip, siyasi bir birlik oluşturmaları şarttır. Nitekim boyları ifade eden "ok" tabiri de bu açıdan değerlendirilmelidir. On-ok, Üç-ok, Boz-Ok gibi Oğuz kollarının adında görülen "ok", sosyal ve siyasi açıdan belirli bir birliğe bağlı olan boy anlamına gelir. "Ok"suz olan boy, hiçbir otoriteyi tanımayan asi grup demektir. Bu sebepten dolayı Türklerde ok tabiliğin sembolüdür. Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz Han, üç küçük oğlunu temsil eden Üç-Ok'lara sembol olarak ok, üç büyük oğlunu temsil eden Boz-Oklara ise sembol olarak yay verir ve şöyle der; "Nasıl ki ok, yay kendisini nereye çevirirse oraya gitmek zorunda ise, küçük oğul da (hâkim olan) büyük oğula öyle tabi olmak zorundadır"[15]. Bugün Anadolu'nun bazı bölgelerinde, düğün merasimlerine davet edilmek üzere düğün sahibinin, yakınlarına "okuntu" yollaması da bu anlayışın değişik bir ifadesidir.

Kısacası, Türklerde bodun veya millet, birlikte yaşama arzusu gösteren, siyasi bir teşkilatlanmaya sahip hür ve müstakil topluluktur. Ortak hedef ve gayeleri olan insanlar, elbette aynı tarih, kültür ve yaşayışa sahip olurlarsa, bir ve beraber olurlar. Milliyet duygusunun gelişmesinde ortak değerleri benimseme ve onlara sahip çıkma bu açıdan önemlidir. Mete, Hun Devleti'ni kurduktan hemen sonra Çin hükümdarına yazdığı mektupta "eli ok ve yay tutan herkes Hun oldu" der[16]. Eğer dar anlamda kabileci bir anlayış Türklerde olsa idi, Selçuklu

14 S. Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 7–8.

15 Oğuz destan geleneği ve boy teşkilatı için bkz.: Ü. Bulduk, "Oğuznamelere Göre Üçok-Bozok veya İç-Oğuz Dış Oğuz Meselesi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi (Turkish Journal of Social Research)*, C. 1, sayı 3 (Kasım 1997), s. 109-116.

16 İ. Kafesoğlu, s. 61; L. Ligeti, *Asya Hunları*, İstanbul 1962, s. 28.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Devleti@nin hanedanı oluşturan, Kınık boyunu; Osmanlıların Kayı'yı devletlerine isim olarak seçmeleri gerekirdi. Aksine Osmanlılarda millet kavramı yalnız Türkleri kapsamıyor, devlet içindeki tüm insanları içine alıyordu. Atatürk'ün "Ne mutlu Türküm diyene" sözü ve "Türkiye Cumhuriyeti@ni kuranlara ve burada yaşayanlara Türk denir" tanımlaması da, bütünleştirici bir anlayışın ifadesidir.

Türklerin tarih boyunca pekçok devlet kurmaları, onların ne kadar teşkilatçı bir yapıya sahip olduklarını göstermesi bakımından dikkat çekici ise, kurulan devletlerin yıkılış sebepleri de o kadar ibret vericidir. Türk tarihinin geneli göz önüne alındığında çoğu devletin iç çekişmeler nedeniyle ortadan kalktığı veya yine bir başka Türk boyu tarafından yıkıldığı görülmektedir. Türklerin "ilsiz" ve "kağansız" kalmalarının en büyük sebebi, aslında kendilerini illi ve kağanlı yapan "Türk töresi"nden kopmaları olmuştur. İslamiyetten önce Orta Asya'da kurulan büyük Türk devletlerinin yıkılış dönemleri incelendiğinde bu gerçek açık olarak görülebilir. Hun ve Göktürk çağı buna iyi bir örnektir. İslami dönemde de mahiyeti biraz değişmekle birlikte töre ve adaletten ayrılan Türk devletlerinin zayıflamaya başladıkları izlenebilir. Hun devrine ait Çin kaynaklarındaki bilgiler, Göktürk kitabeleri ve İslami döneme geçiş devrinde yazılan Kutadgu Bilig ile Nizamülmülk'ün kaleme aldığı Siyasetname gibi kaynaklar, çözülmenin sebeplerini anlatan pek çok örneklerle doludur.

Orta Asya Türk tarihinde Türk devletinin kendini güçlü kılan Türk töresinden uzaklaşmasının ne gibi kötü sonuçlar doğuracağı, ezeli düşmanları Çin ile örnekleştirilerek anlatılır. Bunda amaç, tehlikeye dikkat çekilerek, devletin kendisine çeki-düzen vermesidir. Göktürk kitabelerinde buna dair çok sayıda örnek olmakla birlikte, henüz Hun çağında bile Çin adetlerini benimsemenin mahsurları, hem de bir Çinlinin ağzından, açık bir şekilde izah edilir. Mete'nin oğlu Kiyuk'un veziri olan Cung-Hang Yüeh, refah ve zenginliğe erişince gevşeyen ve Çin giyimi ve yemeklerine ilgi duymaya başlayan kağana bunun sakıncalarını şöyle anlatır:

> "Hunların bütün halkını toplasanız, Çin'deki bir ilin nüfusu kadar bile tutmaz. (Nüfus bakımından) Çin daha güçlü sayılır. Ayrıca onların yiyecekleri ile elbiseleri de ayrıdır. Bu sebeple, Çin'de (yetişen ve yapılan) bu gibi mallara bağlanmak doğru değildir. Şimdi siz, Hun hakanı, geleneklerinizi değiştirip Çin'de bulunanan mallara sahip olmak isterseniz, Çin mallarının hiç olmazsa beşte birini satın almak zorunda kalacaksınız. Böylece Hun halkının hepsi, (ihtiyaçları için) hep Çin'e bakacak ve Çin'in tesiri altına girecektir.
>
> Çin ipeklilerini alsanız ve elde etseniz bile, siz Hunlar çalılar ve dikenler arasında, hep at üzerinde dolaşmaktasınız. Giyecekleriniz ve pantolonlarınız az zamanda, çalılar arasında yırtılmış olacaklar. Elbette ki, ipekli elbiseler, şimdiye kadar giydiğiniz yün ve keçe elbiseleriniz kadar mükemmel ve elverişli olamazlar.
>
> Yiyecek meselesine gelince: Çin yiyeceklerini elde etseniz bile, onlar da az zamanda tükenip gidecekler veyahut da yemeyip atacaksınız. Bu da gösteriyor ki, Çin yemekleri, sizin kımız ve yoğurtlarınız kadar lezzetli ve size uygun yiyecekler değildir."[17]

Bugün dahi benzer meselelerle karşı karşıya olduğumuz göz önüne alınacak olursa bu öğütlerin doğruluğu ve güzelliği insanı şaşırtmaktadır. Göktürk çağında da devletin çöküşünü hızlandıran sebepler arasında Türk yaşayış ve töresinin terkedilerek Çin'e öykünmenin ilk sırada yer aldığı görülür. Çinliler bu durumun farkında olduğundan Türkleri kendi yakınlarına çekmeye çalışmış, taht mücadelelerini gizliden gizliye kendi çıkarları için körüklemiştir. Batı Göktürklerinin başında bulunan İstemi Yabgu'nun oğlu Tardu, ihtirası ile Doğu'daki İşbara Han'ın yüksek hâkimiyetini tanımayarak isyan ettiğinde, Çin devreye girerek, Göktürkler arasına iyice nifak sokmuş idi. İşbara'ya karşı isyanların gittikçe artması üzerine, Han, Çin'in himayesine girmeyi kabul etmiş, fakat Çin hükümdarı, bunun karşılığında Hunların Çin adetlerini benimsemesini talep etmişti. Çünkü Çin hükümdarı "Türklerin ok atamadıkları zaman tehlikeli olamayacaklarını" biliyordu.

Hun ve I. Göktürk devletlerinin başına gelenleri iyi bilen Bilge ve Kültegin kardeşler, II. Göktürk Devleti'nin aynı hatalara düşmemesi için, Çin'in asıl amacını kitabelere nakşederek ölümsüzleştirmişlerdir. Tarih şuuruyla nakşedilen öğütler, Türk töresini terketmenin ağır bedelini halka hatırlatmaktaydı:

> "Tabgaç budun (Çin), altın, gümüş, ipek ve ipekli kumaşlardan bolca verirmiş. Çin milletinin sözü tatlı, hediyesi de çekici imiş. Tatlı söz ve yumuşak ipeği (hediyeleri) ile Çinliler, ararlar ve uzak milletleri (bulup) kendilerine bu yolla yakınlaştırırlarmış. (Yakınlarına gelip) konan (kavimlerin ise), içlerine fesat bilgisini yayarlarmış. İyi bilgiye sahip bilgi kişiyi, iyi cesur ve alp kişiyi yürütmez imiş. (Onların içinde) bir kişi yanılsa, beşiktekilere kadar (artık acımaz ve) kıymaz imiş. (Çin'in) tatlı sözüne, yumuşak hediyesine kanıp pek çok Türk öldü..."[18]

Bu muhteşem nutukta daha sonra I. Göktürk Kağanlığı'nın dağılarak çok sayıda Türk'ün katledildiği ve kalanların da Çin'e yerleştirilmeleri anlatılır. Kutlu

17 B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*, Ankara 1981, s. 507–508. Metnin tam tercümesi için bkz. *Han Hanedanlığı Tarihi*, s. 16–18.

18 Kültegin Güney, 5–6

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

yurt olan Ötügen'in terkedilmesi devletin yıkılış sebeplerinden biri olarak gösterilir ve Türk milleti birkez daha uyarılır:

> "Türk milleti! Eğer o yerlere (Çin'e) varırsan öleceksin. Ötügen yerinde oturup, (Çin'e yalnızca) kervan ve heyetler gönderirsen, hiçbir kaygın olmayacaktır. Ötügen ormanında otursan ebedi il tutacaksın. Türk milleti, artık tok olacaksın. Açlık, tokluk nedir bilmezsin. Bir doysan, açlık nedir bilmezsin. Bunun için, seni eğitmiş olan kağanının sözünü almadın. Yer sayarak (yerden yere) vardın. Oralarda hep tükendin ve zayıfladın. Orada kalmış olanlar ise, (yine) yerden yere gittiler. Hepsi, ölü (gibi) yürüyor idiler. Tanrı buyurduğu için; özümün kutu, talihi olduğu için kağan oldum..."[19]

Bu ifadelerde Türk milletinin "yanılma"sı ve "ilsiz" kalması anlatılır. Eğer millet vatanını ve kağanını terk ederse Tanrı tarafından cezalandırılır. Tonyukuk kitabesinde "Tanrı şöyle demiş: Han verdim hanını bırakıp teslim oldun. Teslim olduğun için Tanrı öldürmüştür. Türk milleti öldü, mahvoldu, yok oldu." denir. Şüphesiz Türk devletlerini güçlü kılan millet-devlet kaynaşmasıdır. Devlet, milletine hizmet ettiği sürece "kutsal" kabul edilir. Orhun yazıtlarında Türk milleti bütün işini ve gücünü kağana verirken, kağanın da milletin başını dik tuttuğu, aç ve çıplak kimse bırakmadığı destanî bir dille anlatılır. Eğer kağanlar, babalarına benzemez, töreyi unuturlarsa, devlet ve millet felaketle karşı karşıya gelir. Kültigin ve Bilge Kağan yazıtlarında, devletin zayıflayıp, parçalanması sebepleri bu açıdan şöyle anlatılır:

> "Bilgisiz kağanlar, kötü kağanlar tahta oturmuş olduğundan; bakanları (buyrukları) da bilgisizmiş, kötü imiş. Beğleri ve halkı düzensiz (tüzsüz), Çin milleti aldatıcı ve sahtekâr olduğu, küçük kardeşi büyük kardeşe düşürdüğü, beğ ve halkın arasını açtığı için Türk milletinin ülkesi elinden çıkmış. Kağanlık tahtına çıkardığı kağanını kaybetmiş. Çin milletine beğ olacak erkek çocuğu kul, hanım kızı cariye oldu. Türk beğleri Türk adını bıraktı. Çin beğlerinin çince adlarını alarak Çin imparatoru için çalıştılar."[20]

Görüldüğü gibi Orta Asya Türk tarihinde devletin yıkılış sebepleri daha çok Türk töresinin terki ve iç mücadelelerle izah edilir. Hunlar ve Göktürkler aslında kendi iç mücadelelerin sonunda zayıflamış, Çinliler sadece bundan faydalanmışlardır. Uygur Devleti de 840 yılında yine bir Türk kavmi olan Kırgızlar tarafından yıkıldıkları halde, başlarına gelen felaketlerden hep Çinlileri mesul

19 Kültegin Güney, 8–9.
20 Kültegin Doğu, 7; Bilge Kağan, Doğu 7.

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

tutmuşlardır. Uygur destanlarında, hep Çin motifi işlenir. Çünkü Çin, Türk töresinin karşısındaki "yabancılaşma" tehlikesini sembolize eder.

KARAHANLI VE GAZNELİ TÜRK DEVLETLERİNİN KURULUŞ VE YIKILIŞLARINDAKİ PROBLEMLER

Hüseyin SALMAN*

A) Karahanlı Devleti'ndeki Problemler

3.000 yıllık Türk tarihinde kuruluşu en büyük problem olan devlet Karahanlılardır. Bir defa isim suni (yapay)dir. İlk defa Orientalist V. V. Grigorev (1816–1881) Mâverâünnehr Karahanlılarına dair yazdığı bir makalede (1874) bu ismi kullandı. Daha önce "Türkistan Uygur Hanları" tabiri kullanılmakta idi. Karahanlılar tabiri bu sülalenin unvanlarında geçen "Kara" sözünden doğdu (Kara Han, Kara Hakan, Arslan Kara Hakan, Tamgaç Buğra Kara Hakan vb.). Bu konuda büyük bir çaba sarfeden Pritsak'a göre Altay kavimlerinde Çinlilerde olduğu gibi dört renk (Kara, Kızıl, Gök, Ak) dört ayrı yöne işaret etmekte idi. Bu sebeple Türkçe "kara" sözü araştırmacıya göre eski Türklerin yön tayininde "kuzey" manasına denk düşüyor ve hukuki rumuz olarak da büyüklüğü ve yüksekliği ifade eden bir tabir olmakta ve bu şekliyle Kara Han, Kara Ordu vb. birleşimlerinde "büyük baş" manalarında kullanılıyordu.[1]

Karahanlı Devleti'nin kuruluşunda asıl problem sülalenin menşei meselesinden ileri geliyordu. Konu ile ilgilenen araştırmacılar tarafından yedi ayrı görüş ileri sürülüyordu. Bunlar: 1) Uygur Faraziyesi, 2) Türkmen Faraziyesi, 3) Yağma Faraziyesi, 4) Karluk Faraziyesi, 5) Karluk-Yağma Faraziyesi, 6) Çiğil Faraziyesi, 7) Göktürk Faraziyesi. Yine Pritsak'a göre menşei ile ilgili olarak bu kadar çok görüşün mevcut olması, bir faraziyedeki delillerin doğruluğunun diğer faraziyelerdeki doğruları yok etmemesinden ileri gelmektedir. Bize göre bu görüşler içerisinde coğrafi ve tarihî delillere dayanarak Karluk faraziyesi bugün artık oturmuş vaziyette olup gerçeğe en yakın olan faraziyedir.

* Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

1 O. Pritsak, "Karahanlılar", *MEB İA*, c: VI, s. 251.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Meseleye coğrafi-tarihî açıdan baktığımızda görünen şudur. 552 tarihinde Ötügen'de Göktürk Hakanlığı kurulduğunda Bumin Hakan ülkesinin Batı yöresinin (Altay dağlarının batı kıyılarından başlayıp Tanrı dağlarının en doğu ucu arasında çizilecek eğri çizgi Doğu ve Batı Göktürk bölümleri arasındaki sınırı oluşturur) idaresini kardeşi İstemi Yabgu'ya verdi. Yabgu unvanı ile İstemi, Altay dağlarından Seyhun Nehri'ne kadar uzanan bu geniş araziyi 576 tarihine kadar 24 yıl boyunca iç işlerinde serbest, dış işlerinde ağabeyisine bağlı olarak yönetti. İstemi Yabgu burada Göktürklerin (Batı) esas boyları olan On-oklar ile beraber Karlukları, Çomulları, Çumileri vb. Türk boylarını gayet güzel idare ederek takdir topladı.

I. Göktürk Devleti'nin siyasi tarihinde bir süre sonra dalgalanmalar ve kargaşalıklar başgösterince ülke 581 tarihinde ikiye ayrıldı. Doğu Göktürk Devleti (581–630) ve Batı Göktürk Devleti (581–659) bölümleri ortaya çıktı. Böylece Karahanlıların coğrafi olarak kurulduğu arazi tas tamam Batı Göktürk Devleti arazisi oluyordu. İstemi Yabgu'dan sonra yerine geçen oğlu Tardu Hakan (576–603) dönemi ile Batı Göktürk Devleti'nde büyük bir gelişme görüldü. Tong Yabgu ile (618–630) bu gelişme zirveye ulaştı. Ancak 630 tarihinde hem Doğu ve hem de Batı Göktürk devletlerinde dış baskılar (Çin İmparatorluğu) sebebiyle çözülmeler başladı. Doğu Göktürk Devleti 630 tarihinde yıkıldı. Batı Göktürk Devleti 659 yılına kadar bu dış baskılara dayandı. Bu tarihle (659) beraber Batı Göktürk Devleti de Çin İmparatorluğu'nun hegemonyasına girdi. Batı Göktürk ülkesinde Çin Devleti'ne tabi mahalli hükûmetler kuruldu. Bu durum 690 yılına kadar sürdü.

Elli yıllık esaret dönemini takiben Doğu Göktürk Devleti İlteriş Hakan'ın üstün gayretleri sonucu 682 tarihinde bağımsızlığını tekrar kazandı ve II. Göktürk Devleti olarak siyasi hayatına devam etti. Aynı İlteriş (682–692) Batı bölümüne 689–690 yıllarında yardım elini uzatarak onların da Çin hegemonyasından kurtulmasını sağladı. Batı bölümündeki On-ok boyları ve diğer Türk boyları Outehe-le (ok: U-çe-le) isimli bir önderin yönetiminde Sarı Türgiş Devleti'ni kurdular (690–715). U-çe-le (690–706)nin devleti doğudaki Zaysan-Alagöl-Urungu üçgeninde yaşayan Karluk sınırından başlayıp Seyhun Nehri'ne kadar uzanıyordu. U-çe-le'den sonra Sarı Türgiş Devleti oğlu Souo-ko (ok: So-ko) zamanında (706–710 gelişme gösterdi. Bu devleti Türgişlerden siyah boyların önderi Sou-lou (ok: Sulu) Kağan'ın (716–737) kurduğu Kara Türgiş Devleti takip etti. Su-lu Kağan batı bölgesinde Emevilere epey sıkıntılı günler geçirtti ve kendisine "Ebu Müzahim" lakabı verildi. 738 ile 759 seneleri arasında On kabile içindeki Tu-lu ve Nu-şe-pi grupları devamlı çekişme halinde yaşadılar ve bu durum 759 yılına kadar sürdü.[2]

2 Hüseyin Salman, *Türgişler*, Ankara, 1998, s. 15–70.

759 yılından sonra On-ok boylarının bölgede etkinliklerinin kalmadığı görülür. Bunda az önce bahsettiğimiz 738 senesi sonrasındaki iç çekişmelerin rolü olduğu gibi 748 yılında Çinli General Wang Tcheng-kien'in Tokmak Şehri'ni zaptetmesinin de rolü vardır.[3] On-oklar Çu Vadisi'nden batıya doğru göç ederken daha sonraları "Oğuz" ismini alarak Seyhun nehri boylarında yavaş yavaş şehirlileşmeye başlayacaklardı.

On-okların boşalttığı sahayı Zaysan-Alagöl-Urungu göller üçgeninde oturan Karluklar doldurmaya başladılar. Burada Karahanlı Devleti'ni kuracak olan Karluklara dair geniş bilgi vermeyi lüzumlu görüyoruz. VI. asrın başlarında kurulan Göktürk Hakanlığı'nın önemli boylarından birisi olan Karluklar bir Türk kabilesi idiler ve Göktürklerin soyunun bağlı olduğu "Aşena" ailesine mensuptular. VII. asrın ortalarında onlar üç ayrı bölgede ikamet ediyorlardı. I. Yukarıda yazdığımız gibi Zaysan-Alagöl-Urungu göller üçgeninde oturan grup, II. Pei-ting'in kuzey batısında (Beşbalık) oturan grup ve III. Ötügen bölgesinde oturan grup.[4] Birinci gruptakiler üç boydan ibaretti ve bu vesile ile kaynaklarda "Üç Karluk Boyu" diye geçer.[5] 650 senesini takip eden yıllarda Çinli General Kao K'antche Doğu Göktürk Devleti'nde Kiu-pi Kağan'ı mağlup edince birinci gruba mensup olan Üç Karluk kabilesinin hepsi de Çin İmparatorluğu'na tabi oldular. İmparatorluk 657 senesinde Üç Karluk boyundan birincisi olan Meou-lo Boyu'nun arazisinde kendisine tabi Yn-chan Hükûmeti'ni, ikinci kabile olan Tch'e-se boyunun arazisinde Ta-mo Hükûmeti'ni ve üçüncü boy olan Ta-che-li kabilesinin arazisinde Hiuen-tche Hükûmeti'ni kurdu. Bundan sonra Tch'e-se boyunun arazisi ikiye bölündü ve Kin-fou mahalli hükûmeti bu bölgeye ek olarak yerleştirildi. Üç kabilenin Çin'e bağımlılığı İkinci Göktürk Devleti'nin kuruluşuna kadar sürdü (682).

VII. asrın ilk yarısında Doğu ve Batı Göktürk devletleri arasında ikamet eden bu üç kabile bu Türk devletlerinin zayıflamalarında ve gelişmelerinde değişim (dönme) gösteriyorlardı. Ne bu Türk devletlerine itaati ve ne de baş kaldırmaları sürekli olmuyordu. Muhtemelen II. Göktürk Devleti'nin kuruluşunu takiben onlar güneye göç etmeye başladılar. Çin kaynaklarına göre onların askerleri kuvvetli ve savaşmaktan zevk alıyorlardı. Yen bölgesinin (Beşbalık) batısındaki muhtelif Türk boyları onlardan çok korkuyorlardı. 742 yılında Uygur ve Basmıllar ile birleşip II. Göktürk Devleti'nin Kağanı Ou-sou-mi-che (Ok: U-su-mi-şe) ye hücum edip onu öldürdüler. Sonra Uygurlar ile anlaşıp Basmıllara hücum ettiler (743) ve onların Kağanı Aşena ve Che (ok=Şe)'yi Beşbalıktan kaçırdılar. Aşena Şe Çin merkezine sığındı. Karluklar ve 9 Uygur boyu Hoai-jen

3 Edouard Chavannes, *Documents Sur les Tou-kiue Occidentaux*, Paris, 1941, s. 45, n. 1.

4 E. Chavannes, *Documents*, s. 85 dipnot: 4.

5 Çin kaynaklarına göre üç boy: Meou-lo, Tch'e-se ve Ta-che-li'dir, *a. g. e.*, s. 85 n.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Kağan (Kutluk Bilge Kül Kağan) diye adlandırılan Uygur hükümdarını başa geçirdiler (745). Sonra Ötügen Dağı'nda oturan Karluklar Uygurlara tabi oldular. Beşbalık ve Altay'da oturanları kendilerine birer Yabgu seçtiler (bağımsız oldular). Bir kaç zaman sonra Üç Kabile'nin Yabgusu Toen-pi-kia Türklerden Çin'e isyan eden bir kabilenin şefi olan A-pu-se'yi zincire vurdu ve Çin imparatoruna teslim etti. Bundan memnuniyet duyan Çin imparatoru, Karluk Yabgusu'na Altay Bölgesi Hükümdarı" unvanını verdi. Karluklar 756–757 yıllarından sonra zenginleştiler ve Uygurların gücüyle çekişmeye başladılar. 779 yılından sonra onlar tekrar güçlenmeye başladılar ve ikametlerini Çu Vadisi'ne naklettiler. Zayıflayan Türgiş boylarının Tokmak ve Evliya-Ata gibi önemli şehirlerini ele geçirdiler. Türgiş kabile grupları olan Tu-lu ve Nu-şe-pi boyları Karluklara tabi oldular. Böylece Karluklar 552 yılından beri orada oturan Batı Türklerine halef oldular.[6]

Karluk Devleti (780–840)

Çin kaynaklarına göre Ta-li devrinden (766–779) sonra Karluklar güçlenmeye başladılar ve ikametlerini Çu Vadisi'ne naklettiler. Onlar böylece Ötügen'deki Uygur tehlikesinden ve Çin İmparatorluğu'nun etkisinden uzaklaşmış oluyorlardı. Türgiş devletlerinin iki eski merkezi Tokmak ve Evliya-Ata'yı ele geçirmekle bir nevi onların yerine yeni bir devlet kurmakta idiler. Yeni kurulan Karluk Devleti'nin merkezi Balasagun yakınlarındaki Ordu kent şehri idi. Bunun yanında yeni kurulan Karluk Devleti'nin kuruluş tarihi de Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre en erken 780 gibi görünüyor. O dönemden kalan para yeni bulundu. Kırgızistan'ın Çu Vadisi'nde yer alan Bişkek'in 50 km batısındaki eski bir Soğd kenti olan Şiş-tüb Arkeoloji Sitesi'nde oldukça ilginç olan bu paranın arka yüzünde "Karluk Han'ın parası" kelimeleri yer almaktadır.[7] Devletin kurucusu olarak onların başında Arslan il Tirgüg'ü görüyoruz.[8] Buradaki Tirgüg devlet kurucularına verilen bir unvandır.

Kuruluş yıllarında (780 civarında) Karluk Devleti'nin komşuları kuzeyde Oğuzlar ve Peçenekler, Doğuda I. Uygur Devleti ve Çin İmparatorluğu, güneyde Tibet Krallığı ve batıda Abbasi Devleti idi. 791 yılında Tibet Krallığı ile işbirliği yapan Karluk Hükümdarı Uygurların elinden Kağan-stupa Vadisi'ni (Beşbalık yakınında) aldı.[9] Bu dönemde Uygurlar Çin İmparatorluğu ile dostane münasebetler tesis ederken Karluk Devleti, Tibet Krallığı ile işbirliğine önem

6 Chavannes, *Documents*, s. 85–86 n.
7 Aleksandr Kaymshev, Oriental Coins Dazabase (ww. zeno. ru). http://ww. zeno. ru/showphoto. php?photo-46265.
8 Fuad Köseraif, *Türkçe Mani El Yazıları*, İstanbul, 1936, s. 21.
9 Chavannes, *Documents*, s. 305.

veriyordu. Yine kuruluş yıllarında Arslan Han güneyindeki Çu Vadisi'ndeki Kasu, Yegen Kent, Ordu Kent ve Çiğil kent şehirlerini ülke topraklarına katmaktadır.[10]

840 yılı Ötügen Uygur Devleti için bir felaket yılıdır. Bu senede Kırgız baskınına maruz kalan bu Uygur Kağanlığı sakinleri beş ayrı bölgeye kaçmak zorunda kaldılar. Bu beş gruptan bir tanesi Uygur nazırı Si-şi-pang-tele'nin başkanlığında Karluk ülkesine (Beşbalık) sığındı Beşbalık Yabguluğu'na sığınan bu grup daha sonra kuvvetlenecek ve önemli olaylarda kendini gösterecektir.

Yıkılışına kadar Karluk Devleti'ni en fazla rahatsız eden ülke Abbasi İmparatorluğu oldu. Daha Halife El Mehdi (775–785) zamanında başlayan bu ilişkiler genellikle savaşları da beraberinde getirdi. Harun Reşid'in (786–809) halifeliği zamanında Karluk Yabgusu 792–793 sıralarında Fergane'ye bir taarruz yaptı ve bölgeyi ele geçirdi.[11] Bu fethe karşı Abbasilerin Horasan Valisi olan Gitrif bin Ata aynı senede kumandanlarından Amr bin Cemil'i bir ordu ile Karlukları çıkarması için Fergane bölgesine gönderdi. Fakat Amr bu işi tam olarak sonuçlandıramadı ve arkasından bölgeye gönderilen Fadl bin Yahya el Bermeki[12] meseleyi Abbasi Devleti lehine neticelendirdi. Yine Harun Reşid'in saltanatı sırasında halifeye karşı Rafi bin Leys[13] isyanı patlak verdi. Rafi'nin hareketi genişledi ve kendisine Taşkent, Fergane, Hoçent vb. bölge hâkimlerinin yanında Dokuz Oğuz ve Karluk Yabgusu da katıldı.[14] İsyan sırasında asilerle Hilafet ordusu arasında birçok çarpışma oldu. Sonunda Harun Raşid'in gönderdiği Herseme bin Ayan kumandasında bir ordu vaziyete hâkim oldu ve isyanı bastırdı. Bu isyanda Karluklar dâhil diğer bölge sakinleri Rafi'yi 809 da terk ettiler. Aynı şekilde ilişkiler Halife Memun (813–833) zamanında da devam etti. Vezir Fadl bin Sehl'in 816'da Otrar Vilayeti'ne yaptığı bir seferde Karluk ordusu feci bir bozguna uğradı. Abbasi Veziri bu seferinde Karluk Yabgusu'nun karısı ve çocuklarını esir aldı ve Yabgu da Kimek memleketine kaçmak zorunda kaldı.[15] Yine Halife Memun zamanında son siyasi hadise olarak 822'de Saman'ın torunu Ahmed'den Fergane'yi alan Karlukların Horasan Umumi Valisi tarafından derhal çıkarıldıklarını görüyoruz. Memun'dan sonra Karluk Devleti ile Abbasi Devleti arasında bir savaş veya bir olay göze çarpmıyor. Bu durum IX. asırda Samanilerin

10 Fuad Köseraif, *Türkçe Mani El Yazıları*, s. 21.
11 Marqvart, *Ostturkische Dialekstuden*, Berlin 1914, s. 40.
12 V. V. Barthold, "Bermekiler", *MEB İA*, c: II, s. 560–563.
13 809–810 yıllarında Semerkand'da Harun Reşid'e karşı isyan eden Abbasi ileri gelenlerinden birisidir. Fakat hayatına dair kaynaklarda pek az malumat vardır.
14 Yakubi, *Tarih*, c: II, Leiden 1883, s. 528.
15 Klyaştornıy, "Orhun Abidelerinde Kengü'nün Kavmi Yer Adı", *Belleten*, sayı 69, Ankara 1954, s. 96.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

bölgeye hâkim olmaları ve Abbasi Devleti ile Karluk Devleti'nin arasına tampon devlet gibi girmelerinden ileri gelmiş olabilir.[16]

Karahanlı Devleti'nin Doğuşu

Daha önceki açıklamalarımızdan da anlaşılacağı gibi 780'li yıllardan itibaren Çu Vadisi'ne ve dolayısı ile Karahanlı arazisine hâkim olan ve bağımsız yaşayan Karluk Türk boyudur. Üç boydan ibaret olan ve başlarında bir Yabgu bulunan bu boyun hâkimiyeti kesintisiz 840 yılına kadar devam etmiştir. 840 tarihinde Orta Asya'nın siyasi durumu değişti. Sayan dağlarında oturan Kırgızlar ani bir çıkışla Ötügen'deki Uygur Devleti'ni (Arap kaynaklarında Tokuz Oğuz) yıktılar. Ancak Kırgızlar dağlı bir Türk kavmi olup günlük hayatlarında dağ kültürü ile yoğrulmuş bir boy idi. Bu sebeple onlar Ötügen'de kalmadılar ve asıl yurtları olan Sayan dağlarına çekildiler. Bir diğer ifadeyle Kırgızlar bir Orta Asya hâkimiyeti peşinde koşmadılar. Pritsak'a göre Uygur Devleti'nin yıkılması, aynı zamanda bozkır hâkimiyetinin Ötügen ile bağlı olduğu inancının da yıkılmasını ortaya çıkardı.[17] Bu durumu çok iyi değerlendiren Çu Vadisi'ndeki Karluk Yabgusu Arslan Han ki -kendi soyunu Göktürk Hakanlarının mensup olduğu Aşena sülalesine bağlıyordu.- kendisini bozkırlar hâkiminin (Göktürk Hakanı) kanuni halefi ilan etti ve büyük kağanın unvanını (Kara Hakan) aldı. Merkez olarak da Çu Vadisi'nde Balasagun civarında kaynaklarda Kara Ordu veya Kuz Ordu ismiyle geçen Ordukent'i seçti. Alınan unvanla beraber devletin ismi de değişti. Kara Hakan ile beraber Karahanlı ismi doğmuş oldu.

Olayların akışı bize gösterdi ki Karluklara halef olan Karahanlılar'dır. Yani Karahanlı Devleti bir meydan savaş sonucu veya bir barış antlaşması neticesinde kurulmadı. Bu bir hâkimiyet anlayışı sonunda, sosyolojik bir değişim neticesinde ortaya çıkan yeni durum oldu.

Arslan Kara Hakan bu yeni durumu devam ettirmek için önce dâhili organizasyona eğildi. Altay geleneğine uyarak sayıları çok fazla olan Türk boylarının yönetimini ve ülkenin idaresini ikiye böldü. Doğu bölgesinin yönetimini Arslan Kara Hakan unvanı ile kendisi üstlendi ve kendisine merkez olarak İslam kaynaklarında Ordukent olarak geçen şehri (Balasagun yakınlarında) seçti.[18] Aslan Kara Hakan fiiliyatta bütün Karahanlı sahasının hükümdarı sayılıyordu. Ülkenin batı bölümünün yöneticisi şerik kağan unvanını taşımakta idi. Onun yönetim merkezi ise Çu Vadisi'ndeki Taraz Şehri oluyordu. Şerik (ortak) kağanın unvanı Buğra Kara hakandı. Pritsak'ın çok güzel tasbit ettiği gibi bu

16 V. F. Bucher, "Samaniler", *MEB İA*, c: X, s. 140.
17 O. Pritsak, "Karahanlılar", *MEB İA*, c: VI, 252.
18 Aynı sahife.

unvanlardan Arslan Üç Karluk boyundan birisi gibi görünen Çiğillere aitti. Batı bölgesinin hâkimi olan Buğra Han'daki Buğra unvanı da Yağma kabilesinin ongunu oluyordu. Yine Pritsak'a göre Yağmalar bu asırda Karluk birliğini meydana getiren boylardan birisi idi. Kanaatimize göre bu topluluk 1700 kabileden meydana gelen Yağmaların tamamı değil, Tanrı dağlarından batıya göç eden küçük bir grubu olmalıdır.

Bu konuda ilave edilebilecek son cümleler şunlar olabilir. Yukarıda da belirtildiği gibi Karahanlı Devleti bir meydan savaşı sonucunda, bir barış antlaşması neticesinde veya büyük bir göç olayı nihayetinde kurulmuş bir devlet değildi, tamamen siyasi ve sosyolojik değişmeler sonucu ortaya çıkmış bir Türk devleti oluyordu. Tarihte benzer bir örneğini görmek de pek mümkün değildir. Bu bize aynı zamanda kültürel olarak eski Türk cemiyetinde aile ve boy bağlarının çok kuvvetli olduğunu göstermektedir. En son 744 yılında yıkılmış olan II. Göktürk Devleti'nin hâkimiyet anlayışının devam ettirilmesi düşüncesi ile karşı karşıya bulunmaktayız.

Karahanlı Devleti'nin Yıkılışındaki Problemler

Karahanlı Türk Devleti'nin yıkılışında da problemler yaşandı. Önce 1042 tarihinde resmen ikiye ayrılmakla devletin gücü parçalanmış oldu. 1210 tarihinde Nayman Güçlük'ün Kaşgar'ı alması ile Doğu Karahanlı Devleti sona erdi. Bunu takiben 1212 yılında Harzemşahlar Batı Karahanlı Devleti'ne son verdiler. Her ikisinin de yıkılışında görülen hatalar ve aksaklıklar şunlardır. Taht kavgaları ve bu yolda yapılan mücadeleler her iki bölümü de yıpratmış ve yıkılış sebebi olmuşlardır. Yine her iki bölümde göçebe-yerleşik hayat çekişmesi olmuş bunlar dâhili isyanlara zemin hazırlamışlardır. Ayrıca Karahanlılarda askerî teşkilatta bir gevşeklik göze çarpmaktadır. Gazneliler ile yapılan savaşlarda bu durum açık olarak görülür.

Gazne Türk Devleti'nin Kuruluşunda Yaşanan Problemler

124 yılı aşkın bir süre tarih sahnesinde kalan bu devlet 20'ye yakın hükümdar tarafından yönetildi. Gazne Türk Devleti'nin tarihimizde enteresan bir yeri vardır. Bu da bir şehrin (Gazne) bu Türk Devleti'ne isim olmasıdır: X. asırda İslam Ülkesi olan Abbasi İmparatorluğu'nun uç bölgelerinde hâkimiyet elde etmek için Türkler ve İranlılar arasında mücadeleler başladı. İşte Gazne Devleti bu mücadeleler sonucu kurulmuş bir Türk devletidir. İranlı veya Soğdlu Tacik aslından gelen Samaniler IX. asrın başında bağımsız bir devlet kurdular. Bunların valileri ve kumandanları arasında Türk isimlerine tesadüf edilmeye başlandı. "Türk köleler" adı verilen bu isimler yavaş yavaş önemli mevkilere yükselmeye

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

başladılar. Bunlar, İran'da, Mâverâünnehr'de ve şimdiki Afganistan'da Türklerin yerleşmelerine yol açtılar. Bu önemli şahsiyetlerin önde gelen isimlerinden birisi de Alp Tigin idi. O, önce mabeyinci ve arkasından 955 yılında Herat Valisi olmuştu.

Samanilerden Mansur bin Nuh zamanında (961–976) Alp Tigin gözden düşmüş ve ülkenin doğusuna çekilip kendisini itaate almak için yapılan teşebbüslere karşı direnmişti. O, bununla da kalmamış Gazne şehrini işgal etmiş ve 963 yılında orada ölmüştü.[19] Gazne daha önce Samani mülkü değildi. Civardaki büyük şehirlerden birisi olan Kabil'e de Hinduşahiler hâkimdi. Gazneliler Devleti'nin kuruluşunda en büyük problem Türk boylarından sadece Halaçlara dayanması idi. İleride de görüleceği gibi bu Türk boyu yabancı bir ülke arazisinde zar gibi ince bir tabaka şeklinde kalacak bu da daha başka problemleri yanında getirecektir. Devlet yöneticileri Orta Asya'dan diğer Türk boylarını buraya çekmek için girişimde bulunmadılar.

Gazne Devleti'nin Yıkılışındaki Yaşanan Problemler

Gazne Devleti'nin kuruluşunda yaşanan problemler yıkılışının da hazırlayıcısı oldular. Gazne ordusu Türk ırkından Halaçların yanı sıra Türk olmayan Guri, Afganlı ve Hindulardan meydana geliyordu. Dil ve din birliğinin bulunmadığı ülkede yukarıdaki gruplardan müteşekkil orduda da problemler yaşandı. Kuvvetli ve otoriter bir hükümdarın elinde varlık gösteren bu ordu, dirayetsiz yöneticilerin elinde disiplinsiz bir grup oluşturuyordu. Burada en büyük eksiklik Orta Asya'daki diğer Türk boylarının ülkeye iskânını sağlayacak bir göç köprüsünün kurulamamasıdır. Osmanlı Devleti'nde de yaşanan bu problemi Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa çözmeye çalışmıştı. Fakat Gaznelilerde buna benzer bir yönetici hiç görülmedi. Gazne Türk Devleti'nin yıkılışında yaşanan bir diğer problem de ülkenin çok dağlık olması idi. Bu da başta ulaşım ve lojistik olmak üzere birçok problemi beraberinde getiriyordu.

19 Longworth Dames, "Gazneliler", *MEB İA*, c: IV, s. 742.

SELÇUKLU DEVLETLERİNİN KURULUŞ DEVİRLERİNDE ETKİLİ OLAN AMİLLER ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

Haşim ŞAHİN*

Selçuklular, Türklerin tarih boyunca kurduğu dört büyük imparatorluktan birisi olarak kabul edilir. Selçukluların, asıl yurtları Hazar Denizi ile Aral Gölü'nün kuzeyindeki bozkırlarda bulunan Oğuzların Kınık Boyu'na mensup olduğu bilinmektedir[1]. Hanedana adını veren Selçuk'un babası Dokak, bu sülalenin bilinen ilk reisidir. Kuvvetli bir kimse olmasından dolayı kendisine "Demir Yaylı=Temür Yalıg"[2] unvanı verilmişti. Oğuz Yabgu Devleti'nde "subaşı" olarak görev yapan Dokak, "Yabgu'nun çok güvendiği, devlet işlerinde danıştığı birisiydi"[3].

Dokak, Selçuklu ailesinin adı bilinen ilk reisi olması hasebiyle, kuruluş sürecinin başlatıcısı olarak kabul edilir. Bu yüzden olsa gerek, M. Altay Köymen, Selçuklu Devleti'nin kuruluş devrinin Dokak'ın Oğuz Yabgu Devleti hükümdarının maiyetinde bulunduğu zamandan başladığı ve Dandanakan Muharebesi ile son bulduğu kanaatini dile getirir[4].

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

1 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1997, 54; C. E. Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, çev.: E. Merçil, M. İpşirli, İstanbul 1980, 147; Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklular", *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, haz.: İ. Kafesoğlu, H. D. Yıldız, E. Merçil, İstanbul 1999, 86. Selçukluların etnik kökenlerinin Hazarlar'a dayandığı konusunda da bazı görüşler öne sürülmüştür. Bu konuda bazı değerlendirmeler için bkz. S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, çev.: Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, İstanbul 2002, 243–246.

2 Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, I, İng. Terc.: Ernest A. Wallis Budge, Türkçe Terc.: Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987, 292; El Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev.: Necati Lugal, Ankara 1999, 1.

3 Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme, I*, haz.: Erdoğan Merçil, İstanbul 1977, 1; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I: Kuruluş Devri*, Ankara 1979, 6–7.

4 Köymen, *Kuruluş Devri*, XXIV.

İslami Devlet Olmanın Önemli Bir Şartı Gaza ve Cihad: Gazi Selçuk Bey

Dokak'ın ölümünden sonra subaşılık görevi bu sırada genç bir delikanlı olduğu ifade edilen oğlu Selçuk Bey'e tevcih edilmiştir. Selçuk'un genç yaşta böylesine önemli bir göreve getirilmesi, devlet ve hükümdar nezdindeki itibarını göstermesi bakımından önemlidir. Ancak, o, bu mevkiine rağmen, bilhassa Hatun'un kışkırtmaları neticesinde Yabgu'nun gözünden düşmüş, öldürülme korkusu hissetmeye başlayınca da, Oğuz Yabgu Devleti'nin başkentinden ayrılarak, yaklaşık 350/961 yılı civarında Cend bölgesine göç etmiştir[5].

Bar Habraeus, Selçuk'un, Yabgu ile arası bozulunca kabile mensuplarını toplayıp, at, deve, koyun ve ineklerini alarak "çobanlık etmek" bahanesiyle Turan diyarından İran diyarına geçtiğini yazmaktadır[6]. Bu ifadeler, ailenin hayatında hayvancılığın yerini göstermesi açısından önemlidir. Nitekim kısa bir süre sonra da sürülerine otlak bulmakta sıkıntı çekmeye başlayınca Cend civarından hareketle Horasan civarına doğru kaymaya başlayacaklardır[7].

Cend, Selçuklu ailesinin göç ettiği dönemde, gezi ve ticaret yolları üzerinde kurulmuş bir pazar kenti, daha doğrusu bir uc konumundaydı. Uc, bir göçebe siyasi birliğinin, komşu yerleşik devletlerin hâkimiyeti altındaki yerlere doğru sokulmasıyla teşekkül ediyordu[8]. Buralar, yerleşiklerle ortak yaşamaya alışmış, girişken göçerlerin cirit attığı, her türlü alışverişin yapıldığı yerlerdi. X. asrın ikinci yarısından itibaren bölgede İslam dini yayılmaya başlamıştı ve Cahen'e göre gezici dervişlerin ve tüccarların bu yayılışta büyük payı vardı[9]. İslamiyet, bölgede manevi güç olarak, sapkın akımlara karşı Sünni tepkinin savunmaya geçtiği yerlerde daha etkin bir yayılma alanı bulabiliyordu. Bu tepki, daha ziyade bu uğurda savaşanların temsil ettiği gazilik anlayışı çerçevesinde ön plana çıkmıştı[10].

Selçuk, İslam etkisinin yoğun olarak hissedildiği böylesine bir uca yerleşince kabilesinin önde gelenlerini toplamış, onların da fikirlerini aldıktan sonra İslam dinini kabul etmeye karar vermiştir. Burada, Selçuk'un, eski Türk geleneğine uygun olarak bir "kurultay" toplaması ve boyunun geleceğini

5 *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 1–2; *Selçuk-nâme*, I, 2–4.
6 Bar Hebraeus, I, 292.
7 Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyeti's-Sürûr*, I, terc.: Ahmed Ateş, Ankara 1999, 85.
8 M. Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası Karacuk'tan Aziz George Kolu'na*, İstanbul 2004, 43.
9 Claude Cahen, *Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar İslamiyet*, terc.: Esat Nermi Erendor, Ankara 1990, 233.
10 Cahen, *İslamiyet*, 233; Köymen, *Kuruluş Devri*, 18–19.

ziyadesiyle etkileyecek böylesine bir kararı kurultay kararıyla alması dikkat çekicidir.

Bar Habraeus bu olayı şu şekilde nakletmektedir:

> "Bunlar İranlıların Müslüman olduklarını görerek birbirleri ile konuştular ve 'biz içinde yaşamak istediğimiz bu memleket halkının dinini kabul etmez ve onların türelerine uymazsak bir kimse bize iltifat etmez ve bir tek başımıza yaşamağa mahkûm bir azlık halinde kalırız' dediler"[11].

Bu ifadeler, aynı zamanda Selçuk Bey'in bölge şartlarını ve devletlerarası dengeleri gözetmek bakımından ne derece zeki bir devlet adamı olduğunu görmek açısından da önemlidir. Bununla birlikte, Selçukluların İslam dinini kabulünü sadece siyasi endişelere bağlamak da doğru bir yaklaşım olmasa gerektir. Nitekim Zeki Velidi Togan, Selçukluların, Selçuk Bey'in İslam dinini kabulünden önce, yaklaşık yüz yıllık bir süreçte bu dini tanıma gayreti içerisinde olduklarını ifade etmektedir[12]. Kaynaklarda, Selçuk'tan önce, babası Dukak'ın da Müslüman olduğu yönünde verilen bilgilerin varlığı da göz ardı edilmemelidir[13].

Selçuk Bey'in İslam'ı kabulünden kısa bir süre sonra, yeni dininin en büyük savunucularından birisi haline gelmesi de yine, ailenin eskiden beri İslamiyet'e duydukları sempati ile alakalı olsa gerektir. Selçuk, İslam'ı kabul edince, durumu bölgenin valisine bildirmiş ve kendilerine İslam'ı daha iyi öğretecek fakihler göndermesini istemiştir. Vali, birçok hediyelerle birlikte bunlara yaşlı bir adam göndermiş ve bu adam da onlara istediklerini öğretmiştir[14]. Burada, İslam dinini doğru bir şekilde öğretmek gayesiyle yetiştirilen fakihlerin daha sonraki dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de İslam dininin daha iyi anlaşılması noktasında ne derece önemli bir görev üstlendiklerine dikkati çekmek gerekir.

Selçuk Bey, kısa sürede siyasi nüfuzunu artırarak ucda İslam'ın bölgedeki en önemli savunucularından birisi haline gelmiştir. Bu tavrını da, yıllık vergiyi toplamaya gelen Oğuz Yabgu'sunun memurlarına "Müslümanların kâfirlere haraç vermeyeceğini" söylemek suretiyle ortaya koymuştur[15]. Selçuk Bey'in Oğuz Yabgu'sunun vergi memurlarına karşı gösterdiği bu tepki ve ardından gönderilen

11 Bar Hebraeus, I, 292; Turan, *Türk-İslâm Medeniyeti*, 67.
12 A. Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul 1981, 183–186.
13 *"Meğer Tevfik-i ilâhî erişip Dokak'ın kalbi iman nuru ile dolmuş, İslâm'a gelip doğru yolu bulmuştu"* (*Selçuk-nâme*, I, 2) Benzer şekilde, devletin kuruluşuna dair rüyanın Dukak tarafından görüldüğüne dair bir rivayet de nakledilmiştir. Bkz: Turan, *Türk-İslâm Medeniyeti*, 66.
14 Bar Hebraeus, I, 293; Köymen, *Kuruluş Devri*, 21.
15 Merçil, "Büyük Selçuklular", 86.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

orduyla savaşması, Selçukluların kuruluş aşamasındaki ilk siyasi adım olarak kabul edilebilir[16]. Zira Yabgu ile bir süre önce din değiştirme suretiyle başlayan ayrışma bu şekilde siyasi bir boyut da kazanmıştır.

Bu olay, Selçuk Bey'i, savunma durumundan saldırı durumuna da geçirmiş; kısa bir süre sonra ucda İslam'ın temsilcisi sıfatıyla Oğuz Yabgu Devleti topraklarına gaza akınlarına başlamıştır. Elbette, Selçuk Bey'in bu akınlarını siyasi nüfuzunu artırmak gayretiyle mi, yoksa gerçekten de büyük bir samimiyetle İslam'ın yayılmasına hizmet etmek gayesiyle mi yaptığı konusunda yeterince fikir sahibi olmayı kolaylaştıracak somut bilgiler kaynaklarda mevcut değildir. Ancak, bir kez daha ifade etmek gerekir ki, Z. V. Togan'ın öne sürdüğü görüşlerin geçerliliği kabul edildiği takdirde ikinci ihtimalin daha kuvvetli olduğuna kolayca hükmedilebilir. Kesin olarak bilinen ise, Selçuk Bey'in, yaptığı gaza akınları neticesinde bölgede yaşayan Müslüman topluluklar arasında büyük şöhret kazandığı ve bu sayede komşularıyla ittifak yapabilecek derecede güçlendiğidir. Nitekim o, bu gayretleri neticesinde "Melikü'l-gâzî Selçuk b. Tukak" unvanına sahip olmuştur[17]. Bölgede hüküm süren iki büyük devletten birisi olan Samanilerin, devlet sınırlarını korumaları karşılığında ailenin Buhara yakınlarındaki Nur kasabasına yerleşmesine müsaade etmeleri buna verilebilecek güzel bir örnektir. Selçuk Bey, oğlu Arslan'ı anlaşma uyarınca bu bölgeye göndermiş, kendisi ise Cend'de kalmayı tercih etmiştir[18].

Selçuk Bey, yaklaşık yüz yaşlarında iken 397/1007 yılında vefat ettiğinde geriye beş oğlundan, daha önce vefat eden Tuğrul ve Çağrı Beylerin babası Mikail'in haricinde Arslan (İsrail) Yabgu, Yunus, Yusuf ve Musa Yabgular kalmıştı[19]. En büyük oğul olan Mikail daha önceden öldüğü için ailenin riyaseti Arslan Yabgu'ya verildi.

Kuruluşun Temel Dinamiği Siyasi Güç: Arslan Yabgu ve Türkmenleri

Arslan Yabgu, babasından aldığı siyasi mirası her geçen gün biraz daha ileriye götürmüş, sürekli artan Oğuz göçlerinin etkisiyle daha da güçlenerek devletler arasındaki siyasi ilişkilerde dengeleri değiştirebilecek bir güce ulaşmıştır. Fakat bu güç, Karahanlı Devleti üzerinde bir baskıya dönüşmeye başlayınca, bu

16 Köymen'e göre, Selçuk'un Müslüman olması sadece Oğuz Yabgu Devleti ile değil, Müslüman olmayan bütün Oğuzlarla bağlantısını kopardığı anlamına da geliyordu (*Kuruluş Devri*, 21).

17 Turan, *Türk-İslâm Medeniyeti*, 68.

18 Merçil, "Büyük Selçuklular", 67; Polat, 46.

19 Bedi'ullah Debîrî Nejad, "Selçuklular Devrinde Kültürel Durum", (terc.: Mürsel Öztürk), *Erdem*, III/8 (1987), 479. Z. Velidi Togan, Selçuk Bey'in oğullarının İsrail, Mikail, Yunus, Musa, Yusuf gibi isimler taşımalarını, Musevî-Hazar kültürünün onuncu asırda Oğuz aristokrasisi arasında da intişar etmeye başladığı şeklinde yorumlamaktadır (*Umumî Türk Tarihi*, 184).

duruma bir son vermek isteyen İlig Nasır Han, Gazneli Mahmud ile Selçuklu Türkmenlerinin tasfiye edilmesi yönünde bir anlaşma imzalamıştır[20]. Bu anlaşma çerçevesinde hareket eden Gazneli Mahmud, bir hile ile ele geçirebilmek için, anlaşma vaadiyle Arslan Yabgu'yu sarayında bir ziyafete davet etmiştir. Ravendî, Sultanın sarayında gerçekleştiği ifade edilen bu görüşmeyi şu şekilde nakletmektedir:

> "İsrail gelince, Mahmud ona ziyade ikram eyleyip kendisiyle beraber tahta oturttu. Onu kendisine yaklaştırıp hoş geldin diyerek hal hatır sordu. Söz sırasında dedi:'Bizim her zaman Hindistan'da kâfirlere karşı gaza yapmak için, büyük bir orduya ihtiyacımız vardır. Horasan illeri ihmal edilmiş, askersiz kalıyor. Sizinle tam bir misak ve anlaşma yapmayı arzu ediyorum. Eğer bir taraftan bir düşman kalkıp bir fitne çıkarır da yardıma muhtac olursak, sizin ordunuzdan yardım isteyelim'. İsrâil cevap olarak şöyle dedi: 'Bizim tarafımızdan kullukta kusur olmaz'. Mahmud dedi: 'Eğer ihtiyaç olursa hangi alâmetle bize yardım gelir ve ne miktar gelir?'. İsrâil koluna bir yay asmıştı ve elbisesinin kuşağına iki tane ok takmıştı. Onlardan bir oku Mahmud'a verip dedi: 'Muhtac olduğun vakit bunu bizim kabilemize gönder, yüz bin atlı imdadına yetişir'. Mahmud dedi: 'Ya kâfi gelmezse?'. Öteki oku önüne koydu ve dedi:: 'Bunu Belhan-Kûh'a (Horasan'ın güneydoğusunda bir dağın adı) gönder; elli bin süvari imdadına gelir'. Mahmud dedi: Bu da kâfi gelmezse?'. Yayı vererek söyledi: 'Nişan olarak Türkistan'a gönder, istersen iki yüz bin süvari gelir'. Mahmud bu sözlerden endişeye düştü ve onu aklında tuttu[21].

Arslan Yabgu'nun bu şekilde bir tavır sergilemesi karşısında siyasi açıdan endişeye kapılan ve sahip olduğu gücün farkına varan Gazneli Mahmud, hile ile onu yakalatarak Kalincar Kalesi'ne hapsettirmiştir. Bu olay, Selçuk Bey'in iki yüz adamla Cend'e göç ettiği dönemden itibaren Selçuklu ailesinin ulaştığı gücü göstermesi açısından son derece önemlidir. Arslan Yabgu bu coğrafyada yaşayan Oğuzları kendi etrafında toplamayı sağlayabilecek karizmatik bir lider konumuna yükselmiştir. Gazneli Mahmud'a yardım bahanesiyle, verdiği gözdağının arka planında da cengâver karakterine ve etrafına topladığı soydaşlarının kendisine verdiği sınırsız desteğe olan güvenci yatmaktadır.

Arslan Yabgu'nun, Kalincar Kalesi'nde hapis kaldığı sırada kendisini kurtarmaya çalışan oğullarına, Oğuz geleneğindeki soy asaletine dayanan hükümdarlık sistemine atıfta bulunmak suretiyle yaptığı vasiyeti de hayli ilginçtir.

20 Râvendî, I, 86; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989, 35.

21 Râvendî, I, 88. Aksarayî, bu toplantı sırasında Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'ı da yanında götürdüğünü ifade etmektedir (Kerimüddin Mahmud Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev.: Mürsel Öztürk, Ankara 2000, 8–9.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

O, oğullarına hükümdarlık elde etmeye çalışmalarını, on defa yenilseler bile yılmamalarını ve devlet kurma fikrinden vazgeçmemelerini öğütlemektedir. Zira ona göre, "Gazneliler Devleti'nin hükümdarı olan Mahmud soyu sopu belli olmayan bir köle oğludur ve hükümdarlık onun elinde kalmayacaktır"[22].

Bu anekdot, Arslan Yabgu'nun şahsında, kuruluş dönemindeki Selçuklu beylerinin devlet kurma yolunda ne kadar azimli, kararlı ve planlı hareket ettiklerini ortaya koyması bakımından son derece önemlidir. Nitekim onun ölümünden sonra ailenin reisliğini üstlenen yeğenleri Tuğrul ve Çağrı Beyler ile kardeşi Musa Yabgu, tam da onun istediği gibi hareket etmişler, yaptıkları savaşlarda defalarca yenilgiye uğramalarına, baskınlara uğrayıp neredeyse soyları kuruyacak şekilde sayılarının azalmasına rağmen bu ülkülerinden hiçbir zaman vazgeçmemişlerdir.

Hanedanın Soy Arasında Paylaşımı

Arslan Yabgu, Kalincar Kalesi'ndeki esaretinden, oğullarının gayretlerine rağmen kurtulamamış, yaklaşık yedi yıl hapiste kaldıktan sonra 1032 yılında vefat etmiştir. Onun hapiste olduğu yıllarda, kardeşi Yusuf, Yabgu unvanıyla bir süre Selçukluların idaresini üstlendiyse de 1030 yılında Ali Tegin tarafından öldürülmüştü. Bu nedenle, Arslan Yabgu'nun ölümü üzerine ailenin idaresi kardeşi Musa (İnanç) Yabgu'nun ve yeğenleri Tuğrul ve Çağrı Beylerin eline geçmiştir. Burada Selçuklu idaresinin Türk Devlet Geleneği içerisinde önemli bir yer tutan müşterek hükümdarlık sistemini uyguladıkları görülmektedir[23]. Selçuklu beylerinin bu dönemi hayli sıkıntılar içerisinde geçmiştir. Zira Arslan Yabgu'nun yüksek hâkimiyeti altında toplanan göçerler, onun ölümünden sonra yabguluk unvanına sahip olan Musa'nın idaresi altında toplanmamışlar ve kısa süre içerisinde farklı bölgelere dağılmışlardır. Bu sebepten dolayı, Selçuklu Devleti'nin kuruluş süreci diğer devletlerle kıyaslandığında bir hayli uzamış ve sancılı geçmiştir. Ancak, genç Selçuklu beyleri bu zor şartlar altından kurtulmayı başarmışlar ve kendilerine yeni hâkimiyet alanları aramayı tercih etmişlerdir.

22 Râvendî, I, 89–90.

23 İlerleyen dönemde kardeşi Çağrı Bey'in ölümünden sonra devletin merkezî yapısını güçlendirme konusunda çaba sarfeden Tuğrul Bey'in bu dönemde devleti ülüş sistemi ile yönetme konusundaki gayreti konusunda Râvendî hayli ilginç bir rivayet nakletmektedir: *"Duydum ki, Tuğrul Bey kardeşine bir ok verdi ve dedi: 'Kır'. O, onun arzu ettiği gibi oku parçaladı. Tuğrul Bey iki oku bir araya getirdi, aynı şeyi yaptı. Üç tane ok verdi, güçlükle kırdı. Oklar dört olunca kırmak imkânsız oldu. Tuğrul Bey dedi ki: Biz de tıpkı bu oklara benzeriz. Ayrı ayrı olduğumuz müddetçe, biraz kuvvetli olan herkes bizi kırmağa, yenmeğe kasteder; faka bir arada olursak, kimse bizi yenemez. Eğer aramızda anlaşmazlık çıkarsa, dünya ele geçirilemez, düşmanlarımız galip olur ve hükümdarlık elden gider'* (Râvendî, I, 101).

Arslan Yabgu gibi güçlü bir liderin hâkimiyeti altında sayıları devletlerarası dengeleri değiştirecek kadar fazla olan göçerlerin kısa süre içerisinde değişik bölgelere dağılması ve bu yüzden Tuğrul ve Çağrı Beylerin bir anda amcalarının hatta dedeleri Selçuk'un ilk zamanlarındaki sayıya düşmeleri göçerlerin genel karakteristiği ile yakından alakalıdır. Zira bu göçerlerle, üzerlerinde hâkimiyet kurmuş yahut peşlerine takıldıkları beyleri arasında sıkı bir bağ yoktu. Çünkü onların beylerle ilişkileri gündelik çıkar ilişkilerinden başka bir şey değildi. Bir gün bir beyi desteklerken başka bir gün bir başkasını destekleyebiliyorlardı[24]. Nitekim bu göçerlerin çoğu da Arslan Yabgu'nun ölümünden sonra "beylerinden zulüm görmekte ve eziyet çekmekte olduklarını" söyleyerek Gazneli Mahmud'un himayesi altına girmişlerdir[25].

Bu şekilde Selçuklu göçerlerinin büyük bir kısmı Gazneli Mahmud'un hizmetine girerken, Tuğrul Bey'in idaresindeki bir bölümü çöllere çekilmiş, Çağrı Bey kumandasındaki birlikler ise Anadolu tarafına bir akın gerçekleştirmişlerdir[26]. Çağrı Bey'in 1018 yılında gerçekleştirdiği bu akın sonrasında söylediği ifade edilen sözler, daha o dönemde bile Anadolu coğrafyasının Selçuklular nezdindeki önemini gösterir. O, ağabeyine Harezmliler ve Gaznelilerle baş etmelerinin çok zor olduğunu, buna mukabil Anadolu coğrafyasına yapacakları akınların daha zahmetsiz olacağını ve bu bölgeleri daha kolay kontrol altına alabileceklerini söylemiştir[27].

Tuğrul ve Çağrı Beyler ne yapacaklarını çok iyi bilen ve adamlarına tam anlamıyla hükmeden iki lider durumundaydılar. Onlar bu süreçte, Gazneli Mahmud'un Hindistan seferlerine ağırlık verip kendilerini ihmal etmesinden kaynaklanan boşluğu bu şekilde bâkir bölgelere akınlar yapmak ve dağılan boylarını yine tek bir idare altında toplamak suretiyle değerlendirmişlerdir[28]. İki kardeş devlet kurma yolunda gerekli her türlü adımı atıyorlar ve bu süreçte desteklerini almak istedikleri her zümre ile yakın ilişkiler içerisine giriyorlardı. Siyasi başarının yanı sıra, boy teşkilatının birliği gözetiliyor, dervişler ve fakihler gibi sivil hayatta söz sahibi zümrelerle olan ilişkiler de ileri seviyeye götürülüyordu.

24 Polat, 33.

25 Polat, 33.

26 Çağrı Bey'in Anadolu Seferi hakkında Bkz: Köymen, *Kuruluş Devri*, 106–109; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, Ankara 1993, 39–42.

27 *"... ve Davud Türkmenlerden büyük bir ordu vücuda getirerek Arminya ve Horasan şehirlerini yağma etti, sonra kardeşi Tuğrul Bey'e giderek 'burada iki büyük vali var. Bunlar Harezmşah Harun ve Sebük-Tekin'in torunu ve Mahmud'un oğlu Sultan Mes'ud. Biz yalnız bunların hakkından gelemiyoruz. Fakat keşfetmiş olduğum Horasan ve Arminya'ya gidebiliriz. Çünkü buralarda bize karşı gelebilecek bir kimse yoktur' dedi"* (Bar Hebraeus, I, 293).

28 Cahen, *İslamiyet*, 234–235; Merçil, *Gazneliler*, 67.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Kuruluşun Vazgeçilmez Unsurları: Dervişler

Hemen her devletin kuruluşunda olduğu gibi Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda da dervişlerin isimlerinden söz edilmektedir. Aslında dervişlerin daha Selçuklu hâkimiyetinden önceki dönemde de bu coğrafyada faaliyet gösterdikleri bilinmektedir. Çok sayıda mutasavvıf, sonraki dönemde Selçuklu hâkimiyetine girecek olan Nişabur ve Tus gibi şehirlerde görüşlerini yayıyorlar, kendileri için yapılan ribatlarda faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Bunların faaliyetleri Selçuklular döneminde de devam etti. Selçuklu beylerinin, bilhassa Tuğrul Bey'in onlara karşı kuşatıcı tutumunun bu zümreleri daha da cesaretlendirdiği gözlemlenmektedir. Kaynaklarda, samimi bir Müslüman olduğu ifade edilen Tuğrul Bey'in, beş vakit namazını kılmaya gayret ettiği, yanına bir cami yaptırmadıkça, kendisi için saray yaptırmayacağını söylediği[29] gibi hususların altı çizilir. Nâsır-ı Hüsrev, onun, Nişabur'u ele geçirdiğinde, Hâce Amid isminde iyi huylu, kerem sahibi bir adamı vali tayin ettiğini ve üç yıl boyunca halktan bir şey istememesini emrettiğini haber vermektedir[30].

Aynı şekilde, Tuğrul ve Çağrı Beyler Mâverâünnehr'den Horasan'a göç ettiklerinde, maiyetlerinde ailenin muallimi sıfatıyla Buharalı bir danişmend bulunuyordu. Nüfuz sahibi bir müşavir sıfatıyla Yabgu (Musa Yabgu), Çağrı Bey ve Tuğrul Bey'in yanında dördüncü şahsiyet bu Danişmend-i Buhârî idi[31].

Râvendî'nin eserinde yer verdiği bir olay da, yine Tuğrul Bey'in sufilere karşı tutumunu göstermesi bakımından son derece önemlidir:

> "Duydum ki, Sultan Tuğrul Bey, Hemedan'a geldiği vakit, orada evliyadan üç pîr vardı: Baba Tahir, Baba Cafer ve Şeyh Hamşâ. Hemedan civarında Hızır denilen küçük bir dağ vardı ve bunlar onun üstünde duruyorlardı[32]. Sultanın gözü onlara ilişti. Ordu kalabalığını durdurup atından indi ve veziri Ebû Nasr el-Kündûrî ile yanlarına giderek, ellerini öptü. Baba Tahir bir az mecnun gibi idi. Sultana dedi: "Ey Türk, Allah'ın kullarına ne yapacaksın?" Sultan dedi: "Ne buyurursan". Baba dedi: "Allah'ın buyurduğu şeyi yap. Ayet: Muhakkak ki Allah, adalet ve ihsan yapılmasını emreder". Sultan ağlıyarak dedi: "Öyle yaparım". Baba onun elini tuttu ve dedi: "Benden kabul ediyor musun?" Sultan cevap verdi: "Evet". Baba'nın parmağında senelerden beri abdest aldığı ibriğin kırık başı vardı. Onu parmağından çıkarıp Sultanın parmağına geçirdi ve "Alem memleketini bunun gibi senin eline koydum. Adalet üzere ol" dedi. Sultan onu her zaman muskaları arasında saklar, bir muharebe olunca, parmağına takardı"[33].

29 *Selçuk-Nâme*, 51; Bar Habreus, I, 299; M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976, s. 140.

30 Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev.: Abdülvehhâb Tarzî, İstanbul 1994, s. 144.

31 Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, 197.

32 Burada sözü edilen Baba Tâhir, meşhur İranlı mutasavvıf ve şair Baba Tâhir-i Uryan (ö. 1055 ve sonrası)'dır. Hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamakla birlikte, *Divan* sahibi, lâkabı ve yaşantısından dolayı da Kalenderîlerden olduğu tahmin edilen şahsiyettir. (Bkz Tahsin Yazıcı, "Baba Tâhir-i Uryan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 4, İstanbul 1991, 370–371.

Aynı şekilde, kardeşi Çağrı Bey ile birlikte Meyhene'ye giderek, dönemin meşhur mutasavvıfı Ebû Saîd Ebu'l-Hayr'ı ziyaret ettikleri rivayet edilir. Buna göre, Tuğrul ve Çağrı Beyler, şeyhin oturduğu yere yaklaşmışlar, selam verip elini öpmüşler ve önünde ayakta durmuşlardır. Şeyh, âdeti olduğu üzere, başını öne eğmiş, bu vaziyette bir saat kadar kaldıktan sonra Çağrı Bey'e dönerek, "sana Horasan'ı verdik" demiş, Tuğrul Bey'e de, "sana da Irak hâkimiyetini veriyoruz" demiştir[34].

Burada bahsedilen her iki olay da, Selçuklu beylerinin sufilere olan yakınlığını göstermesinin yanı sıra, henüz kurulma aşamasında olan beyliğin hükümdarlarının, toplumun çoğu kesiminin yanı sıra din adamlarının desteğini yanlarına alma çabalarını da ortaya koymaktadır. Diğer taraftan, sözü edilen dervişlerin de yeni kurulan devlete ilahî bir meşruiyet kazandırma gayretleri görülmektedir. Özellikle, Baba Tâhir'in kalendermeşrep karakteri[35] göz önünde bulundurulduğunda, Selçuklu Devleti'nin ilk yıllarında idarenin bu tarz hayat süren zümrelere karşı da hoşgörülü davrandığı anlaşılır. Yine, bizzat hükümdar tarafından ziyaret edilmiş olmalarına bakılırsa kalender niteliğini taşıyan bu üç şahsiyetin yaşadıkları bölgede çok iyi tanınan, sözü geçen ve hürmet edilen kimseler oldukları söylenebilir. İlim sahibi bir şahsiyet olduğu bilinen Baba Tâhir Uryan'ın Divân'ında[36] ve diğer eserlerinde[37], kendi örneğinden yola çıkarak o

33 Râvendî, I, 97–98.

34 Zahoder, 516.

35 A. Yaşar Ocak'a göre, Baba Tâhir, Uryan (çıplak) lakabının da açıkça gösterdiği üzere, yarı çıplak dolaşan ve hemen hemen bütün tanınmış Kalenderî şeyhlerinin ortak vasıfları olan cezbe sahibi bir sufidir. (A. Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler*, Ankara 1992, 19).

36 *Ben öyle bir gönül eriyim ki adım kalenderdir.*
Ne yurdum var, ne yuvam var, ne de sabit yerim
Gündüz olunca mahallenin etrafında dolaşırım
Gece olunca başımı kerpiçlere koyarım
....
Gece ay parçasının yüzüne hayranım,
Gündüz dert ve gamdan bîçareyim
Sen kendi yerinde sakinsin
Ben ki, bütün dünyada avareyim
....
Dostlar biz iki derdin pençesindeyiz,
Biri çirkinlik, diğeri yalnızlık
...
Eğer sarhoşların sarhoşu isek sendendir

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

dönemde yaşayan Kalenderîlerin niteliklerini de görmek mümkündür. Baba Tâhir Uryan'ın Tuğrul Bey'e yaptığı tavsiyeler, Türklerde mevcut "cihan hâkimiyeti" fikrinin dönemin sufîleri tarafından da çok iyi bilindiğini göstermektedir[38].

Dinî zümrelerin bu şekilde Selçuklu emirlerini desteklemelerinin temelinde, benimsemiş oldukları gaza ve cihad anlayışının da etkisi vardır. Zira Selçuk Bey'in Cend'e göç ettiği sırada benimsediği bu anlayış, gerek hükümdarlar, gerekse bu işi gaye edinmiş gazi Türkmenler tarafından sonraki süreçte de devam ettirilmiştir. Mesela, Tuğrul Bey'in ana bir kardeşi ve amcasının oğlu olan İbrahim Yinal, Mâverâünnehr'de bulunan Oğuzların büyük bir kısmı yanına gelince, onlara; "Sizin burada kalmanız ve ihtiyaçlarınızı buradan karşılamanız yüzünden ülkem sıkıntı içine girdi, bana kalırsa yapacağınız en doğru iş Rumlara karşı gazaya çıkıp Allah yolunda cihad etmenizdir, böylece ganimet elde edersiniz. Ben de sizin izinizden gelip size yardımcı olacağım"[39] diyerek hem onları gazaya teşvik etmiş hem de bir anlamda beylik topraklarında karışıklık çıkarmalarının önüne geçmek istemiştir. Bu ifadelerden, Selçuklu emirlerinin gazayı, nüfusları sürekli artan Türkmenleri kontrol etmek için bir yöntem olarak kullandıkları da anlaşılmaktadır. Ancak, burada şu hususu da ifade etmek gerekir ki, İbrahim Yinal, Türkmenlere verdiği sözü tutmuş, peşlerinden giderek, Anadolu'nun Türkleşmesi tarihinde önemli bir mihenk taşı olan Hasan-kale zaferini kazanmıştır[40].

Aynı şekilde, ileride, Dandanakan Savaşı sonrasında Tuğrul ve Çağrı Beylerin Abbasi halifesine yazdıkları mektupta da gaza anlayışlarını ön plana çıkardıkları görülür. Tuğrul ve Çağrı Bey kardeşler, Dandanakan Savaşı sonrasında, Müslüman olan bu devlete karşı kazandıkları zaferi haber vermek ve bu savaşlarını haklı göstermek için amcaları Arslan Yabgu'nun Gazneli Mahmud Kalincar Kalesi'ne hapsedilmesini şikâyet etmek için, Abbasi halifesi el-Kâim bi-Emrillah'a yazdıkları bu mektupta, "Biz Selçuk oğulları kullarınız, mukaddes peygamberlik huzur ve devletinin her zaman taraftarı olan ve ona itaat eden bir

Eğer ayaksız ve kolsuzsak sendendir
Hindû, kâfir veya müslümansak
Ne milletten olursak olalım, yine sendeniz. (Baba Tahir Uryan, *Dübeytîler*, haz.: Ömer Kavalcı, [*Baba Tahir Uryan ve Şiirleri*], Ankara 1989, 24, 38, 39.

37 A. Y. Ocak, Baba Tâhir'in *el-Fütûhatu'r-Rabbâniye*'sinden onun şu sözlerini aktarmaktadır: *"İlim beni cezbetti ve denizin kenarına getirdi. Vecd beni denize düşürdü ve boğulmaya bıraktı. Denizin ortasında ilimden yardım istedim, beni kurtarmadı ve vecd galip geldi ve beni boğayazdı. Kurtulmayı istedim; beni kurtaran ancak cehâlet oldu."*
"Kim Allah'ı ilimle zikrediyorsa O'nu resmi olarak zikrediyor. Kim de onu cehille zikrediyorsa, işte asıl gerçek zikir odur" (*Kalenderîler*, 21).

38 A. Ocak, 122.

39 İbnü'l-Esir, IX, 415.

40 Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 1998, 35.

kabile idik. Her zaman gaza ve cihada çalışıyorduk ve büyük Kâbe'yi ziyarete devam ederdik..."[41] demek suretiyle dedelerinden gelen ve kendilerinin de benimsedikleri gaza ve cihad ideallerine vurgu yapmışlardır. Bu da, Selçuklu emirlerinin gaza noktasında ne kadar duyarlı olduklarını bir kez daha ortaya koymuştur.

Bu dönemde, Tuğrul ve Çağrı Beylerin Gazneli baskısı altında ürünlerinin mahvolmasına seyirci kaldıkları için Selçuklu idaresini tercih eden halkın da desteğini sağladıkları da görülmektedir[42].

Kuruluş:

Arslan Yabgu'nun yukarıda sözü edilen vasiyetine uyan Selçuklu beylerinin Nişabur bölgesinde faaliyet gösterdikleri sırada bölgenin yöneticisi, Hacib Subaşı'nın hükümdarı Gazneli Mesud'a gönderdiği mektupta kullandığı ifadeler bu süreçte Selçukluların ulaştığı gücü ve kudreti, saldıkları korkuyu göstermesi bakımından oldukça ilgi çekicidir:

> "... Bu Selçuklu emirleri öyle bir kavimdir ki onların kılıçları ağızlarının lisanındadır. Bunlar kılıçlarının uçları üzerinde arzın en ücra köşelerine kadar ilerledi.
>
> Senin zevk u sefa ile meşguliyetin daha başlangıçta onların bu derece büyümelerinin önüne geçmeye mani oldu. Bu devlet ihtiyarladı. İhtiyarlık için de hiç ilaç yoktur. Senin etrafında bulunanlar sana öyle fena nasihatlerde bulunuyorlardı ki hatta bunları işitmekten ise senin sağırlığın bence müreccehtir. Her fenalık ufaktan başlar. Eyi bir atın ayıbı kaçmasıdır. Zevk ve sefa ile meşgul olan bir padişah saltanata layık değildir.
>
> Selçukîler öyle bir kavimdir ki harb arzusu onların ruhuna işlemiştir. Onlar vaktiyle bizim zayım kölelerimizdir. Karun Musa kavminden idi; fakat bilâhare ona isyan etti. Bunlar aşağı adamlardır. Şevket ve satvetlerine rağmen fena bulmak, helak olmak onların umurunda değildir. Kılıçla ve oklarla onların yerlerine gidilemez, öyle süvarileri vardı ki, ölüm onların nazarında hiçtir. İnsandan başka mahlûklardır"[43].

41 Râvendî, I, 101.

42 Cahen, *İslamiyet*, 235.

43 El-Hüseynî, 6. Benzer ifadeler için Bkz: *Selçuk-nâme*, I, 8–9.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Gerçekten de, Hacib Subaşı endişelerinde haklı çıkmış, 1038 yılının Mayıs sonunda Serahs civarındaki Talhâb'da yapılan savaşta Selçuklu ordusu karşısında ağır bir bozguna uğramıştır[44].

Arslan Yabgu'nun ölümünden sonra sıkıntılı dönemler geçiren Selçuklular Talhâb'daki savaşı kazanarak, artık eski güçlerini kazandıklarını göstermişlerdir. Selçuklu ailesi mensuplarının bu süreçte tam bir boy asabiyeti içerisinde hareket etmeleri başarılarındaki en büyük etkenlerden birisi olmuştur. Savaş sonrasında Nişabur'u teslim almak üzere bu şehre giden İbrahim Yınal'ın valiye söylediği sözler, Selçuklu fetih politikasını olduğu kadar, aile fertleri arasındaki dayanışmayı ve soy asabiyesini göstermesi bakımından da önemlidir.

Nişabur'un ele geçirilmesi bağımsız bir devlet kurma yolunda atılan en büyük adımlardan birisidir[45]. Selçuklu beyleri, savaştan sonra, ele geçirdikleri şehirleri ülüş sistemi gereğince aralarında paylaşmışlardır[46]. Taksimata göre, Tuğrul Bey Nişabur'u, Çağrı Bey Merv'i, Musa Yabgu da Serahs'ı almıştı. Tuğrul Bey, Selçuklu birliğinin yeni merkezi olan Nişabur'a hâkimiyet alameti olarak kolunda gerilmiş bir yayı ve kemerinde üç ok ile girmiş ve burada adına hutbe okutmuştur[47].

Bütün bu olumlu gelişmelere rağmen, 1038 yılı Selçuklu ailesi içerisindeki bir kırılmanın izlerinin belirdiği bir yıl olma özelliğine de sahiptir. Zira Tuğrul Bey, hükümdar olarak yerleşik dünyanın içine dâhil oldukça, göçerlerin dünyasından ve törelerinden de o derece uzaklaşıyordu. Bu yüzden, törelerine ve göçebe yaşam tarzına daha sıkı bağlı olan Çağrı Bey ile araları açılmıştı. Çağrı Bey, ele geçirdikleri şehirleri teamüle uygun olarak yağmalamak isterken, Tuğrul Bey buna izin vermemekteydi[48]. Çünkü o sadece ildaşları değil yerleşikler nazarında da itibar kazanmak ve meşrulaşmak istiyordu[49].

Talhâb yenilgisinden sonra, Gazneli Mesud, Selçuklularla anlaşma yoluna gitmişse de, bu süreç hem Selçuklular hem de Gazneliler açısından, her ikisinin de yapmayı planladığı büyük savaşın hazırlıklar safhasından başka bir şey değildi[50]. Nitekim 24 Mayıs 1040 tarihinde Dandanakan Kalesi yakınlarında, bu büyük savaş

44 Merçil, *Gazneliler*, 67–68; Polat, 33.
45 *Azimî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430–538= 1038/39–1143/44)*, yay.: Ali Sevim, Ankara 1988, 3.
46 Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, çev.: Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, Ankara 1992, 6; Osman G. Özgüdenli, *Turco-Iranica: Ortaçağ İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, 50.
47 Koca, "Oğuzlar (Türkmenler)", 538; Polat, 51.
48 Bar Hebraeus, I, 296.
49 Polat, 51–52.
50 Bu süreçteki ilişkiler için Bkz: *Selçuk-nâme, I*, 15–26; Merçil, *Gazneliler*, 69–74.

gerçekleşti[51]. Selçuklu birliklerinin Gazneli ordusunu ağır bir hezimete uğrattığı savaş sonrasında Selçuklu beyleri savaş meydanına bir taht kurdular ve Tuğrul Bey'i bu tahta oturtup "Horasan Emiri" olarak selamladılar. "Emir-i kelan" olarak ona sadakat yemini ettiler[52]. Böylelikle Dandanakan Savaşı Gazneliler için sonun başlangıcı olurken, Selçuklular için ise dört büyük Türk imparatorluğundan birisinin kuruluşunun resmen ilan edildiği bir savaş oldu. Dandanakan Savaşı sonrasında İran, Selçuklu akınları karşısında muhtemel hiçbir direnci kalmayan, açık bir ülke haline gelmişti.[53]

Selçuklu Devleti'nin kuruluşu, Orta ve Yakın Doğu tarihinin en önemli olaylarından birisi olmuştur. Selçuklular, başta İran toprakları olmak üzere geniş topraklar üzerinde kurulmuş devletleri hâkimiyetleri altına alarak siyasi birliği ve yönetimleri altındaki insanlara rahatça yaşama ve düşünme imkânını sağlamışlardır[54].

Türkiye Selçukluları

Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluşunun tarihî alt yapısı aslında bu kolun atası olan Arslan Yabgu'ya kadar uzanmaktadır. Ailenin Selçuk Bey'den sonraki reisi olan Arslan Yabgu, hâkimiyetin bu ailede olması gerektiği yönünde oğulları ve torunları tarafından gerçekleştirilen isyanların temel dayanak noktasını teşkil etmiştir. Gazneli Mahmud tarafından hapsedilmeden önce ailenin yaşça en büyüğü ve reisi o olduğu için, ölümünden sonra, oğulları Kutalmış ve Resul Tekin saltanat davasında bulunmuşlar ve yönetim hakkının kendilerine ait olduğunu iddia etmişlerdir[55]. Arslan Yabgu'nun sağlığında, onun yanında savaşlara katıldığı anlaşılan Kutalmış, babası Kalincar Kalesi'ne hapsedildiği sırada birkaç kez onu kurtarma teşebbüsünde bulunduysa da başarılı olamamış, 1032'de ölümü üzerine de Buhara'ya amcalarının yanına dönmüştür[56]. Onun ayrıca, Tuğrul Bey Rey'e yerleştikten sonra, Yusuf ve Musa Yabgu'ların oğulları ve Çağrı Bey'in oğlu Yakutî ile birlikte Azerbaycan taraflarına akınlara katıldıkları bilinmektedir[57].

51 Dandanakan Savaşı hakkında detaylı bilgi için Bkz: Merçil, *Gazneliler*, s. 75–76; Polat, 52–53.
52 Koca, "Oğuzlar (Türkmenler)", 540; Polat, 53.
53 Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, 5.
54 Nejad, 486.
55 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1998, 45.
56 Râvendî, I, 91; Polat, 47.
57 Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, 191.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Kutalmış ve Meşruiyet Arayışları

Türkiye Selçukluları, Kutalmış'ın 1064 yılında Rey'de Alp Arslan'a karşı giriştiği isyan ile Selçuklu idaresinin yönetimine talip olduklarını açıkça göstermişlerdir[58]. Başarısızlık ve Kutalmış'ın ölümüyle sonuçlanan bu isyan neticesinde, kardeşi Resul Tekin ile oğulları Süleymanşah, Mansur ve diğerleri Alp Arslan tarafından esir tutulmuştur[59]. Bunlar, Melikşah'ın Büyük Selçuklu tahtına çıktığı sırada serbest kalınca, bölgede yaşamalarının artık mümkün olmadığını anladılar ve Süleymanşah'ın kumandasında Anadolu'ya yöneldiler. Zira Anadolu coğrafyasının, Çağrı Bey'in akınından beri, fethedilmeye müsait bir bölge olduğu biliniyordu. Aynı şekilde, Müslüman olmayan Bizanslılara karşı yapılacak gaza akınlarının Müslüman ahali nazarında itibar kazandıracağı da aşikârdı[60]. Süleymanşah, işte bütün bu avantajları çok iyi değerlendirdi ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdarı oldu.

Süleymanşah: Yeni Fetih Sahalarında Gelen Başarı

Süleymanşah, Büyük Selçuklu tahtında Sultan Melikşah'ın bulunduğu dönemde, kardeşleri Mansur, Alp İlek ve Devlet ile birlikte Kızılırmak civarında Bizans'a karşı fetih hareketinde bulunuyorlardı. Bu fetihler, Melikşah'ın ilk dönemlerinde meydana gelen iç isyanlar sırasında Fırat Irmağı kıyılarında Urfa ve civarına kaymıştı[61].

Bu sırada, Selçuklu ailesine mensup olan Atsız, Sultan Melikşah'a tabi olmak kaydıyla Anadolu'nun güneyinde yeni bir beylik kurmuştu. Atsız'a bağlı beylerden Emir Şöglü de yine bu dönemde Mısır Fâtımîlerinden Akkâ'yı almış ve yeni bir beylik kurma faaliyetine girişmişti. Ancak, Şöglü, Atsız'a tabi olmaktansa Selçuklulara bağlanmayı yeğliyordu. Bu amaçla Kutalmış'ın oğullarından birisine mektup yazarak arzusunu dile getirince, Kutalmışoğlu bu teklifi kabul etti ve yanında bir kardeşi ve amcasının oğlu olduğu halde Taberiye'ye hareket etti. Bu yeni ittifak Şii-Fâtımî halifesini resmen tanıdığını ilan etti[62].

Fakat Atsız, kendisine karşı kurulan bu ittifakı yakından takip ediyordu. Durumdan Sultan Melikşah'ı da haberdar edince, bu ittifak kısa sürede bertaraf

58 Kutalmış'ın isyanı hakkında Bkz: el-Hüseynî, 21–22. Z. Velidi Togan'a göre bu siyan Türkmencilik esasına dayanıyordu ve ancak bunun sayesinde o tekmil Türkmenleri kazanmış bulunuyordu (*Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, 194).
59 Turan, *Türkiye*, 45.
60 Bosworth, 164.
61 Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 115.
62 Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 116.

edildi ve kardeşler esir alındı. Kardeşlerinin esir alındıklarını öğrenen Süleymanşah, Halep'i kuşatıp, Atsız'dan kardeşlerini serbest bırakması talebinde bulunduysa da, isteği geri çevrilince Antakya taraflarına çekilmek zorunda kaldı. Kaynaklar, onun bu sırada Bizans idaresindeki Antakya'yı kuşattığını belirtmektedirler[63]. Kısa süre sonra tekrar Halep taraflarına gelen Süleymanşah, Sultan Melikşah tarafından Atsız'a gönderilen üç bin Türkmen atlısına saldırarak yağmaladı[64]. Onun böyle davranmak suretiyle, bir anlamda Sultan Melikşah'a meydan okuması, Arslan Yabgu ailesi ile Mikail oğullarının hâkimiyet mücadelelerinin tüm canlılığıyla devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir.

Bizans: Bağımsızlığın Anahtarı

Süleymanşah'ın bu dönemden sonra Anadolu'nun kuzeybatısına doğru hareket ederek fetih hareketlerine giriştiği görülmektedir. 1075 yılında Konya üzerinden İznik'e varan Süleymanşah, şehri ele geçirerek hâkimiyetini ilan etti, bir süre sonra da Bizans Devleti'nin iç işlerine karışmaya başladı. Doğudan yoğun olarak gelen Türkmen zümrelerinin de desteğiyle siyasi gücünü daha da artıran Süleymanşah, hâkimiyet sahasını Marmara, Karadeniz ve Akdeniz yönünde genişletmiştir. Onun Bursa civarını yağmaladığı, Kocaeli yarımadasını ele geçirdiği ve akınlarını Üsküdar ve Kadıköy'e kadar ulaştırdığı bilinmektedir[65].

Süleymanşah'ın kısa sürede kazandığı bu başarılarının temelinde, güçlü bir komutan ve iyi bir devlet adamı olmasının yanı sıra, hâkimiyeti altındaki halka karşı gösterdiği adil yönetim de yatmaktadır. Bizans'ta bitmek bilmeyen iç buhranların meydana getirdiği kaos ortamı nedeniyle bunalan değişik ırklara mensup milletler kendilerine daha güvenli bir yönetim vadeden Süleymanşah'ın hâkimiyeti altına girmeyi daha uygun buluyorlardı. Aynı şekilde, tekfur adı verilen yerel yöneticilerin baskısı altında ezilen yerli Bizans ahalisi de, Süleymanşah'ın getirdiği adil yönetimi, eşitlikçi toprak rejimini ve hepsinden de önemlisi özgür ve huzur içinde yaşamayı tercih ederek Türkiye Selçuklu hâkimiyeti altına giriyorlardı[66]. Aynı şekilde, Bizans tarafından baskı altında tutulan farklı mezheplere mensup zümrelerin sığınağı da yine Süleymanşah'ın hâkimiyet sahasıydı. Mesela, Bizans topraklarında yaşayan Râfızî mezhebine mensup yerli halk ve Pavlakî mezhebi mensupları bu zümrelerden bazılarıydı.

63 *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 14–15.
64 Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 116.
65 Cahen, *Anadolu*, 8–10; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 117–118.
66 Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 118.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Bunlar, Bizans'ın kendilerine karşı uyguladığı Ortodokslaştırma ve Rumlaştırma politikası karşısında, kurtuluşu Süleymanşah'ın yanına sığınmakta bulmuşlardı[67].

Türkiye Selçuklu Devleti'nin kısa sürede güçlenmesinin temel etkenlerinden birisi de Türkmen unsuruydu. Büyük Selçuklular tarafından sürekli olarak merkezden uzaklaştırılan ve büyük bir problem olarak görülmeye başlanan Türkmenler, bağımsızlık peşinde koşan Süleymanşah için devletinin temelini etrafında bina edeceği temel unsur haline geliyorlardı[68]. Rivayete göre, Süleymanşah 1074 ve 1076 seferlerinde yetmiş bin civarında Türkmen ordusuna dayanıyordu[69].

Türkiye Selçuklu Devleti, bağımsızlık arefesindeki bu dönemde, tıpkı diğer Selçuklu devletlerinde olduğu gibi ikili bir yönetime sahipti. İdare, Süleymanşah ile ağabeyi Mansur arasında paylaşılmıştı. Fakat Mansur, Süleymanşah'a karşı Bizans ile ittifak yapınca durumu Sultan Melikşah'a bildirdi. Bu olaydan, Süleymanşah'ın bu süreçte Anadolu'da kendi adına fetihler yapmakla beraber, zor durumda kaldığında Melikşah'ın yüksek hâkimiyetini tanıdığını da göstermektedir. Sonuçta, Melikşah'ın gönderdiği Emir Porsuk, Mansur'u etkisiz hale getirmiştir. Mansur'un ölümü Süleymanşah'ın daha da güçlenmesi anlamına geliyordu. Gerçekten de o, durumu kendi lehine olarak çok iyi kullandı, Bizans'ın karışık durumundan istifade ile Denizli ve Ankara taraflarındaki bazı kaleleri ele geçirdi.

Niketas Botaniates'ten sonra Bizans tahtına çıkan Aleksios Kommenos döneminde Süleymanşah'ın hâkimiyet alanını İstanbul Boğazı'na kadar genişleten Süleymanşah, Bizans'ı şartları ağır bir vergiye bağlayarak, bölgedeki hâkimiyetini tanıyan bir antlaşma yapmak zorunda bırakmıştı. Bizans, bu antlaşma ile Selçukluları Drakon Çayı'na kadar çekilmeye ikna edebilmiş, fakat Süleymanşah, Marmara kıyılarına kadar hemen hemen bütün Anadolu'ya fiilen hâkim olduğunu Bizanslılar'a kabul ve tasdik ettirmek suretiyle büyük bir siyasi başarı elde etmişti[70]. Aynı zamanda, bu antlaşma sayesinde, saltanatı Büyük Selçuklu Sultanı ve Halife tarafından onaylanmamış olan Süleymanşah, bu küçük taviz

67 Turan, *Türkiye*, 56.

68 Togan'a göre, Alp Arslan'ın yabgu ilanını lağv ve Musa Yabgu'yu azl ettiğini ilan etmesi, yabgularına sıkı bir şekilde bağlı olan Türkmenlerin merkezden uzaklaşmalarına ve bu geleneğe bağlı Selçuklu şehzadeleri etrafında toplanmalarına neden olmuştu. Türkmenler, hep meşru yabgu ve inallarının ve onların oğullarının etrafında toplanıyorlardı. Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış ve onun oğlu olan Anadolu'nun hakiki fatihi Süleyman, Musa Yabgu'nun oğlu Hasan ve Yusuf Yabgu'nun oğlu İbrahim İnal gibi zavâtın etrafında toplanıyorlardı (*Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, 194).

69 Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, 195.

70 Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 119–120.

karşılığında, sultan unvanı ile imza koyduğu söz konusu antlaşma sayesinde, siyâseten varlığını meşrulaştırmaya da muvaffak olmuştur[71].

Süleymanşah'ın bu başarısından ve devletini meşrulaştırdıktan sonra yine kendi başına buyruk hareket ettiği ve Büyük Selçukluların hâkimiyetini tanımadığı anlaşılmaktadır. 1081 yılı sonlarında Mısır-Fatımî Devleti'ne isyan ederek Trablusşam'da bağımsız bir yönetim kuran Ebû Talib ibn Ammâr'dan, Tarsus'u fethettiği sırada kadı ve hatip talep etmesi bunun en güzel delilidir[72]. O, böyle hareket etmek suretiyle, Sünnî inancın ve Abbasî hilafetinin en büyük koruyucusu olan Büyük Selçuklulara karşı, Şii-Fatımî hilafetinin hâkimiyetini kabul edip, bu inancın esaslarını öğretecek fakihler talep etmek suretiyle bir anlamda, kutbun diğer ucunu temsil etme gayreti içerisine girmektedir. Kısa süre sonra, Büyük Selçuklular karşısında girişeceği siyasi mücadele bu restleşmenin bir devamı niteliğindedir.

Doğu Politikası, Kaos ve Fetret

Nitekim o, Anadolu'nun büyük kısmını hâkimiyeti altına aldıktan sonra yönünü tekrar doğuya, Büyük Selçuklu hâkimiyet sahasına çevirmiş ve tarihî hesaplaşma bir kez daha gün yüzüne çıkmıştır. Melikşah'ın kardeşi olan Suriye fatihi Tacüddevle Tutuş ile 4 Haziran 1086'da yapılan Ayn Salyam Savaşı'nda Süleymanşah ağır bir mağlubiyete uğramış, bu savaş onun hayatına mal olmuştur. Tutuş'un onun cesedinin başında söylediği rivayet edilen sözler, Arslan Yabgu oğulları ile Mikail oğulları arasındaki hâkimiyet mücadelesinin boyutunu gözler önüne sermektedir. Tutuş, Süleymanşah'ın kanlar içindeki cesedinin başında Türkçe olarak, "biz sizlere zulmettik, sizleri bizden uzaklaştırıp işte böyle de öldürüyoruz" demiştir[73]. Gerçekten de bu ülkü, ilerleyen dönemde de devam edecekti. Zira onlar asla Anadolu'da kalmak niyetinde değillerdi. Kendilerini yeterince güçlü hissettikleri ilk fırsatta doğuya dönüp oradaki hâkimiyeti paylaşmak istiyorlardı. Doğu politikası, ilerleyen dönemde de Türkiye Selçukluları için kaos olmayı sürdürecek, devletin tam anlamıyla bağımsız olmasını engelleyecekti.

71 Gülay Öğün Bezer, "Türkiye Selçukluları'nın Güneydoğu Siyaseti ve I. Haçlı Seferi'nin Bunun Üzerindeki Etkileri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı: 12 (2002), 82–83.

72 Cahen, *Anadolu*, 208.

73 Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 127; Bundan sonraki dönemde Güneydoğu Politikası ve Büyük Selçuklularla mücadeleler için Bkz: Öğün-Bezer, 85–113.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU'NUN YIKILIŞ SÜRECİ

Ergin AYAN*

Giriş

426 (1035) senesinde Selçuk'un torunları Çağrı ve Tuğrul Beyler Nûr-u Buhara'dan Horasan bölgesine geçip, Nesâ civarına geldiler. Horasan bölgesindeki bütün Oğuz-Türkmen boyları da onlara katıldı. Bunlar, Gazneli Sultan Mesud'un, Rebiülevvel 428 (Aralık 1036)'de üzerlerine gönderdiği orduyu mağlup ettiler. 432 (1040) yılında Gaznelilere karşı kazanılan muazzam zafer Selçuklu Devleti'nin kurulması ve Tuğrul Bey'in saltanata oturması ile sonuçlandı. Tuğrul Bey 455 (1063)'te vefat ettikten sonra, evladı olmadığından dolayı Çağrı Bey'in oğlu Alparslan Selçuklu tahtına oturdu. Alparslan 465 (1071) senesinde bir suikastle öldürüldü. Bundan sonra onun yerine geçen oğlu Melikşah, 487 (1091)'de vefat etti. Melikşah'ın Berkyaruk, Muhammed Tapar ve Sancar adındaki oğulları, Irak, Horasan, Azerbaycan, Fars, Kirman, Mâzenderân, Diyarbekir ve Şam'da hüküm sürdüler ve birbiri peşisıra Selçuklu hükümdarı oldular. Son Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Sancar, 552 (1057) yılında Merv'de vefat etti. Çocuksuz ölen Sultan Sancar'ın vefatıyla Selçuklu saltanatı Horasan, Mâverâünnehr bölgelerinden kalktı, fakat Irak'ta Sultan II. Tuğrul'un 590 (1194) yılında katline kadar bir süre daha devam etti. Diğer taraftan Kirman'daki Selçuklu hâkimiyeti de Oğuz emiri Melik Dinar'ın (585) 1187'de Kirman'ı ele geçirmesine kadar sürdü. Selçuklu sultanları daima adil hükümdar olmaya ve ülkeyi imar edip, halkın refahını temin etmeye özel bir itina göstermişlerdir. Nitekim son Selçuklu sultanlarının vefatından sonra gerek Horasan ve gerekse Irak tamamen tahrip olmuş, adaletsizlik ve zulüm galip gelmiştir.

* Yrd. Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

İlk Parçalanma

M. A. Köymen'in deyimiyle Büyük Selçuklu Devleti'nin II. İmparatorluk[1] döneminin mimarı Sultan Sancar'dır. Sultan Sancar, sadece II. İmparatorluk'un kurucusu olarak kalmamış, bu devleti siyasi, askerî, idari ve ekonomik açılardan zirveye ulaştırdığı gibi, sonunda devletin yıkılış safhası da kendi zamanına rastlamıştır.

Sultan Muhammed Tapar'ın ölümüyle birlikte, Sancar'ın meliklik devri de bitmiş oldu. Emirlerin bir araya toplanmasıyla Tapar'ın okunan vasiyeti mucibince, 25 Zilhicce 511 (19 Nisan 1118)'de oğlu Mahmud, sultan ilan edildi[2]. Öte yandan Tapar'ın kardeşi olan Sancar, abâ ve ecdâdının "Büyük saltanat Irak Melikinde olmalıdır" düsturunu takip ederek, ailenin en büyüğü ve kudretlisi olmak sıfatıyla saltanatta hak iddiasına girişti. Tarihi tam olarak belli olmamakla birlikte umumiyetle 512 (1118–1119) veya 513'de Sâve yakınlarında yapıldığı belirtilen savaşta Sancar, birlikte getirtmiş olduğu fillerin yardımıyla yeğenini mağlup etti[3].

Savaş sonrası Sancar, yeğenini affetmeye ve barış yapmaya razı oldu. Sancar'ın bu barışı kabul etmesi, oğlunun olmaması dolayısıyla, batıdaki Selçuklu topraklarını yeğenine bırakarak emniyete alıp, doğu politikasıyla meşgul olma düşüncesiyle açıklanabilir. Böylece Büyük Selçuklu Devleti'nin Irak kısmı Mahmud'a tevcih edilmek suretiyle, eski idari düzen yeniden kurulmuş oluyordu[4].

İbnü'l-Esîr'in bizzat gördüğünü söylediği Sancar'ın menşurunda Irak, Fars, Ermenistan, Diyarbakır ve Şam bölgeleri Mahmud'un hâkimiyetine

1 Selçuklu tarihinin bu döneminin bu adla tasnif edilmesi hakkında Bkz M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi İkinci İmparatorluk Devri*, V, Ankara 1991, s. 1.

2 İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Tarih*, X, Türkçe terc. A. Özaydın, İstanbul 1987, s. 415; Aynî (*Ikdu'l-cumân fi Târîh-i Ehli'z-zamân*, VI, Osmanlıca terc. Münirzâde Hamîd, Topkapı Sarayı, Bâğdâd Köşkü Kütuphanesi, nr. 278, vr. 147 a), Bâğdâd'da 13 Muharrem 512 (26 Eylül 1118)'de Mahmûd adına hutbe okutulduğundan bahsetmektedir.

3 El-Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, Türkçe terc. N. Lügal, Ankara 1999, s. 62; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, haz. E. Merçil, İstanbul 1977, s. 44; Hondmîr, *Târîh-i Habîbü's-siyer fi Ahbâri'l-beşer*, II, nşr., Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1353 hurşîdî, s. 507; İbnü'l-Kalânisî, *Zeyl-i Târîh-i Dimaşk*, ed. H. F. Amedroz, Beyrut 1908, s. 200; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-zamân*, VIII/I, nşr. Dairetü'l-Maârifi'l-Osmâniye, Haydarabad-Deccan 1951, s. 77; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhü'l-mülûk ve'l-Ümem*, XVII, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut-Lübnan 1312 (1992), s. 172; İbnü'l-Esîr, X, s. 437; A. İkbâl, *Târîh-i Mufassâl-ı İran*, Tahran 1375, s. 354.

4 İbnü'l-Esîr, X, s. 437, 439, 442; Râvendî, *Râhatu's-sudûr ve Âyetü's-sürûr*, nşr. Muhammed İkbâl, Tahran 1364 hş; Türkçe terc. A. Ateş, I, Ankara 1957, s. 166; Hamdullah Müstevfî-i Kazvinî, *Zafernâme*, Türk-İslâm Eserleri Müzesi Kütuphânesi nr. 2041 vr. 273 a.

bırakılmışlardır. Ancak Sultan Sancar aynı bölgeler üzerinde Mahmud'un kardeşlerine, yani diğer yeğenlerine de iktalar dağıtmıştır. Bu şehzadeler böylece Sancar'ın tabii durumuna gelmişlerdir. Melik Tuğrul, atabegi Karaca Saki ile birlikte Fars bölgesini, Melik Süleymanşah Hemedan, Dinever ve Kirmanşah bölgesini alırken, Mezyedoğlu Dübeys b. Sadaka Basra ve çevresinin iktası ile ödüllendirildi. Ayrıca birçok beldelere askerî komutanlar ikta olarak el koydular. Selçuklu veziri Anuşirvan, Sultan Muhammed Tapar devrinde bir bütün saydığı devletin, Sancar devrindeki bu parçalanmasından ve düzenin bozulmasından acı acı yakınmıştır[5].

Zaferle sonuçlanan Irak harekâtından sonra, Sancar'ın hükümdarlığı başlamış oluyordu. Bu münâsebetle 26 Cemaziyelevvel 513 (4 Eylül 1119) gününden itibaren hutbe Sultan Sancar adına okutulmaya başlandı[6]. Gerçekten de Sancar, Meliklik devrinde Selçuklu Devleti'nin doğu sınırlarındaki durum ile çok yakından ilgilenmiş ve bu hususta son derece başarılı icraat yapmıştı. Şimdi de Selçuklu Devleti üzerindeki hâkimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra, politikasını Mâverâünnehr üzerinde yoğunlaştırmak düşüncesinde olduğu, müteakip vekâyîden anlaşılmaktadır. Onun, Semerkand ve çevresindeki Türkler üzerinde hâkimiyet kurma fikrinde olduğu açıkça görülüyor. Bunun en bâriz misali, 524 (1130) tarihinde Semerkand üzerine yaptığı seferdir[7]. Bu seferin sebebi, hâkimiyet peşinde koşan ve Sancar'dan ayrılmayı düşünen Semerkand hâkimi Ahmed Han'dır. Sultan Sancar'ın, Ahmed Han'ın çevredeki Türk kabileleri ile temas edip, onların üzerinde üstünlük kurmasına engel olmak istemesi, bu seferin gerçek sebeplerinden birini teşkil edeceği şüphesizdir. Mamafih, kaynaklarda Sancar'ın Semerkand seferine açıklayıcı bir sebep gösterilmemesi de bu hususu teyid eder niteliktedir. Nitekim Sancar'ın, Semerkand'ı inatla 6 ay kuşattığı ve Ahmed Han'ı kaleden çıkararak, şehri zorla teslim aldığı görülür[8]. Sancar bundan sonra karısı Terken Hatun ile akrabalığı bulunan Ahmed Han'ı beraberinde Horasan'a

5 Vezîr Anuşirvan bu konuda şunları söylüyor: "Devlet (ülke) Sultan Muhammed devrinde bir kül halinde olup, kimse ona tama edemiyordu. Oğlu Mahûd'a intikal edince toplu olan memleketi parçaladılar. Geniş memleketi daralttılar. Devlette başkasını ona şerik ettiler ve onun için devlette tutunacak yer bırakmadılar. Bu işler Sancar geldiği zaman oldu. Sultan hissesine düşeni kamilen iktâ suretile verdi. Hâsılatı muhafaza edemedi. Bu suretle varidatı azaldı. Sultana has emlak kalmayınca, sultanın amilleri de kalmadı. Divan bozuldu ve bozukluk çoğaldı, zira divanın zenginlerin malını müsâdere etmek ve fakirlik ateşini körüklemekten başka işi kalmadı". Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Türkçe terc. Kıvameddin Burslan, İstanbul 1943, s. 128.

6 Reşidüddin Fazlullah, *Câmi' ü't-tevârîh (II. Cild, 5. cüz, Selçuklular Tarihi)*, nşr. A. Ateş, Ankara 1960, s. 82; Nîşâbûrî, Selcûknâme, Tahran 1332 hş, s. 45; Bondârî, s. 240; Râvendî, I, s. 167; Mirhond, *Ravzatu's-safâ*, II, nşr. Abbâs Zeryâb, Tahran (tarihsiz), s. 683.

7 İbnü'l-Esîr, X, s. 522 vd; Mirhond, II, s. 663; Azimî, *Azimî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430–538 = 1038/39–1143/44)*, yay. A. Sevim, Ankara 1988, s. 54; Bondârî, s. 239.

8 Bu sefer hakkında Bkz Reşîdüddin, neşr. A. Ateş, s. 84; Bondârî, s. 239; Mirhond, II, s. 684; el-Hüseynî, s. 64; *Zafernâme*, vr. 274a.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

götürdü. Mâverâünnehr'e ise önce Hasan Tegin'i ve ondan sonra da yeğeni Mahmud Han'ı tayin etti (526/1132)[9].

Sultan Sancar bir müddet sonra, Harezmşah Atsız ile birlikte Gazne üzerine yöneldi[10]. Sancar'ın Gazne hükümdarı Behram-Şah üzerine seferinin asıl nedeni, vergi ödememek suretiyle tabilikten çıkması, yani isyan etmiş sayılmasıdır. Sultan Sancar Gazne'yi ele geçirip, yağmalattı. İbnü'l-Esîr'e göre Sancar, Gazne'ye yaklaşınca Behram-Şah firar etmiş, daha sonra gönderdiği haberde korktuğu için böyle davrandığını bildirerek özür dilemesi üzerine Sancar, onu affederek ülkesini iade etmiş ve Safer 530 (Kasım-Aralık 1135)'da geri dönerek Belh'e ulaşmıştır[11].

Yukarıdaki seferin en önemli sonuçlarından birisi Harezmşah Atsız'ın Sancar'a isyan etmiş olmasıdır. Cüveynî'ye göre, Atsız'ın Sancar'a karşı tavır almasının nedeni, Harezmşah'ı kıskanan ve çekemeyenlerin sözlerinin tesiri altında kalan Sancar'ın, Gazne seferi esnasında Atsız'a soğuk davranmasıdır. Belh'e döndükten sonra, Atsız izin isteyerek ülkesine gitmiş ve isyan bayrağını çekmiştir[12]. Olayların gelişiminden çıkardığımız neticelere göre; aslında Atsız isyan etmemiş, onun Cend ve Mangışlak'ı fethetmesi ve civardaki göçebelere karşı üstünlük sağlaması Sultan Sancar tarafından isyan olarak değerlendirilmiştir. Bu sebeple Sancar, Muharrem 533 (Eylül-Ekim 1138)'de Harezm üzerine sefere çıktı, Atsız da ordusunu hazırlayarak mukâbil harekâta geçti. Ancak, Sancar karşısında tutunamayan Harezm ordusu bozularak dağıldı. Öldürülenler arasında Atsız'ın oğlu Atlığ♦ da vardı. Ordusunu toparlayamayan Atsız, kaçmayı tercih etti. Böylece bütün Harezm'i itaat altına alan Sancar, burayı kardeşi Muhammed'in oğlu Süleymanşah'a ikta ile ona atabeg, vezir ve hacib tayin etti[13]. Sancar Horasan'a döndükten sonra Atsız, Süleymanşah'ı Harezm'den çıkarmakta fazla güçlükle karşılaşmadı, bu teşebbüste Harezm halkının da yardım ve desteğini sağladı[14]. Ertesi yıl (534/1139–1140) Atsız, Buhara'ya hücum ederek, hisarı yıktırdı ve şehrin valisi Zengî b. Ali'yi öldürttü[15]. Buna rağmen Atsız, Sultan Sancar'a itaat etmeye

9 İbnü'l-Esîr, s. 523; *Habîbü's-siyer* II, s. 508; Krş. A. İkbâl, s. 357.

10 Yaklaşık Zilkâ'de 529 (Ağustos 113[illegible]) tarihinde. Bkz Ghulam Mustafa Khan, "A History of Bahram Shah of Ghaznin", *İslamic Culture*, XXIII, Haydarabad 1949, Sayı 3, s. 90; Bondârî, s. 239; El-Hüseynî, s. 64; Ahmed b. Mahmûd, II, s. 48; Müneccimbaşı, *Sahâifü'l-ahbâr*, II, İstanbul 1285, s. 550.

11 İbnü'l-Esîr, XI, s. 36; *Zafernâme*, vr. 274a.

12 Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşây-ı Cüveynî*, II, nşr. Muhammed b. Abdülvahhâb Kazvinî, Tahran 1367 hş, s. 4. Mirhond, II, s. 704; Müneccimbaşı, II, s. 555.

♦ Mirhond, II, s. 704 n. 2, nâşir bu ismin asıl nüshada İl-Kutluğ şeklinde olduğunu belirtiyor.

13 Mirhond, II, s. 704; Ahmed b. Mahmûd, II, s. 48; İbnü'l-Esîr, XI, s. 67; V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Türkçeye çev. H. D. Yıldız, Ankara 1990, s. 347; M. Fuad Köprülü, "Harizmşahlar", *İA*, V/I, s. 267; A. İkbâl (s. 357)'a göre savaş Hezâresb (Türkçe siper, sığınak, targam) kalesinde cereyan etmiştir.

14 İbnü'l-Esîr, XI, s. 67; Müneccimbaşı, II, s. 550.

15 Narşahî, *Târîh-i Buhara*, nşr. C. Schefer, Amsterdam 1975, s. 23.

karar vermiştir. Şevval ortası 535 (24 Mayıs1141) tarihini taşıyan bir sevgendnâme bu hususta açık bir delil olarak gösterilmektedir[16].

İlk Zaaf Belirtisi: Katavan Mağlubiyeti

Gerçekten de Sancar, daha önceki Semerkand seferi sırasında, Selçukluların doğu sınırlarındaki durumu ile yakından ilgilenmiş ve bu hususta daha önce de belirttiğimiz gibi, kendisine sâdık bulduğu yeğeni Mahmud Han'ı Semerkand hâkimi olarak tayin etmişti. Mahmud Han'ın bölgede bulunan Karluklarla ve Kara-Hıtaylarla münasebetlerinin hiç de iyi olmadığını görüyoruz. Karlukların ve bunların hayvan sürüleri Semerkand taraflarında bulunduğundan, zamanla hayvanları,ve kendi nüfusları artmıştı[17]. Bölgede baş gösteren asayişsizlik nedeniyle Hakan Mahmud Han, Karlukları veya Hıtayları itaate almak için, Ramazan 531 (Mayıs-Haziran 1137)'de Hocend sınırında bunlarla savaşa tutuştu. Mağlup olarak geri dönen Hakan, Sultan Sancar'dan yardım istemekten başka çare bulamadı. Bu münasebetle Merv'den hareket eden Selçuklu ordusu Mâverâünnehr'e girerken, Karluklar da Kara-Hıtay hükümdarı Gur-Han'a sığındılar. Gur-Han, daha önce Sancar'a elçi gönderip, vergi vermek suretiyle barış yapmak isteyen Karlukları affetmesi için, sultana mektup yazdı ise de, ondan sert bir cevap aldı. Bunun üzerine kaçınılmaz bir savaşın eşiğine gelindi[18].

Gur-Han tarafından sarılan Selçuklu ordusu, 5 Safer 536 (9 Eylül 1141)'da Katavan sahrasındaki Dergam Vadisi'nde hezimete uğramıştır. Selçuklu ordusunun sağ cenahında bulunan Emir Kamac, sol cenahında bulunan Nîmrûz Meliki Ebü'l-Fazl ve Sancar'ın eşi Terken Hatun esir düşmüş, 30.000 kişi de öldürülmüştür. Sultan Sancar, beraberindeki 300 süvari ile Kara-Hıtay ordusunu yararak kaçmış ve Tirmiz'e, oradan da Belh'e gitmiştir[19].

Katavan Savaşı'nın konumuz açısından en önemli sonucu, şüphesiz Kara-Hıtayların Mâverâünnehr'e hâkim olduktan sonra bölgede bulunan göçebe Oğuzların yer değiştirme olayıdır. Kara-Hıtaylar kısa bir süre içinde Mâverâünnehr'i istila ettiler. Sancar ise ilk iş olarak dağınık kuvvetlerini toplarken, karısını ve Emir Kamac'ı fidye ödeyerek geri alabildi. Sancar Kara-Hıtaylarla savaşmakta iken, bunu fırsat bilen Atsız, Merv ve Nişabur şehirlerini yağmaladı.

16 *Leningrad Münşeât Mecmûası*, Vesika 127, vr. 124b–125b.

17 Ahmed b. Mahmûd, II, s. 48; Bondârî, s. 248; El-Hüseynî, s. 65.

18 İbnü'l-Esîr, XI, s. 83.

19 El-Hüseynî, s. 65 vd. ; Ahmed b. Mahmûd, s. II, 51 vd. ; Reşidüddin, neşr. A. Ateş, s. 85 vd. ; İbnü'l-Esîr, XI, s. 84; Nîşâbûrî, 43; Râvendî, s. 169; Şebânkâreî, *Mecmâü'l-ensâb*, neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran 1363 hş., s. 110 vd. ; Mirhond, II, s. 684; *Zafernâme*, vr. 274b–275a; Bondârî (s. 249), olayın tarihini 532 olarak vermektedir; Katavan savaşı hakkında ayrıca Bkz İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 172; Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 180; Hondmir, II, s. 509; Müneccimbaşı, II, s. 550.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Sancar yeniden eski kudretine kavuşunca Harezm üzerine yürüyerek 538 (1143–1144)'de Hezâresb Kalesi'ni ele geçirdi. Atsız ise bu olaydan sonra Sancar'dan af dileyerek yeniden itaat etti[20].

Sancar, Atsız'ı bir kez affedip başkentine döndükten sonra yeniden eski gücünü kazandı. Etraf Melikleri gelerek itaatlerini arz ettiler. Bu arada Irak Selçuklu Sultanı Mahmud b. Muhammed Tapar, 525 (1131)'te vefat etmiş, onun yerini kardeşi Mesud almıştı[21]. Irak Selçuklu tahtı Mesud'un şahsiyetinde gerçekten de kudretli bir hükümdar bulmuştu. 543 (1148–1149)'te Rey'e gelen Sancar, burada Mesud ile olan ahdini yenileyerek[22], batı işlerini hallettikten sonra, yeniden doğu politikasıyla meşgul olmaya başladı.

Horasan'a İkinci Büyük Oğuz Göçü

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Katavan Savaşı imparatorluğun doğu sınırlarında sosyal ve siyasi birtakım hareketlenmelere sebep olmuştu. Bunlardan birisi Oğuzların Mâverâünnehr'den göçleri, diğeri de bununla bağlantılı olan Gurluların isyanıdır. İlk büyük Oğuz göçüyle birlikte Selçuklu Devleti'nin kurulduğu malumdur. Bundan yaklaşık yüz küsür sene sonra ikinci büyük bir göç hareketi yapan Oğuzlar, Türk ülkesinin sonundan gelmişler ve Mâverâünnehr'de yerleşip kalmışlardı. Hepsi Müslüman idiler. Kara-Hıtay hükümdarı Gur-Han Mâverâünnehr'i istila ettiği zaman Karluklar, Oğuzları oradan sürüp çıkardılar. Mâverâünnehr'den sürülen Oğuzlar, Horasan'a inmek arzusuyla o zamanlar Toharistan valisi olan Sancar'ın emirlerinden Emir Zengî b. Halife'ye müracaat ettiler. Belh Valisi Kamac ile arasında düşmanlık olduğu için bu emir, Oğuzlardan yardım sağlayarak, Kamac'a üstün gelmek amacıyla onlara ülkesinde yer verdi. Nitekim çok geçmeden, Oğuzlar sayesinde güçlenen Emir Zengî, Kamac ile muharebeye girişti. Kamac ise önceden Oğuzlara adam gönderip, birtakım vaatlerde bulunarak onları kendi tarafına çekmeyi başardı. Yapılan savaşta Oğuzlar Emir Zengî ve oğlunu Kamac'a teslim ettiler. O da onları öldürttü. Bundan sonra Kamac, Oğuzlara Belh civarında otlak verdi ve ikametlerine müsaade etti[23].

Diğer taraftan Gazne hâkimi Behram-Şah, Gurlu Sûrî'nin başını keserek, daha başka birçok hediyelerle birlikte Sultan Sancar'a göndermişti (Muharrem

20 Cüveynî, II, s. 7 vd. ; İbnü'l-Esîr, XI, s. 92; Nîşâbûrî, s. 43; Aynî, VI, vr. 215 a; Müneccimbaşı, II, s. 550.
21 Kalânisî, s. 230.
22 Reşidüddin, neşr. A. Ateş, s. 88; Ayrıca Bkz *Zafernâme*, vr. 282 a; Mirhond, II, s. 685.
23 Ahmed b. Mahmûd, II, s. 76 vd. ; İbnü'l-Esîr, s. 156; Aynî (VI, vr. 240a.), bu olayı 547 yılı vukuatı arasında zikretmektedir; Müneccimbaşı, II, s. 550.

544/Mayıs-Haziran 1149)[24]. Bu arada 1 yıl sonra Cihansûz lakabıyla maruf Alâeddin Hüseyin b. el-Hüseyin, Gur'dan hareket ederek, kardeşi Sûrî'nin intikamını almak üzere Gazne üzerine yürüdü. Burayı ele geçirerek harap etti[25]. Daha sonra Sancar'ın Herat valisi olan Ali Çetrî de onunla birleşti. Müttefikler daha sonra Belh üzerine yürüyüp, orayı muhasara altına aldılar. Belh valisi Emir Kamac, yanındaki Oğuzlarla beraber mukavemet etti, fakat Oğuzlar ona ihanetle Gurluların tarafına geçtiler. Bunun üzerine Alâeddin Hüseyin Belh'i zapt etti. Durumdan haberdar olan Sancar, derhal ordusuyla birlikte Herat tarafına giderek Herîrûd vadisinde onlarla savaşa tutuştu. Müttefik kuvvetler hayli direndi iseler de sonunda yenilgiye uğrayıp, her ikisi de esir edildiler. Sancar Alâeddin Hüseyin'in serbest bırakılmasını emrederken, ona ülkesini de iade etti. Ali Çetrî ise derhal öldürüldü[26].

Selçuklu hâkimiyeti Horasan bölgesinde sosyo-ekonomik açıdan elle tutulur etkiler yaratmıştır. Ekonomik ve teknolojik üstünlükler göçebeyi yerleşik toplumlara doğru çekmiş, yerleşik tarımcıları sahip oldukları toprakları savaşçı göçebelerle paylaşmaya zorlamıştır. Ancak, toprak mülkiyeti ile toprak kullanımı bakımından bu iki kültürün birbiriyle hiç bağdaşmayan dünya görüşleri vardı. Tarımcı, üretim alanlarını korumak zorunda olduğu halde, göçebeler hayvanlarına yaylak ve kışlak aramak ve bulmak çabasındadırlar. Ekonomik ve teknolojik olarak birbirlerine bağımlı olsalar da göçebelerin mevsimlik hareketleri çevredeki köylülerle sürtüşmelere yol açıyordu. Böylesi karmaşık toprak çatışmalarını ancak devlet önleyebilirdi. Eğer göçebeler devlete hâkim olmuşsa, o zaman da çatışma devletle köylüler arasında savaşlara yol açıyordu. Devlet ya da merkezî yönetim açısından yerleşik ve savaş gücü düşük olan tarımcıyı vergilendirmek kolay göründüğü hâlde, göçebeleri vergilendirmek zordu. Hayvan varlığı vergilendirilse, ürünü vergilendirmek; ürün (et ve süt) vergilendirilse baş hayvanı vergilendirmek zorlaşmaktaydı. Bu yüzden tarıma dayalı merkezî devletler genel

24 İbnü'l-Esîr, XI, s. 144; Kazvinî (*Târîh-i Güzîde*, İng. terc. E. G. Browne ve R. A. Nicholson, London 1913, s. 101), Behram-Şah'ın Gurluları 543'te mağlup ettiğini yazmaktadır. Demek ki, Sûrî'nin kellesinin kesilip, Sancar'a gönderilmesine kadar uzun bir müddet geçmiştir; Râvendî (I, s. 171), Sûrî'nin başının, Sancar'ın Rey'de bulunduğu sırada, umumi kabul günlerinde ulaştığını bildirmektedir. Sancar buradan Ramazan ayında geri döndüğüne göre, geri dönüşü 1150'ye rastlamaktadır.
25 Nîşâbûrî, s. 44; Badâonî, *Müntehâbü't-tevârîh*, I, İng. terc., s. 60; Firişta, *History of the Rise of the Mahomedan Power in India, till the year A. d. 1612*, İng. terc. s. 154; Alâeddin Hüseyin, Gazne'yi 545 (1150 ortaları)'de ele geçirmiş olmalıdır. Bosworth, "A History of Bahrâm Shâh of Ghaznin", s. 213.
26 İbnü'l-Esîr (XI, s. 135), Gurluların 545'de Heart'ı zaptettiklerini ve Sanca ile savaşlarının 547 (1152-1153)'de cereyan ettiğini zikretmektedir. Doğrusu da bu olmalıdır, zira Alâeddin Hüseyin'in hizmetinde olarak, bizzat savaşın içinde bulunan Nizâmî-i Arûzî-i Semerkandî (*Çehâr Makâle*, İng. terc. E. G. Browne, Cambridge 1978, s. 6, 104), savaşın 547'de cereyan ettiğini ve efendisinin esir alındığını belirtmektedir; Krş. Aynî, VI, vr. 240a; Savaş ve sonucu hakkında ayrıca Bkz Nîşâbûrî, s. 44; Reşîdüddin, nşr. A. Ateş, s. 90 vd. ; *Zafernâme*, vr. 275 b; Mirhond, II, s. 685.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

politika olarak, göçebeleri toprağa yerleştirmeye, onu mülkiyet, üretim, tüketim ve dağıtım sisteminin bir parçası yapmaya, yani onu vergilendirmeye çalışırlar. Kendi törelerini yerleşik tarımcılardan çok daha üstün gören göçebeler ise, yerleşik hayata geçmemekte ve hatta göçebe şekliyle vergi ödemekte direnirler. Sultan Sancar'a isyan eden Selçuklu Devleti içerisindeki Oğuzlarla, merkezî idarenin tayin ettiği şahnelerin vergi meselesi yüzünden çatışmaları da yukarıdaki tahlilin açık bir örneğidir. Bu sosyal, ekonomik ve kültürel tahlil, Oğuzların iki kez Horasan'a yaptıkları göçlere ve bunun sonucunda kurulan göçebe devlet örneğine tıpatıp uymaktadır[27].

Oğuz İsyanı

Yukarıdaki seferden sonra, Sancar devrinin sonlarında Oğuz Vakası ortaya çıktı. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kurucusu Oğuzlardır. Bu devletin yıkılışı da en az kuruluşu kadar ilginçtir. Türklerin kitleler halinde İslamiyet'i kabul etmeleri sonucunda kurulan Türk-İslam devletlerinden biri olan Büyük Selçuklu Devleti'nin hiç bir dış tazyik altında kalmadan kendi içindeki Türk unsurlar tarafından yıkılması, devleti oluşturan muhtelif gruplar arasında Türkmen varlığının önemini gözler önüne sermektedir. Bilindiği gibi Türkmen Oğuzlar, başlarında bir Selçuklu şehzadesi olmadan devlete karşı isyana bu zamana kadar pek teşebbüs etmemişlerdi.

Sultan Sancar'a isyan eden Oğuz kütlesinin, 24 kabilenin sağ ve sol olarak 12 boyu ihtivâ eden iki büyük zümreye yani; Boz-Ok ve Üç-Ok zümrelerine ayrılmış bulunduğu ve başlarındaki ayrı ayrı boy beyleri tarafından idare edildikleri İbnü'l-Esîr'in bir kaydından anlaşılıyor[28]. XII. asırda Karlukların tazyiki neticesinde Mâverâünnehr'den Belh civarına gelmeğe mecbur kalan bu zümrelerin, bu isimler altında toplanmış olan bütün Oğuz boylarını ihtiva edip etmedikleri bir soru işareti olarak kalmaktadır. Bu konuda kesin bir şey söylemeğe imkân yoktur. Ancak İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiye göre, Boz-Okların başında Abdülhamîd oğlu Korkud, Üç-Okların başında ise Dâd Beg oğlu Tutî Beg vardı[29]. Hatta bunların Sultan Sancar'ın mutfağına yılda 24.000 koyun vermesinden bu Oğuz kümesinde 24 boya mensup teşekküllerin bulunduğu ve her boya 1.000

27 Ergin Ayan, "Selçukluların Oğuz-Türkmen Politikası", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Kasım-Aralık 2006, Sayı 165, s.

28 İbnü'l-Esîr, XI, nşr. Tornberg, Brill 1864, s. 82-86; Keza Şerefüzzamân Tâhir Mervezî (*Tebâyi'ü'l-heyevân*, İng terc. V. Minorsky, London 1942, s. 29) de Oğuzları, Uygurlar, Tokuz-Oğuzlar ve Üç-Oklar olarak ayırmaktadır; Krş. İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, haz. R. Şeşen, İstanbul 1995, s. 99 vd, n. 168.

29 İbnü'l-Esîr (XI, nşr. Tornberg, Brill 1864, s. 82–86)'de 536 (1141–1142) yılı olaylarında adları geçmektedir.

koyun vergi düştüğü ihtimali akla geliyor[30]. Bu koyunları tahsil etmek üzere hânsâlâr, bir adamını onlara gönderiyordu. Kaynaklarda ittifakla Oğuzların kendilerine hakaret eden ve hakkından fazlasını almaya kalkan bu adamı öldürdükleri ve vergiyi tahsil edemeyen hansâlârın, durumu sultana açmaktan korktuğu için olayı gizli tuttuğu zikredilmektedir. Günün birinde durumu öğrenen Belh Valisi Kamac, durumu Sancar'a arz edip, ondan kendisini Türkmenler üzerine şahne olarak atamasını istemiştir. Neticede bu teklifi kabul eden Sancar'dan aldığı fermanla Kamac, Oğuzlara bir şahne göndererek, söz konusu vergiyi tahsil etmek istedi. Ancak, Oğuzlar Selçuklu emirini ve idari mümessillerini tanımayarak, doğrudan doğruya sultana bağlı olduklarını söylediler[31].

Demek ki, Horasan'da yaşayan kalabalık Oğuz zümresinin Sultan Sancar'a karşı isyan etmesinde kendilerini devletin aslî unsuru olarak görmeleri önemli bir etken olmuştur. Kaynaklardan İbnü'l-Esîr, Bondârî ve Ahmed b. Mahmud, Emir Kamac'ın Oğuzlara kızgınlığının, Gurlularla yaptığı savaş sırasında ihanet etmiş olmalarından dolayı ortaya çıktığını ve onları Belh'den uzaklaştırmak istediğini belirterek, olaya şahsi meseleye dayanan siyasi bir boyut getirmektedirler. Oğuzlar, bulundukları yerlerden gitmedikleri gibi, üzerlerine gönderilen memurları da kovdular. Bunun üzerine Emir Kamac ve oğlu Ebûbekr askerleriyle Oğuzların üzerine yürüdüler. Yapılan savaşta yenilerek ikisi de öldürüldüler[32].

Bu Oğuzların başındaki beyler de zengin idiler. Sultan Sancar, bir emirini öldürdükleri için üzerlerine yürüdüğü zaman, onlar diyet olarak her evden 7 batman♦ gümüş ve 1.000 Türk kölesi vermeyi teklif etmişlerdi. Ancak, Sultan Sancar, emirlerinin etkisinde kalarak kendi soydaşları ile savaşa girdi ise de yenildi ve onlara tutsak düştü. Muharrem 548 (Nisan 1153) tarihinde Belh vilayetinde cereyan eden bu savaşta, Sultan Sancar'ın esir düşmesi, devletin fiilen ortadan kalkması sonucunu doğurdu. Oğuzlar esir almış oldukları Sancar'a hürmet

30 Yaklaşık 40. 000 çadırlık Oğuz-Türkmen kitlesinin ikamet yerleri Huttalân hududundan, Çağâniyân, Belh ve Vahş'a kadar uzanmakta ve Sultan'ın mutfağına yılda 24. 000 koyun vermekte idiler. Reşîdüddin, nşr. A. Ateş, s. 92; Şebânkârеî, s. 111; Mirhond, II, s. 685.

31 Şemseddin Muhammedü'l-Mûsevî, *Esahhü't-tevârîh*, Turhan Sultan nr. 224, vr. 315 b; Hasan-ı Yezdî, *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, Fatih 4307, vr. 19b; Bu hususta açık bir ifade Râvendî, (I, s. 174) tarafından nakledilmektedir: *"Emîr Kamac, Oğuzlara bir şahne gönderdi ve cinayetlerinin diyetini istedi. Onlar kabul etmeyip, şahneye önem vermediler ve "Biz sultanın has kullarıyız, başka birinin hükmü altına girmeyiz." dediler"*; Ayrıca Bkz Şebânkârеî, s. 112.

32 İbnü'l-Esîr, XI, s. 154; Bondârî, s. 252; Ahmed b. Mahmûd, II, s. 77.

♦ Walther Hinz, "İslâm'da Ölçü Sistemleri", çev. Acar Sevim, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, yıl 1989, İstanbul 1990, Sayı 5, s. 19'da batmanın menn karşılığı ve her biri 130 dirhem olan 2 rıtla eşit olduğu belirtiliyor. Ayrıca s. 23'te *batman*ın yer ve zamana göre karşılığı ağırlıklarının değiştiği belirtilmekle beraber, yaklaşık ortalama olarak 3 kg. değerinde olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu duruma göre Oğuzların teklif ettikleri gümüş miktarı 20-21 kg.'ı bulmaktadır.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

gösterdiler ve başkent Merv'e götürdüler. Maiyet ve hizmetçilerini bizzat kendi aralarından seçip, her hafta değiştiriyorlardı. Oğuz reisleri itaate devam edip, tahta oturttukları Sancar'a hem sultan hem de esir muamelesi yaptılar. Sancar ise esir olmakla birlikte âdeta bir sultan gibi davranmaya devam ediyordu. Birgün Oğuz reislerinden Bahtiyar, başkent Merv'den kendisine ikta vermesini isteyince Sancar: "Başkent'ten hiç kimseye ikta verilemez. Buranın arazisinin geliri, doğrudan Hazine-i Has için toplanır." demiştir. Bahtiyar ise bu cevap karşısında kahkahalarla gülmüş ve ardından başkent Merv Oğuzlar tarafından korkunç bir şekilde yağmalanmıştır[33].

Oğuzlar Sultan Sancar'ı demirden bir kafes içinde gezdirip, onu Horasan'ı ele geçirmek için koz olarak kullandıkları halde bölgenin eşraf, âyan, haşem ve uleması mevcut düzene karşı tehdit olarak gördükleri Oğuzlara karşı direndiler. Bir zamanlar Selçuklu Devleti kurulurken, Gaznelilerin ağır vergilerinden bunalan Horasan eşrafı Tuğrul ve Çağrı Beyleri bir kurtarıcı gibi karşılamış, kentler kapılarını savaşsız açmışlardı. Ancak bu kez, Selçukluların idaresinde refah içerisinde yaşayan eşraf, yüksek memurlar ve halk yeni hâkimlere destek vermediler. Eşraf ve yüksek memurlardan destek bulamayan Oğuzlar tahrip, yağma ve katliam yapmaktan başka çare bulamadılar. Nihâyet Oğuzlar Sultan Sancar'ın kurmuş olduğu "II. İmparatorluk"u yıkarak, Horasan'ı altüst ettiler. Böylece Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan yaklaşık 100 küsür yıl sonra yeniden Dandanakan Savaşı'ndan önceki duruma dönüldü.

Ancak kaba güç tek başına yeni bir Oğuz devleti kurmak için yeterli olmadı. Bu gerçeği en iyi kavrayan tarihçi Ravendî; "Adalet temelini düzeltemediler" diyerek çağdaş bir yorumda bulunmuştur. "Oğuz vakası bütün âlemin dikkatle bakmasına değer. O hamiyetsizler öyle bir zafer kazandıktan ve cihan dolusu servet elde ettikten sonra, adalet temelini düzenleselerdi, nasıl bir kimse onlara karşı durabilirdi? Cihanı tutmak ve ona sahip olmak için her şeye maliktiler; adalet olmayınca hepsi boşa gitmiştir.[34]". Bu sözlerden anlaşılıyor ki, Oğuzlar siyasi ve adli bir nizam kurabilmiş olsalardı, Türk tarihinde yer alacak yeni bir devletin hâkimiyet devrini de açmış olacaklardı. Fakat ne yazık ki şartlar, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundaki gibi yeni bir devlet kurmaya elvermedi. Belh Oğuzlarının Selçuklular yerine yeni bir devlet kuramamaları, başlarında kuvvetli beylerin bulunmaması gibi zahiri ve tutarsız bir görüşle izah edilemez.

33 Kalânisî, s. 325; Bondârî, s. 252, 253; Zeyneddin Ömer b. el-Verdî, *Tetimmetü'l-muhtasâr fi Ahbâri' l-beşer*, nşr. Ahmed Rıf'at el-Bedrâvî, II, Beyrût 1970, s. 83; Şihâbeddin Ahmed b. Abdülvahhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi Fünûnü'l-edeb*, XXVI, nşr. Muhammed Fevzî, Kahire 1984, s. 386; El-Kıftî, *Târîh-i Alî Selçuk*, Yeni Câmî nr. 827, vr. 65; Hoca Sâdeddin b. Hasan, *Terceme-i Târîh-i Lâri*, Nuruosmaniye nr. 3230, vr. 315 b; Kâtîb Çelebî, *Takvîmü't-tevârîh*, Nuruosmaniye nr. 3262, vr. 38 b; Müneccimbaşı, II, s. 550; Ahmed b. Mahmûd, II, s. 78 vd. ; Mirhond, II, s. 685-688; Hondmir, II, s. 512.

34 Râvendî. I, s. 181, 182.

Zira bu Oğuz önderleri harp sahasındaki kudretlerini Sultan Sancar gibi bir hükümdarı yenmekle göstermişlerdir. Daha sonra Horasan ve çevresinde yaptıkları mücadelelerdeki üstün hareket kabiliyetleri bu hususu doğrulayıcı mahiyettedir. Bu Oğuzların emirlerinden biri olan Melik Dinar'ın daha sonra Kirman'da kurduğu Meliklik[35], idari, siyasi ve ekonomik bakımdan her yönüyle kayda değerdir. Ancak, bütün olumlu şartlara rağmen Oğuzların Horasan'da neden yeni bir devlet kurmamış oldukları hâlâ bir muamma olarak kalmaya devam etmektedir.

Sultan Sancar'ın Esareti Sırasında Horasan'da Selçuklu Hâkimiyeti Meselesi

Sultan Sancar hasta olduğu zaman ölmeden önce Horasan'a kız kardeşinin oğlu Mahmud Han'ı hükümdar olarak tayin etti. Mahmud Han, daha Sultan Sancar'ın esareti sırasında Horasan hükümdarı ilan edilmişti[36]. Sultan Sancar, Oğuzların elinde esirken, Belh halkı, Horasan'ın Oğuzların şerrinden kurtarılması için, Semerkand hükümdarı olan Mahmud Han'a şefaatçiler göndererek yardım istemişlerdir[37].

Ancak Mahmud Han'ın derhal Oğuzları itaate alma teşebbüsünde bulunmadığını görüyoruz. Bütün kaynaklarda verilen olayların kronolojik takibinin doğru olduğu kanaatinde olmadığımız için, bu konuda daha doğru bir yargıya varabilmenin, Horasan ve çevresinde söz sahibi olan Irak Selçuklularına göz atmakla gerçekleşebileceği inancındayız.

Sancar'ın esareti sırasında Horasan ve Irak Selçuklularında diğer bir taht iddiacısı olan Süleymanşah'ın da durumu zayıflamıştı. 1153 Temmuz ve Eylül aylarında Merv'i iki kere şiddetli yağmaya uğratmış olan Oğuzlar, bölgede pek büyük tahribatlar yaptılar. Bu arada Oğuzlara karşı yapılacak olan mukavemet hareketini ciddi bir şekilde ele alıp, teşkilatlandırmaya çalışan Sancar'ın veziri Nâsıreddin Tâhîr, Nişabur'a geldi. Bütün bu karışık siyasi vaziyet içerisinde önce, Kazvin'de hapiste bulunan Süleymanşah'ın getirtilmesine karar verildi. Sancar'a 20 yıl (1133–1153) vezirlik yapan bu tecrübeli devlet adamına göre, devletin yeniden toparlanabilmesi için Selçuklu Hanedanı'ndan birisinin başa geçmesi en etkili tedbir olacaktı. Kaynaklara göre; Sultan Mesud zamanında, onun emri ile

35 Bu konuda daha geniş bilgi için Bkz Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, İstanbul 2007, s.

36 Hasan-ı Yezdî, vr. 227 a; Bondârî, s. 254.

37 Horasan'a elçi gönderilmesi ve Enverî'nin kasidesinin neşri hakkında Bkz A. İkbâl, "Kasîde-i Enverî", *Mecelle-i Yâdigâr*, yıl 2, Sayı 5, s. 61-64; Ayrıca Enverî'nin Sultan Sancar'a yazmış olduğu medhiyeler hakkında Bkz Râvendî, I, s. 189-195.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

kardeşi Süleymanşah Ferrezîn kalesinde hapsedilmiş ve orada 7 yıl kalmıştı. Ravendî, Süleymanşah'ın kale muhafızı Emîneddin Muhtass'ın tedbiri ile kaleden indirildiğini, Bondârî de bunun Bâzdâr Muzaffereddin Alp-Argu b. Yarınkuş tarafından Zencan'a götürüldüğünü kaydetmektedirler[38].

Süleymanşah kaleden çıktıktan sonra 19 Cemaziyelâhir 548 (11 Eylül 1153) tarihinde Nişabur'a geldi. Adına hutbe okundu ve hazırlıklar yapılarak, Merv üzerine yürüdü. Fakat Horasan askerleri Oğuzları görür görmez ters yüz edip dağıldılar. Oğuzlar, Aralık 1153'te yeniden Nişabur'a girdiler. Süleymanşah'ın bu olaydan sonra durumunun iyice zayıfladığı ortadadır. Üstelik aynı ay içinde Tâhîr b. Fahrülmülk'ün ölmesi onun durumunu daha da zorlaştırdı. Babasının yerine vezir olarak Nizamülmülk Ebû Ali el-Hasan'ı tayin eden Sultan Süleymanşah, 549 yılı Safer ayında (Nisan-Mayıs 1154) Horasan'dan ayrılıp, Curcân'a döndü.

Bu hükümdarın Oğuzlar karşısında başarısızlığa uğraması dolayısıyla Horasan emirleri toplanıp, Mahmud Han'a haber göndererek, onun adına hutbe okuttular. Aynı yılın Şevval (Aralık 1154-Ocak 1155) ayından itibaren Melik olarak ona itaat ettiler[39]. Bondârî, bu sırada Irak Selçuklu Sultanı Muhammed b. Mahmud'un hayatta olduğunu ve onun Mahmud Han'a ahidnâme göndererek, onu sultan olarak nasbettiğini bildirmektedir[40].

Neticede Süleymanşah'tan umduklarını bulamayan ve Mahmud Han'ı, kendilerine hükümdar tayin eden Horasan emirleri beraberce, Herat'ı muhasara etmekte olan Oğuzlara karşı sefere çıktılar. Aralarında yapılan savaşlarda çoğunlukla Oğuzlar galip geldiler. Oğuzlar, Cemaziyülevvel 550 (Temmuz 1155)'de Herat önlerinden ayrılıp, Merv'e gittiler ve yeniden muhasaraya başladılar. Mahmud Han Oğuzlara müracaat ederek barış talebinde bulundu. İki taraf Recep 550 (Eylül 1155) tarihinde gayrisamimi bir şekilde aralarında bir anlaşma yaptılar.

Mahmud b. Muhammed b. Buğra Han da Nişabur'a gitti, çünkü Mü'eyyed Ay-Aba burayı istila etmişti. Hakan Mahmud Han ona haber gönderip, huzuruna gelmesini istedi, fakat o kabul etmedi. Aralarında bir süre elçiler gidip geldikten sonra sonunda Mü'eyyed, Mahmud Han'a bir miktar mal göndermeyi kabul

38 Râvendî, II, s. 251-252; Bondârî, s. 211. Bu müellif Süleymân-Şah'ın Kazvin'de hapisten çıkarıldığını kaydediyor.

39 İbnü'l-Esîr, Türkçe terc., XI, s. 159 vd; nşr. Tornberg, XI, s. 183 vd. ; Krş. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V, s. 429; İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1984, s. 62.

40 Bondârî, s. 211.

ederek, aralarında anlaşma sağlandı. Böylece her ikisi de o bölgede ikamet ettiler[41]. Mahmud Han bir taraftan Oğuzlarla, diğer taraftan Mü'eyyed Ay-Aba ile barış ve anlaşma yaparak, kısa bir süre için de olsa Horasan'da barışı sağlamış görünüyor.

Sultan Sancar'ın Ölümü

Sultan Sancar, yaklaşık 2 yıl kadar Oğuzların arasında esir kaldıktan sonra, yine kendi emirleri tarafından esaretten kurtarılmıştır[42]. Sultan Tirmiz kalesine gelince, buranın kutvâlı onun huzuruna çıktı. Onun kurtuluşuna dair haber Horasan'da duyulunca, büyük emirler ve âyanlar geldiler. Sultan oradan dârü'l-mülk (başkent) Merv'e hareket etti ve Enderâbe Köşkü'ne geldi. Memleketin karışık durumunu düzeltmekle meşgul olmakla beraber, hazinesinin boş, ordusunun isyan içinde olduğunu gördüğünden dolayı büyük bir üzüntü ve endişe duymakta idi. Bu halet-i ruhiye içerisinde hasta oldu ve Merv'de 551 (1156–1157) yılında öldü.

Sultan Sancar'ın ölümüyle birlikte Horasan'da Selçuklu hâkimiyeti fiilen son bulmuştu. Sancar, bütün İslam imparatorluğunun sahibi ve hâkimi idi, ne yazık ki ölünce Bağdat'ta Halife El-Muktefî, Sultan Sancar adına okunan hutbenin kesilmesini emretti. Horasan gibi doğu vilayetlerinde ise, halk kendisine aşırı sevgiyle bağlı olduğu için, vefatından bir sene sonraya kadar, onun adına hutbe okutmaya devam ettiler[43].

Bu sırada Hemedan'da Irak Selçukluları tahtında oturmakta bulunan Muhammed Sultan Sancar'ın ölümünden sonra Büyük Sultanlık davasına girişmişti. Irak Selçuklu sultanı her ne kadar Horasan'da hâkimiyetini tesis etmek arzusunda idiyse de, Bağdat mağlubiyeti ve ardından ölümüyle projeleri altüst oldu. Diğer taraftan Oğuzlar Sancar'ın Merv'e dönüşünden, hatta ölümünden

41 İbnü'l-Esîr, Türkçe terc., XI, s. 159 vd; nşr. Tornberg, XI, s. 183 vd. ; Hoca Sadeddin, vr. 216a; Bosworth, "The Iranian World (A. D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran*, V, Cambridge 1969, s. 185; F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları*, İstanbul 1980, s. 116.

42 Kalânisî, s. 345; Sıbt, VIII, s. 227; Nizâm el-Hüseynî, *El-'Urâzâ fi'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye*, Kahire 1326, s. 111.

43 Sancar'ın ölüm tarihi hakkında kaynaklarda değişik rivâyetler mevcuttur. Bizim bunlardan tesbit edebildiklerimiz şunlardır: İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 121, 24 Rebiyülevvel 552 (6 Mayıs 1157); Ahmed b. Mahmûd, II., s. 81, Pazartesi 14 Rebiyülevvel 552 (26 Nisan 1157)'de ölmüş ve kendi yaptırdığı Dâr-ı âhiret adlı türbeye gömülmüştür; Cüveynî, II, s. 14, 26 Rebiyülevvel 552 (8 Mayıs 1157); İbnü'l-Esîr, XI, Türkçe terc., s. 187; nşr. Tornberg, XI, s. 222, Rebiyülevvel 552 (Nisan-Mayıs 1157); Reşidüddin Fazlullah, *Câm'iü't-tevârîh*, I, nşr. Muhammed Rûşen-Mustafa Mûsevî, Tahran 1373, s. 318; aynı müellif, *Câm'iü't-tevârih*, Hkm. 703, vr. 140 a, Rebiyülevvel 552; Nüveyrî, XXVI, s. 389, Rebiyülevvel 552; Hâfız Ebrû, *Zübdetü't-tevârîh*, Ayasofya O. 3035, vr. 748a, Rebiyülevvel 552; Mirhond, II, s. 688, 26 Rebiyülevvel 552 (8 Mayıs 1157); Hondmir, II, s. 512, 25 Rebi'ülevvel 552 (7 Mayıs 1157). Tarihler farklı olsa da bütün kaynaklar Sultan Sancar'ın kulunç ve ishal yüzünden öldüğünde müttefiktirler.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

sonra bile siyasi hadiselere karışmaktan geri durmadılar. Bu zamanda Oğuzlar Horasan'da, Karluklar da Maverâünnehr'de hâkim durumda bulunmaktaydılar.

Selçuklu Ardılı Yeni Bir Hanedan: Nişabur'da Sancarî Melikliği

Sancar'ın ölümünden sonra merkez Nişabur olmak üzere Sancar'ın emirlerinden Müeyyed Ay-Aba'nın kurduğu bu devlet için Nişabur'da Müeyyedîyye Hanedanı, Sancarî Melikliği, Nişabur Atabegliği gibi tabirler kaynaklar tarafından kullanılmaktadır[44]. Bu tabirler muhtemelen Sultan Sancar'ın halefi olan Karahanlı Mahmud Han ile yapmış olduğu mücadelenin sonucunda galip gelmesi dolayısıyla ortaya çıkmıştır.

Mahmud Han muhtemelen Oğuzların teşviki dolayısıyla Cemaziyelâhir 556 (Mayıs-Haziran 1161)'da, kendi hâkimiyetini tanımayan Nişabur hâkimi Mü'eyyed Ay-Aba üzerine yürüdü ve onu Şâdyâh'ta muhasara etti. Oğuzların da Sultan Mahmud'un yanında bulunduğu ve Nişabur hâkimiyetinin kesin olarak hükme bağlanmasını belgeleyen bu savaş, 556 yılı Şaban ayının sonuna (23 Ağustos 1161) kadar sürdü. Mahmud Han'ın, daha savaş sırasında hamama girmek istediğini söylediği ve âdeta Oğuzlardan kaçarcasına Şâristân'a girdiği görülüyor. Nişabur'un ele geçirilmesi harekâtına fiilen katılan Oğuzlar ise, Şevval ayı sonuna kadar (21 Ekim 1161) Nişabur önünde bekledikten sonra, Mahmud Han'ın yanlarından kaçması dolayısıyla geri döndüler. Mahmud Han Nişabur'a girince Mü'eyyed ona Ramazan 557 (14 Ağustos 1161)'ye kadar mühlet verdi, sonra tutup gözlerine mil çekti ve kör etti, yanındaki para ve mücevherat ile değerli takıları aldı. O, Oğuzlardan korkarak bu mücevherat ve takıları gizlerdi. Mü'eyyed, Nişabur ve yönetimi altındaki diğer yerlerde Mahmud Han adına okunmakta olan hutbeyi kesti. Halife el-Müstencîd'den sonra kendi adına hutbe okuttu. Çok geçmeden Sultan Mahmud Han öldü[45].

Bu mesele yoluna koyulduktan sonra, Mü'eyyed Ay-Aba'nın Horasan'daki idaresi gittikçe sertleşmiş ve rakiplerini birer birer ortadan kaldırmağa başlamıştı. Mahmud Han ve oğlunun ölümüyle Kara-Hanlıların Batı kolunu tamamiyle sona erdirdiğini zannetmekle beraber, devrin şairlerinin medhiyelerinden Kara-Hanlıların Merv'de hâlâ hüküm sürdüklerini anlıyoruz.

44 Bkz Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, İng. terc. Major H. G. Raverty, New Delhi 1970, s. 180; Ayrıca İran tarihçisi Bâstânî-i Pârîzî (*Seng-i Haft Kalem*, Tahran 1362 hş., s. 101) tarafından bir yerde Müeyyed Ay-Aba'nın kurduğu bu Meliklik, Nîşâbûr Atabegliği olarak zikredilmektedir.

45 İbnü'l-Esîr, Türkçe terc., XI, s. 224, 225; nşr. Tornberg, XI, s. 271, 272; Kâsım Toyserkânî, *Nâmehâ-yı Reşîdeddin Vatvât*, Tahran 1338 hş., s. 242; İbnü'l-'İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-zeheb fi Ahbâr-ı men Zeheb*, III-IV, Beyrût (tarihsiz), s. 178; Şebânkârеî, Yeni Cami nr. 909, vr. 207 b; *Târîh-i Güzîde*, s. 102; nşr. Abdülhüseyin Nevâî', s. 453; Hoca Sâdedîn, vr. 216 b; Bosworth, s. 186; Cüveynî (II, s. 15) onun ölüm tarihini Ramazan 557 (Ağustos-Eylül 1162) olarak vermektedir.

Bundan sonra Kara-Hanlılarda hâkimiyet Ali-Tegin oğullarına geçerken[46], Horasan'ın bir kısmı Mü'eyyed'in, bir kısmı da Harezmşahların tabiiyetine girmiştir.

Böylece Nişabur ve çevresi tamamen Mü'eyyed'in hâkimiyeti altına girerken, ilâveten Câm, Bâherz, Curcân ve Câcerm şehirleri de Nişabur'daki Sancarî Melikliği'ne katılmış oldu. Bu Melikliğin idare merkezi de Şâdyâh oluyordu[47].

Mü'eyyed Ay-Aba Kûmis bölgesine hâkim olunca, Irak Selçuklu Sultanı Arslan b. Tuğrul ona değerli hila'tler, açılmamış dürülü sancaklar ve büyük hediyeler gönderdi. Horasan beldelerini hâkimiyeti altına alıp, idare etmesini ve kendi adına hutbe okutmasını emretti. Mü'eyyed de hila'tleri giyip, elindeki bütün beldelerde Arslan b. Tuğrul adına hutbe okuttu[48].

Fakat Merv, Belh, Herat ve Serahs ise Oğuzların elindeydi ve hutbe onlara aitti. Oğuzlar hutbeyi ölmüş bulunan Sultan Sancar adına okutuyor ve "Allahım! Bahtiyâr ve mübarek Sultan Sancar'ı Müslümanlara bağışla." diyorlardı. Sancar'dan sonra da o yörede hâkim olan emir adına hutbe okuturlardı[49]. Aslında ölmüş kişi adına hutbe okutmak bu zamana kadar görülmüş bir gelenek değildi. Esasen Sultan Mahmud'un ölümünden sonra kendilerini idare edecek bir hükümdar bulamayan Oğuzların yine Sultan Sancar adına hutbe okuttukları ve hiç bir devlete tabi olmayı kabul etmedikleri açık bir şekilde görülmektedir.

Diğer taraftan Dîhistân'ın ve Sebzvâr'ı ele geçirdikten sonra Harezmşah İl-Arslan'ın Nişabur'a devamlı tazyikleri sonucunda Mü'eyyed Ay-Aba Harezmşah ile barış yapmayı uygun gördü. İl-Arslan böylece Mü'eyyed Ay-Aba'yı kendisine tabi kılıp, Horasan Melikliği'ni ona tevdî ederken devlet işleri de bir süre için düzene girmiş oluyordu[50].

46 Ali-Tigin kolu hakkında Bkz O. Pritsak, "Karahanidische Streitfragen 1-4", *Der Islam*, 1950, III/2, s. 216-224.

47 Muhammed Takî Han, *Coğrafya-yı Târîh-i Şehrhâ-yı İran*, Tahran 1366 hş, s. 933.

48 İbnü'l-Esîr, Türkçe terc., XI, s. 239; nşr. Tornberg, XI, s. 293; Ebî'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbârü'l-beşer*, III, Beyrut (tarihsiz) s. 41; İbnü'l-Verdî, II, s. 104; Muhammed Takî Han, s. 934; Barthold, *Türkistan*, s. 358; Krş. aynı müellif, *Türkistânnâme*, II, Farsça tercüme Kerîm Keşâverzî, 1352, s. 703; Mükrimin Halil Yınanç, "Arslan-Şah", *İA*, I, s. 611 vd.

49 İbnü'l-Esîr, aynı yerler.

50 Hasan-ı Yezdî, vr. 277a.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

İl-Arslan çoğu müelliflere göre, 19 Receb 567 (17 Mart 1172) tarihinde öldü[51]. İl-Arslan, Sultan Sancar'ın ölümünden sonra doğu eyaletlerinin çoğunun hâkimiyetini ele geçirmiş, batıda ise imparatorluk Atabegliklere ayrılmıştı. Atabegler daha çok Haçlılarla uğraşırken, Halifeler de Irak Selçukluları ile mücadele etmek zorunda kalmışlardı. Luristân ve Azerbaycan Atabegleri kendilerini güçlendirmekte, Fars'ta ise Salgurlular gittikçe genişlemekte idiler.

569 (1174) yılında, Mü'eyyed Ay-Aba, kardeşine karşı taht mücadelesine girişen Sultan-Şah ile ittifak ederek, Harezmşah Tekiş b. İl-Arslan ile savaşmaya çıktı. Tekiş rakiplerini bozkırın kenarındaki Subarlu denilen kasabanın yakınında bekliyordu. Nihayet iki taraf arasında cereyan eden savaşta Harezm askerleri öncü grubun içinde bulunan Mü'eyyed Ay-Aba'yı esir etmeyi başardılar ve Tekiş'in huzuruna çıkardılar. Kurban Bayramı Arefe 569 (11 Temmuz 1174) günü Tekiş onun iki parçaya ayrılmasını emretti ve askerler bu emri yerine getirdiler[52]. Mü'eyyed Ay-Aba, Sultan Sancar'ın emirlerinden biri olup, hayatının büyük bir kısmı harp sahalarında mücadele ile geçmişti. Aynı zamanda Nişabur Melikliği'ni kurup, Horasan bölgesinde sürekli karışıklıklar çıkaran Oğuzları da itaate almıştı. Fakat Tekiş'in kazandığı bu askerî başarı çok geçmeden Horasan'ın Harezmşahların tabiiyetine geçmesini sağlayan en önemli etken olmuştur. Oğuzların 560 (1164–1165) tarihlerinden sonra yavaş yavaş siyasi önemlerini kaybetmeye başladıkları görülüyor. Bu husus onların müşterek bir başa sahip olmamaları ve bu yüzden çözülmeye doğru gitmeleri ile ilgilidir.

Horasan'ın Harezmşahların Hâkimiyetine Girmesi

Herat ile Gazne arasındaki dağlık bölgede Gur Devleti gittikçe güçlenirken, Harezmşahlar da Horasan bölgesinde yükselmekte idiler. Mü'eyyed Ay-Aba'nın Harezm'de öldüğüne dair haberler Horasan'a ulaşınca devlet büyükleri oğlu Ebû Bekr Togan-Şah'ı babasının yerine Horasan hükümdarı yaptılar. Togan-Şah ise babasının akıbetine uğramamak için Tekiş'e elçi göndererek Mâzenderân'dan gelen Sultan-Şah'a karşı yardım istedi ve hutbe ve sikkenin onun adına olmasını kabul etti[53]. Nitekim Harezmşah Tekiş'ten Togan-Şah'a yazılan bir menşûr bu tabiiyetin kesinleştiğini ve iki taraf arasında ittifakın

51 Reşîdüddin, neşr. M. Musevî, I, s. 342; Hkm. 703, vr. 150 b; Hâfız Ebrû, vr. 392 a; Mirhond, *Hulâsâtü'l Ahbâr*, vr. 309a, 341 b; Mirhond, *Habîbü's-siyer*, II, s. 633; Devletşah, *Tezkire-i Devletşah*, I, çev. Necati Lugal, İstanbul 1977, s. 173.

52 Cüveynî, II, s. 18, 19; İbnü'l-Esîr, Türkçe terc. XI, s. 303; nşr. Tornberg, XI, s. 377; Reşîdüddin, Hkm. nr. 703, vr. 150 ab; Hâfız Ebrû, vr. 392 a; Şebânkâreî, vr. 208 b; Hasan-ı Yezdî, vr. 227 b; Mirhond, II, s. 706; Hondmir, II, s. 634; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve Câmî'ü'l-gûrer*, VII, nşr. Sa'îd Abdülfettâh Asûr, Freiburg 1972, s. 60.

53 İbnü'l-Esîr, Türkçe terc. XI, s. 303; nşr. Tornberg, XI, s. 378; Cüveynî, II, s. 19; İbnü'l-Verdî, s. 124; İbn İsfendiyar, *Târîh-i Taberistân*, II, nşr. A. İkbâl, Tahran 1320 hş., s. 133.

kurulduğunu göstermektedir 575 (1180) yılında Togan-Şah, Nişabur ve havalisi ile Tûs'a hâkim bulunuyordu[54].

Taht mücadelesini bırakmayan Sultan-Şah ise, Tekiş'e bağlı olan Togan-Şah'ı melikliği süresince çok zor durumlarda bıraktı. Hulâsa Sultan-Şah, Togan-Şah'ın beldelerinin birçoğuna sahip oldu ve Merv şehrini kendisine başkent yaptı. Horasan'ı Oğuz mülkü olmaktan çıkardı[55]. Sultan-Şah'ın Gur hâkimiyetindeki Bâdgîs sınırlarına kadar uzandığı Horasan'ın birçok kalesini ele geçirdiği görülmektedir. O, Gurluların ve Kara-Hıtayların desteğine dayanmakla beraber, genellikle bağımsız bir politika izlemekte idi[56].

Melik Togan-Şah, kaynaklara göre genç bir hükümdar olup, zevk ve eğlenceye düşkün, cömert biriydi. O, günlerini eğlence, müzik ve ziyafetlerle geçirirdi. Bu eğlencelerde sırdaşları, gözdeleri, şairler, şarkıcılar ve yakın arkadaşları da bulunuyordu. Bu yüzden onun birçok âyan ve emirleri Sultan-Şah'a sığındılar[57]. Melik Togan-Şah babasından sonra Nişabur'un kontrolünü ele geçirince komşu sultanlar ve Meliklerle ittifak teşebbüsleri içerisine girdi. Fakat güçsüz ve çaresiz kalınca, o zaman ona yardım etmekten sakındılar[58]. Togan-Şah, ittifak girişimlerinden istifâde edemedi. Bu ümitsizlik içerisinde Pazartesi 12 Muharrem 581 (15 Nisan 1185)'de vefat etti[59].

Togan-Şah'ın hâkimiyetinde bulunan Merv, Serahs ve Tûs'un elden çıkmasıyla, Oğuzlar iyice dağıldılar. Oğuzların böylece Horasan'daki tarihleri sona erdi. Bir kısım Oğuzlar Fars'a ve Kirman'a gittiler. Faruk Sümer'e göre, büyük bir kısmı Anadolu'ya göç ettiler[60].

Togan-Şah'ın ölümünden sonra yerine oğlu Sancar-Şah geçti, ancak zaten Horasan bölgesi, Harezm sultanlarının tabiiyeti altına girmiş bulunmaktaydı.

Sancar-Şah'ın yaşı henüz küçüktü ve bu yüzden tahta çıkar çıkmaz dedesinin memlûklarından Mengli Beg devlet işlerini ele geçirip, bütün çevresini de nüfuzu altına almış bulunuyordu. Mengli-Tegin'in devlet idaresine hâkim

54 Bahâeddin Muhammed b. Mü'eyyed Bağdâdî, *Et-tevessül ile't-teressül*, nşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran 1315, s. 30-38.

55 Cüzcânî, I, s. 246.

56 "The political and dynestic history of the Iranian World" s. 190.

57 Muhammed Takî Han, s. 934.

58 Cüzcânî, I, s. 181.

59 İbn İsfendiyâr, II, s. 147; Reşidüddin, I, s. 345; Hâfız Ebrû, vr. 392 b; Cüveynî, II, s. 22; İbnü'l-Esîr, . XI, s. 305; Hondmîr, II, s. 635; Mirhond, II, s. 707.

60 *Oğuzlar*, s. 121.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

olması ve bu imkânı kendi şahsi menfaatleri uğruna kullanması[61], Horasan'daki Oğuz hâkimiyetinin tamamen çökmesinde, komşu bölgelere dağılmalarını hızlandırmasında en büyük neden olmuştur.

Mengli-Tegin, etrafındaki emirlere kötü davranıp, mallarını müsadere etmekte idi. Bu yüzden gücenen Nişabur emirleri, Sultan-Şah'a intisâb ettiler[62].

Yukarıda zikredilen kaynaklarda Nişabur emirlerinin gücenip, Sultan-Şah tarafına geçmesinden sonra, Melik Dinar'ın Kirman tarafına gittiği ve bütün Oğuz Türklerinin onun etrafında toplandıkları yazılıdır.

Diğer taraftan Sultan Tekiş, Sancar-Şah'tan kendisini memnun edici hiç bir hareket görmüyordu. Dolayısıyla 14 Muharrem 583 (26 Mart 1187) Cuma günü Nişabur'u kuşattı. 7 Rebiyülevvel (17 Mayıs 1187) Çarşamba günü[63] Sancar-Şah ile Mengli-Tegin şehirden çıkıp, teslim oldular, fakat Tekiş Mengli-Tegin'i idama mahkûm etti[64]. Eniştesi ve aynı zamanda annesiyle evli olduğu Sancar-Şah da gözlerine mil çekildikten sonra 595 (1198–1199) yılında vefat etti[65]. Sancar-Şah'ın vefatıyla birlikte Horasan kesin olarak Harezmşahların egemenliğine girmiş ve bu suretle Müneccimbaşı'nın ifade ettiği gibi, Mü'eyyed Ay-Aba ile başlayan ve h. 548'den h. 595'e kadar 47 yıl süren hanedan da sona ermiştir[66].

Diğer taraftan yukarıda adından bahsettiğimiz Nişabur hâkimi Melik Togan-Şah'ın ölümünden sonra, Serahs hâkimi Melik Dinar Kirman'a gitmişti. Kaynakların verdiği bilgilerden Oğuzların Melik Dinar'dan yaklaşık 6 yıl önce Kirman'a geldikleri ortaya çıkıyor. Sultan Sancar'ı tutsak alan Oğuzların başında bulunan beylerden biri olarak görmüş olduğumuz Melik Dinar, 5 Receb Cuma (10 Eylül 1187) günü Kirman Selçuklularının başkenti Berdesîr'i teslim aldı[67]. Melik Dinar, Kirman'ın başkentine hâkim olmakla, buradaki Selçuklu Devleti yıkılmış ve yeni bir devir açılmış oluyordu. Sir-Derya boylarından gelen Oğuzlar tarafından kurulan ve 1048–1187 arasında yaklaşık 139 sene devam eden Kirman Selçukluları Devleti, bu defa Melik Dinar idaresinde Horasan'dan inen Oğuzlar tarafından

61 İbnü'l-Esîr, XI, terc. s. 305; Reşidüddin, I, s. 345; Hâfız- Ebrû, vr. 392 b; Mirhond, II, s. 707; Hondmir, II, s. 635; Muhammed Takî Han, s. 934.

62 Reşîdüddn, I, s. 345; Cüveynî, II, s. 22; Hâfız Ebrû, vr. 392b. ; Hasan-ı Yezdî, vr. 257b.

63 Cüveynî, II, s. 34; Reşîdüddin, I, s. 246; Hâfız Ebrû, vr. 392a; Hasan-ı Yezdî, vr. 257a; Mirhond, II, s. 707; Hondmir, II, s. 636.

64 İbn İsfendiyâr, II, s. 149; Cüveynî, II, 34; İbnü'l-Esîr, XI, s. 305; Reşîdüddin, I, s. 246; Hâfız Ebrû, vr. 392a; Mirhond, II, s. 707, 708; Hondmir, II, s. 636, 637; *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 369; "The political and dynestic history of the Iranian World", s. 190.

65 Cüveynî, II, s. 36; İbnü'l-Esîr, XI; s. 305.

66 Müneccimbaşı, II, s. 582.

67 *Selcûkiyân u Guz der Kirmân*, s. 574; *el-Muzâf*, s. 4.

yıkılmıştı. Şüphesiz, bu inkırazın faili durumundaki Oğuzlar, Kirman'daki taht kavgalarından büyük ölçüde istifade etmişlerdir. Aslında, iç mücadeleler Kirman Selçuklularını yıkılmaya doğru götürürken, Oğuz göçleri bu süreci hızlandırmıştır. Melik Dinar, teşkilatı ile birlikte Selçuklulardan devraldığı bu devleti, kendi zamanında barış ve istikrara kavuşturmuştur ki, kaynaklar bu hususta hem fikirdirler[68].

Sonuç

Sultan Sancar'ın ölümünden sonra Büyük Selçuklu desteğinden mahrum kalan Irak Selçukluları da çöküşe geçmeye başladı. Irak Selçuklu Sultanı Arslan-Şah'ın 571 (1176) yılındaki ölümünden sonra Azerbaycan Atabegi İldeniz oğlu Pehlivan onun 7 yaşındaki oğlu II. Tuğrul'u tahta çıkardı ve ülkeyi yönetmeğe başladı. Ancak, II. Tuğrul'un Huzistan'da bulunan amcası Melik Muhammed taht mücadelesine girişerek İsfahan'a geldiyse de Atabeg Pehlivan karşısında tutunamayarak, önce Huzistan'a, oradan Bağdat'a gitti, fakat buralardan kovuldu. Melik Muhammed en son sığındığı Fars Atabegi Zengî tarafından Pehlivan'a teslim edildi. Pehlivan, Musul Atabegliği, Fars Atabegliği ve Ermenşahlar gibi civar melikliklere II. Tuğrul'un hâkimiyetini kabul ettirdi[69]. Bazı kaynaklara göre[70] Halife el-Mustazî (1170–1180), II. Tuğrul'un sultanlığını kabul etmiş, bazı kaynaklara göre[71] ise sultanlığının tasdik edilmesi için Bağdat'a gelen Tuğrul'un elçilerini kovmuştur. Bunun üzerine yayılmasını Musul ve Doğu Anadolu bölgesine doğru genişletmek isteyen Selâhaddin Eyyûbî'yi durdurmak isteyen Atabeg Pehlivan Halife'yi tehdit etmiştir: "Halifelerin dünya sultanlarını elinde bulunduran ve işlerin en güzeli, hareketlerin en büyüğü olan hutbe ve imamlık ile meşgul olmaları, hükümdarlığı sultanlara bırakıp, cihan hâkimiyetini bu sultana vermeleri lazımdır"[72]. Bu sözlerle Pehlivan'ın, Irak Selçuklularının çöküş döneminde hükümdarlık peşinde koşmakta olan halifelerin dünya işlerini atabeglere bırakmalarını istediği aşikârdır.

Ancak, Atabeg Pehlivan 582 başlarındaki (Mart 1186) ölümünden önce Selçuklu topraklarını oğulları arasında paylaştırdı ve oğullarının♦ çocuksuz olan

68 Kirmân'daki Oğuz Devleti hakkında daha geniş bilgi için Bkz *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, s. 167–221.

69 Sıbt, VIII/I, s. 330; *Tarih-i Güzîde*, s. 105; El-Hüseynî, s. 118–120. Melik Muhammed hapsedildiği Sercihân kalesinde ölmüştür, Bondârî, s. 268; Râvendî, II, s. 286; Karş. M. A. Köymen, "Tuğrul II. ", *İA*, 12/II, s. 19.

70 İbnü'l-Esîr (XI, s. 357) Muharrem 573 (Temmuz 1777)'de Tuğrul adına hutbe okunmuştur; Râvendî, II, s. 308 vd.

71 Sıbt, VIII/I, s. 330.

72 Râvendî, II, s. 309.

♦ Oğulları Ebûbekir, Özbek, Kutluğ İnanç ve Emîran Ömer.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

amcaları Kızılarslan'a itaat etmelerini vasiyet etti[73]. Kızılarslan Hemedan'a gelerek II. Tuğrul'un atabegi sıfatıyla iktidarı ele aldı ve kardeşi Cihan Pehlivan'ın dul kalan karısı İnanç Hatun ile evlendi. Fakat bu sıralarda İldenizli melikleri arasında taht mücadeleleri başladı. Kızılarslan'a karşı oluşturulan bu ittifaka II. Tuğrul da katıldı ve bu mücadele Kızılarslan'ın Şevval 587 (Ekim/Kasım 1191)'de esrarengiz bir şekilde öldürülmesine[74] kadar devam etti.

Kızılarslan'ın ölümünden sonra Azerbaycan Atabegliği'nin başına Atabeg Pehlivan'ın oğlu Kutluğ İnanç geçti. Bu sırada bir kalede mevkuf bulunan II. Tuğrul, Anasıoğlu Mahmud ve Hüsâmeddin Dizmârî gibi emirlerin yardımıyla hapisten çıkarılıp tekrar Irak Selçukluları tahtına oturtuldu[75]. Kafşudoğlu'nun Türkmenleriyle güçlenen II. Tuğrul, Kazvin civarında Kutluğ İnanç'ı mağlup etti (Cemâziyelâhir 588/ Haziran 1192)[76]. Ancak, bu sırada İldenizlilerden daha büyük bir tehlike olan Harezmşahlar sahneye çıktı. II. Tuğrul'un karşısında mağlup olup, Rey'e çekilen Kutluğ İnanç ve annesi Harezmşah Tekiş'ten yardım istediler. Daha önce Batı siyasetinde Selçukluların hakkını savunan Tekiş, şimdi bu siyasetini askıya alıp, Irak'ı ele geçirerek, Selçuklu hâkimiyetine son vermeyi hedefledi. Tekiş Rey şehrini ele geçirdikten sonra, Selçuklu emirleri de ona katılınca II. Tuğrul barış yapmak zorunda kaldı ve Rey'i Tekiş'e bıraktı. II. Tuğrul bu barıştan sonra Pehlivan'ın hazineleriyle kendisini destekleyeceğini vaat eden Kutluğ İnanç'ın annesi İnanç Hatun ile evlenmek (Eylül/Ekim 1192) suretiyle durumunu düzeltmeye çalıştı. Halife Nâsır (1180–1225), Tuğrul ile savaşmaya teşvik etmek maksadıyla Selçuklulara ait olan eyaletleri Tekiş'e ikta suretiyle peşkeş çekti. Diğer taraftan II. Tuğrul'un Cibâl ve Azerbaycan'a giden yollara hâkim bulunan Rey ve Taberek kalelerini ele geçirmesi ve Harezmli askerlerin bir kısmını öldürmesi Harezmşah Tekiş'i harekete geçirdi. İki taraf arasında yapılan savaşta Tuğrul mağlup olup, savaş meydanında Kutluğ İnanç tarafından başı kesildi (24 Rebiülevvel 590/18–19 Mart 1194). Tekiş II. Tuğrul'un kesik başını Bağdat'a gönderdi ve bütün ülkesini işgal etti[77]. Bondârî'nin[78] deyimiyle böylece Irak ve Horasan'da bir Tuğrul ile başlayan Selçuklu Hanedanı diğer bir Tuğrul ile son

73 İbnü'l-Esîr, XI, s. 415. Pehlivan öldüğünde Sultan II. Tuğrul yanındaydı, fakat hiçbir nüfuzu yoktu. Ülke emîrler ve hazine Pehlivan'ın elindeydi. Pehlivan ölünce II. Tuğrul Kızılarslan'ın hükmünden çıktı, çok sayıda asker ve ümerâ da ona katıldı; Sıbt, VIII/I, s. 391; El-Hüseynî, 120 vd; *Tarih-i Güzîde*, aynı yer; Bondârî, s. 268.

74 İbnü'l-Esîr'de (XII, s. 73) Kızılarslan'ın ölümü Şaban (Ağustos-Eylül) ayında gösteriliyor. Kızılarslan, II. Tuğrul'u bir kaleye hapsederek, bütün ülkesini istilâ etmişti; *Tarih-i Güzîde*, s. 106; Bondârî (s. 269) Şaban 587; Râvendî, s. 333; El-Hüseynî, s. 127, 129; Mîrzâ Muhammed İbrâhîm Habîsî, *Selçukiyân-ı Guz Der Kirmân*, Tahran 1373, s. 315; Ahmed b. Mahmûd, II, s. 128.

75 Râvendî, II, s. 334; Bondârî, s. 269; İbnü'l-Esîr, XII, s. 86; Mirzâ Muhammed İbrâhîm Habîsî, aynı yer.

76 İbnü'l-Esîr, XII, s. 96; *Tarih-i Güzîde*, aynı yer; El-Hüseynî, s. 128.

77 İbnü'l-Esîr, XII, s. 96–98; Râvendî, s. 334–341; El-Hüseynî, 129–136; Cüveynî, Türkçe terc. M. Öztürk, Ankara 1999, s. 266–269 Mîrzâ Muhammed İbrâhîm Habîsî, s. 316.

78 Bondârî, s. 269–271.

bulmuş oldu. Selçuklu Devleti'nin müddeti, Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesinden itibaren bu tarihe kadar 140 senedir.

Irak Selçuklularının çöküşündeki en önemli nedenlerden biri şüphesiz devlete tam anlamıyla hâkim olabilecek yetenekli hükümdarların başa geçmemesi idi. Bu bakımdan devleti gerçekte hükümdarların atabegleri yönetmişlerdir. Atabegliği ele geçirmek için Türk emirlerinin birbirleriyle mücadelesi devleti zayıflatmış ve çöküşü hızlandırmıştır. Irak Selçuklularının çöküşünde rol oynayan etkenlerden biri de halifelerle sultanların mücadelesidir. Halifeler Selçuklu hâkimiyetinden kurtulup, bağımsız olabilmek için her çareye başvurmuşlardır. Ayrıca, Harezmşahlar, önce Büyük Selçuklu Devleti'ni tevârüs ettiler, sonra da batıya yönelerek, Irak Selçuklularına son darbeyi vurdular.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Kaynaklar

- Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, haz. E. Merçil, İstanbul 1977.
- Ayan, E., "Selçukluların Oğuz-Türkmen Politikası", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Kasım-Aralık 2006, Sayı 165.
- Ayan, E., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, İstanbul 2007.
- Aynî, *Ikdu'l-cumân fi Târîh-i Ehli'z-zamân*, Osmanlıca terc. Münirzâde Hamîd, Topkapı Sarayı, Bâğdâd Köşkü Kütuphanesi, nr. 278.
- Azimî, Azimî *Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430–538 = 1038/39–1143/44)*, yay. A. Sevim, Ankara 1988.
- Badâonî, *Müntehâbü't-tevârîh*, I, İng. trc. ve ed. G. S. A. Ranking, Delhi 1986.
- Bahâeddin Muhammed b. Mü'eyyed Bağdâdî, *Et-tevessül ile't-teressül*, nşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran 1315.
- Barthold, V. V., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Türkçeye çev. H. D. Yıldız, Ankara 1990.
- Barthold, V. V., *Türkistânnâme*, II, Farsça terc. Kerîm Keşâverzî, 1352.
- Bâstânî-i Pârîzî, *Seng-i Haft Kalem*, Tahran 1362 hş.
- Bosworth, "The Iranian World (A. D. 1000–1217)", *The Cambridge History of Iran*, V, Cambridge 1969.
- Cüveynî, *Târîh-i Cihangüşây-ı Cüveynî*, II, nşr. Muhammed b. Abdülvahhâb Kazvinî, Tahran 1367 hş,
- Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, İng. terc. Major H. G. Raverty, New Delhi 1970.
- Devletşah, *Tezkire-i Devletşah*, I, çev. Necati Lugal, İstanbul 1977.
- El-Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, Türkçe terc. N. Lügal, Ankara 1999.
- El-Kıftî, *Târîh-i Âli Selçuk*, Yeni Câmî nr. 827.
- En-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi Fünûnü'l-edeb*, XXVI, nşr. Muhammed Fevzî, Kahire 1984.
- Firişta, *History of the Rise of the Mahomedan Power in India, till the year A. d. 1612*, trn. by J. Briggs, Lahor 1977.
- Ghulam Mustafa Khan, "A History of Bahram Shah of Ghaznin", *İslamic Culture*, XXIII, Haydarabad 1949, Sayı 3.
- Hâfız Ebrû, *Zübdetü't-tevârîh*, Ayasofya O. 3035.
- Hamdullah Müstevfî-i Kazvinî, *Târîh-i Güzîde*, İng. terc. E. G. Browne ve R. A. Nicholson, London 1913.
- Hamdullah Müstevfî-i Kazvinî, *Zafernâme*, Türk-İslam Eserleri Müzesi Kütuphânesi nr. 2041.
- Hasan-ı Yezdî, *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, Fatih 4307.
- Hinz, W., "İslam'da Ölçü Sistemleri", çev. Acar Sevim, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, yıl 1989, İstanbul 1990, Sayı 5.
- Hoca Sâdeddin b. Hasan, *Terceme-i Târîh-i Lâri*, Nuruosmaniye nr. 3230.

- Hondmîr, *Târîh-i Habîbü's-siyer fi Ahbâri'l-beşer*, II, nşr., Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1353 hurşîdî.
- İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, haz. R. Şeşen, İstanbul 199.
- İbn İsfendiyar, *Târîh-i Taberistân*, nşr. A. İkbâl, Tahran 1320 hş.
- İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve Câmî'ü'l-gûrer*, VII, nşr. Sa'îd Abdülfettâh Asûr, Freiburg 1972.
- İbnü'l-'Imâd el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-zeheb fi Ahbâr-u men Zeheb*, Beyrût (tarihsiz).
- İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhü'l-mülûk ve'l-Ümem*, X'VII, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut-Lübnan 1312 (1992).
- İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Tarih*, Türkçe terc. A. Özaydın-A. Ağırakça, İstanbul 1987.
- İbnü'l-Kalânisî, *Zeyl-i Târîh-i Dimaşk*, ed. H. F. Amedroz, Beyrut 1908.
- İbnü'l-Verdî, *Tetimmetü'l-muhtasâr fi Ahbâri' l-beşer*, nşr. Ahmed Rıf'at el-Bedrâvî, II, Beyrût 1970.
- İkbâl, A., "Kasîde-i Enverî", *Mecelle-i Yâdigâr*, yıl 2, Sayı 5.
- İkbâl, A., *Târîh-i Mufassâl-ı İran*, Tahran 1375.
- Kafesoğlu, İ, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1984.
- Kâsım Toyserkânî, *Nâmehâ-yı Reşîdeddin Vatvât*, Tahran 1338 hş.
- Kâtîb Çelebî, *Takvîmü't-tevârîh*, Nuruosmaniye nr. 3262.
- Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi İkinci İmparatorluk Devri*, V, Ankara 1991.
- *Leningrad Münşeât Mecmûası*, Vesika 127.
- Mirhond, *Ravzatu's-safâ*, II, nşr. Abbâs Zeryâb, Tahran (tarihsiz).
- Mîrzâ Muhammed İbrâhîm Habîsî, *Selçukiyân-ı Guz Der Kirman*, Tahran 1373.
- Muhammed Takî Han, *Coğrafya-yı Târîh-i Şehrhâ-yı İran*, Tahran 1366 hş. Ebî'l-Fidâ, el-Muhtasar fî Ahbârü'l-beşer, Beyrut (tarihsiz).
- Mükrimin Halil Yınanç, "Arslan-Şah", *İA*, I.
- Müneccimbaşı, *Sahâifü'l-ahbâr*, II, İstanbul 1285.
- Narşahî, *Târîh-i Buhara*, nşr. C. Schefer, Amsterdam 1975.
- Nişaburî, *Selcûknâme*, Tahran 1332 hş, s. 45; Bondârî, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, Türkçe terc. Kıvameddin Burslan, İstanbul 1943.
- Nizam el-Hüseynî, *El-'Urâzâ fi'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye*, Kahire 1326.
- Nizamî-i Arûzî-i Semerkandî, *Çehâr Makâle*, İng. terc. E. G. Browne, Cambridge 1978.
- Pritsak, O., "Karahanidische Streitfragen 1-4", *Der Islam*, 1950, III/2.
- Râvendî, *Râhatu's-sudûr ve Âyetü's-sürûr*, nşr. Muhammed İkbâl, Tahran 1364 hş; Türkçe terc. A. Ateş, I, Ankara 1957.
- Reşidüddin Fazlullah, *Câm'iü't-tevârîh*, I, nşr. Muhammed Rûşen-Mustafa Mûsevî, Tahran 1373; Hkm. nr. 703; nşr. A. Ateş, Ankara 1960.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-zamân*, VIII/I, nşr. Dairetü'l-Maârifi'l-Osmâniye, Haydarabad-Deccan 1951.
- Sümer, F., *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, İstanbul 1980.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

- Şebânkârei, *Mecmâü'l-ensâb, neşr. Mîr Hâşim Muhaddis*, Tahran 1363 hş.; Yeni Cami nr. 909.
- Şemseddin Muhammedü'l-Mûsevî, *Esahhü't-tevârîh*, Turhan Sultan nr. 224.
- Şerefüzzamân Tâhir Mervezî, *Tebâyi'ü'l-heyevân*, İng terc. V. Minorsky, London 1942.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

TÜRKİYE SELÇUKLULARI DEVLETİ'NİN YIKILIŞ SÜRECİ

Ergin AYAN*

Giriş

Türkiye Selçukluları Devleti, etnik yapısı, sosyal kurumlaşması ve özellikle de devlet idaresiyle ordu düzeni bakımlarından Büyük Selçuklulardan önemli farklılıklar arz eder. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda siyasi, idari ve askerî kurumlar arasında kesin ayrımlar bulunmaktadır. Siyasi ve askerî kurumlar çoğunlukla Türk-Oğuz menşeli olan hizmet sınıfı tarafından yürütülmüştür. Sivil idari kurumların yapılanmasında ise yerli Müslüman Arap ve Fars unsurlara yer verilmiştir.

Büyük Selçukluların devlet geleneğinin aynısıyla başlayan Türkiye Selçukluları bu geleneği sürdürmeğe çalışmış, fakat belli bir dönem sonra gûlâmhânelerde İslamlaştırılmış köleler askerî sınıf içinde yer almaya, hatta ağır basmaya başlamışlardır. Türkiye Selçukluları Devleti'nde köle olarak alınan pek çok gayrimüslim çocuğu devlet yönetiminde yetiştirilerek önemli görevlere getirilmiştir[1].

İdari hizmetlerde ise Hristiyan yerli halktan yararlanmak amacıyla noter denen Rum kâtipler kullanılmaya başlanmıştır. Türkiye Selçukluları Devleti'nde resmî yazı dili Farsça, hukuk dili Arapça'dır. Ayrıca vergi defterleri de Arapça tutulmuştur. Bu nedenle yerli halk ancak Arapça ve Farsça'ya hâkim olduğu takdirde Selçuklu idari kurumlarında yer alabilmiştir. Bu keyfiyete bağlı olarak, Türkiye Selçukluları, komşu İslam ülkelerinden ve özellikle de İran'dan yüksek dereceli memurlar getirtmek mecburiyetinde kalmışlar ve bu durum XIII. yüzyılda

* Yrd. Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

1 İbn-i Bibî, *el-Evâmirü'l-Alâiye fi'l-Umûri'l-Alâiye*, I, haz. Mürsel Öztürk, Ankara 1996, s. 158, 291; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988, s. 84; Daha geniş bilgi için Bkz Ergin Ayan, "Türkiye Selçuklularında Köle Emîrler (II): Şemseddin Yavtaş", *Omeljan Pritsak Armağanı*, Sakarya 2007, s. 471.

yoğunluk kazanmıştır. Diğer taraftan yerli Hristiyan halkın İslamlaşmış kesiminden yararlanma gereği de duyulmuştur. Meselâ ünlü Gavras ailesi[2] XII. yüzyılda uzun süre vezirliği elinde tutmuştur.

Selçuklular, Anadolu'yu fethederken, coğrafî mekân değişikliğine bağlı olarak, İslam'dan önceki devlet geleneğinde, sosyal, kültürel ve ekonomik kurumlaşmalarında büyük değişiklikler yaşadılar. Bu değişme ordu düzeninde açık bir biçimde ortaya çıkmıştır. Önceleri Selçuklu ordusu, özerkliğini koruyan beylerin buyruğundaki Oğuz-Türkmen gruplarından teşekkül ediyordu. Ancak devlet kurumlaşıp da, bu Oğuz-Türkmen gruplarının başına buyruklularını yenmek gereği duyulunca, Müslümanlaşmış, kölelere dayalı bir orduya yönelmek zaruri olmuştur. Gûlâmların yanı sıra, Türkiye Selçukluları ordularına ücretli Hristiyan birlikleri de kattılar. Kilikya Ermeni Krallığı ve Trabzon Rum İmparatorluğu gibi vassal devletlerin gönderdikleri Hristiyan birliklerden başka, ücretli Frank askerleri de Selçuklu ordusunda önemli ölçüde rol oynamağa başladılar.

Baba İshak'ı Kırşehir yakınında ücretli Hristiyan askerleri bozguna uğratmıştır[3]. Aslında Selçuklu ordusunun Baba İshak taraftarı olan Türkmenlerden gözü yılmıştı. Ancak bu ücretli Frank askerlerinin ileriye atılıp, başarıyla savaşmaları Selçuklu ordusuna cesaret vermiş ve taarruza geçebilmişlerdi. Bu savaş sonucunda her ne kadar isyan bastırılabildi ise de bir fikir olarak Babailik, Bektaşilik tarikatı ve Alevilik inançları gibi varlığını sürdürdüğü gibi, Türkmenlerin Selçuklu Devleti'ne duydukları kızgınlık ve mücadele de devam etti. Bu husus, Moğolların Anadolu'yu istila etmelerine sebep ve zemin hazırlamıştır. Bu isyan sonucunda hem devlet hem de Türkmenler zayıf düştüğü için, Moğollar bu zafiyet ve güçsüzlüğü fırsat sayarak Anadolu'yu istilaya hazırlanmışlar, isyandan kısa bir süre sonra da işgale başlamışlardır.

2 Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, çev. Ö. Rıza Doğrul, Ankara 1987, s. 450; *Ioannes Kinnamos'un Hİstoria'sı (1118–1176)*, çev. I. Demirkent, Ankara 2001, s. 123; Ergin Ayan, "Trabzon Dukalığı: Gabras Ailesi", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25–26 Mayıs 2005*, I, Trabzon 2007, s. 65.

3 1240 yılında Kırşehir'in Malya ovasında cereyan eden bu savaşta Gürcü oğlu Zahireddin Şîr ile Frank askerlerinin komutanı Fardahla öncü olarak gitmiş ve asileri püskürtmüşlerdir. İbn Bibî, II, s. 52; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-zamân*, VIII/1, Haydarabad-Dekkan 1951, s. 733; Baba İshâk isyanı hakkında ayrıca Bkz A. Yaşar Ocak, *Türk İslâm İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültürü*, Ankara 1990; Aynı Müellif, *Babailer İsyanı*, İstanbul 1996; Abdullah Kaya, *Anadolu Selçuklu-Bizans İlişkileri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi 1998, s. 90.

1242'de Moğol kumandanı Baycu Noyan'a[4] karşı Erzurum'u şehrin subaşısı Sinâneddin Yakut ile ücretli Hristiyan ve Frank askerlerinin komutanı İstankus savunmuştur[5]. Kösedağ Savaşı'na üç bin Frank ve Rum askeri katılmıştır[6]. Sonradan Bizans tahtını ele geçiren Mihail Paleologos, Konya'ya sığınınca, Hristiyan askerlerinin kondistablı olarak tayin edilmiştir. Rum soylularından Emir Komnenos, Selçuklu ordusunda beylerbeyilik makamına getirilmiştir[7].

Bununla birlikte Türkiye Selçuklularının üst yönetimi Büyük Selçuklulara nazaran kendine has bazı özellikler taşır. Meselâ vezirlik, Moğol hâkimiyeti öncesinde önemsiz bir idari görevdir. Büyük Selçuklulardaki Amidülmülk Kundurî veya Nizamülmülk gibi meşhur vezirlere rastlanmaz. Vezirlik kurumunun silikliği askerî sınıfın ağırlığını artırmıştır. Büyük Selçuklularda görülmeyen nâib, askerî sınıftan seçilmiştir. Yine askerî sınıftan tayin edilen beylerbeyi, emirlerin en büyüğü olup, başkomutanlık görevini yapar. Aynı anda birden fazla beylerbeyi bulunabildiği gibi, uçlardaki Türkmen beylerinin üzerine tayin edilen emir de beylerbeyi olarak adlandırılırdı. Bu beylerbeyi Türk veya köle kökenli olabilirdi. Ayrıca atabegler de hizmetlerinde bulundukları Selçuklu melikleri adına ordu birliklerine komuta ederlerdi. Bu cümleden olmak üzere yüksek askerî kumandanlar kendi aralarında ittifak içinde bulundukları sürece sultanları nüfuzları altında tutabilirler ve bulundukları mevki sayesinde büyük servetler edinebilirlerdi. Bu nedenle Alâaddin Keykubâd (I, 1220–1237) tahtında güçlü olabilmek için üst düzeydeki emirleri tasfiye etmek durumunda kalmıştır (1223)[8].

4 Plano Karpini (*Moğol Tarihi ve Seyahatnâme*, çev. Ergin Ayan, Trabzon 2001, s. 124) "*Baycu'nun Akdeniz ve Antakya'dan iki günlük mesafeden itibaren bütün Hıristiyan ve Müslüman ülkelerini aldığını ve böylece İran'la birlikte on dört memleketi zapt ettiğini. Baycu'nun onun özel adı olup, Noyan'ın ise rütbesini ifade ettiğini*" nakletmektedir; Rubruk (*Moğolların Büyük Hanına Seyahât*, çev. Ergin Ayan, İstanbul 2001, s. 135) da "*Baycu Noyan'ın Gürcüleri, Türkleri ve İranlıları hâkimiyeti altına alan ve Aras nehri kıyılarında bulunan Moğol ordusunun kumandanı olduğunu*" belirtiyor.

5 İbn-i Bibî, II, s. 62 vd.

6 İbn-i Bibî, II, s. 70.

7 Bkz N. Kaymaz, "Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitatında İdare Mekanizmamsının Rolü I", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/2–3, Ankara 1964, s. 153.

8 Sultan I. Alâaddin Keykubâd tahtta huzur ve güveni sağladıktan sonra, daha önce kendisine muhalefet etmiş olan emîrleri teker teker ortadan kaldırmaya veya cezalandırmaya başladı. Seyfeddin Ay-Aba idam edildi. Zeyneddin Başara zindanda öldü. Mübârîzeddin Behramşah Zamantı kalesine hapsedildi. Bahâeddin Kutluğca Tokat'a gönderildi. İbn-i Bibî, I, s. 287 vdd; Müneccimbaşı, *Anadolu Selçukîleri*, terc. H. F. Turgal, İstanbul 1935, s. 44; Karş. O. Turan, "Keykubâd I. ", *İA*, VI, s. 648; Nejat Kaymaz ("Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitatında İdare Mekanizmamsının Rolü I", s. 153) bu emîrlerin sayısının 24 olduğunu tespit etmiştir.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Türkçe subaşı, Farsça serleşker, Arapça şahne adı verilen askerî komutanlar eyaletlerin yönetimine hâkimdirler. Ancak, Büyük Selçuklulardan farklı olarak Türkiye Selçuklularında bu emirler eyaletlerde yarı bağımsız hanedanlar kuramamışlardır. Büyük Selçuklularda atabegler, bazen sultanlardan daha güçlü hükümdarlar mevkiine yükselmelerine rağmen, Anadolu'da atabeglerin güçleri sınırlı kalmıştır. Türkiye Selçuklu sultanları eyaletleri her an görevden alabileceği subaşılar vasıtasıyla yönetmişlerdir. Bu nedenle Türkiye Selçukluları, Büyük Selçuklulara kıyasla merkeziyetçi bir devlete dönüşmüştür.

Nitekim Moğollar önünde kaybedilen Kösedağ Savaşı'ndan sonra eyaletlerde herhangi bir kopma hareketinin görülmeyişi, Türkiye Selçuklu sultanlarının izlediği merkeziyetçi siyaset ile açıklanabilir.

Moğol İşgal ve Tahakkümü

Türkiye Selçuklu Devleti, dünyayı tahrip eden Moğollarla Gıyâseddin Keyhüsrev (II., 1237-1246) dönemine kadar barışçı bir politika izlemiş, ancak endişe ile izlenen Moğolların Türkiye sınırlarına kadar gelmeleriyle[9] Selçuklu Devleti için de tehlike başlamıştı. Babai isyanından sonra felç geçiren Moğol kumandanı Cormagon Noyan'ın yerine ordu kumandanlığına getirilen Baycu Noyan, itibarını yükseltmek ve askerî kudretini yüceltmek amacıyla Selçuklu Devleti'ni ele geçirmek istiyordu. O, otuz bin Moğol süvarisi ile Erzurum tarafına yollandı ve Erzurum'u iki ay muhasaradan sonra zapt eyleyip, Ermeni ve Gürcü prensleriyle birlikte Anadolu üzerine yürüdü[10]. Böylece Erzurum'un işgal edilmesi Moğollara Türkiye'yi istila kapılarını açtı.

Erzurum'un işgalinden sonra Moğolların Mugan[11] Oymağı'na çekilmelerini fırsat bilen II. Gıyâseddin Keyhüsrev, bu tehlike karşısında beylerini toplayarak vaziyeti görüştükten sonra derhal askeri toplayarak hareket edilmesi ve aynı zamanda etraftaki devletlerden yardımcı kuvvet istenmesine karar verdi. O, Anadolu Türk tarihinde dönüm noktası olacak Kösedağ Savaşı için elli bin kişilik bir süvari kuvvetiyle Sivas'a geldi. 12 Muharrem 641 (26 Haziran 1243) Perşembe

9 Daha önce Kırgızları yenen Cormagan Noyan, sonra güneydeki Ermeniler üzerine yönelmiş, onarlı da mağlup ettikten sonra Gürcüleri kırk bin hiperper Bizans altınına haraca bağlamıştı. Plano Carpini, s. 74.

10 İbn-i Bibî, II, s. 62; Moğolların Erzurum kuşatması hakkında ayrıca Bkz Enver Konukçu, "Baycu Noyan'ın Erzurum Kuşatması", *Omeljan Pritsak Armağanı*, Sakarya 2007, s. 483–504.

11 Mugan hakkında Bkz E. Konukçu, aynı makale, s. 488 vd.

günü vuku bulan Kösedağ Savaşı'nda Selçuklu ordusu Moğollar karşısında mağlubiyete uğrayıp kaçmaya başladı[12].

Moğollar Kösedağ'da galip gelmelerine mukabil, Türkiye Selçuklu Sultanlığı'nı haraç ödeyen vassal bir devlet olarak görmüşler ve Anadolu'yu fetih amacı gütmemişlerdir. Moğollarla vassalık konusundaki anlaşmayı, Selçuklular adına Erzurum hududunda Baycu Noyan'ın yanına giden Sâhib Mühezzîbeddin Ali gerçekleştirdi. Moğollara her yıl ödenmesi gereken altın, at, deve, sığır, koyun, elbise, mücevherat, av köpekleri, köle ve cariye miktarı üzerinde yapılan anlaşma[13] Türkiye Selçukluları'nın önce vassallık, sonra da yıkılış sürecine girmesi bakımından oldukça önemlidir.

Kösedağ bozgunu büyük bir felâket getirmiş ve Selçuklular Moğollara haraç veren bir duruma düşmüş iseler de devletin hudutları değişmemiş, fakat devlet eski tabilerini kaybetmiştir. Bunlardan Kilikya Ermeni Kralı Hetum (I., 1226-1269) mağlubiyet haberi üzerine 1244'te Moğolları metbu tanıdıktan sonra, Selçuklulara karşı düşmanca teşebbüslere girişmiştir. Bu tarihten sonra Ermeni krallarının Türkiye Selçuklu sultanları adına bastırdıkları hiçbir paraya rastlanmamıştır[14]. Trabzon Rum imparatorları da artık Selçukluları bırakıp, Moğollara tabi olmuşlardır[15].

II. Gıyâseddin Keyhüsrev, Moğol hanına sadık kalıp, anlaşma şartlarını yerine getirdiği müddetçe iç işlerinde serbest kalacaktı. Ancak, daha işin başında Moğollar, yüksek memuriyetlere istedikleri kişileri tayin etmeye başlayınca Keyhüsrev, Nâib Melikü'l-ümerâ Şemseddin İsfahanî'yi Volga boylarında ve

12 Reşîdüddin Fazlullah, *Câmi' ü't-tevârîh*, II, neşr. Muhammed Rûşen-Mustafa Mûsevî, Tahran 1373 hş., s. 933; Abû'l-Farac, II, s. 542; Ebülferec-İbnülibri, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, çev. Ş. Yaltkaya, İstanbul 1941, s. 19; F. N. Uzluk (*Anadolu Selçukluları Tarihi III*, Ankara 1952, s. 32)'da 8 Safer 641 (29 Temmuz 1243); Ayrıca Bkz Tamara Talbot Rice, *The Seljuks In Asia Minor*, London 1961, s. 74 vd; Tafsilâtına girmediğimiz Kösedağ Savaşı'nın sebepleri ve gelişmesi hakkında daha geniş bilgi için Bkz O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2001, s. 431–438; İbn-i Bibî (II, s. 67), bu savaşta Selçuklu ordusunun mevcudunun 70–80 bin civarında olduğunu, batı kaynaklarından Rubruk (s. 139) ise sultanın bir Gürcü kölesinden aldığı bilgiye dayanarak Selçuklu ordusunun 200 bin civarında olduğunu yazmaktadırlar. Rubruk (s. 139), bu savaşa 1. 000'den fazla Moğol'un katılmamış olduğunu yazmakla şaşırtıcı bir biçimde mübalağa yapmış olmakla beraber, Akner'li Grigor'un (*Moğol Tarihi*, çev. H. D. Andreasyan, İstanbul 1954, s. 15 vd) verdiği bilgilere bakarsak Rubruk'un verdiği bilginin abartma olmadığı da akla gelebilir. Çünkü Grigor, ön saflarda Ermeni ve Gürcü prenslerinin birliklerinin savaştığını Moğolların atlarıyla arkadan geldiklerini yazıyor.

13 İbn-i Bibî, II, s. 75–78.

14 O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 453. Ermenilerin Türkiye Selçuklu sultanları adına kestirdikleri iki sikkeyi O. Turan (s. 250 ve 251) kaydetmektedir. Bunların birisi Rükneddin Süleymân-Şah'a diğeri ise I. Gıyaseddin Keyhüsrev'e aittir.

15 O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 448.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Kıpçak sahralarında ikamet eden Batu (Sayın) Han'a (1227–1256)[16] göndermek ihtiyacını hissetti. Batu Han, II. Gıyâseddin Keyhüsrev'e ok, yay, kılıç, mızrak, kaftan, murassa külah ve yarlığ göndermek suretiyle, onun istediği gibi Moğollara tabiiyetini onayladı. Batu Han bununla da kalmayıp, özel bir yarlığla Şemseddin İsfahanî'yi kendi adına Anadolu'ya "Nizamülmülk ve salahü'l-alem" unvanıyla hâkim tayin etti[17]. Böylece Vezir Şemseddin İsfahanî, Batu Han'ın yarlığı mucibince Selçuklu sultanından daha nüfuzlu duruma yükseldi. II. Gıyâseddin Keyhüsrev, 643 Recep ayı ortalarında (1246 yılının başları) vefat edince[18], tahta aday onun üç oğlu kaldı; İzzeddin Keykâvus (II., 1246-1261), Alâaddin Keykubâd (II., 1249-1254) ve Rükneddin Kılıçarslan (IV., 1256-1266). Kardeşlerin en küçüğü olan II. Alâaddin Keykubâd'ı, babası veliahd tayin etmişti[19]. Çünkü onun annesi Abhaz Melikesi Gürcü Hatun idi[20]. Ancak tayin edilmiş olan veliahda rağmen Vezir Şemseddin İsfahanî, devletin diğer ileri gelenleriyle görüş birliğine vararak, her üç kardeşi de saltanat tahtına oturttu ve günde beş nevbet çaldırdı. Her üçünün adına dirhem ve dinar sikkeleri basıp, hutbe okuttu[21].

Bağımsız Hükmeden Vezir

İsfahanî'nin icad ettiği bu üçlü müşterek saltanat kararına rağmen, kardeşler arasındaki saltanat mücadeleleri sonunda, Sultan II. İzzeddin Keykâvus'un tek başına saltanat tahtına oturduğu[22] konusunda kaynaklar arasında ihtilaf yoktur. Bu sonuca göre, Sâhib Şemseddin İsfahani makamında

16 1246'da Batu Han'ı ziyaret etmiş olan Plano Karpini (s. 112), onun şahsiyeti hakkında şunları söylüyor: "*Batu adamlarına karşı çok şefkatli, aynı zamanda onlar da ona karşı çok saygılıdırlar. Buna karşılık savaşlarda oldukça kıyıcıdır. Çok güçlü bir hafızaya sahiptir ve harp hilelerini tam olarak bilir, çünkü uzun süreden beri yapmış olduğu savaşlarda kazandığı zaferlerle tecrübe sahibi olmuştur.* Ayrıca s. 67'de Batu'nun Cengiz Kaan'ın oğlu Cuci'nin oğlu olup, Karakurum'daki Büyük Kaan'dan sonra en zengin ve kudretli şehzâde olduğunu kaydetmektedir. Karpini s. 124'de emrindeki ordunun altı yüz bini bulduğu, bunun yüz altmış bininin Moğol, dört yüz elli bininin ise Hıristiyanlardan ve diğer inançsızlardan meydana geldiğini eklemektedir.

17 İbn-i Bibî, II, s. 82–84.

18 Abû'l-Farac, II, s. 545; Sıbt İbnü'l-Cevzî (VIII/1, s. 759) H. 643'te ismini zikretmeden Rum ülkesi sahibinin öldüğünü yazıyor ki, bu II. Gıyâseddin Keyhüsrev olmalıdır; F. N. Uzluk, s. 33; Karş. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 454.

19 Abû'l-Farac, II, s. 545; Aksarayî, s. 28; İbn-i Bibî, II, s. 27.

20 Gürcü Hatun hem Selçuklu hem de Gürcü soyundan geliyordu. II. Keyhüsrev'in, oğlu II. Keykubâd'ı doğumu sırasında veliahd tayin ettiğinde kaynaklar müttefiktir. Bu da II. Keykubâd'ın, sultanın çılgınca sevdiği Gürcî Hatun'dan doğması ve diğerlerine göre daha asîl sayılması ile ilgili olsa gerektir. Bu konuda daha geniş bilgi için Bkz "Türkiye Selçuklularında Köle Emîrler (II): Şemseddin Yavtaş", s. 472.

21 İbn-i Bibî (II, s. 88)'ye göre devletin dört büyük emiri şunlardı: Emîr Celâleddin Karatay, Emîr Şemseddin Hasoğuz, Pervâne Fahreddin Ebû Bekir Attar, Emîr-i Câmedâr Esededdin Rûzbeh idiler. Celâleddin Karatay, büyük kardeşin azledilerek, küçük kardeşin tahta oturtulmasını uygun görmedi Karş. Aksarayî, s. 28; "Türkiye Selçuklularında Köle Emîrler II: Şemseddin Yavtaş", aynı yer.

22 Abû'l-Farac, II, s. 545; Aksarayî, s. 31; İbn-i Bibî, II, s. 89.

kuvvetlenmiş ve devlet işleri de düzene girmiş oluyordu. Fakat bir süre sonra Sâhib Şemseddin'in, Sultan II. İzzeddin Keykâvus'un annesi ile evlenmesi Emir Şerefeddin ile aralarının açılmasına neden oldu. Emir Şerefeddin ile diğer bazı emirler, bu durumu öğrendikleri zaman öfkelenip, hanedana karşı bir saygısızlık olarak kabul ettikleri bu evlilik dolayısıyla veziri kınadılar[23]. Bu nedenle Şemseddin İsfahanî, kendisine muhalefet eden emirlerin çoğunu ortadan kaldırdı[24].

Ancak Vezir Şemseddin İsfahanî'nin Moğollara dayanarak sürdürdüğü otorite iki yıl kadar sürdü. Güyük Han'ın (1241–1248) Karakurum'da Moğol tahtına geçişi vesilesiyle, 1246'da merasime ve büyük kurultaya katılmak üzere Moğolistan'a gitmiş olan IV. Rükneddin Kılıçarslan, yaklaşık üç yıl süren bu seyâhâtinden sonra Moğol kaanından almış olduğu Sâhib Şemseddin'i tutuklama emri içeren ve kendisini de Anadolu sultanı tayin eden bir yarlığla gelmişti. Ayrıca kaan, onun yanına iki bin Moğol askeri de katmıştı[25]. Böylece Güyük Han'ın yarlığı gereği işbirlikçi vezir Şemseddin İsfahanî yakalanıp, öldürüldü (8 Zilhicce 646/24 Mart 1249)[26].

Yeni İdari Yapılanma ve Mali Islahat Tecrübesi

Bu Selçuklu vezirinin öldürülmesinden sonra, Anadolu'daki Selçuklu-Moğol idaresi yeni bir buhran dönemine girdi. Bu dönemde devlet yönetiminde kudretli bir kişilik olarak, Rum asıllı ve kölelikten yetişme Celâleddin Karatay'ı görüyoruz[27]. Moğol kaanının yarlığı, Sultanlığı IV. Rükneddin Kılıçarslan'a vermekle beraber, Selçuklu yönetiminde söz sahibi olması gereken iki kardeş daha vardı. Devletin ileri gelen ricâlinin katıldığı bir toplantıda Celâleddin Karatay,

23 İbn-i Bibî, II, s. 100; Abû'l-Farac'a göre (II, s. 548) Sâhib Şemseddin'in bu evlilikten bir de oğlu olmuştur; II. İzzeddin Keykâvus'un annesi olan Berduliye Hatun'un Rum asıllı olduğu anlaşılmaktadır. Bkz İbn-i Bibî, II, s. 12.

24 Bu emîrler Emîr-i dâd Nusret, Pervâne Fahreddin ile oğlu, Şemseddîn Hasoğuz ve Serleşker Şerefeddin Hatir'dir.

25 Plano Karpini (s. 121) Güyük Han'ın tahta çıkışının tarihini Ağustos 1246 olarak vermektedir. Cüveynî (*Târih-i Cihangüşâ*, I, neşr. Mirzâ Muhammed İbn 'Abdüvahhâb-i Kazvinî, Tahran 1367 hş., s. 204 vd.) ve Mirhond (*Ravzâtu's-Safâ*, II, neşr. Abbâs Zeryâb, Tahran 1358 hş., s. 828) Güyük Han'ın tahta çıkışı münasebetiyle Anadolu'dan Melik IV. Kılıçarslan'ın bu merâsimde hazır bulunduğunu belirtiyorlar; Ayrıca Bkz Abû'l-Farac, II, s. 547; İbn-i Bibî, II, s. 117.

26 İbn-i Bibî, II, s. 120; F. N. Uzluk, s. 33; Abû'l-Farac, II, s. 549; Müneccimbaşı, s. 64; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 466.

27 Kaynaklarda dindarlığı ve uzlaştırıcı kişiliği ile övülen bu devlet adamının gecelerini namazla, gündüzlerini oruçla geçirdiği, et yemekten ve nikâhlısına dahi yaklaşmaktan sakındığı nakledilmektedir. Bkz İbn-i Bibî, II, s. 125; Celâleddin Karatay, Türkiye'de pek çok vakıf yaptırmıştır. Bkz O. Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III, Celâleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belleten*, XII/45, 1948, s. 17–171; Ahmet Efe, *Celaleddin Karatay Hayatı ve Eserleri*, Karatay Belediyesi Yayını, 1977.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

büyük kardeş dururken, küçüğünün saltanatı devralmasının devlet geleneğine uygun düşmeyeceğini söyleyerek, bir orta yol bulmaya çalıştı. Buna göre üç kardeşin müşterek yönetimine karar verildi. Sikkede ve hutbede her üç kardeşin adı yer alacaktı[28]. Nitekim daha sonra bu girişim gerçekleşince H. 647, 648 ve 653 (1248–1249, 1250 ve 1256) yıllarına ait her üç kardeş adına Konya ve Sivas'ta ortak olarak üç sikke basılmıştır[29].

Celâleddin Karatay'ın bu olumlu girişimine rağmen, maiyetlerindeki adamların da kışkırtmalarıyla iki kardeş anlaşmadan vaz geçip, Konya'nın Rûzbe Ovası'nda karşı karşıya geldiler. 1 Rebiülevvel 647 (14 Haziran 1249)'de yapılan savaşta IV. Kılıçarslan'ın ordusu mağlup oldu ve kendisi de esir düştü, fakat buna rağmen II. İzzeddin Keykâvus kardeşini iyi karşıladı ve onu alıp, birlikte Konya'ya götürdü[30].

Devletin içine düştüğü buhran Celâleddin Karatay'ın ustaca siyasetiyle bertaraf edilip, Aksaray Ovası savaşından dönüldükten sonra, devlet düzeninde yeni bir ahenk kurulmaya çalışıldı. Bilhassa fermanlarda ve menşurlarda "veliyullâh fi'l-arz" diye hitap edilen Celâleddin Karatay, "atabeg-i Rûm" unvanı ve her üç kardeşin atabegi sıfatıyla devleti yönetmeğe başladı[31].

Üç sultanın aynı anda eşit yetkilerle devleti yönetmesi, işlerliği açısından çok zor bir çözüm yolu olmakla beraber, bu idari sistem Celâleddin Karatay'ın her üç sultanın üzerinde bir otorite kurmasıyla bir süreliğine yürümüştür.

Nitekim Aksaray savaşından dönüldükten sonra onun bilgili, faziletli, dürüst ve çalışkan aynı zamanda devrin âlimlerinden biri olan Kadı Necmeddin Nahcevânî'yi vezirliğe razı edip, bu göreve getirmesi[32] bu görüşümüzü doğrulamaktadır. Kadı Necmeddin, hazineden kendisine günde iki dirhemden yılda yedi yüz yirmi dirhemden fazla ödeme yapılmaması, diğer devlet erkânına da bununla karşılaştırma yapılarak maaş ödenmesi şartlarıyla bu görevi kabul ederken, devletin bütün görevlileri bu durumdan rahatsız olmuşlardı. Bu yüzden Karatay, veziri yılda kırk bin dirheme razı ederken, diğer devlet erkânının maaşı

28 İbn-i Bibî, II, s. 121; Aksarayî, s. 28; Karş. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 467; Abû'l-Farac (II, s. 249) memleketin iki kardeş yani İzzeddin'le Kılıçarslan arasında pay edildiğini yazar.

29 Semur Aydın, *Doğu Batı Arası Gökkuşağı Selçuklu Sikkeleri*, İstanbul 1994, s. 45.

30 İbn-i Bibî, II, s. 123 vd.; Abû'l-Farac, II, s. 549; F. N. Uzluk, s. 34; Müneccimbaşı, 64; Karş, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 468.

31 Aksarayî, s. 28, 73; İbn-i Bibî, II, 136.

32 İbn-i Bibî, II, s. 126.

da yarı yarıya indirildi. Hazinenin geri kalan geliri ise Moğollara haraç olarak ödenecekti[33].

Ancak bu mali tedbirlerin bir işe yaramadığı, Amid sipehsâlârı Şemseddin Atun-Aba'nın, Karatay'ı devletin içinde bulunduğu israf dolayısıyla sert bir şekilde uyarmasından anlaşılıyor. Altun-Aba'nın uyarısı üzerine devlet görevindeki tercüman ve münşîlerin sayısı azaltıldı, maaşlarda tasarrufa gidildi, hazine değerli mücevherler ve nakit paralarla doldurulduysa da buna karşılık, Altun-Aba zehirletilmek suretiyle öldürüldü[34].

Aslında artan Moğol baskısı, mali bir düzenlemeye ve tasarrufa imkân vermiyordu. Bu arada Sahib Şemseddin'in katlini araştırmak ve vergileri toplamak üzere Batu Han tarafından görevlendirilen Hutu-kör, Kelegec ve Kutlu Melik gibi Moğollardan meydana gelen bir elçi gurubu geldi. Bunun üzerine öldürülen vezirin yakınlarından Tuğracı Şemseddin Mahmud, birtakım emirler ve Şemseddin'i öldüren cellatlarla beraber, sorulara cevap vermek üzere Batu Han'ın huzuruna gitti. Soruşturulanların her biri, sorulanlara büyük bir ustalık ve incelikle cevap verdi. Bunlar geri dönüşlerinde Batu Han'dan birer atama yarlığı alarak geldiler. Şemseddin Mahmud'a vezirlik, Reisü'l-bahr Şücâeddin'e nâiblik, Necibeddin Delihanî'ye istifa makamı, Reşideddin Ebû Bekr Cüveynî'ye Emir-i ariz-i cüyûş-u memâliklik (ordu müfettişliği), Hatıreddin Zekeriyyâ'ya Çorum Emirliği ve subaşılığı (emâret-i serleşkerlik) verilmişti. Vezir Necmeddin İsfahanî ise sonunun kötü olacağını anlayınca, veziriği bırakıp Haleb tarafına gitti[35].

Müşterek Sultanlar Mücadelesi

Bunlar olurken Beglerbegi Şemseddin Yavtaş ile Anadolu'nun diğer kıdemli emirleri o zamana kadar Selçuklu sultanından başka birinden emir almaya alışık olmadıkları için, bazı devlet adamlarının Moğol kaanından kendilerini tayin ettiren ferman getirmelerini çok çirkin buldular ve bu davranışı kendilerine yediremediler[36].

İhtiraslı Selçuklu devlet adamlarının Moğol hükümdarlarından elde ettikleri yarlığlarla, merkezî yönetim tarafından atanan devlet adamlarının makamlarına sahip çıkması, Selçuklu devlet yönetimini iki başlı bir duruma soktuğu gibi, Moğol idari sisteminin çok başlılığı da işleri daha çok karıştırıyordu.

33 İbn-i Bibî, aynı yer.

34 İbn-i Bibî, II, s. 134 vd.

35 İbn-i Bibî, II, s. 127.

36 İbn-i Bibî, II, s. 126-128; Müneccimbaşı, s. 65; Karş. "Türkiye Selçuklularında Köle Emîrler II: Şemseddin Yavtaş", s. 478.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Özellikle Baycu Noyan'ın Anadolu üzerindeki baskısı gittikçe artmaya başladı ve vergi istekleri çoğaldı. Peşpeşe gidip, gelen elçilerin ağırlanması da ayrıca mali sorunlar yarattı. Son zamanlarda devletin gelirleri azalıp, masraflar artınca Karatay, Baycu Noyan'ın zulmünü ortadan kaldırmak, vergi işini bir düzene bağlamak ve elçilerin gidiş, gelişini durdurmak amacıyla, o sırada adalet divânı sâhib- azamı olan Fahreddin Ali'yi Karakurum'a Möngke Kaan'a (1248–1259) göndermeye karar verdi[37]. Karatay'ın bu girişimi bir sonuç vermekle -Büyük Kaan'dan Baycu Noyan ve diğer Moğol emirlerinin elçilerinin Anadolu'ya girmelerini yasaklayan bir ferman çıkmakla- beraber, bu kez Moğol kaanından Sultan II. İzzeddin Keykâvus'a peş peşe elçiler gelerek, onun Karakurum'a giderek vassallık görevini yerine getirmesini istiyorlardı. Sultan İzzeddin makul özürler ileri sürerek, elçileri türlü hediyelerle geri gönderiyor, fakat ileri sürdüğü özürler kaanın huzurunda bir türlü kabul görmüyordu. Sonunda bu işi halletmek için sultan kaanın yanına gitmeye niyetlenince, iki kardeşi IV. Kılıçarslan ile II. Alâaddin Keykubâd'ı yanlarında Celâleddin Karatay, Şemseddin Yavtaş ve Fahreddin Arslan Doğmuş olduğu halde Kayseri'de bırakıp, Sivas tarafına hareket etti[38]. Bunlar olurken Celâleddin Karatay'ın Kayseri Mahrûsesi'nde vefat ettiği[39] haberi geldi. Onsuz ülkenin halinin bozulacağını anlayan Sultan İzzeddin, Moğol elçilerinden özür dileyip, onları gönderdikten sonra Kayseri'ye döndü. Sultan bu durumda II. Alâaddin Keykubâd'ı kaana göndermeye karar verdi. Kendisi de IV. Kılıçarslan ile birlikte Konya'ya hareket etti[40]. Bu sırada II. Alâaddin Keykubâd Erzurum'da bilinmeyen bir nedenle öldü[41].

Ancak, Konya'da devlet adamlarıyla arası açıldığından kendisini emniyette hissetmeyen IV. Kılıçarslan, buradan kaçarak Kayseri'ye hareket etti[42]. Onun Konya'dan ayrıldığını öğrenen Sultan II. İzzeddin ise, onu geri çevirmek için bir ordu gönderdi. Bunlar uzun bir mesafe kat ettikten sonra, IV. Kılıçarslan'ın Develi'ye varmış olduğu haberini aldılar ve durumu Sultan II. İzzeddin'e arz ettiler. Sultan devlet erkânının da görüşlerini alarak, Beglerbegi Şemseddin Yavtaş'ı onları geri döndürüp getirmesi için yola çıkardı. Yavtaş, Kayseri'ye gidince tutuklanarak IV. Kılıçarslan'a bağlılık yemini ettirildikten sonra serbest bırakıldı. Sonra Elbistan subaşısı Felekeddin Halil ile Hüsâmeddin Baycar'dan da biat aldılar. Böylece IV. Kılıçarslan'ın ordusunun kalabalıklığı bir hayli arttı. Muvazzaf askerin dışında çok sayıda Arap, Gence, Kürt, Yıva ve Kıpçak askeri toplayıp, kardeşiyle hesaplaşmak üzere harekete geçti. İki taraf arasında

37 İbn-i Bibî, II, s. 142 vd.

38 İbn-i Bibî, II, s. 133; Karş. Abû'l-Farac, II, s. 560; Ebülferec-İbnülibrî, s. 21.

39 F. N. Uzluk (s. 34)'da Karatay'ın vefat tarihi 652 (1254)'dir; Karş. Müneccimbaşı, s. 65.

40 İbn-i Bibî, II, s. 136.

41 İbn-i Bibî, II, s. 154; Abû'l-Farac, II, 560.

42 İbn-i Bibî, II, s. 135-137; Abû'l-Farac, aynı yer. Burada Eşraf'ın Kılıçarslan'ı aşçı kılığına sokarak saraydan çıkardığı eklenmektedir.

Ahmethisar mevkiinde yapılan savaşta yenilen ve esir edilen IV. Kılıçarslan bir süre Amasya'da, sonra Uluborlu'da hapsedildi (1254)[43].

Kaybedilen Son Bir İstiklal Savaşı

Müşterek sultanlar arasında siyaset bakımından en belirleyici fark, bu sultanlardan IV. Kılıçarslan'ın Moğollara dayanması, II. İzzeddin Keykâvus'un ise başı sıkıştıkça Bizans ile ittifak kurmasıdır. Keykâvus'un Bizans sempatizanlığı Hristiyan olan Rum dayıları Kir Kedid ve Kir Haye'nin etkisinde kalmasından ileri geliyordu[44]. İktidara tek başına sahip olan ve Bizans ile ittifakını yenileyerek sürdüren sultan, böylece devlete yeni bir ivme kazandırmaya çalıştı.

Fakat bu sıralarda Maraş düzlüğü ve ormanlarında yerleşmiş olan Ağaçeriler[45] Anadolu, Suriye (Şam) ve Ermeni ülkelerinde yol kesmeye, kervanları soymaya başlayınca Sâhip Kâdı İzzeddin ve Şemseddin Yavtaş ile diğer bazı ileri gelen devlet adamları Ağaçerileri ortadan kaldırmak için Kayseri'ye hareket ettiler. Fakat Baycu Noyan'ın kalabalık bir orduyla Anadolu'ya girdiği ve öncü birliklerinin Erzincan'a ulaştıkları haberi gelince, Agaçerilerin üzerine Elbistan tarafına gitmiş olan askerlerden bazıları acele olarak Kayseri'ye döndüler. Sultan da Kalanda'dan kalkıp Konya'ya döndü[46].

Devlet büyükleriyle yapılan toplantıda Pervâne Nizameddin Hurşid'in, Baycu Noyan'ın niyetini öğrenmesi için gönderilmesine karar verildi. Nizameddin gittikten sonra sultan, ülkenin her tarafına ferman gönderip, asker topladı[47]. Nizameddin geri dönünce, sultanı Baycu ile anlaşmaya ikna etti. Fakat sultanın yakın köle emirleri onu savaşa tahrik ettiler. Nihayet sultan, ordunun hazırlanması için ferman hazırlattı ve Beglerbegi Yavtaş ile Fahreddin Arslan Doğmuş

43 İbn-i Bibî, II, s. 138–142; Aksarayî, s. 3; Abû'l-Farac, II, s. 560; Karş. A. Sevim-E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995, s. 476 vd.

44 Bu konuda Bkz *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 412 n. 15; Aksarayî (s. 31)'de yer alan bir kayda göre İzzeddin, dayılarından biri olan Kir Haye'yi kardeşi Kılçarslan hapisteyken, onun gardiyanlığına atamıştır.

45 Bu Türkmen topluluğu daha önce Babaî ayaklanmasını çıkarmıştı. Ayaklanmanın kanlı bir şekilde bastırılmasına rağmen, bunlar kuvvetlerinden pek bir şey kaybetmemişler, devletin belini kıran Kösedağ bozgunundan sonra da kervanları vurmak, yolcu kafilelerini soymak ve baskınlarda bulunmak suretiyle nizam ve asayişi bozmuş, ticârî ilişkileri sekteye uğratmışlardı. F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Sayı I, Ankara 1969, s. 29; Daha geniş bilgi için Bkz F. Sümer, "Ağaçeriler", *Belleten*, CIII, 1962, s. 521–528.

46 İbn-i Bibî, II, s. 143 vd; "Anadolu'da Moğollar", s. 28. Baycu Noyan'ın Anadolu'ya gelmesinin sebebi, siyaset değiştiren Möngke Kaan'ın artık Anadolu'yu istilâ kararı almasıydı. Möngke Kaan bu görevi İlhanlı hükümdarı Hülagu (1256–1265)'ya vermiş Hülagu da her yıl Mugan'da kışlamağa başlamış ve Baycu Noyan'a Mugan'ı boşaltıp, Anadolu'ya gitmesini emretmişti.

47 Aksarayî, s. 32; İbn-i Bibî, II, s. 144.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

komutasındaki orduyu yola çıkardı[48]. Alâaddin Kervansarayı düzlüğünde yapılan savaşta Selçuklu ordusu 23 Ramazan 654 (14 Ekim 1256)'de Moğollar karşısında perişan oldu[49].

Nihayet Moğollara dayanan ve onları maharetle idare eden Pervâne Muineddin Süleyman[50]. Moğollardan sağladığı yardım ile 1262 yılında II. İzzeddin Keykâvus'u Konya tahtından atarak, Rükneddin IV. Kılıçarslan'ı tek başına Selçuklu Sultanlığına getirdi. Kılıçarslan'ın bu bağımsız ve gerçek saltanatı fermanlar ile bütün ülkeye duyuruldu[51]. II. İzzeddin Keykâvus uç vilayetleri tarafından İstanbul'a giderek Bizans imparatoruna sığındı[52].

Görülüyor ki Moğollara karşı istiklal savaşı tecrübelerinde bulunan II. Keykâvus'un bertaraf edilmesiyle on dokuz seneden beri Anadolu'daki Moğol tahakkümüne karşı direnmekte olan cephe çok büyük bir darbe almıştır. Yani Muineddin Süleyman'ın elde etmiş olduğu bu sonuç, Kösedağ Savaşı'ndan sonra bir kısım Selçuklu yöneticileri tarafından ister istemez benimsenmiş olan Moğol yanlısı siyasetin bir zaferi sayılırdı.

Pervâne Muineddin Süleyman Devri ve Türkmen Ayaklanmaları

Pervâne Muineddin, IV. Kılıçarslan'a tahta çıkarmakla Aksarayî'nin ifadesiyle ülkede "mutlak iktidar sahibi" oldu. Ancak, bu iktidarın devamı için, II. Keykâvus devrinden kalan muhalefet unsurlarının da temizlenmesi gerekiyordu. Pervâne Muineddin Süleyman, II. İzzeddin Keykâvus'la en ufak bir ilişiği olanları birer birer yakalatarak, Alıncak Noyan'a gönderiyor, o da onları öldürtüyordu.

48 İbn-i Bibî, II, s. 146; Müneccimbaşı, s. 66; Ayrıca Bkz T. T. Rice, s. 77; "Anadolu'da Moğollar", s. 29; "Türkiye Selçuklularında Köle Emîrler II; Şemseddin Yavtaş", s. 481.

49 İbn-i Bibî, II, s. 148; Ebülferec-İbnülibrî, s. 27.

50 Pervânenin divân, hazine, iktâ ve atiyyelere ait verilen fermanları tetkik ve icâbını yapan bir memur olduğu görülmektedir. Türkiye Selçukluları'nda hâs ve iktâların pervâneci tarafından verildiği anlaşılıyor. *Medhâl*, s. 95 vd. ; Pervâne Muineddin Süleymân hakkında daha geniş bir araştırma için Bkz Nejat Kaymaz, *Pervâne Muînü'd-dîn Süleyman*, Ankara 1970; s. 92.

51 Müneccimbaşı'nda (s. 76) 660 (1261–1262) yılında; F. N. Uzluk'da (s. 35) 659 yılında; Bu olay Abû'l-Farac (II, s. 582) de 1261. Sultan II. İzzeddin bunun üzerine oğullarını ve ailesini alarak Bizans'a kaçmıştır.

52 II. İzzeddin Keykâvus önce Antalya'ya, oradan da maiyeti ile birlikte İstanbul'a gitti. İstanbul'u Latinlerden henüz kurtarmış olan İmparator Mikael Paleologos (1258–1282), II. İzzeddin'den korkuya düşünce, onu bir kaleye hapsetti. Daha sonra Altın-Ordu hükümdarı Berke Han (1257–1266) Bizans toprakları üzerine 20.000 süvârî göndermiş ve bunlar birçok yeri yağma etmişlerdi. İmparator bunlarla barış yapmak istemiş ve bunlar barışa esas olmak üzere II. İzzeddin'in yanındaki eşyası ve adamları ile kendilerine teslim olunmasını ileri sürmüş idiler. Böylece II. İzzeddin Berke Han'a götürüldükten sonra kendisine verilen iktâda 1278 yılına kadar yaşamıştır. Ş. Yaltkaya, *Baypars Tarihi*, II, Ankara 2000, s. 32 vd. Bu eserde İzzeddin'in ölümü 672 (1273–1274) olarak verilmektedir; O Turan, "Keykâvus II. ", *İA*, VI, s. 645.

Anlaşıldığına göre Pervâne Muineddin'in yeni teşkil ettiği idari kadro, gerçekten de kendi iktidarlarını ve Moğol hâkimiyetini sürdürmek için, ortak çıkarlar esası üzerine kurulmuş bir dayanışma sistemi içerisinde çalışmaya koyuldu[53].

Ancak, türlü entrikalarla II. İzzeddin Keykâvus'u tahtından ve ülkesinden uzaklaştırmayı başaran Pervâne tahta oturttuğu IV. Kılıçarslan'ı, onun tahakkümünden kurtulmaya çalıştığı için bundan dört yıl sonra 664 (1265–1266)'te Moğollar vasıtasıyla Aksaray'da verilen bir ziyafette önce zehirletmiş, sonra da yayının kirişiyle öldürtmüştü. Onun yerine henüz küçük yaştaki oğlu III. Gıyâseddin Keyhüsrev tahta oturtuldu[54]. V. Kılıçarslan'ın öldürülmesi Türkiye Selçuklularının Kösedağ mağlubiyetinden beri aldıkları en önemli ikinci darbe oluyordu. Çünkü henüz çok küçük yaşta bir çocuğun tahta çıkarılması ile birlikte, saltanat makamı ülke üzerindeki yönetim işlerliğini fiilen ve tamamen kaybetmiş, ülke çıkarcıların ellerine ve tamamen Moğol hâkimiyetine terkedilmiş bulunuyor ve böylece yönetimde Pervâne'ye de ortak kalmamış oluyordu[55].

670 (1271–1272) yılının başlarına kadar hüküm süren ülkedeki emniyet ve adalet kayboldu. Aksarayî'ye göre bu ahenk Pervâne ile Sâhip Fahreddin Ali'nin aralarının açılması ile bozulmuştur. İleri gelen bütün devlet erkânı; Nâib Emîneddin Mikael, Müstevfî Mecdeddin Muhammed, Müşrifü'l-mülk[56] Celâleddin Mahmud, Beglerbegi Şerefeddin Mesud ve diğerleri Pervâne'nin ya hısım ve akrabası ya da yetiştirdiği ve kayırdığı kimseler oldukları için bunlar, sadece Fahreddin Ali'yi yabancı görüp, onu azlettirmek için bahane aradılar. O sırada Kırım'da sürgün hayatı yaşayan Sultan II. İzzeddin Keykâvus'dan mali sıkıntı içerisinde bulunduğuna dair bir mektup gelmesi ve Fahreddin'in de ona bir miktar hediye göndermesi muhaliflerine aradıkları fırsatı vermişti. II. İzzeddin'in Kırım'dan getirtilmesi için ona hediye olarak altın bir maşrapa gönderilmesini ileri sürerek, vezire asi suçlamasında bulundular ve Moğol emirlerinin yardımıyla onu vezirlik makamından uzaklaştırdılar. Muineddin, Sâhib Fahreddin'i yakalatıp,

53 Aksarayî, s. 55, 56, 67; Müneccimbaşı, s. 80; *Pervâne Muînü'd-dîn Süleyman*, s. 107.

54 Aksarayî, s. 65; İbn-i Bibî, II, s. 169; Abû'l-Farac, II, s. 587; Ahmet Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, I, 1953, s. 158; Müneccimbaşı, s. 77; Selçuklu geleneğine göre, hânedândan birisi öldürülürken kanı akıtılmazdı. Bu geleneğin örnekleri için Bkz F. Köprülü, "Türk ve Moğol Sülâlelerinde Hânedân Azasının İdamında Kan Dökme Memnuîyeti", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, C. I, 1941–1942, s. 1–9; Müneccimbaşı'ya göre Gıyâseddin bir rivâyete göre altı bir rivâyete göre de iki buçuk, Aksarayî'ye göre altı, Ebû'l-Ferec'e göre ise dört yaşındaydı. F. N. Uzluk'a (s. 36) göre III. Keyhüsrev 14 Ramazan 659 (14 Ağustos 1261)'de Konya'da tahta oturtulmuştur

55 İbn-i Bibî, II, s. 170; Keza Eflâkî de Mûineddin Pervâne hakkında şunları naklediyor: "*Bu zatın cömertlik timsali olan vücudu ile dünya rahata erişmiştir. Büyük bir emniyet, sonsuz bir feyiz ve berekete kavuşmuştur. Onun zamanında âlimler, şeyhler ve fâzıllar medrese ve tekkelerde sessizlik ve rahat içinde yaşıyorlar.* ". Eflâkî, I, s. 114.

56 Devletin mali ve idari işlerini kontrol edip, icap eden yerlere nâib yani memurlar gönderen divânın reisine verilen addır. *Medhal*, s. 98.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Osmancık Kalesi'nde hapsettirdi (670/1271). Muineddin, Moğolları bir takım uydurma şeylerle kandırmak istediyse de onlar, Sâhib'in öldürülmesine yanaşmadılar, çünkü İlhanlı hükümdarı Abaka Han'dan (1265–1282) korkuyorlardı. Neticede Abaka'nın katına çağrılan Fahreddin Ali, kendisini affettirerek, tekrar vezirlik yarlığını elde etti ve yeniden Konya'ya dönüp, vezirlik görevine başlayınca, Pervâne Muineddin ile aralarında yeniden bir dostluk kuruldu[57].

Daha önce IV. Kılıçarslan zamanında beglerbegi emirliği (emâret-i beglerbegi) yapmış olan Şerefeddin Hatir'in isyanı[58] üzerine Moğol korkusu kalkınca, merkezden uçlara kadar bütün Anadolu'da girişilen isyanlarla bağımsızlık hareketleri başladı. Hatiroğlu isyanı ile başlayan, Memlûk Sultanı Baybars (1260–1277) ve İlhan Abaka'nın Anadolu seferleri ile devam eden tarihî hadiselerle iyice sarsılan Anadolu'da siyasi istikrarsızlık ve buhranlar had safhaya varmıştı. Bu cümleden olmak üzere Karamanoğulları ve uç Türkmenleri ayaklandılar. Divana vaat ettikleri vergileri ve harçları göndermeyi geciktirdiler. Ermenek Kalesi kumandanı (sipehdâr) olan Bedreddin Hutenî, Pervâne'nin razı olmamasına rağmen Tuku ve Tadavun'dan izin alarak, Moğol ve Tacik askeriyle birlikte Karamanlılar üzerine yürüdü. Karamanlılar yüz bin dinar göndermeyi ve serleşkerlik aidatını tamamen ödemeyi kabul ettiler. Fakat Bedreddin Hutenî, gururu yüzünden bu teklifleri kabul etmedi ve tedbirsizce Göksu derbendine girdi. Ancak, sığındığı Ermenek kalelerinden birinde kuşatıldı. Moğol ve Tacik ordusunun neyi varsa Türkmenlerin eline geçti.

Nâib Emîneddin Mikael, Hutenî'yi kurtarmak üzere Lârende'ye hareket etti. Her ne kadar Bedreddin Hutenî, Emîneddin'in o tarafa gelişi dolayısıyla kurtulduysa da sonuçta Emîneddin Mikael de bozguna uğrayarak Konya'ya çekildi.

Daha henüz isyan bastırılmadan uç Türkmenlerinden başka bir grup, bir Frenk kafilesini basıp, çok miktarda para ve malı yağmalamışlardı. O sırada Pervâne'nin dayısı olan Emir-i sevâhîl Hoca Yunus, Frenklerin mallarını almak için Türkmenlerin üzerine gitti. Barışa razı olmamakla beraber o da, birçok vuruşmadan sonra mağlup oldu. Bütün ağırlıkları Türkmenlerin ellerine geçti. Bu

57 Aksarayî, s. 71–74; İbn-i Bibî, II, 176; Müneccimbaşı s. 77; *Baypars Tarihi*, s. 23; Karş. *Pervâne Muînü'd-dîn Süleyman*, s. 133.

58 Geniş bilgi için Bkz Aksarayî, s. 77–84; İbn-i Bibî, II, 179–186; *Baypars Tarihi*, II, s. 79; Müneccimbaşı, s. 78; Karş. "Anadolu'da Moğollar", s. 41 vd.

hareketle güçleri daha da artan Türkmenler her tarafı istilaya başladılar. Ele geçirdikleri vilayetleri Selçuklu emirleri geri almayı başaramadılar[59].

Bu karışıklıklar esnasında Memlûk Sultanı Baybars'ın (1260–1277) büyük bir orduyla Anadolu üzerine yürümekte olduğu duyuldu. Kırşehir kışlağında bulunan Moğol ordusu ile Pervâne Muineddin'in topladığı ordu birleşerek, Mısır ordusuna karşı harekete geçti. Elbistan civarında yapılan savaşta (10 Zilkaade 675/15 Nisan 1277) Selçuklu ve Moğol birleşik ordusu bozuldu. Muineddin ve diğer Selçuklu emirleri kaçıp, canlarını kurtardılar. Mağlubiyeti duyan Abaka Han, bir ordu hazırlayarak Elbistan Ovası'na geldiğinde, Moğol ölülerinden başka bir şey göremeyince, çok hiddetlenip, bunun Pervâne Muineddin'in eliyle düzenlenmiş bir tuzak olduğunu düşünerek, onun derhal öldürülmesini buyurdu. Pervâne, 676 yılının Rebiyülevvelinin ilk günlerinde (Ağustos 1277) Aladağ'da öldürüldü[60]. Abaka'nın uyguladığı şiddet politikası öncelikle Selçuklu devlet nüfuzunu tamamen kırmaya ve sonra da Türkmenleri sindirmeye yönelikti. Nitekim Moğolları, Anadolu hâkimiyetinde en çok düşündüren ve uğraştıran mesele Karamanlılar başta olmak üzere Türkmen ayaklanmaları olmuştur[61].

Karamanoğlu İsyanı ve Cimri (Siyavuş) Olayı

Daha önce bahsettiğimiz Şatiroğlu isyanı sırasında Karamanoğlu Mehmed Bey, Moğollara ve Selçuklu sultanına itaatten çıkarak sahillere doğru çekilmişti. Baybars'ın Moğolları mağlup etmesinden sonra ülkenin sahipsiz ve ordusuz kaldığını görünce, Türkmenlerden topladığı askerlerle Aksaray'a geldi. Burada bir iş yapamayarak Konya'ya gitti[62]. Bu olaylar sırasında Sultan Baybars Kayseri'ye gelirken III. Gıyâseddin Keyhüsrev Tokat'a kaçmıştı. Baybars Kayseri'de namına hutbe okutup, sikke kestirirken, Selçuklu hükümdarının yanında rehin tutulmakta olan Karamanoğlu Mehmed Bey'in kardeşi Ali Bey, Baybars'ın huzuruna çıkarıldı. Karamanoğlu Ali Bey, Baybars'dan kendisine ve Mehmed Bey'e sancak verilmesi halinde onları da alarak biraderinin yanına gideceğini söylemiş ve bu dileği kabul edilmişti. Böylece Ali Bey, Baybars'dan elde ettiği sancakla beraber Mehmed Bey'in yanına gitti. Konya halkı Karamanoğlu'nun yüzüne kapıları kapayınca o,

59 Aksarayî, s. 86 vd. ; İbn-i Bibî, II, s. 203.

60 *Baypars Tarihi*'nde (II, s. 85-93) 675 yılının Zilkaade ayında (Nisan 1277) Akçaderbend'e ulaştığı ve Moğollarla temas ettiği ve sonra da asıl savaşın Elbistan ovasında vuku bulduğu kayıtlıdır; Müneccimbaşı, s. 78 vd. ; F. N. Uzluk, s. 39; Ebülferec-İbnülibrî, s. 51. Abaka Elbistan'daki savaş meydanında kendi askerlerinin ölüleri arasında Selçuklu askerinden bir ölü göremeyince çok öfkelenmiş ve Anadolu'nun baştan başa yağma edilmesini ve rast geldikleri Müslümanların öldürülmesini emretmiştir; Elbistan Savaşı hakkında ayrıca Bkz "Anadolu'da Moğollar", s. 42.

61 Ergin Ayan, "Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti'nin Sonu", *Türk Kültürü*, Ağustos 2002, Sayı 472, s. 449.

62 Müneccimbaşı, s. 79 vd.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Baybars'ın kendisine Kayseri'den göndermiş olduğu sancakları açtı ise de halk ona inanmadı[63].

Diğer taraftan bu karışıklıklar sırasında Türkmen kabileleri arasında dolaşarak kendisini Sultan II. İzzeddin Keykâvus'un oğlu olarak tanıtan Cimri adında biri ortaya çıktı. Etrafındaki kalabalık gittikçe artmaya başlayınca, Selçuklu emirleri, Konya'daki karışıklığı gidermek için harekete geçtiler, fakat aksine karışıklık günden güne artarak devam etti. Karamanoğlu Mehmed Bey de Cimri'ye inanarak[64], ona biât etti. Türkmenler onun etrafında toplanarak Konya'ya hareket edip, Filobâd düzlüğüne indiler ve oradan saltanat nâibi Emîneddin Mikael'e elçi göndererek Cimri'yi sultan olarak tanımalarını istediler. Nâib ise onların öldürülmeleri konusunda emir (misâl) verdi.

Karamanoğulları Nâib Emîneddin'in kendilerine boyun eğmeyeceğini görünce şehre saldırdılar. Şehirdekiler asiler karşısında mukavemet edemedi. Türkmenler hendeğin kıyısına gelince, Atpazarı ve Çaşngîr kapılarını ateşe verdiler. Bir saat gibi kısa bir zamanda şehir yanıp kül oldu. Karamanoğulları 7 Zilhicce 675 (2 Mayıs 1277) Perşembe günü Konya'ya girdiler. Ertesi gün Cimri'yi şehre getirdiler ve devlethânede sultanlık makamına oturttular. Tekrar yağma ve talana başladılar. Karamanoğlu Mehmed Bey de vezir oldu[65].

Bu arada Mehmed Bey, Cimri'nin sultanlığını meşrulaştırmak amacıyla onu sözde amcası IV. Kılıçarslan'ın kızıyla evlendirme teşebbüsünde bulunduysa da bu gerçekleşmedi[66]. Daha sonra Mehmed Bey ve Cimri, kendilerine karşı harekete geçen Vezir Fahreddin Ali (Sahip Ata)'nin oğulları olan Nusreteddin

63 *Baypars Tarihi*, II, s. 90; "Anadolu'da Moğollar", s. 51.

64 *Baypars Tarihi*'nde başka bir rivayet naklediliyor (II, s. 90). Halk kaleyi teslim etmemiş olduğundan Karamanlılar şöyle bir hile yoluna saptı: Karamanlılardan bir adam, tayin etmiş oldukları bir gencin yolda ayağına kapanarak öpmeye başlayacak ve bu genç "Sen beni nerden tanıyorsun" dediği vakit: "Nasıl bilmeyeyim, sen İzzeddin Keykâvus'un oğlu Alâaddin Keykubâd değil misin? Benim seni omuzumda taşıdığımı unuttun mu?" diyecek ve bu senaryo da halkın kalabalık bulunduğu bir yerde oynanacak. Halk bu gencin etrafında toplandığı zaman, Türkmenler kendisini Karamanoğlu Mehmet Bey'e götürecekler. Bu hile tam olarak tatbik edilmiş ve Mehmet Bey, 14 Zilhicce günü bunun başı üzerine sancak çekmiştir.

65 İbn-i Bibî, II, s. 204–206, 209. Hemen bir divân kuruldu ve bu divânda *"Bu günden sonra hiç kimse divânda, dergâhta, bargâhda, mecliste ve meydanda Türkçeden başka dil konuşmayacak"* şeklinde bir karar aldılar; Aksarayî (s. 96)'ye göre Cimri kendisini Sultan Gıyâseddin Keyhüsrev'in oğlu olarak gösteriyor; *Baypars Tarihi*'nde (II, s. 90) Karamanoğlu Mehmet Bey'in Konya'ya girişi 9 Zilhicce 675 Perşembe günü olarak veriliyor. Hicrî tarihleri Milâdîye çevirme kılavuzuna baktığımızda Perşembe günü 9 Zihicce'ye rastladığından 9 Zilhicce tarihinin doğru olması gerekir. Bkz F. Reşit Unat, *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Ankara 1994.

66 İbn-i Bibî, II, s. 210. Kızın annesi Gazayla Hatun, kızının çeyizini hazırlamak üzere dört ay izin istemiş, onlarda bunu kabul etmişlerdi. Fakat bu süre henüz dolmadan Mehmed Bey ve Cimri öldürülmüşlerdir.

Hasan ve Tâceddin Hüseyin ile Akşehir'in bir köyü olan Kozağacı mevkiinde yaptıkları savaşı kazanıp, bu ikisini de öldürdüler (26 Mayıs 1277)[67] ve hâkimiyet sahalarını Ankara'dan Ege sahillerine kadar genişletmiş oldular. Buna mukabil, işin peşini bırakmayan Moğol şehzadesi Kongurtay, İlhanlı veziri Cüveynî, Göhürge Noyan, III. Gıyâseddin Keyhüsrev ve Vezir Fahreddin Ali komutasındaki Selçuklu-Moğol müsterek ordusu, Karaman'da Türkmenleri bozguna uğratıp Konya'ya yönelince Mehmed Bey ile Cimri şehirden çıkıp kaçtılar. Cimri'den ayrılan Mehmed Bey, Mut tarafında yakalanarak öldürüldü[68]. Selçuklu-Moğol ordusu harekâtını sürdürerek, Cimri'nin izini takibe koyuldu ve onu Sakarya Irmağı taraflarında yakaladılar. Cimri sultanın huzuruna getirilip öldürüldü (17 Muharrem 676/21 Haziran 1277)[69].

Moğol tahakkümünün zirveye ulaştığı bu dönemde Karaman Türkmenlerinin yaptığı bu çıkış hareketi, Şelçuklu Hanedanı adına Cimri'yi kullanmak suretiyle bir bağımsızlık denemesi niteliğini taşıyordu. Cimri'yi vasıta olarak kullanmaları, Türkmenlerin henüz Selçuklu Hanedanı'na bağlı olduklarını ve Moğollara karşı Selçuklu adına mukavemete kalkıştıklarını gösteriyor. Ancak, Moğolların gittikçe artan askerî, siyasi, mali baskıları ve devlet yönetiminde Selçuklu sultanlarının otoritesini iyice zayıflatmaları sonucunda Anadolu'nun bozulan ve parçalanan sosyal yapısı Türkmenlerin millî ve kültürel varlıklarını korumak için direnmelerine yol açmıştır.

Kukla Sultanlar ve Ülkenin Taksimi

Pervâne'nin ve Cimri'nin ölümünden sonra Şehzade Kongurtay, İlhanlı şehzadelerinin askerlerinin sayısını artırma yoluna gitti[70]. Bu şehzadeler Selçuklu idaresine fiilen hâkim oldular. Sahip Ata İlhanlıların Anadolu nâibi olarak görevine devam ettirildi. Babasının yerine mali vezir (sâhib divân) tayin edilen Mucîreddin Muhammed b. El-Mutez, 679 (1280–1281) yılında Abaka Han'dan hil'at, yarlığ ve Payza alarak Anadolu'ya geldi ve Moğollar adına eyaletlerin mali yönetimi ile Anadolu vergilerini toplama işlerini eline aldı[71]. Moğolların siyasi, idari ve mali baskıları giderek artarken, aynı tarihte II. İzzeddin Keykâvus'un

67 İbn-i Bibî, II, s. 211; Karş. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 565; "Anadolu'da Moğollar", s. 53; *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 485.

68 İbn-i Bibî, II, s. 215 vd.

69 İbn-i Bibî, II, s. 237. Müellif, Cimri'nin başının sultan huzurunda kesildikten sonra derisinin yüzülüp, halka teşhir edildiğini eklemektedir. Keza Aksarâyî (s. 103) de Cimri'nin derisine saman doldurulduğunu kendisinin de canlı canlı bir merkebin üzerine bindirilerek dolaştırıldığını kaydeder.

70 Aksarayî (s. 82), Moğol şehzâdeleri Kongurtay, Tuku ve Tadavun'un Anadolu'da sayısız askere sahip olduklarını belirtiyor.

71 Aksarayî, s. 105.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Kırım'da bulunan oğlu Gıyâseddin Mesud, babasının ölümü üzerine Türkmenlerin desteğiyle Sinop ve Samsun üzerinden Erzincan'a gitti. Kastamonu uç Türkmenlerinin beyi olan Yavlak Arslan onu alıp, önce Samagar Noyan'ın sonra da Abaka Han'ın yanına götürdü. Abaka Anadolu'nun bir kısmını ona verdi ve bir müddet yanında tuttu[72].

İlhanlı ve Selçuklu idarelerinde seri değişmeler oldu. 20 Zilhicce 680 (3 Nisan 1282)'de ölen Abaka Han'ın yerine geçen Teküdar (1282–1284), Cemâziyelevvel 681 (Ağustos-Eylül 1282)'de Mısır hükümdarı Kalavun (1280–1290)'a mektup yazarak Müslüman oldu[73]. Teküdar, tahta çıktıktan sonra Anadolu'yu Gıyaseddin Mesud ile III. Gıyaseddin Keyhüsrev arasında paylaştırdı[74].

Müslüman olduktan sonra Ahmed adını alan Teküdar'ın Müslümanlığı kabul etmesinin siyasi bir manevra olduğu, bununla Mısır'ın Müslümanlar üzerindeki nüfuzuna ortak olmak, Orta Doğu ve Anadolu'da Müslümanlarla uzlaşma amacını taşıdığı açıktır. Fakat Moğolların Anadolu'da aldığı vergilerde bir değişme olmadı. Bu arada henüz Müslüman olmayan Moğolların büyük bir kısmı ona karşı nefret duymaya başladı ve Teküdar'ın umduğu huzur ve sükûn bir türlü sağlanamadı.

Anadolu'da Şehzade Kongurtay isyan ederken, İlhanlı devlet büyükleri Teküdar'ı tahttan indirerek Argun Han'ı tahta çıkardılar (1284–1291)[75]. Argun Han, III. Gıyâseddin Keyhüsrev'i, Ahmed Teküdar ile işbirliği yaptığı gerekçesiyle tahtından indirip, Erzincan'a sürgün etti ve görevlendirdiği adamlar vasıtasıyla da öldürttü[76]. Buna mukabil Argun Han, Anadolu iktidarını, karısının isteği üzerine III. Keyhüsrev'in iki çocuğu ile Gıyâseddin Mesud arasında taksim etti (17 Ramazan 683/18 Aralık 1284) ve bu şehzadeler 8 Rebiülevvel 684 Salı günü (14 Mayıs 1285) Konya'da tahta oturtuldular[77]. İlhan'ın yirmi bin askerle Anadolu'ya gelen Hulacu ve Geyhatu, bu taksimi uygulattılar[78]. Bu çocuklar sayesinde tahtı ele

72 Aksarayî, s. 105; İbn-i Bibî, II, s. 243–249. Karş. Deguignes, *Hunların Tarih-i Umûmîsi*, IV, terc. Hüseyin Câhid, İstanbul 1923, s. 137.

73 Ebülferec-İbnülibri, s. 56; Reşidüddin Fazlullah, *Târih-i Mübârek-i Gazanî*, neşr. K. Jahn, Gravenhage 1957, s. 59; Aksarayî, s. 106.

74 Aksarayî, s. 108; Müneccimbaşı, s. 83.

75 Tafsilât için Bkz Reşidüddin, s. 50- 60, Mirhond, s. 923; Teküdar kardeşi olan Kongurtay'ı öldürtmüş, daha sonra Argun Han tahta geçince de Kongurtay'ın oğulları Teküdar'ı öldürmüşlerdir. Abû'l-Farac, II, s. 616.

76 Abû'l-Farac, II, s. 617; F. N. Uzluk, s. 44; Müneccimbaşı, s. 83; Mirhond, II, s. 702; Karş. Berthold Spüler, *İran Moğolları*, çev. C. Köprülü, Ankara 1987, s. 95; Daha Bkz Ergin Ayan, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 1999, Sayı 13, s. 282.

77 F. N. Uzluk, s. 44.

78 Müneccimbaşı, s. 84; Aksarayî, s. 114 vd.

geçirmiş Hatun, Konya'da durumunu emniyete almak için Karamanlı ve Eşrefoğlu Türkmenleriyle anlaşma yolunu tuttu. Bu maksatla Hatun, Eşrefoğlu Süleyman Bey'e nâiblik, Karamanoğlu Güneri Bey'e de beylerbeyliği makamlarını verdi. Türkmenlerden destek alan Hatun'a karşı, Moğollardan destek alan Vezir Sahip Ata, Hatun'a karşı muhalefete başladı. Neticede Sultan Gıyaseddin Mesud'un annesi Argun Han'ın yanına giderek, çocuk sultanların öldürülmesi hususunda ondan ferman aldı ve bu emir yerine getirildi (1286)[79].

Mesud'un tek başına saltanatı sırasında Karaman Türkleri sakin durmak ve sultanla iyi geçinmek yolunu tuttularsa da Germiyan Türkmenleri ayaklanarak Gorgorum (Beyşehir) bölgesine akınlar yaparak, yağmaladılar. Buna karşılık Sultan Mesud 1286 ve 1287 yıllarında Germiyanlılar üzerine iki sefer düzenledi ve onlarla bazan başarılı, bazan da başarısız savaşlar yaptı. Selçukluların Moğollarla beraber Germiyanlılara karşı harekete geçtiği için Karamanlılar Ermenilere dönerek, Tarsus bölgesini işgal ettiler. Ermeni kralı bu durumu Argun İlhan'a şikâyette bulununca, Geyhatu, Sahip Ata ve Mesud Karamanlılara karşı harekete geçtiler. Karamanoğulları sarp yerlere saklandıklarından ele geçirilemediler. Mesud ise Lârende'yi tahrip etti (9 Zilhicce 686/15 Ocak 1288). Sultanla baş edemeyeceklerini anlayan Karaman ve Eşrefoğulları, sonunda itaat etmek zorunda kaldılar[80].

5 Şevval veya 25 Şevval 687 (22 Kasım 688)'de Sahip Ata öldü ve onun yerine Argun tarafından vezir olarak Fahreddin Kazvinî Anadolu'ya gönderildi[81]. Kazvinî de Anadolu'yu soymaya ve zulme devam etti. Vergi uğrunda yaptığı bütün zulümlere rağmen iki yıl sonra İlhan'ın fermanıyla öldürüldü[82]. Ancak, Argun Han'ın 22 Muharrem 690 (25 Ocak 1291)'da ölümüyle Anadolu'daki Moğol askerî gücüne dayanan ve 8 yıla yakın genel valilik yapmış olan Geyhatu (1291–1295)'nun Temmuz 1291'de tahta geçmesiyle[83] İlhanlılar arasında başlayan iç mücadeleler, Türkiye Selçuklularını da etkiledi. Bu münasebetle Karamanlılar harekete geçerek Konya ve çevresinde saldırılarını genişlettiler. Bunun üzerine Geyhatu Anadolu'ya gelerek, Konya, Beyşehir, Denizli bölgelerindeki Karmanoğlu, Eşrefoğlu ve Menteşe beylikleri üzerinde acımasız bir kıyım uygulayarak duruma hâkim oldu[84]. Fakat Geyhatu'nun batı bölgesinde bulunduğu sıralarda, Sultan Gıyâseddin Mesud'un kardeşi Rükneddin Kılıçarslan Kastamonu Türkmenlerinin başına geçerek ayaklandı. Geyhatu'nun kardeşinin

79 F. N. Uzluk, s. 45–47. ; Karş. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 589.

80 F. N. Uzluk, s. 47–49.

81 F. N. Uzluk, s. 49; Aksarayî, s. 118–121.

82 F. N. Uzluk, s. 53 vd. ; Müneccimbaşı, s. 85; Karş. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 594.

83 Aksarayî, s. 135; F. N. Uzluk (s. 58) da Argun'un ölümü 3 Rebiülevvel 690 (6 Mart 1291).

84 F. N. Uzluk, s. 59–63.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

üzerine gönderdiği Sultan Mesud, bir ara esir düşmekle birlikte, Kastamonu ormanlarında cereyan eden mücadele, Kılıçarslan'ın ölümüyle sonuçlandı[85].

Gün geçtikçe artan isyanlar karşısında, askerî otoriteyi elde tutabilmek amacıyla İlhanlılar'ın daha fazla ordular göndermek zorunda kaldıkları Anadolu'da, Selçuklu ordusunun yerini Moğol ordusu almaya başlamış, mücadele Türkmen-Moğol mücadelesi şekline dönüşmüştür.

Geyhatu, 1292 yılında İran'a döndü. Onun dönüşü üzerine yeniden Karamanoğullan ile Eşrefoğullan harekete geçtiler. Çok geçmeden İlhanlı Devleti'nde peş peşe taht değişiklikleri oldu. Geyhatu'nun öldürülmesi üzerine yerine Baydu Han, bir yıl sonra onun yerine Gazan Han (1295–1304) Tebriz'de İlhanlı tahtına geçti. Gazan Han, Sultan Mesud'u tahttan uzaklaştırarak Hemedan'a sürdü[86]. İlhanlı tarihinde Gazan Han'ın Müslüman olması bir dönüm noktası teşkil eder. Bu devreye kadar Karakurum'daki Büyük Moğol Hanlığı'na bağlı olan İlhanlılar, Kubilay Kaan (1259–1294)'ın 693 (1294)'deki ölümüyle[87] ve Gazan Han'ın İslam'a girişiyle birlikte bu hegomonyadan uzaklaşmağa başladılar.

Moğolların Damadı Zorba Sultan

Gazan Han, 696 (1297) tarihinde Mesud'un yerine kardeşi Feramûrz'un oğlu III. Alâaddin Keykubad'ı Selçuklu Sultanlığı'na ve Şemseddin Ahmed Lakuşî'yi de vezirliğine tayin etti[88].

Gazan Han israfların önünü almak için memurların devlet kasasından gayrikanunî olarak türlü şekillerde para almalarını reddetti. Ancak Gazan Han'ın bütün mali reformlarına rağmen Moğol yöneticileri tarafından Anadolu'nun soyulması, zenginlerin mallarını almak için onlara işkence yapılması ve türlü zulümler, isyana zemin hazırlamıştır. Bu dönemde Selçukluların dağılma sürecine girmesiyle uç Türkmenleri kendi başlarının çaresine bakmak amacıyla bağımsızlık çabaları içerisine girmişlerdir.

Bu ortam ve şartlarda Anadolu Moğol Emirü'lümerâsı Sülemiş 1298'de Gazan Han'a karşı ayaklandı. Baycu Noyan'ın torunu olan Sülemiş uç Türkmenlerini de isyana davet ettiği gibi Taştimur ve Akbal gibi Moğol

85 Aksarayî, 137–143; F. N. Uzluk, s. 67; Müneccimbaşı, s. 87.

86 Aksarayî, s. 147–149; Müneccimbaşı, s. 88 vd; F. N. Uzluk, s. 66; Bu olayların tafsili, için Bkz Abû'l-Farac, II, s. 645–657.

87 *Câmi' ü't-tevârîh*, IV, neşr. M. Ruşen-M. Musevî, s. 931; Mirhond, II, s. 683.

88 Aksarayî, s. 189; Müneccimbaşı, s. 89; F. N. Uzluk s. 67.

kumandanlarını kendi tarafına çekmeyi başardı[89]. Gazan Han, Orta Anadolu bölgesine hâkim olan Sülemiş'in üzerine Emir Çoban, Kutluğşah, Mulay ve Sutay gibi ünlü kumandanlarını gönderdi. İki taraf arasında 24 Receb 698 (27 Nisan 1299)'de Erzincan Akşehri'nde yapılan savaş sonunda mağlup olan Sülemiş, Şam tarafına gidip Memlûklara sığındıysa da Moğol emirleri onu bulup getirdiler. 28 Eylül 1299'da Sülemiş Tebriz meydanında öldürülerek cesedi ateşe atıldı[90]. Sülemiş isyanındaki tutumundan ve kendisine itaat arz etmesinden memnun kalan Gazan Han, huzuruna geldiği zaman III. Alâaddin Keykubâd'ı Şehzade Hülacu'nun kızıyla evlendirerek tekrar Anadolu'ya gönderdi. III. Alâaddin Keykubâd, ondan cesaret alarak ve çevresindeki devlet adamlarının da teşvikiyle İlhanlıların mali soygunlarına katıldı. Aksarayî'ye göre Sivas'a gelen sultan ve maiyeti, Ramazan'da meydanlarda at koşturup, cevgân oynamışlar, taşkınlıkları halkın canına, malına ve ırzına kadar uzanmıştı. Halk, Anadolu'daki Moğol askerî birliklerinin komutanı Abışka' ya onu şikâyet etti. Abışka, onu yakalatarak Gazan Han'a gönderdi. Orada yargılanan III. Alâaddin Keykubâd, ölüme mahkûm edildiyse de karısı Hülacu'nun kızı sayesinde affedildi. Tahtından azledilerek 1301 tarihinde İsfahan'a gönderildi. Onun ölünceye kadar orada yaşadığı rivayet edilir[91].

Hanedanın Sonu

Aksarayî'ye göre o sırada Hemedan'da bulunan IL Mesud, 702 (1302) yılında ikinci kez Türkiye Selçuklu Sultanlığı'na tayin edilerek Konya'ya gönderilip tahta çıkarıldı. Dolayısıyla Aksarayî ile yazdıklarının çoğunu İbn-i Bibî'den ve Aksarayî'den aldığını söyleyen Müneccimbaşı Türkiye Selçuklu sultanlarının isimlerini Mesud'un 704 (1305)'teki ölümüne kadar götürürler[92]. Fakat Kazvinî ve Mirhond gibi müellifler, III. Alâaddin'in tahttan indirilmesi ile birlikte Selçuklu Devleti'nin tamamen sona erdiği görüşündedirler. Keza Anonim Selçuknâme de Mesud'un ikinci saltanatından bahsetmez. Müneccimbaşı, Türkçe yazılmış olan bir Selçuknâme'de gördüğünü söylediği bir bilgiyi şu şekilde nakletmektedir: "Emir Çoban oğlu Timurtaş, Ebû Sâid Bahadır Han'ın buyruğu ile 718 (1317–1318)'de Anadolu'ya gelerek Selçuklu Hanedanı ile ilişiği olanların hepsini, bir çocuk dahi bırakmayarak yok etti. Bunlardan bazıları dağlara kaçmışlar ve Karamanoğullarına sığınmışlardı. Karamanoğulları ileride işlerine yarar diye aralarında dünürlük yapmışlarsa da, sonradan kalleşlik ederek

89 *Câmi' ü't-tevârîh*, IV, neşr. M. Ruşen-M. Musevî, s. 1287; Aksarayî, s. 198; Karş. Spüler, s. 325.

90 *Câmi' ü't-tevârîh*, IV, aynı yer; Aksarayî, s. 218 vd; Müneccimbaşı, s. 90 vd. ; Karş. "Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti'nin Sonu", s. 452 vd.

91 Müneccimbaşı, s. 91; Aksarayî, 225–236; Kazvinî, *Tarih-i Güzîde*, İng. Terc. E. G. Brown, London 1913, s. 110; Mirhond, II, s. 702.

92 Aksarayî, s. 238; Müneciimbaşı (s. 93)'nda Mesud'un ikinci defa tahta çıkışı 700 (1301) tarihindedir.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

köklerini kazımışlardır"[93]. Müellifin verdiği bu bilgiye dayanarak, Selçuklu Hanedanı'nın Anadolu'da 1318'e kadar varlığını devam ettirdiğini söylemek mümkün olmakla beraber, en azından gerçek bir saltanatın devam ettiğini söylemek doğru değildir. Aslında II. Mesud'un ölümüyle, Selçuklu Hanedanı'nın ilahî menşeli olduğuna dair hiçbir Türk'ün şüphe duymadığı kut inancı öylesine bozuldu ki, hiçbir Selçuklu şehzadesi sultan olarak ilan edilmedi. Anadolu'da baş kalmadığı için kırk kadar yöresel Türkmen beyi ortaya çıktı. Diğer taraftan İlhanlıların çöküşe geçmesiyle birlikte, Anadolu'daki Moğollar, Türklerle tamamen kaynaşmaya ve kendilerini Anadolu halkından sayıp o şekilde hareket etmeye başladılar. 1335 yılı sonunda İlhan Ebû Sâid Bahadır Han'ın ölümüyle Anadolu beylikleri de bağımsız hale geldiler.

93 Müneccimbaşı, s. 94; O. Turan (*Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 644)'ın tesbitine göre Mesud'un ölümü 1308 olup, *Konya Takvimi*'nde yer alan bir kayda göre 1310 yılında V. Kılıçarslan b. III. Gıyâseddin Keyhüsrev Selçuklu tahtına çıkmıştır.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Kaynaklar

- Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, çev. Ö. Rıza Doğrul, Ankara 1987.
- Ahmet Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, I, Ankara 1953.
- Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, çev. H. D. Andreasyan, İstanbul 1954.
- Ayan, E., "Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti'nin Sonu", *Türk Kültürü*, Ağustos 2002, Sayı 472, s. 44-465). .
- Ayan, E., "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 1999, Sayı 13, s. 277-286.
- Ayan, E., "Trabzon Dukalığı: Gabras Ailesi", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, I, Trabzon 2007, s. 55-66.
- Ayan, E., "Türkiye Selçuklularında Köle Emirler (II): Şemseddin Yavtaş", *Omeljan Pritsak Armağanı*, Sakarya 2007, s. 471-482.
- Aydın, S., *Doğu Batı Arası Gökkuşağı Selçuklu Sikkeleri*, İstanbul 1994.
- Cüveynî, *Târih-i Cihangüşâ*, I, neşr. Mirzâ Muhammed İbn 'Abdüvahhâb-i Kazvinî, Tahran 1367 hş.
- Deguignes, *Hunların Tarih-i Umûmîsi*, IV, terc. Hüseyin Câhid, İstanbul 1923.
- Ebülferec-İbnülibri, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, çev. Ş. Yaltkaya, İstanbul 1941.
- Efe, A., *Celaleddin Karatay Hayatı ve Eserleri*, Karatay Belediyesi Yayını, 1977.
- *Ioannes Kinnamos'un Hİstoria'sı (1118–1176)*, çev. I. Demirkent, Ankara 2001.
- İbn-i Bibî, *el-Evâmirü'l-Alâiye fi'l-Umûri'l-Alâiye*, I-II, haz. Mürsel Öztürk, Ankara 1996.
- Kaya, A, *Anadolu Selçuklu-Bizans İlişkileri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi 1998.
- Kaymaz, N., "Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitatında İdare Mekanizmamsının Rolü I", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/2-3, Ankara 1964, s. 91-154.
- Kaymaz, N., *Pervâne Muînü'd-dîn Süleyman*, Ankara 1970.
- Kazvinî, *Tarih-i Güzîde*, İng. Terc. E. G. Brown, London 1913.
- Konukçu, E., "Baycu Noyan'ın Erzurum Kuşatması", *Omeljan Pritsak Armağanı*, Sakarya 2007, s. 483-504.
- Köprülü, F., "Türk ve Moğol Sülalelerinde Hanedan Azasının İdamında Kan Dökme Memnuîyeti", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I, 1941-1942, s. 1-9.

- Mirhond, *Ravzâtu's-Safâ*, II, neşr. Abbâs Zeryâb, Tahran 1358 hş.,
- Müneccimbaşı, *Anadolu Selçukîleri*, terc. H. F. Turgal, İstanbul 1935.
- Ocak, A. Y, *Babailer İsyanı*, İstanbul 1996.
- Ocak, A. Y, *Türk İslam İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültürü*, Ankara 1990.
- Plano Karpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme*, çev. Ergin Ayan, Trabzon 2001. .
- Reşîdüddin Fazlullah, *Câmi' ü't-tevârîh*, neşr. Muhammed Rûşen-Mustafa Mûsevî, Tahran 1373 hş.
- Reşidüddin Fazlullah, *Târih-i Mübârek-i Gazanî*, neşr. K. Jahn, Gravenhage 1957.
- Rice, T. T., *The Seljuks In Asia Minor*, London 1961.
- Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahât*, çev. Ergin Ayan, İstanbul 2001.
- Sevim, A., Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara 1995.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zamân*, VII/2, Haydarabad-Dekkan 1951.
- Spüler, B., *İran Moğolları*, çev. C. Köprülü, Ankara 1987.
- Sümer, F., "Ağaçeriler", *Belleten*, III, 1962, s. 521-528.
- Sümer, F., "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Sayı I, Ankara 1969, s. 1-147.
- Turan, O., "Keykâvus II. ", *İA*, VI, s. 642-645.
- Turan, O., "Keykubâd I. ", *İA*, VI, s. 646-659.
- Turan, O., "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III, Celâleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belleten*, XII/45, 1948, s. 17-171.
- Turan, O., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2001.
- Unat, F. R., *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Ankara 1994. .
- Uzluk, F. N., *Anadolu Selçukluları Tarihi III*, Ankara 1952.
- Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988.
- Yaltkaya, Ş., *Baypars Tarihi*, II, Ankara 2000.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

HİNDİSTAN'DAKİ TÜRK DEVLETLERİNİN KURULUŞ VE YIKILIŞLARI

Enver KONUKÇU*

Hindistan, batı kaynaklarının *India*'sıdır, Hindistan coğrafi olarak Asya'nın güneyindeki üç büyük yarımada arasında ve Alt-Kıtayı, yani *Sub-Continent*'i temsil etmektedir. Iran, Afganistan, Himalayalar ve Assam ile çevrili olup yarımadanın her iki yanı Hind Okyanusu diye isimlendirilmiştir. Eski kaynaklarda ise bu büyük denizin adı *Bahr-ı Umman*'dır. Ülke güneyde Seylan Adası ile son bulmaktadır. Ters çevrilmiş bir üçgen karakteri taşımaktadır. Hemen her türlü iklim yaşanmaktadır.[1] Arabistan, Hind-i Çini ve Çin gibi özel bir kültür ve medeniyete sahiptir. Tarihi, masallara ve destanlara, zaman ilerledikçe de yazılı kaynaklara dayanmaktadır. Hemen ilk söylenebilecek tarihî yapılanma şehir devletleri olmaktadır. Greklerin polis, yani kent idari şekli burada da göze çarpmaktadır. Devletin-şehrin baş idarecisi Raca'dır.[2] Birkaç şehri elinde bulunduran kimse ise Maharaca/büyük raca adını taşımaktadır.[3] Kendisi ile birlikte tahtı temsil eden bayan ise Rana/rani'dir.[4] Bunların güvenliğini sağlayan askerler ise genelde yabancı ve ücretli kimselerdi. Rajput[5] adı verilen bu askerler, savaş zamanlarında komşu racalara karşı başarılı[6], ancak dışarıdan gelen barbar anlamına eşit bir sıfat olan *mlecchal*ara[7] karşı da bir o kadar zayıf idiler.

---

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

1 S. Maqbul Ahmad, "Hindistan", *DİA*, XVIII, s. 73-75; S. Erinç, "Hindistan", XVIII, s. 69-73.

2 Cüzcanî, *Tabakat-ı Nâsıri*, I, yay: Abdül Hayy-ı Habibi, Kabil 1342, s. 399-400 "Ray: "رای", Dehli kurucularından Pithora da Rai/Ray unvanını benimsemişti. *a. g. e*, s. 325.

3 Hindistan'da şimdi bile bu unvanı koruyan idareciler vardır. Hunalar zamanının bazı kayıtlarında "Maharaca-Putra" önemli unvandı.

4 Kadın idareci, daima Raca eşi olarak görülmektedir. Zaman zaman bu unvanlı kimselerle evlenmeler olmuştur. Hızır Han'ın evlendiği hanım Guceratlı Ray Karan'ın kızı "Rani" diye tanınmıştı.

5 Racput, 56 klan'ın 36. sı idi. Bkz: U. Thakur, *The Hunas in India*, s. 56, 74, 187, 204, 236-245.

6 Racput'ların oturdukları ülkeye Rajputana deniliyordu. Bölgedeki yerleşiklerin milliyetinin Gujar, Hazar veya yabancı olduğuna dair görüşler vardır. U. Thakur, *a. g. e*, s. 242.

7 U. Thakur, *The Hunas in India*, Vananasi, 1967 s. 66-69, E. Konukçu, "Hindistan'da Devlet Kuran Altaylı Kabilelerden Hunalar", *XVI. Milletlerarası Altaistik Kongresi Bildirileri*, Ankara 1979, s. 215-219.

Hindistan'da tarih, kültür ve medeniyet iki büyük akarsu boyunca meydana gelmiştir: İndus ve Ganj. Bu iki ana kol da üst ve aşağı bölgelerde, denize ulaştıkları yerlerde, dünyanın birçok yerindeki gibi büyük deltalar oluşturmuştur. Indus'un kaynakları karlı zirveleri ile tanınan yüksek dağlardır. Süleyman ve Himalayalardan başlayan vadilerde kaynaklanan akarsular aşağılarda Hindistan'a, Afganistan'ın bağlantısını sağlayan geçitlerin hemen güney-doğusunda Pencab'ı meydana getirir. Beş büyük koldan oluşan *Pencab*, Farsça isimlendirme olup "beş nehir, su" anlamındadır. Böylece güney-batı, güney yönünde akışını sürdüren nehrin suları oldukça boldur. Tam orta kısımlarda başlayan, Pencab'ın güneyini ve birleşik kısmını meydana getiren ana kola ise yerliler *Sind/Sindhu* demektedirler. Bu nehir, Hind Okyanusu'na dökülmeden önce de büyükçe bir delta oluşturur.[8]

Ganga ise Hindce isimdir. Coğrafya literatürüne *Ganj* diye geçmiştir. Himalayalardan başlayan uzun yolculuk, Kuzey Hindistan-Bangla ve Calcutta yakınlarında, Dakka/Daka'nın güneyinde, oldukça geniş alanı içine alan delta ile Hind Okyanusu'nun Bengâle Körfezi'nde son bulur. Ganga'nın Dehli yakınlarındaki iki nehir arası *Miyân-dü-Âb* adını taşımaktadır. Kara'dan sonra Bangla'ya girer. Bangladeş'te Brahma-putra Nehri ile birleşerek engin bir derya oluşturur.

Kaynaklara, konu teşkil eden siyasi kuruluşlar daha çok Pencab, Ganj ve Bengâle'dedir. Tarihî açıdan yapı itibarı ile Hindular ve yabancı hâkimler, ülke tarihinin seyrini sağlamıştır.

Kuzey Hindistan'da kurulan devletler, Racalar ve Sultanlar tarafından uzun süre idare edildi. Hindular için Guptalar örnek verilebilir.[9] Bunların tarihî başkentleri, XVIII. yüzyıla kadar istisnasız model olan Delhi'dir. İlk devirden başlayarak 1526'daki Babürlülere kadar merkez rolünü oynayan kent, Ganj'ın Yamuna/Jamuna batısındaki Delhi, Dili, Köhne Dehli, Türk Sultanlıkları zamanında yedi değişim ile son durumuna kavuşmuştur. Dili, ilk devir Müslüman kaynaklarında "h" ilâvesi ile Dehli'ye dönüşmüştür. XVIII. yüzyılda, İngiliz yönetiminin başlaması ile söyleyişe uygun olarak "h:l" değişmesi ile Delhi ismi ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyıldan sonra da "Yedi Kentli" Yeni Delhi artık kabuk değiştirmiş, Türklerin köhne olarak devraldığı şehir, bu asırda da aynı sonuçtan kurtulamamış, tekrar örenleşmeye bırakılmıştır. Kuzeyde Babürlülerin Dehli'sine, İngiliz hâkimiyeti ile de New Delhi/Yeni Delhi eklenmiştir.[10] Diğer başkentler ise Pencap'daki Lahor, Dehli yakınlarındaki Agra, Fetihpur Sikri ve Evrengâbâd'dır.

8 S. Maqbul Ahmad, *a. g. m*, s. 73-75.
9 R. K. Mookherji, *The Gupta Empire*, Bombay 1952.
10 H. C. Fanshave, "Dehli", İA, III, s. 509 v. d, İbn Batuta, *Seyahatnâme*, çev: A. Sait Aykut, İstanbul 2004, s. 612-618.

Kuzeydeki Türk Sultanlıklarına bağlı, sonraları bağımız devletlerin başkentleri de Ahmedabad, Mandu, Dhar, Multan, Uçç, Bengâle'de ise Lakhnauti'dir.[11]

KUZEYDEKİ DEVLETLER:

Hind kaynaklarındaki ilk yabancılar Makedonyalılardır. İskender, İndus boylarına kadar gelmiş ve barış yaparak geri dönmüştür. Onun Hindistan dışındaki, Belh merkezli Baktria Helenleri, Tarn'ın deyimi ile Forgotten Kingdom/ Unutulmuş Krallık'tır.[12] Perslerin hâkimiyeti ise Makedonyalılardan öncedir. Firdevsi'ye destan yazımında konu teşkil eden destanî şahlar, kahramanların Hindistan ile ilgileri de Şahname'nin zevkle okunan bölümlerini oluşturmuştur.

Asya'dan, Mâverâünnehr'den, Ceyhun'u geçerek, Baktria Krallığı'na son verenler de Kuşanlar[13] ve Sveta Huna adı ile tanınan Akhunlardır[14], Afganistan ve Hindistan'ın kuzeyinde yaşayan ilk Hun devleti dolayısıyla Huna-Mandala adının yerleşmesini sağlayan bu Türklerin en meşhur hükümdarları Toramana ve Mihiragûla idi.[15] Hindûların ve büyük racaların boyun eğdiği Akhunlar, Asya-Avrupa ticaretinin geçtiği hemen bütün yollara hâkimdi. Göktürk-Sâsâni işbirliği sonunda yıkılan Akhunların enkazı üzerinde, gerçi Sâsâni-Göktürk hâkimiyeti vardır, ama el-Harezmî'nin de işaret ettiği, bu arada İslam kaynaklarının da belirttiği Türk kabileleri, Afganistan-Hind Geçidleri yakınlarında, Akhunların/Eftalitlerin kalıntıları olarak göze çarpmakta idi. Bunların başında gelen ve Gazneliler zamanında da rol oynayacak olan Oğuznâme'de de zikredilen *Kalaç*, yani Halaçlar gelmekteydi.[16] Kalaçlar ve diğer Türk gruplarının meydana getirdiği Türkşahilerden[17] sonra yönetim kısa süreli, Gaznelilerin gelişine kadar Hindûşahilerin merkezi, el-Birûni'nin de bahsettiği Ohind/Vayhand kültür ve medeniyet merkezi idi[18]. Gaznelilerden Afgan geçitlerini aşarak kuzeybatı topraklarına giren Türk lideri, Türkistan kökenli ve Sâsânilerin de memlûklarını teşkil eden Türklere dayanan Sebük Tiğin idi. O ve oğlu Mahmud'un (998–1030) Pencab ve hatta Gucerat'a kadar uzanan on altı tarihî seferi, Utbi ile Beyhâki'nin tarihlerinin konularını teşkil etmektedir.[19] Böylece, Hindistan'da, Mleccha yerini

11 Cüzcanî, *a. g. e*, s. 423-424.
12 W. W. Tarn, *The Greeks in Bactria and India*, Cambridge 1938.
13 B. N. Puri, *India Under The Kushanas*, Bombay 1965.
14 U. Thakur, *The Hunas in India*, Vananasi, 1967 s. 3-32
15 U. Thakur, *The Hunas in India*, Vananasi, 1967 s. 86-131, 132 185.
16 El-Harezmi, *Mefâtihü'l Ulûm*, yay: Van Vloten, Leiden 1895, s. 119.
17 E. Konukçu, "Hindistan'daki Türkler", Hindistan Türk Araştırmaları I/1 (2001), s. 25.
18 E. Konukçu, "Hindûşahiler", *DİA* XVIII, s. 117-118, M. Nazım, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, Cambridge 1931, s. 194-196.
19 C. E. Bosworth, *The Ghaznavids: The Empire in Afganistan and Eastern İran*, Beirut 1973, C. E. Bosworth, *The Later Ghaznavids: Splendour and Decay*, Edinburg, 1972.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Turukka/Turuskalar: Türkler almaya başlamış ve XII. yüzyıldan sonra da Türk Sultanlıkları bunu devam ettirmiştir. Hemen hepsi memlûk kökenli olan devlet kurucularının asker kaynağı ve kendileri Seyhun ve Ceyhun ötesi Türklerdi.

A. Kutbiler (1206-1210)

Hindistan'da, Dehli merkezli kurulan ilk Türk devleti, sultanlığı Kutbilerdir.[20] Saltanat süreleri kısa olmasına rağmen, bu unvanı taşıyan, Cüzcâni tarafından da Kutb ed-Dîn unvanı, sıfatı ile tarihine kaydedilen hükümdar, sultan Aybeg'dir. Onun diğer sıfatı da "şell" olup "kırık parmak" anlamına gelmektedir. Gurlular hizmetindeki Aybek'in, Türkistan kökenli olduğu biliniyor. Cüzcâni'nin uzun uzadıya bahsettiği gençlik günlerinde Gur Sultanı Mu'izz ed-Dîn yanında geçmiştir. I. ve II. Tarain Meydan Savaşlarında yer almış, sultanın Gazne'ye dönmesi ve az sonra da hayata veda etmesi öncesi Hindistan'da âdet olduğu üzere bırakılan "naib"lik müddetince, Dehli de dâhil kuzey toprakları Gur Devleti topraklarına katılmıştır. Kutb ed- Dîn Aybek, 1206 hâdisesi nedeni ile Cüzcâni'nin tarihinde özel yer ayırdığı "Mu'izzî Melikleri"nin[21] ilki ve en önemli şahsiyetidir. Melik olarak, Gazne hâkimi Tac ed-Dîn Yıldız, Multan ve Uçc'da Nâsır ed-Dîn Kabaca, doğuda Bengâle'de, Kalaçlardan Muhammed bin Bahtiyar meseleleri ile ilgilenmek zorunda kalmıştır. Ancak, talihsiz ve beklenmeyen zamanda, yoğun devlet işleri arasında bulduğu vakitleri, çevgan ile dolduran Aybeg, atının sürçmesi sonunda yaralandı ve tabii olarak yaraların tesiri ile de hayatını kaybetti (1210). Gucerat-Bengâle, Lahor-Gvalior gibi geniş sahaları içine alan toprakların hâkimi olan Kutbîler, Ârâm Şah'ın yeteneksizliği nedeni ile birden bire idari değişikliğin kurbanı oldu. Aybek'in kudretli meliklerinden İl-Tutmuş, Türk beylerinin de ricası ile ayrıca saraya damad/küregen oluşu nedeni ile geniş taraftar kazandı ve akrabası ve kayınçısı Ârâm Şah'ı tahtından indirerek Dehli'ye sahip oldu.[22]

B. Şemsîler (1211-1360)

Unvana dayalı ikinci Dehli Sultanlığı'nı Şemsîler temsil etmektedir. Devletin kurucusu İl-Tutmış gibi Türkçe bir isme sahip olan sultanın unvanı da tahta geçer geçmez Şems ed- Dîn'dir. Cüzcâni ve onun izindeki tarihçiler de o yüzden ikinci sultanlığı "Şemsîler" diye isimlendirmişlerdir. İl-Tutmış Türkistan kökenlidir. Orada, asil bir aileye mensuptu.[23] Kabilesinin adı İl-Barı diye anılan Uluğ Borlı'dur. Aylam, han oğlu idi ve çocukluğunda dahi ayrıcalıklı bir kişiliği

20 Cüzcanî, *a. g. e*, s. 413-421, A. L Srivastava, *The Sultanate of Delhi* (711-1526 A. D) Delhi 1959, s. 92-97.
21 Cüzcanî, *a. g. e*, I, s. 415.
22 Cüzcanî, *a. g. e*, I, s. 418-421.
23 Cüzcanî, *a. g. e*, I, s. 439-440.

oluşmaya başlamıştı. Hz. Yunus'a benzer bir şekilde, ülkesinden koparıldı. Tüccarlara satıldı ve böylece yeni ufuklara doğru hayatının yönünü belirledi. Talihinin yardımı ile Gazne yolu ile Hindistan'a geldi. Aybek'in sarayına intikal ile emirü'l-ümeralığa kadar yükseldi. Kendisindeki özellikler, aynen efendisi Aybeg'de de vardı ve bu yüzden gözden hiç düşmedi. Aybeg öldüğünde Bedaun'da idi ve Dehli'den gelen haber üzerine, Türk beylerinin de ricası ile başkent üzerine yürüyerek, tahtı ele geçirdi (1211). İlk iş olarak Aybeg'den kalan Sind ve Pencab işlerini yoluna koydu. Kuzeybatıdaki Tac ed-Dîn Yıldız ve Multan ile Uçç hâkimi Nâsır ed-Dîn Kabaca işlerini hâlletti. Savaşlar sürerken, Mu'izzî Melikleri ile anlaşamayan Kalaç ileri gelenlerinin sığınma tekliflerini geri çevirmeyerek, onları ordusuna dâhil etti. İl-Tutmış, tarihin seyrinin sonucu olarak, Cengiz Han Moğollarının önünden kaçan Harezmşah Celal ed-Dîn'in geçici olarak kendi arazisinde kalmasına izin verirken, onun işbirliği teklifini de geri çevirerek, Harezm gailesinin önüne geçti (1221). Yine Cüzcâni'nin kaydına göre de Cengiz'in, Hindistan yolu ile ülkesine dönmesi isteğini geri çevirmekle, Moğollardan korkmadığını ortaya koymuştur.[24] Ülke içindeki haydutların kökünü kurutmada herkesin sevgisini kazanan İl-Tutmış, merkezî yönetimin sağlanmasında, kendisine yardımcı olacak Kırklar/Çihilgânileri[25] teşkil etmesi ile de Dehli Sultanlıklarında revaç bulacak bir destek sistemini hayata geçirdi. Bu teşkilatla içine hemen her cins ve kabileden insan, yetenekleri ve güvenilirliği çerçevesinde Kırklara katılabilmiştir. Kendisinden sonraki hanedanlar da bu modeli benimseyecekler, ama kendi isimleri ile meselâ Balabanî, Celalî, Alâ'î ve Tuğlukî diye maiyette bulunduracaklardır. İl-Tutmış, doğu meselesi ile de ilgilendi. Önceleri Aybeg'e dost ama Şemsîlere düşmanca davranan Lakhnâuti Kalaçlarına karşı sindirme harekâtını başlatmış, aşılamayacak zannedilen Bengâle bataklıkları ve ormanları onun için engel teşkil edememiştir. 1230'da Kalaç beyleri itaat altına alınmış, ani bir kararla da Bilge Melik'i saf dışı ederek, mali imkânları bolca sağlayacak, tabii ordu için filler de dâhil, mali ve diğer kaynaklar da temin edilmiştir. Hindu racalarına da göz açtırmak niyetinde olmayan İl-Tutmış, üzerlerine ordu yollayarak onları da itaat altına almıştır. Kendi düşüncesine göre önemli yerler Dehli'ye bağlanmalı, uzaktaki racalar için de itaat sözü alınarak, yıllık vergiye bağlanmaları gerçekleştirilmiştir. İl-Tutmış 30 Nisan 1236'da öldü ve Kutûb Camii yanında türbesinde toprağa verildi. Hindistan'daki çağdaş tarihçilere göre İl-Tutmış Hindistan'ın en büyük yöneticisi ve devlet adamı idi. Tam bir devlet adamı, muktedir, zeki, insana değer veren, askerinin gözdesi ailesinin de medar-ı iftiharı idi. Dış siyasetteki azimli tutumu Celâl ed- Dîn Harezmşah ve hepsinden önemlisi Hindistan kapılarına dayanmış Moğollara, yani Cengiz Han'a bile önem vermemesi, onun ne kadar güçlü ve korkusuz olduğunu göstermektedir.

24 Cüzcanî, *a. g. e*, I, s. 445-453, Srivastava, *a. g. e*, s. 98-117.
25 S. Çöhçe, *Şemsi Melikleri*, Elazığ 1986, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Şems ed-Dîn İl-Tutmış'un meydana getirmeye muvaffak olduğu Sultanlık, 1236'da ölümünden sonra, beklenmeyen bir şekilde sarsıldı. 1266'ya kadar, kendi çocukları ve eşleri devlet yönetiminde söz sahibi oldular. Büyük emeklerle oluşturduğu Çihilgâniler ise diğer Türk Beyleri gibi kaypak siyaset güderek, güçlü gibi görünen saray mensuplarının yanında gözüktüler. Rükn ed-Dîn Firûz, Râziye, Mu'izz ed- Dîn Behram (1240–1242), Alâ ed-Dîn Mes'ûd ve son sultan Mahmud babalarının yerini hiç bir şekilde dolduramadılar. Türklük sıfatlarından ayrıldılar ve isimlerinin sonlarına Farsça "Şah"ı aldılar. Devletin çöküş sebepleri çağdaş tarihçi Cüzcâni tarafından açık bir şekilde anlatılmaktadır. Ama onun yazdıklarından anlaşıldığına göre Sultanlar yeteneksiz, eğlence düşkünü ve naiblerin, uluğ hanların elinde oyuncak hâle düşmüş ve İl-Tutmış zamanında hiç görülmeyecek şekilde kadınlar saltanatı da kendisini hissettirmişti. Terken Hatun ve Melike-i Cihan isimleri her zaman ön planda kalmıştır. Sultanların kendi zevkleri nedeniyle aşırı harcamaları, hazineyi boşaltmaları, askerlere Ârız-ı Memâlik tarafından zamanında ödemelerin yapılmaması da huzursuzluk kaynağı idi. Rükn ed-Dîn Firûz (1236) bunun ilk temsilcisi olmuştur. Tarihçiler, onun için, eğlence sahibi, nezâketli, cömert, sarayı çalgıcı, müzisyen ve soytarılarla doldurması, saltanatının sonunu hazırlamıştır. Kardeşi Râziye Begüm ise Dehli'de tahtı elinde bulunduran ilk kadın Hatun idi. Nedense, tarihçinin de vurguladığı gibi İl-Tutmış ısrarla bayan olmasına aldırış etmeyerek veliaht olarak onu göstermişti. Babasına benzeyen tarafları vardı. Ancak tahtı nasıl temsil edeceği konusunda tereddütler, dinî açıdan da görünme olayı huzursuzluk yaratan ilk unsurlardı. Daha tahta geçişinin ilk senesinde, arzularının kurbanı oldu ve kardeşi için "katillerin sonu ölümdür" diyerek, ortadan kaldırması da saltanatın ilk eksilerindendir. Tarihçi Cüzcâni de o ve halefleri için iyi sözler kayd etmemektedir. Bir kısım melikler de ondan memnun değillerdi. Bu eğilimlerini daha Sultan İl Tutmış sağ iken "büyümüş, becerikli oğulları varken, bir kızın veliaht gösterilmesi münasip değildir" demişlerdi. Bu arada, Râziye'nin annesi ile işbirliği, bazı yakın adamları ile sıkı teması, diğer melikleri küstürmüştür. Bu gibi davranışlar dalgalar hâlinde Bengâle, Dekken, Sind ve Orta Hindistan'a yayıldı. Ayaklanmalar oldukça şiddetli bir şekilde bastırıldı ve devletin direği durumundaki eyalet valileri de bertaraf edilmeye başlandı. Râziye'nin sonu da Rükn ed-Dîn Firûz gibi oldu. Acımasızca öldürüldü. Ondan sonra Şemsî tahtına geçenler Mu'izz ed-Dîn Behram (1240–1242), Alâ ed-Dîn Mesud (1242–1246) ve Nâsır ed-Dîn Mahmud (1246–1266) idiler. İmad ed-Dîn Reyhan ve Uluğ Han, Han-ı Azâm, Naib-i Saltanat gibi mevkileri elinde bulunduran Balaban ise sultanları kukla duruma düşürdüler. Ancak, sonuncusu, Türk asıllı olduğu için Şems ed-Dîn ailesine karşı daha ılımlı siyaset takip etmiş, devletin muhtemel çöküşünü 1266'ya kadar geciktirmiştir. Dehli'de Şemsî Sultanlarının dış tehlikeler karşısında kaldığı da tarihçilerce ifade edilmektedir. Tabii, bunların başında, kalabalık şekilde kuzey-batı arazisinde göze çarpan Moğollar vardı. Bağdad Halifeliğinin Hülagü tarafından ortadan kaldırıldığı tarihte Moğollar da kuzeyden inerek Pencab'ı

tehdit ederek korkulu anlara sebeb oldular. Nâsır ed-Dîn Mahmud, Şemsî meliklerine ve Balaban'a güvenerek, onları tehdit etmekten de geri kalmamıştır. "Şayet Moğol atlarından birinin tek nalı Sultanlık arazisine basar ise, onun dört ayağı birden kesilecektir" sözleri, meydan okuma şeklinde anlaşıldığı için Dehli sarayında yankılanmıştır. 1264'te, Sultan Mahmud hastalandı. İki yıllık süre içinde de durumunda bir değişme görülmedi. 18 Şubat 1266'da hayata gözlerini yumdu ve böylece az sonraki saltanat darbesi ile yine Türk kökenli bir melik duruma hâkim oldu ve kendi hanedanının temellerini attı.[26]

C. Balabanlılar

Balaban, Türk geleneğine göre kuş adı olarak, önemi dolayısıyla yeni sultanın Türkistan'da iken aldığı isimdir. Şemsîlerden sonra Dehli'de ve Kuzey Hindistan'da hâkim olmuştur. Devletin adı kendi ismi ile ilgilidir. Hanedan-ı Balabaniye'nin kuruluştaki özelliği Türk olması, Türk meliklerine dayanmasıdır. Kendisi de, Şems ed-Dîn İl-Tutmış çevresinden olduğu için Dehli'deki saltanat değişikliği sadece isim çerçevesinde meydana gelmiştir. Kuruluş 1266 yıkılış ise 1290'dır. Onun ilk zamanları da Şems ed-Dîn İl-Tutmış gibidir. Cüzcâni ve onu kaynak olarak kullanan çağdaş olmayan kaynaklar da da, aynı anlatımlar mevcuttur. Çağdaş tarihçi-araştırıcı Muhammed Aziz Ahmed Balaban'a ait şu görüşlere yer vermekte ve değerlendirmektedir:

> "Sultan Gıyâs ed-Dîn Balaban, Sultan Şems ed-Dîn İl-Tutmış'ın Çihilgâni diye tanınan kırk memlûkundan biri idi. Kendisinin Afrasyab/Alp Er Tunga soyundan olduğunu iddia etmişti. Büyük babası Abar (Avar) Han meşhur İlbarı (Uluğ Borlı) kabilesinden idi. On bin ailelik kabilenin başı idi. Balaban, genç yaşta Kara Hitaylar'ı yenip bütün Türkistan ve İran'a hâkim olan Moğollar tarafından esir olarak Bağdat'a götürüldü. Kendisini Hoca Cemal ed-Dîn isminde, adil ve dürüst bir adam satın aldı. 1232'de, diğer memlûklar ile birlikte Dehli'ye götürüldü. Şems ed-Dîn İl-Tutmış'un adamlarınca satın alındı.
>
> Böylece, İl-Tutmış ve halefleri zamanında Balaban kendisine başarıları nedeni ile verilen unvanlara, son olarak da 'Uluğ Han'lığa kadar yükselebildi."

1266'da Dehli tahtına Gıyâs ed-Dîn unvanı ile çıktı. Muhammed Aziz Ahmed'in de, Cüzcâni'den faydalanarak değerlendirdiği gibi Balaban, Türklüğü ile övünmüş ve yeri geldikçe sarayında tatlı bir hatıra olarak eski günlerini hatırlayabildiği kadarı ile bahsetmiştir. Seyhun ötesi Kıpçaklarından Uluğ Borlı kabilesi, böylece Hindistan'da devlet kuran ve hanedanı oluşturan Balaban'ın

26 Cüzcanî, *a. g. e*, I, s. 453-496.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

gurur kaynağı olmuş, özellikle Hindistan'da Alp Er Tunga geleneğini yaşatmıştır. Böylece Aybeg ve İl-Tutmış'un Türkistanlı olmayı şeref sayması, Balaban tarafından da resmen 1266'dan sonra da devam ettirilmiştir.

Balaban, akıllı ve basiretli bir yönetici olup diğerlerinde az görülen özelliklere sahipti. Devlet kademelerinde bütün aşamaları alnının akı ile temsil etmiş, böylece takdir toplamıştır. Her Türk gibi dinî gerekliliklerini terk etmemiş, dinî inançların bol olduğu Hindistan'da İslam'ın sancaktarlığını yapmıştır. Kendinden öncekilerin büyüklüğünü, ölümlerinden sonra da devam ettirmiş, zaman zaman onların türbelerini ziyaret ederek Türk asaletini göstermiştir. Belhî, Valvalicî, Dımaşkî gibi din büyüklerini takdir etmiş ve el altından onları mali açıdan desteklemiştir. Yönetici olarak halkın arasına girmek, protokolü göz ardı ederek, onlardan biri imiş gibi davranması da, kendisine saygıyı artırmıştır. Halkın huzurunu bozanlara ise oldukça müsamahasız idi. Şiddetle cezalandırma yoluna giderdi. Asker ve sivil yararlı kişilerin yetiştirilmesinde mali katkıda bulunur ve onları daha yüksek yerlere ulaşması için teşvik bile ederdi. Her şeyden önce Türk kökenli olmak tercih sebebi olmuştur. Kısa zamanda, daha önceki tecrübeleri ile içinden Şemsîlerin yerine bir Kıpçak kabilesini temsil etme şerefini elde etmiştir, Şeyh Ayn ed-Dîn Bicapuri isimli tarihçi de Balaban'ın sadece Hindistan için değil Türkistan için de ön planda olduğuna işaret ile "kendisinden önceki sultanlar devrinde Hindistan'a sığınan sultan ve şehzadelerden başka on beş Türkistanlı ileri gelen hanedan üyesinin Dehli sarayına kabul edildiğini biliyoruz. Bunlar Mâverâünnehr, Horasan, Irak, Azerbaycan, Fars, Anadolu, Suriyeli idiler. Abbasilere de itibar en üst düzeyde idi. Dehli'de, Abbasi, Sencerî, Harezmşahî, Deylemî, Alevî, Atabekî, Gurî, Cengizî, Rûmî, Sungurî, Yeminî, Musulî, Semerkandî, Kaşgârî ve Hıtai olmak üzere çeşitli gurupları oluşturmuştu." Yine bazı tarihçiler de, Balaban meclisinin Gazneli Mahmud ve Selçuklu Sencer'den aşağı kalmadığına işaret etmektedir. Yukarıda temas edilen bölgeler temsilcilerinin çöken, ortadan kalkan hanedan üyeleri olduğu ilk bakışta anlaşılmaktadır. Balaban'ın böyle bir himaye sistemi ile Türklere ve Türklüğe gösterdiği sevginin ifadesi sayılmaktadır. Balaban'ın siyasi ve devlet görüşü ise dört noktada toplanmıştı: 1. Dini korumak ve şer'i hükümleri yerine getirmek 2. Ahlaksızlığı, suçları, günah ve sefahati ezmek, bunlara yer vermemek, 3. Dindar ve Tanrı korkusu olanları memuriyetlere tayin etmek, 4. Adaletin sağlanmasına azami dikkat göstermek.

Toprak meselesi de çıbanbaşı idi. Bunun için tebaaya her türlü kolaylık sağlanmış, belgelenerek devlet garantisi de verilmiştir. Tımarlardaki gibi, ordudaki at olayı da düzene sokulmuş ve ona göre de para tahsisi yapılmıştır. Böylece hazineyi zora sokacak kayıplar da önlenebilmiştir. Moğollar, Tuğrul ve Bengâle olayları da Balaban'ın ve komutanlarının şahsi gayretleri ile tehlikeli hâl almadan

önlenmiştir. 1287 sonlarında hayata gözlerini kapayan Balaban, devrinin Hindistan'daki en büyük devlet adamı idi. Dehli'de, gerçek bir Türk idaresi kurmuş ve eyaletlerde de aynı şekilde adil bir yönetim sergilenmiştir. Balaban, Racaların aralarındaki anlaşmazlıklarında, halkın zarar görmemesi için üstün mevkiini ve kudretini kullanmış, onlara da Dehli sevgisini aşılamıştır.

Balabanlıların bu durumda daha uzun yaşaması gerekirdi. Ancak güvenilir veliahdın ölmesi devlet için hiç de iyi sonuçlanmadı. Koskoca sultanlık fırtına sonu kökünden yok olan bir ağaca benzedi. Torun veliaht ise Bengâle'de kalmayı tercih etti. Son Sultan Mu'izeddin Keykubad ise, meliklerin ve saray adamlarının kuklası durumunda idi. Balaban imajının en kısa zamanda yıpranmasına ve kalkmasına sebep olmuştur. On yedi yaşındaki yeni sultan, Balaban'ın tersine devlet yönetimini naiblerin ve bazı adamlarının eline bıraktı. Kendisi de eğlencenin, soytarıların ve dalkavukların esiri oldu.[27]

D. Kalaçlar

1290-1320'de Dehli'de ve Kuzey Hindistan'daki hâkim sultanlık Kalaçlar tarafından kurulmuştur. Emel Esin'in işaret ettiği gibi Ceyhun ile Hind geçitleri, belki de İndus boylarında yerleşen Kalaçlardan bu sultanlık meydana getirilmiştir. Oğuznâme'deki Kal-Aç sözünden kaynaklanan isim, tarihî eserlerde de bahis konusudur. Akhun Devleti'nin VII. yüzyılda tamamen ortadan kalkması ile onların bakiyeleri, kalıntıları arasında Kalaçlar da vardır. Bozkır ve çölde koyun sürüleri ile geçimlerini sağlayan Kalaçlar, bilindiği gibi İslam kaynaklarında *Halac-i* diye tanımlanmıştır.[28] Dehli Sultanlıklarının ortaya çıkması sırasında Hilmend Nehri boylarında yaşıyorlardı. Muhtemelen ya nüfus artışı, ya da geçim şartlarının zorlaşması nedeni ile XIII. yüzyıl başlarından itibaren önce Gûrlular, sonra da Aybeg, Şems ed-Dîn İl-Tutmış ve Balabanlılar zamanında Hindistan'da memlûk olarak orduda ve saraya yakın memuriyetlerde görev aldılar. Mu'izz ed-Dîn Muhammed'in memlûkları arasında, Mu'izzî Melikleri olarak Kalaçlı Muhammed b. Bahtiyar'dan[29] Cüzcâni söz etmekte, onun Bengâle'de, Lakhnuati merkezli bir devlet kurduğunu da kaydetmektedir. 1230'da, Şems ed-Dîn İl-Tutmış ve kumandanlarınca sultanlığa son verilmiştir. Bunlar da etraflarında sürekli Kalaçlı bulundurdular. Kalaçlı ümera, sultan yanında yer almış ve bir bakıma militer bir sistemin Bengâle'deki temsilcisi olmuşlardır.

---

27 Srivastava, *a. g. e*, s. 118-130, V. D. Mahajan, *The Sultanate of Delhi*, Delhi, 1970, s. 91-100.

28 E. Esin, "Butan-ı Halaç", TM XVII (1972), s. 52-58, C. E. Bosworth, *Khaladj*, EI(2. baskı), s. 917-918, Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı*: Reşideddin Oğuznâmesi, İstanbul 1972, s. 45-46, Ebu'l Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, Ankara 1996, s. 140-144.

29 Cüzcanî, *a. g. e*, I, s. 422-439.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Dehli'deki Kalaçlar, Balaban ailesi ile yakın temasta oldular. Tarihçi Ziya ed-Dîn Baranî, Dehli'de, XIII. yüzyıl sonlarında Kalaçlardan söz etmekte, Kilughari'de sarayları/köşkleri bulunduğunu belirtmektedir. Firûz Han Halacî, Yuğruş Han lakaplı birinin oğlu idi. Bilindiği gibi Yuğruş, Türk devlet teşkilatında, önemli bir unvan ve aşama idi. Firûz Han, Arız-ı Memâlik iken, Türk beylerinin daveti üzerine, İl-Tutmış örneğindeki gibi, Dehli'ye çağrılmış ve az sonra da tahta çıkarılmıştır. İslamiyet ve Türklük uğrunda faaliyet göstererek, asrının büyük sultanı olmuştur. Celâl ed-Dîn unvanı ile de önce Kilughari'de, sonra Dehli'de oturan Celal ed- Dîn, uzlaşmacı tutumu ile temayüz etmiş, eski arkadaşlarını kendi hizmetinde toplamış ve böylece gücünü kuvvetlendirmiştir. Din adamlarına karşı da saygılı davranmasını bilmiş, ama Seydî Mevlâ olayında görüldüğü üzere, kendi hayatına karşı sevk edilen canileri bertaraf etmede, yine yüksek mahkeme yolunu kullanmıştır.[30] Yeğeni Ala ed-Dîn Muhammed'in katı ve bazen zalimce tutumunu ise görmemezlikten gelmiştir. Moğolların istilası karşısında önce onları yenmiş, ama durumlarını gördükten sonra da daha yapıcı hareket ederek, onlar için Dehli yakınlarında yerleşim yeri açtırmış ve Moğolpura adını vermiştir. Buna karşılık Algu Han, ki Cengiz Han ailesinden olup kendisine damad yapmıştır. O, İslamiyeti de maiyeti ile birlikte kabul etmek asaletini göstermiştir. Tarihçi Ziyâ ed-Dîn Baranî, onların Nev-Müselman ismi ile anıldıklarına dikkati çekmektedir. Celâl ed-Dîn Firûz Şah, oldukça yumuşak bir karaktere sahipti. Kendisi ile savaşma durumuna gelen melikleri, eski arkadaşları, oldukları için, cezalandırmaya gönlü razı olmamıştır. Bunlardan daha sonraları Celâli Melikleri vücuda getirilmiş, çeşitli eyaletlere tâyin edilmişlerdir. Buna karşılık, kardeşinin oğlu Alâ (sonra Alâ ed-Dîn Muhammed) Sultanın bu tür iyi niyetlerini suiistimal etmiştir. Kara Valisi iken Celâl ed-Dîn Firûz Şah'tan izinsiz haberi olmaksızın, kendi başına gizlice Güney Hindistan seferine çıkmış ve olağanüstü miktarda ganimet ile Kara'ya dönmüştür. Sultanı ortadan kaldırmak için mali kaynakları temin eden yeğen Alâ ed-Dîn, planının ikinci safhasına geçti. Acındırıcı mektuplar yazarak, affedilmesini istedi. Sultan yeğeninin uslandığına kanaat getirerek onunla kararlaştırıldığı üzere Dehli-Kara arasında, Ganj üzerinde buluştu. Fakat Alâ ed-Dîn'in emri ile harekete geçen suikastçılar, Fatiha okumakta olan Sultanı öldürdüler. Üçüncü safhada ise adamları vasıtası ile karşısındaki ordunun para ile kendi tarafına çekilmesi takip etti. Birçok Celâli beyi, Kilughari'de biat ettiler ve bunu Dehli'de de sürdürdüler.[31] Celâl ed-Dîn Firûz'un yasal halefi Erkli Han idi. Ancak, Alâ ed-Dîn Muhammed Şah onu da tesirsiz hale getirerek ortadan kaldırttı. Böylece Kalaç Sultanlığı'nın tek hâkimi oldu. Saltanat süresi 1296–1316 arasında yirmi yıldır. Celâl ed-Dîn gibi kendi beylerini tesbit etmiş ve bunlara da Mülûkân-ı Ala'i denilmiştir. Moğolların korkulacak bir şey olmadığını ahâliye göstermiş ve

30 E. Konukçu, *Kalaç Sultanlığı*, Erzurum 1977, Basılmamış Doktora Tezi, E. Konukçu, "Dehli Kalaç Sultanlığı'nın Kuruluşu", IX, *TTK Bildiriler*, II, Ankara 1988, s. 587-593.

31 N. B. Roy, "Craeer of Jalal ud-Din Firuz Khalji", *New. Ind. Ant.*, II (1939-1940), S. 521-550.

birçok esir Moğol'u Dehli meydanlarında katlettirmiştir. Ülkedeki imar faaliyetleri, başta başkent olmak üzere hemen her yerde devam ettirilmiştir. Din adamlarına ve tarikat şeyhlerine karşı soğuk tavır takınmış ve güçlü olanları acımadan ortadan kaldırtmıştır. Sarayında aynı disiplini sağlamış, Gucerat seferinde ele geçirilen köleyi, Hindliyi tereddüt etmeden naib yapmaktan çekinmemiştir. Bunun, Melik Hezar Dinari olduğuna işaret edelim. Önce, Sultanın hastalığından faydalanarak, yönetimi eline geçirmiş, bununla da kalmayarak, veliaht olma ihtimali bulunanları ortadan kaldırmak yoluna gitmiştir. Bu şehzadelerin başlarına gelen trajedi Barani, İbn Battûta ve özellikle Emir Husrev Dihlevî'nin eserlerine konu olmuştur. Alâ ed-Dîn Muhammed, idârî yönden olduğu gibi sosyal meselelerin üzerine de gitmiş, kurduğu denetim sistemi ile Kalaç Sultanlığı'ndaki kıtlıkların önlenmesi, ticari kervanların güvenlik içinde gidip-gelmelerini sağlamış, bolluk devrini de başlatmıştır. Dehli'nin banliyösü durumundaki Sîri'yi de surlar içine aldırmış ve Dehli'ye modern bir kasaba daha kazandırmıştır. Dehli'nin su ihtiyacını karşılayan havuzlardan biri de Havuz-ı Alâi ismini taşımaktadır. 1316'da öldüğünde, Kalaçlar,[32] en geniş sınırlara sahipti. Fakat yerine geçenler ayni tutumu gösteremediler. Devlet düzeni diğer hanedanlardaki gibi birden bozulmuş, nâib elinde bu çöküş hızlandırılmıştır. Kalaç Devleti 1320'de tarihe karıştığında Dehli tahtında gasıb bir Hindû bulunmakta idi.[33]

E. Tuğluklular

Dehli'deki 1320 saltanat değişikliği yine Türk meliklerin harekete geçmesi ve Hintli gasıb sultanın bertaraf edilmesi ile hayata geçirildi. Moğollar ile savaşlarda haklı bir şöhret kazanan Âlâi Beylerden Gazi Tuğluk aynı tarihte yeni bir hanedanın kurucusu oldu. Yeni devlet Tuğluk ismini almıştır.[34] Tuğluklular 1320-1414 tarihleri arasında, Kalaçların mirası üzerinde şekillenmişler, değerli devlet adamları yetiştirmişlerdir.[35] Devletin temellerinin atıcısı Gazi Tuğluk gözükmekle beraber, Karaunas olmakla övünen diğer sultanların tahta geçiş sırası ile isimleri şöyledir: Muhammed 1325-1351'de uzunca süre saltanat sürmüştür. 1327'de ilk defa Dehli başkentlikten terk edilmiş ve güneydeki tarihi Deogir/Devletâbâd'a geçilmiştir. Bundan sonra devlet otoritesi sarsılmış, Kuzey Hindistan'da ardı arkası kesilmeyen karışıklıklar dönemine girilmiştir, Bengâle ve Pencap'daki ayaklanmalar da devletin güç kaybetmesine sebep olmuştur. Moğolların, tam zamanında ülkeyi istilası da zorlukla atlatılabildi. Mabar,

32 Srivastava, *a. g. e*, s. 98-117, V. D. Mahajan, *a. g. e*, s. 111-141

33 K. S. Lal, *History of the Khaljis*, London 1967, s. 309-321, S. R. Sharma, "Nasiruddin Khusrau Shah of Delhi", *I H Q*, XXVI (1950), s. 27-29.

34 K. S. Lal, *a. g. e*, 316-321.

35 Mahdi Husain, *The Rise and Fall of Muhammed bin Tuqluq*, Delhi, London 1938, R. C. Majumdar, *The Delhi Sultanate*, Bombay 1960 s. 116-124, J. M. Banerjee, *History of Firuz Shah Tuqluq*, Delhi 1967, R. C. Jauhri, *Firuz Tuqluq* (1351-1388), Agra 1968, V. D. Mahajan, *a. g. e*, s. 151-214.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Varangal, Vicayanagar, Gülberg, Varangal ve Devletâbâd ayaklanmaları da Tuğlukluları, başlarındaki sultan zor duruma soktu. III. Firuz Şah (1351-1388) barış ve zenginlik gibi temel unsurların atılmasında örnek teşkil eder. Seferlere bizzat kendisi çıkarak, ayaklanma bölgelerine huzur sağlamış, ama devlet yönetimi Türk ananevi yönetiminden yavaş yavaş uzaklaşarak sultanın gayretleri ile şer'i hayata kaymaya başlamıştır. Asıl tehlike ise Hindûların müslüman olma şartı ile devlet yönetimine alınmaları idi. Böylece Hinduizm akımı da devleti tehdit eder vaziyete gelmiştir. Ülkedeki toprak reformu ile hazinenin yükü azaltıldı. Babadan oğula geçen yeni bir sistem de hayata sokuldu. Sultanlığın birçok yerinde çiftlikler vücuda getirildi. Zamanla, bu eyaletlerde emirler zenginleşerek kendi askerleriyle yeni bir güç meydana getirdiler. Saltanat değişikliklerinde ise emirler, melikler de söz sahibi oldular. Yukarıda da temas edildiği gibi Hind kökenli Mallu Han'ın sahneye çıkması,[36] Tuğluklular veya Türkler yerine kendi vatandaşlarını kayırması, saltanatın ilk tehlike işaretleri olmuştur. Devletin korunması, artık içeriden karşılanamaz hâle gelmiş ve dış müdahale gerekmiştir. 1398'de Temürleng, meşhur Hindistan seferini gerçekleştirdi ve Tuğlukların Hindûlar elinde harap edilmesini önledi.

Tuğluk Devleti önce parçalandı, sonra kendilerine bağlı beylerce yeni eyalet devletleri oluşturuldu.[37] Merkez Dehli'de Afgan menşeli sultanlar göze çarpmaya başladı. Seyyidlerden sonra iktidar mücadelesini Lodiler kazandı ve 1526'ya kadar bunlar bütün Kuzey Hindistan'a ve güney eyaletlerine sahip oldular.[38] Zahir ed Dîn Babür'ün 1526'da, Panipat Meydan Savaşı, yeni bir dönemin başlangıcı oldu.

F. Guriler, Kalaçlar Eyalet Devletçikleri

Tuğlukluların çöküşü ve Dehli'de Babürlülerin hâkim olmaları ile 1526'da dahi varlıklarını sürdüren Dehli kökenli beylikler de mevcut olmuştur. Bunlar Tuğluk Devleti'nin parçalanması sonucu ortaya çıktılar.[39]

36 V. D. Mahajan, *a. g. e*, s. 200-210.

37 Abdülhalim, *History of The Lodi Sultans of Delhi and Agra*, Delhi 1974, A. B. Pandhey, *The First Afgan Empire in India*, Calcuta 1956.

38 V. D. Mahajan, *a. g. e*, s. 228-234.

39 1206 ile 1526 tarihleri arasındaki dönemin aydınlatılmasında çağdaş tarihçilerin rolü büyüktür. Bu tarihçiler şunlardır: Fahr-i Müdebbir Mübârek Şah, *Tarih-i Fahr ed-Dîn Mübârekşahi*, yay: E. D. Ross, London 1927 Hasan Nizâmi, *Tâc el-Me'asir*, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Kitapları no:2847, 2991; Cüzcâni, *Tabâkât-ı Nasıri*, nşr: Abdülhayy-ı Habibi, Tehran 1984, Kabil 1342 tercüme: Cüzcâni, Tabâkât-ı *Nasıri: A General History of The Muhammed Dynasties of Asya*, çvr: H. G. Raverty, Calcuta 1881; Emir Hüsrev-i Dihlevi, *Kiranü's Sa'deyn*, yay: Muhammed İsmail- Seyyid Hasan Bereni, Aligarh 1918; *Miftahü'l-Fütûh*, nşr: Abdürreşid, Aligarh 1954; *Hazâin'ül-Fütûh*, yay: Muhammad

Zahirüddin Babür, meşhur *Hatırat*'ında, Hindistan'daki bu yeni yapılanmaya dikkati çekmekte ve şunları kaydetmektedir:[40]

"Hindistan ahalisinin çoğu kâfirdir. Hind halkı kâfire Hindû demektedir. Bunların çoğu tenasühe inanır. İşçiler, ücretliler ve hizmetkârlar hep Hindû'dur. Bizim vilayetlerde göçebe halkın kabilelerine göre husûsi adları vardır. Her sanat sahibi o sanatı, babalarından beri yapmaktadır..." Yine Babür'e göre de, kendisinden önce, Hindistan'da söz sahibi olmuş ve devam etmekte olan beş sultanlık vardır ve onlar da Afganlılar/Lodiler, Gucerat'ta Muzafferîler, Dekken'de Behmenîler ve Malva'da da Mandû veya Kalaç menşeli Mahmud'dur. Ülkenin doğusunda ise torunları tarafından Dehli veya Agra'ya bağlanacak olan Nusretşahlılar göze çarpmakta idi.[41]

G. Babürlüler

Babürlü Devleti'nin kurucusu Zahirüddin Muhammed Babür 6 Muharrem 888'de (14 Şubat 1483) Fergana'da doğdu. Babası Timur'un torunlarından Fergana hâkimi Ömer Şeyh, annesi Cengiz'in torunlarından Yûnus Han'ın kızı Kutluğ Nigâr Hanım'dır. Bâbür'ün çocukluğu hakkında fazla bilgi yoktur. Annesiyle birlikte Endican Kalesi'nde otururken babasının bir kaza sonucu ölümü üzerine 5 Ramazan 899'da (9 Haziran 1494) henüz on iki yaşında iken Fergana hükümdarı oldu.

Bâbür'ün siyasî mücadeleleri üç ana bölümde ele alınabilir: Fergana hâkimiyeti (1494–1504), Kabil hâkimiyeti (1504–1526) ve Hindistan hâkimiyeti (1526–1530). Bâbür başlangıçta akrabalarıyla ve kendisini tanımayan kumandanlarla uğraştı. Amcası ve Semerkant hâkimi Sultan Ahmed Mirza gailesinden kurtulduktan sonra Taşkent hâkimi Sultan Mahmud ile mücadele etti. Bâbür'ün asıl gayesi Endican'da saltanat sürmek değil atalarının vaktiyle sahip bulundukları Semerkant'ı ele geçirmekti. 1497 ve 1501 yıllarında kısa sürelerle iki defa Semerkant'a hâkim oldu. Mâverâünnehr'in kuzeyinde güçlenen Özbek Hükümdarı Muhammed Şibani Han (1500–1510) Bâbür'ün en tehlikeli rakibi idi. İran'da ise Şah İsmail, Safevî Devleti'ni kurmuştu ve sınırlarını Ceyhun ötesine

Vahid Mirza, Calcuta 1953; Ziyâ ed-Dîn Baranî, *Tarih-i Firûz Şahi*, yay: Seyyid Ahmed Han, Osnabrück 1981; İsemi, *Fütûhü's Selâtin*, yay: A. M . Husain, Agra 1938: Firuz Şah b. Recep, *Fütûhat-ı Firûzşahi*, yay: Abdürreşid, Aligarh 1954; Şems Sirec Afif, *Tarih-i Firûzşahi*, yay: Mevlevi Vilâyet Hüseyin, Calcuta 1890; Yahya b. Abdullah Sihrindî, *Tarih-i Mübârekşahi*, yay: Vilâyet Hüseyin, Calcuta 1931; Nizameddin Ahmed, *Tabâkât-ı Ekberî*, yay: B. De, Calcuta 1913; Abdulkadir Bedauni, *Müntehabüt- Tevarih*, çev: G. Ranking Delhi 1986; Muhammed Kasım Ferişte, *History of The Rise of the Mohammedan Power in India*, çev: J. Briggs, Lahor 1977.

40 Zâhir ed-Dîn Babur, *Baburnâme*: Babur'un Hâtıratı, haz: R. R. Arat, Ankara 2000, s. 467.

41 Babur, *a. g. e*, s. 435.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

kadar genişletme gayesini güdüyordu. Bâbür Özbekler ile Ser-i Pül'de giriştiği savaşta mağlûp oldu ve Taşkent'teki dayısının yanına sığındı. Ancak uğradığı başarısızlıklara rağmen sağlam iradesinin yardımı ile tekrar eski gücüne kavuştu. Az sayıdaki Türk ve Moğollarla birlikte Hindukuş dağlarını aşarak Kabil'e indi ve kan dökmeden şehri ele geçirip buraya yerleşti (1504). Bütün ayaklanma ve tertip edilen tuzakları bertaraf ederek Kabil'de tutunmaya muvaffak oldu. Semerkant'ı da tekrar ele geçirmekten vazgeçmemişti. Bu sırada Muhammed Şibani Han, Şah İsmail tarafından mağlûp edildi ve öldürüldü (916/1510). Bunun üzerine Bâbür Safevîler'in yardımıyla Semerkant ile Buhara'yı ele geçirdi (1511) ve Mayıs 1512'ye kadar hâkimiyetini sürdürdü. Buna karşılık Şiîlerin bazı isteklerini kabul etmek zorunda kaldı. Sünnî olmasına rağmen hutbede ve paralarda Şah İsmail'in adını zikrettirdi. Ancak mevcut durum süratle Bâbür aleyhine gelişme gösterdi ve Safevî kuvvetlerinin İran'a dönmesinden sonra Bâbürlülere karşı galeyan artmaya başladı. Buhara ve buraya yakın Gucdüvân'da Özbeklerle Bâbür arasında savaş oldu. 1513 ve 1515'te Hisar Kalesi'nin kaybına rağmen Bâbürlüler bölgede fırsat kolladılar. 1514 yılında Şah İsmail Çaldıran'da Yavuz Sultan Selim karşısında yenilince Özbekler tekrar Mâverâünnehr'de güçlendiler ve Bâbürlülere karşı tutumlarını sertleştirdiler. Bâbür artık Semerkant'ta tutunamayacağını anladı. Bu sebeple şansını Afganistan'da merkezi Kabil olmak üzere yeni bir devlet teşkili için denedi ve bunda da muvaffak oldu.

1518'de Güney Afganistan seferine çıktı ve Hayber Geçidi'ni aşarak Sind bölgesine indi. Bu yılın sonlarında Kunar ile Sind arasındaki topraklara hâkim oldu. 15 Şubat 1519'da 1500 kişiyle ilk defa Sind Nehri'ni sallarla geçerek Pencap ile Cenap Nehri yöresini yağmaladı. 1398–1399 yıllarında Hindistan'ı istilâ eden Timurlenk Pencap ve Delhi havalisini kendine tâbi olan Seyyidler'e bırakmıştı. Bâbür de atasının mirasçısı olarak bu topraklarda hak iddia etmiş ve halkına baskı yapılmaması için de emirler vermişti.

Kandehar Kalesi'nin fethiyle Hindistan-Afganistan ve İran yolu kontrol altına alındı. Bâbür bu kalede iken Mayıs 1522'de Lahor'dan gelen Devlet Han Lûdî ve Âlem Han'la görüştü. Lûdî sarayına yakın olan bu meliklerin yardım talebi kabul edildi. Bâbür iki yıl zarfında Pencap'i üç defa istilâ etti. Ancak Kâbil'in Özbekler tarafından tehdidi üzerine tekrar Afganistan'a dönmek zorunda kaldı. Bâbür hatıratında Hindistan fethinin gecikmesine kardeşleri arasındaki anlaşmazlıklar ve emirlerin gevşekliğinin sebep olduğunu yazmaktadır. Bu sırada doğan bir şehzadeye Hindâl adının verilmesi de Bâbür'ün Hindistan fethini ne kadar arzuladığını göstermektedir.

Bâbür kesin ve büyük Hindistan seferini 1525'te yaptı. Önce Pencap'ı istilâ ettikten sonra Delhi üzerine yürüdü. Bu sırada Kuzey Hindistan Lüdîler tarafından

idare edilmekteydi. İbrâhîm-i Lûdî'nin yakınları olan Lahor valisi ve Âlem Han ile arası iyi değildi. Bâbür Lûdî başşehrine giden yol üzerinden hareket ederek Panipat yakınlarına geldi. Karargâhını burada kurdu. Kale önlerindeki aynı adı taşıyan ovada Bâbürlü ve Lüdî kuvvetleri Nisan 1526'da karşı karşıya geldiler. Lüdî ordusu çok kalabalıktı ve orduda 1.000 kadar fil de yer alıyordu. Bâbür'ün ordusu ise 12.000 civarında idi. Osmanlı savaş nizamını uygulayan ve ateşli silâhlar kullanan Bâbür karşısında İbrâhîm-i Lûdî büyük bir yenilgiye uğradı ve öldürüldü. Onun ölümüyle Lûdîler'in hâkimiyeti sona erdi. Bâbür bu seferden sonra Delhi ve Agra'yı da süratle ele geçirdi ve Bâbürlü hanedanını kurdu (1526).

Bâbür, Çitor Racası Rânâ Sangâ'nın kalabalık bir ordu ile üzerine yürüdüğünü haber alınca hemen harekete geçti ve taraflar Biyâne yakınlarındaki Hânüvâ'da karşılaştılar. Mart 1527'de yapılan savaşta Rânâ Sangâ büyük bir hezimete uğradı. Arabalar üzerine yerleştirilmiş toplar karşısında tutunamayan Hindular çok kayıp verdiler. Bu savaştan sonra Bâbür Agra'da yerleşti ve Bedahşan askerlerini ülkelerine gönderdi. 1527'den sonra kesilen paralarda Bâbür ismi yanında "gazi" unvanı da görülmektedir. Bu ise Çitor Racası Rânâ Sangâ'ya karşı kazanılan zaferden dolayıdır.

Bâbür 1328'de Çanderi'ye saldırarak Raca Medini Rao'yu mağlûp etti. Ancak Afgan meselesi yüzünden Racpûtlar'a karşı genel bir tenkil harekâtına girişemedi. Ganj Nehri'ni geçerek topçular sayesinde Lûdîler'e sadık kalan kuvvetleri de yendi ve Bâbürlü kuvvetleri 21 Mart 1528'de Leknev'i ele geçirdiler.

1529'da Bengal meselesi ortaya çıktı. Bihâr'da istiklâlini ilân eden Mahmud Şah Afganlıları çevresine toplayarak bölgedeki Bâbürlü nüfuzuna son verdi. Bâbür 6 Mayıs 1529'da Bihâr seferine çıktı ve Mahmud Şah'ı mağlûp ederek doğuya ilerledi. Dönüşte Leknev'i tekrar hâkimiyeti altına aldı.

1530'da hastalanan Bâbür, hastalığının giderek ağırlaşması üzerine bütün emirleri huzuruna çağırarak oğlu Hümâyun'u hükümdar ilân etti ve onlardan bağlılık yemini aldı. Üç gün sonra da 6 Cemâziyelevvel 937'de (26 Aralık 1530) Agra'da vefat etti. Naaşı Cemne Nehri kenarındaki Nûr-Efşân bahçesinde toprağa verildi. Vasiyeti gereğince de altı ay sonra Kabil'e taşınarak Bâğ-ı Bâbür'de yakınlarının yanına gömüldü. Şah Cihan 1646'da Bâbür için muhteşem bir türbe inşa ettirdi. Bâbür'ün on sekiz çocuğu olmuştu. Öldüğünde dört oğlu ile üç kızı hayatta idi. Bunlar Hümâyun, Kâmrân, Askerî, Hindâl, Gülreng, Gülçehre ve Gülbeden'dir.

Bâbür kurduğu devlet ve tarihte oynadığı önemli rol bakımından Türk tarihinin önde gelen simalarından biridir. Batılı yazarlar, o devirde pek az

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

hükümdarda görülen meziyetleri şahsında toplamış olan Bâbür'e hayrandırlar ve başka hiçbir kahramanın kendisini onun Bâbürname'sindeki kadar güzel tasvir edemediği kanaatindedirler.

Bâbür'den sonra oğlu Hümâyun (1530-1540) Agra'da tahta çıktı. Devletin o sırada önde gelen rakibi Lûdî ailesinden Afganlar'dı. Bengal'e iltica etmiş olan Mahmud Han Lüdî batıya doğru ilerleyerek Cavnpûr'u ele geçirdi. Hümâyun 1531'de şehri kurtardıktan sonra Şîr Han'a ait Çunâr Kalesi üzerine yürüyerek kaleyi dört ay kadar muhasara etti. Bâbürlülerin güneybatıdaki komşusu Sultan Bahadır Şah Gucerâtî, 1534'te Hümâyun doğuda meşgul iken Çitor'u muhasara ettiği bir sırada Agra yakınlarına kadar ilerlemişti. Bunun üzerine Hümâyun Gucerât seferine karar verdi ve Bahadır'ı Mandasor'da bozguna uğratarak kaçmaya mecbur ettikten sonra Kambay körfezine kadar ilerledi ve Gucerât'ı topraklarına kattı (1535). Yörenin idaresini kardeşi Askerîye bırakarak Agra'ya döndü. Askerî Gucerât'ın muhafazasında başarılı olamadı. Bahadır Ahmedâbâd'a hücum ederek Bâbürlüleri ülkesinden attı. Bu sırada Hümâyun iç karışıklıklarla uğraşıyordu. Kardeşleri Hindal Mirza ve Kâmrân Mirza'nın ayaklanmaları ve tahtta hak iddia etmeleri Hümâyun'u epey uğraştırdı. O sırada Şîrşah, Ganj boyunca batıya doğru nüfuzunu yaydığı gibi Benâres'i de topraklarına kattı. Şîrşah 27 Haziran 1539'da Çavsa'da gece baskınıyla Hümâyun'u beklenmedik bir şekilde ağır bir mağlûbiyete uğrattı.

17 Mayıs 1540'ta Kannevc Meydan Savaşı da Bâbürlülerin yenilgisi ve Agra ile Delhi'yi boşaltıp Lahor'a çekilmeleriyle sonuçlandı. Hindal Mirza ve Kâmrân Mirza Hümâyun'la Lahor'da buluştular ve hep birlikte mücadeleye karar verdiler. Fakat Hindal-Kâmrân rekabeti, doğuda Şirşah tehlikesi Hümâyun'u Hindistan'dan uzaklaşmaya mecbur etti. Bâbürlüler on beş yıl kadar sürgünde varlıklarını devam ettirmeye çalıştılar. Hümâyun Safevîler'e sığındı ve Tahmasb'ın yardımını gördü. Hindal Moğollar'la yaptığı savaşta öldü. Askerî ve Kâmrân da hac için Mekke'ye gittiler ve orada vefat ettiler.

Hümâyun 1555'te Hindistan'a geri döndü. Sürîler'den İskender'i mağlûp ederek Delhi'yi zapt etti. Böylece Bâbürlüler ikinci defa Hint hâkimiyetini ele geçirdiler. Mir'âtü'l-memalik müellifi Seydi Ali Reis bu sırada Delhi'ye gelmiş ve Hümâyun'la görüşmüştür. Hümâyun 28 Ocak 1556'da kaza sonucu yaralandı ve öldü. Hümâyun'un ölümü Seydi Ali Reis'in tavsiyesi üzerine gizli tutuldu. Az sonra Hümâyun'un oğlu Ekber Şah, atalığı Bayram Han'ın yardımıyla on dört yaşında iken Celâleddin unvanı ile tahta oturdu. Gerekli tedbirler alınarak iç huzur sağlandı. Afganlı Hemu 1556 yılı sonlarında mağlûp edildi. Daha sonra Bayram Han hacca gönderilmek suretiyle saraydan uzaklaştırılmak istendi. Ekber Şah bazı idarî ve sosyal değişiklikler yaptı. Bengal, Portekiz, Gucerât meselelerini isteği

doğrultusunda halletti. Osmanlılar, Safeviler ve Özbeklerle iyi münasebetler kurdu. Hindistan-Türk tarihinde büyük akisler bırakan Celâleddin Ekber'in 1605'te vefatından sonra büyük oğlunun muhalefetine rağmen Nûreddin unvanı ile tahta çıkan Cihangir, Bâbürlülerin Ekber'den sonraki en güçlü şahsiyetidir. 1612'de Afganlıların Bengal'deki tehlikeli ayaklanmasını bastırdı. Mevar Racası Amar Sing de Cihangir ile siyasî rekabete başladı. Onun saltanatı sırasında Portekiz, Hollanda, Fransa ve İngiltere Hindistan'a karşı sömürge politikalarını geliştirdiler.

Vereenidge Dost-Indische Compagnie adlı Felemenk Doğu Hindistan Kumpanyası, Compagnie Française des Indes Orientales ve İngilizlerin kurduğu East Indian Company yanında Portekizlilerin de Hindistan kıyılarında ticarî merkezleri mevcuttu. Türkçe bilen William Hawkins 1608'de Gucerât'taki Sûrat'a geldi ve ülkesi için ticarî imtiyaz istedi. Bu münasebetle 1609'da Cihangir'in huzuruna çıkarak onunla dostluk kurdu. 1615'te Sir T. Roe İngiltere adına Bâbürlü hükümdarı tarafından kabul edildi. Cihangir'in oğlu ve Dekken valisi Hürrem ona istediği bazı ticarî kolaylıkları sağladı. Dekken'de Melik Amber ayaklanması ve Marataların onunla iş birliğine girmesi Cihangir'i epeyce meşgul etti. Şehzade Hürrem babası adına Dekken'de sükûneti sağladı (1621). Bu sırada Safevî Hükümdarı Şah Abbas Kandehar'ı ele geçirdi (1622) Cihangir batı sınırı için önem arz eden bu kaleyi almak üzere Hürrem'i görevlendirdi. Ancak şehzade emrine itaat etmeyerek Bâbürlüler'in can düşmanı Melik Amber'le birleşti. Daha sonra yaptığına pişman olarak iki oğlu Dârâ Şukûh ile Evrengzîb'i başşehre yolladı. 1626'da Mahâbet Han Cihangir'e karşı ayaklandı ve hükümdarı esir aldı; fakat aynı yılın sonuna doğru Cihangir onun elinden kurtuldu. Şehzade Hürrem de bu kargaşa sırasında asi veziri destekledi.

Cihangir 7 Kasım 1627'de Keşmir'den Lahor'a giderken yolda öldü ve Ravi Nehri kıyısında Şah Dârâ denilen yerde gömüldü. Şehzade Hürrem bu sırada Dekken'de idi. Cihangir'in karısı Nur Cihan'ın kardeşi Âsaf Han, Cihangir'in torunu Dâver Bahş Bulâki'yi hükümdar ilân etti. Ancak Dâver Bahş, az sonra Âsaf Han'ın kendisine ihanet ederek amcası Hürrem'i sultan ilân ettiğini öğrendi ve Safevîlere sığındı (1628). I. Şah Cihan adıyla Agra'da tahta çıkan Hürrem, Cihan Lûdî ve Bundelas ayaklanmalarıyla meşgul oldu. Çok sevdiği eşi Ercümend Bânû Mümtaz Mahal'in hâtırasına Tac Mahal adlı âbidevî eseri yaptırdı. Behmenîler'in son kalıntısı olan mahallî hanedanları da Bâbürlü topraklarına kattı. Portekizlilerle Hugli'deki mücadele Şah Cihan lehine sonuçlandı. Dekken'deki ordu Evrengzîb'in emrindeydi. Bîder ile Kalyan da bu şehzade tarafından alındı. Şah Cihan 1657'de hastalandı. Bunu haber alan diğer şehzadeler ayaklandılar. Murad Bahş kendisini hükümdar ilân ettiyse de bir ihanet sonucu ele geçirilerek hapsedildi ve daha sonra öldürüldü. Şah Şücâ da Hacva'da mağlûp oldu ve Murad Bahş'ın akıbetine uğradı.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Dârâ Şüküh, Samugarh'ta Evrengzîb'in kuvvetleri önünde bir varlık gösteremeyerek yenildi. Böylece rakipsiz kalan Evrengzîb, Muhyiddin I. Âlemgîr unvanıyla 21 Temmuz 1658'de Agra'da tahta çıktı ve babasını da kalede gözaltına aldırdı.

1662'de doğuda Assam racası Bâbürlülere karşı ayaklandı. Evrengzîb muktedir ve güvenilir valilerden Mîr Cumlâ'yı onun üzerine yolladı. Yûsufzay ve Afridîler'in 1667 ve 1672'de birbirini takip eden isyanları da bastırıldı. Cesvent Sing'in bir halef bırakmadan ölmesi üzerine de Mârvâr Bâbürlü topraklarına katıldı. Hindistan'da Hinduluğun en güçlü temsilcilerinden biri de Racpûtlar'dı. Evrengzîb, oğlu Ekber'i bunları tedip etmekle görevlendirdi. Fakat tecrübesiz şehzade Racpûtların vaadine aldanarak babasına karşı isyan etti. Bâbürlü ordusu hemen hükümdarın diğer oğlu Muazzam'ın idaresinde Ekber'in üzerine yürüdü. Ekber önce Dekken'e, sonra Maratalara sığındı. Evrengzîb'in sıkı takibi dolayısıyla canını kurtarmak için İran'a kaçtı ve orada öldü. Maratalar gün geçtikçe Bâbürlülere karşı düşmanca tutumlarını daha da arttırdılar. Reisleri Şâhcî, Ahmednagar'dan çevreye sık sık baskınlar düzenleyerek birçok yeri yağmaladı.

Evrengzîb daha sonra Şâhcî'nin oğlu Şîvâcî ile meşgul oldu. Amber Racası Cay Sing'i Maratalara karşı harekete geçirdi. Asiler yenilgiye uğratıldığı gibi zapt ettikleri arazi de Bâbürlüler tarafından alındı. Dilir Han Racapûr'a yürüyerek şehir ve kale yakınlarında Marataları ağır bir mağlûbiyete uğrattı (1679). Sîvâcî'ye kendisi gibi muharip olan oğlu Şembhâcî halef oldu ve Evrengzîb'i dört beş yıl kadar uğraştırdı. Karakoyunlulara mensup Kutbşâhîler ile Osmanlılarla akraba olduklarını iddia eden Âdilşâhîler Bâbürlülerin hâkimiyetini tanımak zorunda kaldılar (1687). Dekken bölgesi ve civarının hâkimiyet altına alınmasından sonra sıkı bir şekilde takip edilen Şembhâcî de esir alındı. Bazı kutsal değerlere hakaret etmesinden dolayı Evrengzîb'in emriyle 1689'da idam edildi. Ancak Maratalar bu defa Raca Ram ve II. Sîvâcî gibi liderler vasıtasıyla Bâbürlülere karşı mücadeleye devam ettiler. Evrengzîb 1705'te Maratalar üzerine son seferine çıktı. Vâkinkera Kalesi'ni kuşattığı sırada hastalandı ve 3 Mart 1707'de Ahmednagar'da öldü. Cesur ve ileri görüşlü bir kişi olan Evrengzîb Bâbürlülerin altı büyük hükümdarının sonuncusudur. Devlet yönetimi hakkında on iki maddelik bir de vasiyetname bırakmıştır. Hindular karşısında Müslüman nüfusu dengeleyebilmek için Türkistan'dan getirilen çok sayıda Türk'ü büyük şehirlerde iskân ettirmiş, onlara toprak dağıttığı gibi ordusunda da görev vermiştir.

Evrengzîb'in ölümünden sonra oğulları A'zam Muhammed Şah ve Kâm Bahş 1707'de kısa bir süre tahtı ellerinde bulundurdular. A'zam Muhammed Şah babası gibi güçlü bir şahsiyet değildi. Kâm Bahş, Bîcâpûr sûbedar'ı iken Turaniyanlı beylerin desteğiyle tahta sahip olmak istedi. Kendi adına hutbe

okuttuğu gibi para da bastırdı. Bu arada Evrengzîb'in diğer oğlu Şah Âlem I. Bahadır Şah da ayaklanmış, A'zam Şah'ı yendikten sonra hükümdarlığını ilân etmiş ve Dekken'de istiklâlini ilân eden Kâm Bahş'ın kendisine itaat etmesini istemişti. Bunun üzerine Kâm Bahş, Pâdişâh-ı Dînpenâh unvanını alarak I. Bahadır Şah'la mücadeleye karar verdi. Ancak Haydarâbâd yakınlarında meydana gelen savaşta mağlûp oldu, kısa bir süre sonra da aldığı yaraların tesiriyle öldü. I. Bahadır Şah daha şehzade iken Muazzam unvanını taşıyordu. Babası adına Dekken'i yönetmiş ve Goa'daki Portekizliler ile savaşmıştı. Ancak Bâbürlülere sonraki tarihlerde büyük darbeler indirecek olan Maratalara mağlûp olmuştu. 1699'da Afganistan'da Kabil valiliğine gönderilmişti. I. Bahadır Şah 1707'de Bâbürlü hükümdarı oldu. Saltanatının ilk yılları Marata ve Racpûtlarla mücadele içinde geçti. 27 Şubat 1712'de ölümünden önce Pencap'taki Sihler'î tedip edip dağlık bölgeye sürdü. I. Bahadır Şah'a büyük oğlu Azîmüşşe'n halef oldu. Fakat vezir Zülfikar Han'ın desteğine rağmen tahtı muhafaza edemedi. Mültan'da vali olan Muizzüddin Cihandar Şah üç gün devam eden savaştan sonra Azîmüşşe'n'i bertaraf ederek Bâbürlü tahtına çıktı. Ancak isyan eden Azîmüşşe'n'in büyük oğlu Ferruhsiyer meselesini bir türlü halledemedi. Oğlu İzzeddin, Barhe seyyidlerinin desteklediği Ferruhsiyer'e mağlûp oldu. Sadık veziri Zülfikar Han 1713'te asi kuvvetlerle Agra'da savaştı. Durumun aleyhinde geliştiğini gören Cihandar Şah Delhi'ye sığındıysa da burada ele geçirildi. Ferruhsiyer 10 Ocak 1713'te Bâbürlü tahtına oturdu. Ancak kendisine bu mevkii sağlayan Bâre Şeyyidleri ile anlaşamadı. Bengal'de ve dolayısıyla Kalküta'da nüfuz kazanmış olan İngilizler fırsattan istifade ederek Ferruhsiyer'den gümrük resminden muaf olduklarına dair izinname aldılar. Ondan sonra sırasıyla Şemseddin Refîüdderecât ve Refîüddevle 11. Şah Cihan 1719'da Bâbürlü tahtına çıktılar. Seyyidler ve bazı Hindu ileri gelenleri hükümdarın zayıflığından faydalanarak düzeni bozucu bazı menfaatler sağladılar. II. Şah Cihan da selefinden farklı değildi ve Seyyidlerin istedikleri şekilde hareket etti. Maiyetiyle Agra'ya giderken Fetihpûr Şikri yakınında Bidyâpûr köyünde öldü (Eylül 1719). Bu sırada Malva sûbedarı Nîkûsiyer, Çın Kılıç Han'a güvenerek hükümdarlığını ilân etmişti. Ancak Çın Kılıç Han ve ona tâbi olanlar Nîkûsiyer'i yalnız bıraktılar. Ali ve Seyyid Hüseyin hanlar Bâbürlü hükümdarını Agra'da muhasara altına aldıktan sonra esir ederek Delhi'ye sürgüne yolladılar.

Bâbürlülerin son güçlü hükümdarı Nâsırüddin Muhammed'dir. Rûşen-ahter lakabını taşıyan Nâsırüddin Muhammed 29 Eylül 1719'da tahta çıktı ve Seyyidlerin de yardımıyla mevkiini sağlamlaştırarak otuz yıla yakın saltanat sürdü. Afganistan'da ve İran'da Afşarlılar'ı güçlendiren ve onlara parlak bir devir yaşatan Türkmen reisi Nâdir Şah, Kandehar meselesi sebebiyle Bâbürlülerle anlaşmazlığa düştü. Galzaylar'ın Hindistan'a sığınması üzerine Nâsırüddin Muhammed'e mektup yazıldı. Fakat Nâdir Şah'ın gün geçtikçe artan gücünü

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

göremeyen Bâbürlü hükümdarı Afşarlıların ricasını cevapsız bıraktı. Nâdir Şah bu sebeple 1738'de Kabil'i, 1739'da da Delhi'yi işgal edip ülkeyi yağmaladı. Hindistan'ın bütün zenginlikleri İran'a taşındı. Nâsırüddin Muhammed, Nâdir Şah'ın Hindistan'dan ayrılmasından sonra içte emniyeti sağlamaya çalıştı. 1747'de Nâdir Şah'ın öldürüldüğü haberi Delhi sarayına ulaştı. Afşar ordusundaki Afganlar Abdâlî kabilesinden Ahmed'i kendilerine şah seçtiler. Afganlılar tekrar Bâbürlülerin kuzeybatı sınırlarını kolaylıkla aşarak Pencap'ı yağmaladılar. Nâsırüddin Muhammed, son çare olarak oğlunun kumandasındaki kuvvetlerini Ahmed Şah Dürrânî üzerine yolladı. Pencap-Delhi yolu üzerindeki Sirhind'de meydana gelen savaşta Bâbürlü kuvvetleri istilâcı Abdâlîler'e mağlûp oldu. Nâsırüddin Muhammed, oğlunun Afganlılar tarafından öldürülmesinden kısa bir süre sonra 16 Nisan 1748'de vefat etti. Delhi'de XIV. yüzyılın büyük velîsi Şeyh Nizâmeddin Evliya'nın türbesi yakınında toprağa verildi. Bâbürlüler bundan sonra hızlı bir çöküş içine girdiler. Ülke Marataların, Pindârîlerin ve hepsinden önemlisi ateşli silâhlarla donatılmış İngilizlerin istilâsına uğradı. Evrengzîb devrinde en geniş sınırlarına ulaşan Bâbürlüler büyük kayıplara uğrayarak süratle eridiler. Afganlılar, Sindliler, Pençaplılar, Keşmirliler, Bengalliler ve Güney Hint racaları imparatorluktan paylarına düşen topraklan aldılar.

Mücâhidüddin Ebû Nasr unvanını taşıyan Ahmed Şah Bahadır (1748–1754), annesi Udam Bai ve harem ağası Câvid Han'ın tesirinde kaldı. Ahmed Şah Dürrânî onun zamanında Pencap'ı istilâ ederek yağmaladı. Bu arada İskenderâbâd'daki Maratalar ayaklandılar; 1750'de yakın adamı Safder Ceng Maratalara katıldı. Bu ayaklanmadan sonra gücünü epeyce kaybeden Bahadır tahttan indirildi.

Azîzüddin II. Âlemgîr (1754–1760), vezir İmâdülmülk Gâziddin'in yardımlarıyla nüfuz sağlayabildi. Güçlükle toplayabildiği orduyla Pencap'ı Dürrânîlerden geri alma teşebbüsü felâketle sonuçlandı. Ocak 1757'de Delhi ikinci defa Afganlıların eline geçti. Bu hadiseden sonra vezir Gâziddin bir komplo hazırlayarak II. Âlemgîr'i tahttan indirip öldürttü (1760) ve hükümdarın oğlu Ali Cevher'i Celâleddin Şah Âlem unvanıyla tahta çıkardı. 1760–1806 devresinde iki defa tahta çıkan Şah Âlem, Baksar Şavaşı'ndan sonra İngilizler'in himayesini kabul etti. Robert Clive, 1767'ye kadar devam edecek valilik görevine getirildi. Hükümdar ise İngilizlerden maaş alan bir memur durumuna düştü.

Bldârbaht ve Muînüddin II. Ekber de İngilizlerin gölgesinde varlıklarını kabul ettirebilmişlerdi. Son Bâbürlü hükümdarı Sirâceddin II. Bahadır Şah'tır. 1837–1858 yılları arasında ülkede Bâbürlülerin eski büyüklüğünden hiçbir eser kalmamıştı. Bahadır Şah 1857'de Delhi'de patlak veren ayaklanmaya zoraki ön ayak olduğu için İngilizler tarafından sert bir şekilde cezalandırıldı. Aralık 1858'de

Birmanya'ya Rangun'a sürüldü ve 6 Kasım 1862'de orada öldü. II. Bahadır silik bir şahsiyet olmasına karşılık şairliği, mûsiki bilgisi ve hattatlığıyla Bâbürlülerin son temsilcisidir.

Babürlüler ile uzun uğraşlar sonucu merkez idare için çalışılmış ve ilk beş büyük sultanın önde gelen görevi olmuştur. Şimdiye kadar Hindistan içi mücadele varken, XVII. yüzyıldan itibaren de Avrupalı emperyalistler ve sömürgeciler Hindistan'daki idari sistemi kendi ellerine geçirmek için epeyce kan dökeceklerdir. Efendi ve sahipler artık değişmiş ve yerini İngilizler almıştır. Bu durum Gandi'nin bağımsızlık mücadelesi vereceği XX. yüzyıla kadar devam etmiştir.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

ALTIN ORDA: TARİH, EKONOMİ VE KÜLTÜR

Dmitry V. Vasil'ev*

Çeviren: M Bilal ÇELİK**

Devletin Kökeni

Moğollar 1235 yılında göçebe Moğol İmparatorluğu'nun başkenti Karakurum'da düzenledikleri kurultayda Doğu Avrupa'nın fethi kararını aldılar. Batı Seferi bütün Moğolların katıldığı bir organizasyondur. Cengiz Han'ın en büyük oğlu olan Cuci Han'ın en büyük oğlu Batu bu sefere memur edilmişti.[1] Cengiz evladı pek çok şehzade bu sefere katıldılar. Seferin askerî komutanı ve Batu'nun yardımcısı olarak Sübütey Bahadır görevlendirildi. Batu'nun ordusu yaklaşık 50–60 bin askerdi.[2]

Fetih hareketi korkunç bir katliam ve tahribatı beraberinde getirdi. İlk etki 1236–1237 kışında Bulgar şehrinde kendini gösterdi.[3] Bundan sonra, 1238 yılında kuzeydoğu Rusya Moğol hâkimiyetine girdi. 1239–1240 yıllarında ise Güney Rusya'nın pek çok şehri yıkıma uğradı.[4]

1240 yılından itibaren, Moğol orduları Deşt-i Kıpçak'taki Polovcı'nın (Türkçe konuşan Kıpçakların batı grubu) direncini kırdı. Polovcı soyluları

* Dr., Astrahan Devlet Üniversitesi Öğretim Üyesi

** Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

1 V. G. Tizengauzen, *Sbornik Materialov, Otnosyashihsya k İstorii Zolotoi Ordy*, c: II, Moskova-Leningrad, 1941. s. 22–23.

2 V. L. Egorov, "Rus' Protivostoit Orde", *İstoriya Gosudarstva Rossiiskogo*, N. M. Karamzin, c: IV, Prilozhenie, Moskova, 1992, s. 387; E. S. Kulpin, *Zolotaya Orda*. Moskova, 1998, s. 30.

3 *İstoriya Tatarskoi ASSR*, Kazan, 1973, s. 23.

4 V. V. Kargalov, *Mongolo-Tatarskoe Nashestvie Na Rus'*, Moskova, 1966, s. 60–69.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

istisnasız katledildiler.[5] Cüveyni'ye göre, Polovcı hanı Baçman, İtil Nehri adacıklarında ve kıyılarındaki ormanlık bölgelerde Moğollara karşı gerilla savaşına başladı. Baçman'ı yakalamak için Mengü Han bir süvari sınıfı ile 200 gemi tahsis etti.[6] Muhtemelen Polovcı tamamen yok edildi veya en azından Don ve Dinyeper bozkırından sürüldü.[7] Moğol baskısı ile Kotyan Han yönetimindeki Polovcı'nın büyük kısmı Macaristan'a göç etti. Burada Macar kralı Bela ile ilişkiye geçerek Hristiyanlığın Katolik Mezhebi'ni benimsedi ve ülkenin batı kısmına yerleşti. Ancak, kısa süre sonra Kotyan ve maiyeti Macaristan'ın başkenti Peşt'te haince öldürülünce Polovcı Ordası Balkanlara geldi.[8] Polovcı'nın terk ettiği yerde etnik yapı kökten değişti ve bu ordanın yerine Moğollarla müttefik olan ve XIV. yüzyılda Altın Orda nüfusunun etnik temelini oluşturan Kıpçaklar geldi.

Rusya'nın fethinden sonra, Batu'nun orduları Avrupa'ya girdiler. Avrupa Seferi sırasında (1241–1242) Moğol orduları Polonya, Macaristan, Avusturya, Slovakya, Hırvatistan, Bosna, Sırbistan ve Bulgaristan'ı işgal ettiler. Adriyatik Denizi sahillerine ulaşınca Batu ansızın geri dönme kararı alarak Volga boyuna geldi. Muhtemelen, bunun nedeni o sırada Karakurum'daki büyük kağan Ögedey'in ölmesiydi. Batu'nun yeni Moğol kağanının seçileceği kurultaya katılması gerekiyordu. Bunun yanı sıra, Avrupa Moğol fetihlerinin ana hedefinde değildi. Çünkü o dönemde zenginlik Müslüman Orta Doğu'daydı. Altın Orda'nın bir sonraki dış politikası İran ve Orta Asya'yı ele geçirme ile Yakın Doğu siyasetine etkin olarak müdahil olma üzerine yoğunlaşmıştı.[9]

1242–1243 yıllarında Batu, Volga bölgesine döndü ve ulusunu organize etmeye başladı. Kuzeyde, ona tabi olan yerlerin sınırı Bulgar şehrine ve Başkurdistan'a, güneyde Demir Kapı'ya, günümüzdeki Derbent şehrine ulaştı. Böylece, Batu Han'ın devleti batıdan doğuya doğru Tuna'dan İrtiş'e; kuzeyden güneye Tayga bölgesinden Kafkasya ve Orta Asya çöllerine kadar uzanmaktaydı.[10]

Altın Orda'nın merkezi olarak Aşağı Volga bölgesinin seçimi tesadüfî değildi. Burası eskiden beri kervan ticaretinin ana yolu üzerindeydi. Volga deltasında ticari Saksın şehri vardı. Bu şehir Çin'den Avrupa'ya uzanan İpek

5 G. A. Fyodorov-Davydov, *Kochevniki Vostochn Evropy pod Vlast'yu Zolotoordynskih Hanov*, Moskova, 1966, s. 247.
6 E. P. Myskov, *Politicheskaya İstoriya Zolotoi Ordy (1236–1313)*, Moskova, 2003, s. 26–28.
7 E. P. Kostjukov, *Kypchaki i Zolotaya Orda: XIV Uralskoe Arheologicheskoe Soveshanie (21-24 Aprelya 1999), Tezisy Dokladov*, Chelyabinsk, 1999, s. 165-166.
8 V. T. Pashuto, *Mongol'skii Pohod Vglub' Evropy: Tataro-Mongoly v Azii i Evrope*, Moskova, 1977, s. 211.
9 Myskov, 2003, s. 31–47.
10 V. L. Egorov, *İstoricheskaya Geografiya Zolotoi Ordy v XIII-XIV vv.*, Moskova, 1985.

Yolu'nun kuzey rotası ve Volga ticaret yolu üzerinde önemli bir merkezdi.[11] Volga'nın ağzı balık yönünden zengindi ve Aşağı Volga üzerindeki kültürel şerit bozkıra çok yakındı. Bu nedenlerden ötürü yerleşik ve göçebe imkânları bir araya getirmek kolaydı.

Altın Orda ve Tatarlar

İlginçtir ki, Batı Moğol Devleti kesinlikle resmî bir isim sahibi olmamıştır. En eski Arap kaynaklarında devletin isminin kökeni yönetici hanın ismi ile etnik olarak belirtilmiştir. Mesela, "Berke, Tatarların büyük çarı" veya "Tokta, Tatar çarı" gibi isimlendirmeler yapılmıştır.[12] "Kuzey ülkelerinin Tatar hükümdarı Mengü-Timur", "kuzey ülkelerinin sahibi Özbek" gibi adlandırmalarla coğrafi ifadeler hanların isimlerine eklenmiştir.[13] Bazı belgelerde, yönetici hanın ismine eklemlenen başkent adını görüyoruz: "Saray şehrinin ve Deşt-i Kıpçak'ın sahibi Tokta Han" veya "Saray ve kuzey bölgeleri yöneten Özbek hükümdarı".[14] Avrupalı seyyahlardan Plano Carpini ve Guillon Rubruck Batu Han ülkesi hakkında yazdıkları kısımlarda "Kuman ülkesi", "Kumanya" gibi eski terimleri veya "Tatar gücü" ve "Tatar ülkesi" gibi çok genel isimleri kullanmışlardır.[15] Romalı Papa XII. Benedict'in mektubunda şu ifadeler vardır: "Majesteleri Tatar İmparatoru Özbek Han'a", "Saygıdeğer Taidulla hükümdarı, kuzey Tatarya'nın imparatoriçesine".[16] "Altın Orda" terimi Rus yıllıklarında, ancak XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, devletin artık varlığının sona erdiği dönemde gözükmeye ve kullanılmaya başlanmıştır.[17]

Tarihsel olarak, Cengiz Han ve evladının askerleri her yerde görününce herkes onları "Tatar" olarak isimlendirmeye başladı. Ancak onlar kendilerini "Moğollar", devletlerini de "Büyük Moğol Ulusu" olarak isimlendiriyorlardı.[18] Altın Orda halkı Rus yıllıklarında da "Tatarlar" olarak adlandırılmıştır. Altın Orda Devleti'nin yıkılmasından sonra "Tatar" etnik ismi kullanımı aynı bölgede yeni kurulan devletlere (Kazan Tatarları, Astrahan Tatarları vd.) geçmiştir.[19] Buna

11 D. V. Vasil'ev, "O Mestopolozhenii Goroda Saksin: Problemy Arheologii Nizhnego Povolzh'ya", *Mezhdunarodnaya Nizhnevolzhskaya Arheologicheskaya Konferenciya, g. Volgograd, 1-5 Noyabrya 2004 g. Tezisy Dokladov*, Volgograd, 2004, s. 264–269.
12 Tizengauzen, 1941, c: I. s. 55, 119–120.
13 Tizengauzen, 1941, c: I. s. 103–104, 171.
14 Tizengauzen, 1941, c: I. s. 165, 171.
15 *Puteshestviya v Vostochnye Strany Plano Karpini i Rubraka*, Moskova, 1957, s. 70, 82.
16 Egorov, 1985, s. 125.
17 *Polnoe Sobranie Russkih Letopisei*, St. Petersburg, 1903, columns 5–8.
18 Men-da bej-lu, *(Polnoe Opisanie Mongolo-Tatar), Perevod s Kitajskogo*, Vvedenie, Kommentarii i Prilozhenie N. C. Munkueva, Moskova, 1975, s. 48, 123–124.
19 Egorov, 1985, s. 128.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

ilaveten, "Tatar" XIII. yüzyılda Çin'de Moğolların kendilerini isimlendirdikleri bir terimdir. Bu ismin Avrupa'ya girişi ve bütün dünyada kullanımı muhtemelen ortaçağ döneminde Doğu ile kurulan ticari ilişkilerin bir neticesidir. Muhtemelen, tüccarlar tarih sahnesine çıkan korkunç "Tatar" tehlikesi konusunda Avrupa halkını ilk bilgilendiren kişilerdir. Rus yıllıkları "Tatar" terimini Altın Orda halkı ile ilişkilendirirler. Rubruck özellikle Cuci Ulusu'nun kurucularının herkes tarafından "Moğollar" olarak isimlendirildiğini açıklamasına rağmen, "Tatar" ismi ayrıca Batı-Avrupa kaynaklarında da kullanılmıştır.[20] Ne var ki, XIV. yüzyılda Volga bölgesinin Altın Orda şehir halkı arasında kendilerini "Müslüman" veya "besermen" olarak isimlendirdiklerine dair veri vardır. Bu terimler İslam'ın temel ideoloji olarak algılanması ile ilgilidir.

İdari Yapı ve Yönetim

Başlangıçta Cuci evladının yönetim bölgesi Büyük Moğol İmparatorluğu'nun bir parçasıydı. Batu ve evladı Büyük Kaan'a tabi ve onun emirleri doğrultusunda hareket eden yöneticilerdi. Onlar kendi adlarına sikke darp edemezler (sikkelerin üzerinde büyük kaanın ismi vardı) ve dış ilişkilerde bağımsız davranamazlardı. Aslında, Moğol İmparatorluğu'nun erken döneminde bir bütün olarak (kısmen Cuci Ulusu'nda da) kolektif mülkiyet ilkesi ve imparatorluğun her bir parçasında Cengiz Han yönetici soyunun bütün üyelerinin yönetim hakkı vardı. Yönetici soyun birlikteliğinin muhafazası amacı için sıklıkla bazı hanların mülkiyetindeki toprakların belirlenmesi ve bu topraklardan elde edilen gelirin diğer hanlara aktarımı vardı.[21]

Ordu meselesinde ise, Cuci Ulusu sağ kanat ve sol kanat olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Moğol ordusunda sağ kanat her zaman öncelikliydi. Bunun nedeni hanın göçebe maiyetinin sağ kanat sınırları içinde yer almasıydı. Altın Orda'da sağ kanat Batu ve kardeşi Şiban'ın sorumluluğundaydı. Sol kanat ise Batu'nun kardeşi Orda İçen'in mülkü idi.[22] Dünyanın dört parçası ile kanatların toprak parçası anlayışı arasındaki muadillik Moğolların bir nitelemesidir. İleri kısım güney, geri kısım kuzey, sağ batı, sol ise doğuyu ifade ediyordu. Bunun yanı sıra, dünyanın her bir köşesinin belli bir renk değeri vardı: güney kırmızı, kuzey siyah, batı beyaz, doğu koyu mavi idi. Bundan dolayı, Batu'nun mülkü "Ak-Orda", Orda-İçen'in mülkü ise "Gök-Orda" olarak isimlendirilmiştir. Bu bölümlendirme Reşiddeddin'in ifadelerine de uygundur: "Orda-İçen, ordusu ve dört kardeşi ile

20 Egorov, 1985, s. 129.
21 G. A. Fyodorov-Davydov, *Obshestvennyi Stroi Zolotoi Ordy*, Moskova, 1973, s. 31–34.
22 Egorov, 1985, s. 131.

birlikte... ordunun sol kanadını oluşturuyordu. Şimdiye kadar onlar hep sol kanat olarak bilindiler."[23]

Noyan veya bey, handan ulus (halkın yönetimi) ve yurt veya nutugun (ulusa ait halkın kullandığı toprak) yönetimini bazı askerî veya ekonomik hizmet karşılığı almıştır.[24] Ulus sistemi Cengiz Han tarafından akrabalarına ve yakın adamlarına yönetmeleri için kabilelerin tahsis edilmesi şeklinde oluşturulmuştur. XIII. yüzyılda Orda'nın topraklarında 12 büyük ulus vardı.[25] Sadece oğlanlar (prensler) kendi uluslarını yönetmek için atadan gelen hakka sahiplerdi. Geri kalan aristokratlar bağlı oldukları yöneticiye hizmet sağlamak koşuluyla iktidar elde edebilirlerdi. XIII. yüzyılda mülkiyet hakkı periyodik olarak gerçekleşmişti. Genellikle bu mesele kurultayda çözümlenirdi.[26] Arap tarihçilerin bildirdiğine göre, XIV. yüzyılda bütün devlet toprakları dört büyük idari birime (ulus) bölünmüştü. Onların her birinin başında hanın vekili ulus beyi vardı.[27] Onlardan biri askerî vali olan beylerbeyidir. Vezir (maliye bakanı) ikinci önemli kişidir. Diğer iki rütbe soylu veya seçkin feodal beylerin elindeydi. Günümüzde bu dört büyük ulusun isimlerini biliyoruz. Bunlar Sarac Ulusu (bu bölge hanın şahsi mülkü olan ve Volga bölgesini de içine alan arazidir), Kırım Ulusu (en zengin ticari bölgelerden biri), Harezm Ulusu (Altın Orda'nın hayat şartlarına etki eden ve siyasi, kültürel ve ekonomik ilişkilerde yeterli idari birim) ve Deşt-i Kıpçak Ulusu (bugünkü Güney Rusya ve Ukrayna'da bulunan bozkır)'dur.[28]

Bütün bunlara ilaveten, XIV. yüzyılda Cuci Ulusu toprakları 70 küçük birime (vilayet) bölünmüştü. Bunların başında da emirler vardı. Emirler Divan (vezir başkanlığında toplanan kurul) üyesi idiler. XIII. yüzyılda, feodal lordlar, ancak hanın izni ile ulus sahibi olabiliyorlardı ve hizmetlerini terk etmeleri veya han tarafından suçlanmaları yüzünden mülklerini kolaylıkla kaybedebiliyorlardı. XIV. yüzyılda bu mülkler –ulus ve yurt- birleştiler ve satılamaz ve miras yoluyla intikal eder bir karakter kazanmışlardır. Bu tip önlemlerle Özbek Han devletin direncini ve yerleşik toprakların idare düzenini güçlendirmiştir.

Siyasi Tarih

Altın Orda'nın siyasi tarihi genel olarak altı safhaya ayrılabilir:

23 G. A. Fyodorov-Davydov, 1973, s. 141–143.
24 G. A. Fyodorov-Davydov, 1943, s. 43–44; G. A. Fyodorov-Davydov, 1966, s. 240.
25 Egorov, 1985, s. 131–135.
26 G. A. Fyodorov-Davydov, 1973, s. 46–48.
27 Tizengauzen, 1941, c: I, s. 348, 412.
28 Egorov, 1985, s. 135–136.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Birinci Safha (1242–1282)

Bu safhada devletin oluş süreci tamamlanmıştır. Yönetimde Batu, Sartak, Ulukçı, Berke ve Mengü-Timur görülür.

Batu Han, sürekli savaşlardan elde edilen toprakların sistemli örgütlenmesinin gerekliliğini mükemmel şekilde anlamıştı. Etkin bir kontrol sistemiyle vergi sisteminin düzenlenmesi gerekliydi. Plano Carpini'nin ifade ettiği gibi, Mordva, Barkurtlar ve Volga Bulgarları, Batu tarafından ancak Avrupa seferi dönüşünde tabi kılınmıştır. Lezgiler, Alanlar ve Çerkezler, Batu ile XIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar savaşmışlardır. Galitliler ile Volin Rus düklerinin direnişi ancak 1260 yılında kırılabilmiştir.[29] Ne var ki, 1246'da, bazı Rus prensliklerinde nüfus sayımı yapıldı ve kürk olarak vergi tahsiline gidildi.[30]

Batu Han'ın ölüm tarihi net olarak bilinmemektedir. Hemen hemen bütün tarihçiler bu olayın tarihini 1255 veya 1256 olarak verirler.[31] Batu'nun birkaç oğlu vardı. Ancak büyük oğlu Sartak'ın yanı sıra küçük oğlu Berke de tahtta hak iddi etti. Han eski geleneklere göre kurultay tarafından seçilmeli ve onaylanmalıydı. Kabilenin büyüğü (ölen yöneticinin erkek kardeşi, yeğeni veya kuzeni) yetkiyi devralmalıydı.[32] Bundan dolayı, Batu'nun ölümünden sonra Sartak'ın (Büyük Moğol Kaanı Megü'nün namzedi) destekçileri ile Berke'nin destekçileri (Cuci Ulusu'nun ona bağlı aristokratları) arasında çatışma çıktı. 1259 yılındaki kısa süreli siyasi gerilim neticesinde zafer ne Sartak, ne onun oğlu Ulakçı, ne de annesi Borakçina'nın oldu. Kazanan taraf Berke olmuştu.[33] Bu olaylar Cuci Ulusu'ndaki Büyük Moğol Kaanı'nın yetkisini dengeleyen yerel aristokratların etkinliğini ortaya koyar. Bu, Cuci Ulusu'nun siyasi bağımsızlığının teyidi için önemli bir adımdır. Bir bütün olarak Berke dönemi devletin bütün yaşam alanlarında Karakurum ile siyasi çekişme içinde geçti. Berke faal olarak Kübilay Kaan'a denge olarak Karakurum tahtında Arık-Buka'yı destekledi. Kubilay Kaan tahtı elde ettiğinde, Berke ona tabi olmayı reddetti. Mesela, Kubilay 1262'de Rusya'da nüfus sayımı yaptırmak istediğinde Berke işin yapılmasını engelledi.[34] Altın Orda'da sikkeler hiçbir zaman Kubilay adına darp edilmedi.

29 *Polnoe Sobranie Russkih Letopisei*, St. Petersburg, 1843, s. 197.
30 *Puteshestviya v Vostochnye Strany Plano Karpini i Rubraka*, 1957, s. 55.
31 G. A. Fyodorov-Davydov, "Smert' Khana Batu i Dinasticheskaya Smuta v Zolotoi Orde v Osveschenii Vostochnyh i Russkih İstochnikov (İstochnikovedcheskie Zametki)", *Srednevekovye Drevnosti Volgo-Kamya*, Yoshkar-Ola, 1992, s. 72–79, 82.
32 V. V. Trepavlov, *Gosudarstvennyi Stroi Mongol'skoi İmperii*, Moskova, 1993, s. 108–111; G. A. Fyodorov-Davydov, 1973, s. 69–70.
33 Myskov, 2003, s. 48–53.
34 Myskov, 2003, s. 83.

Sartak Hristiyanlığı (Nesturi) benimsemişti ve Müslümanların düşmanıydı. Berke ise Müslüman'dı ve Müslüman tüccar sınıfının desteğine sahipti.[35]

Berke döneminde Mengü-Kaan'ın kardeşi Hülagu evladının yönetimindeki İran ile yapılan savaşlara son verildi. Hülagu'nun orduları Bağdat'ı ele geçirip Halife Mutasım'ı idam etmişlerdi. Bunun yanı sıra, Alamut bölgesinde Moğollar, İsmailî Mezhebi'nin taraftarlarını imha ettiler.

Berke, Amu-Derya'dan batıya doğru bütün toprakları (özellikle Arran ve Azerbaycan) kendi mülkü ve Cuci Ulusu'nun bir parçası olarak kabul ediyordu. Üstelik Berke bir Müslüman olarak Hülagu'nun halifeyi idam etmesini ve askerlerinin Bağdat'ta katliam yapmasını affedemiyordu. Batu'nun döneminde Altın Orda ile Mısır arasında diplomatik ilişkiler kurulmuştu. O dönemde Mısır'da Kıpçak kökenli Memlûk Sultanı Baybars hüküm sürmekteydi. İki devlet İran Moğollarına karşı 1260 yılı başlarında bir ittifak kurdular.

Mengü-Timur Han döneminde (1266–1282), Berke'nin Hülagu Ulusu'na ve Rusya'ya (Rusya'da yeni nüfus sayımları 1257–1259 yılları arasında yapıldı) karşı takip etmiş olduğu siyasete devam edildi. Bu dönemin en önemli olayı Altın Orda Devleti'nin bağımsızlığını ilan etmesidir.

İkinci Safha (1282–1312)

Bu dönemin ilk önemli meselesi Tümenci (10.000 savaşçının lideri) Nogay'ın sebep olduğu sorun ve bu sorunun çözümlenmesidir. Bu dönemde iktidar olan hanlar Tuda-Mengü, Tula-Buka ve Tokta'dır. Nogay'ın yıldızı Altın Orda'nın İran ile yaptığı ilk savaşlar sırasında parlamıştı. Bunun üzerine genç ve yetenekli komutan Prens Nogay beylerbeyi rütbesine atandı.[36] Nogay, Cuci neslinden olup Cengiz Han klanının bir üyesiydi ve tahtta belli hakları vardı. Devletin sağ kanadının yöneticisi olunca, Nogay bağımsız iç ve dış siyaset takip etti. Mısır, Bizans ve Rusya ile ilişkiler kurdu. Tuda-Mengü, Tula-Buka ve Tokta hanlar Altın Orda tahtına Nogay'ın kontrolü altında çıktılar. Onun yetkisi çok büyüktü. Rus yıllıkları onu "hükümdar (çar) Nogay" olarak tavsif etmişlerdir. Ancak kendisini han ilan edecek bir girişimde bulunmadı. Onun amacı Cuci Ulusu'nun sağ kanadının güvenliğini bağımsız bir devlet olarak sağlamaktı.[37] Bu süreç bir bütün olarak Moğol İmparatorluğu'ndan ayrılmanın tamamlayıcısı olarak

35 Myskov, 2003, s. 61–66.
36 Trepavlov, 1993, s. 108–111; G. A. Fyodorov-Davydov, 1973, s. 88.
37 Myskov, 2003, s. 112–140.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

kabul edilmelidir. Ancak Tokta Han on yıllık uzun ve çetin bir askerî mücadeleden sonra Nogay'ın hâkimiyetine son verebilmiştir.

Genel kanıya rağmen, Nogay isminin Nogay halkı veya Nogaylar ile bir ilişkisi yoktur. Moğolca "nohoc" kelimesi "köpek" anlamındadır. Bu, modern Nogayların selefleri olan Mangıt kabilesinin de dâhil olduğu Türk ve Moğol halkının totemsel hayvanıdır.

Volga bölgesi ve Harezm'in şehir halkının desteğini alarak Nogay üzerinde başarı kazanan Tokta Han reformlar yaparak şehirlerin ve şehirli ticaret aristokrasisinin durumunu güçlendirdi. Altın Orda'nın iktisadi yapılanması Tokta Han tarafından oluşturuldu. Tokta'nın iktisadi reformları sırasında Harezmli Müslümanlar Altın Orda'nın en yüksek siyasi alanlarına girdiler. Onlardan biri Altın Orda'nın gelecekte beylerbeyi olacak Harezm Valisi Kutluk Timur'dur.

Üçüncü Safha (1312–1359)

Bu dönemde devlet en yüksek siyasi ve iktisadi seviyesine ulaşmıştır. Bu safhanın son yıllarında ise krizin ilk belirtileri gözükmeye başlamıştır. Bu dönemde Özbek, Canı Bek ve Berdi Bek hanlar hüküm sürmüşlerdir.

1312'de Tokta Han'ın halefi tartışmaları sırasında Müslüman taraf İslam'ı kabul etmiş olan Özbek Han'ı destekledi. Daha sonra, Özbek Han memnun olmamış aristokratların çıkardığı isyanı bastırmakta başarılı oldu. İç düşmanlara yönelik mücadele esnasında Özbek Han İslam'ı devletin resmî dini olduğunu duyurmuştur.

Özbek Han döneminde, Altın Orda yeni bir safhaya girmiştir. Onun siyaseti Tokta Han'ın iktisadi uygulamalarının bir devamıdır. Bu siyaset Kutluk Timur tarafından da takip edilmiştir. Finansal sistem birleştirildi ve Aşağı Volga bölgesindeki devletin iktisadi merkezi daha güçlü hale getirildi. Finansal ilişkiler devletin bütün alanlarında yaygınlaştırıldı ve şehirler, ticaret ve zanaatta hızlı bir gelişim gözlendi. Göçebe aristokrasinin etkinliği sona erdi. En önemli meselelerde kurultay toplama geleneği geçmişte kaldı.

Divan: O dönemde işleyen hükûmet ve bürokrasi karmaşıklaştı. Siyasette öncelik hükümdar neslinden olanlardan emirlere geçti. Otorite doğrudan babadan oğla geçmeye başladı.

Dördüncü Safha (1359–1380)

Bu döneme Altın Orda Devleti'nde siyasi parçalanma ve iç savaşlar damgasını vurmuştur. Bu dönemde tahtta yirmiden fazla han değişikliği meydana gelmiştir. Önceki dönemdeki uzun iç barış ve iktisadi büyümenin sonucu olarak yeterli birikim elde eden pek çok emir uluslarının bağımsızlığı için mücadele etmiştir. Üstelik hanlar arasındaki çatışmalar ile üst rütbeli saray memurların bunlarla mücadelesi mutlakıyetçilik isteyen hanlar ile emirler arasındaki anlaşmazlığı da gün yüzüne çıkarmıştır. Muhtemelen, onlar hükûmetin dizginlerini tamamen ellerine almak ve oligarşi temelinde emir modelli bir yönetim oluşturmak istiyorlardı.[38]

Berdi Bek Han bu süreci iteledi. Canı Bek Han'ın ölümünden sonra tahta gelen Berdi Bek Han, Batu neslinden gelen bütün erkekleri ortadan kaldırdı. 1359'da, Berdi Bek kendi adamları tarafından öldürülünce Altın Orda'da tahmin edilemeyecek bir hanedan krizi meydana geldi. Devlet çok sayıda bağımsız ulusa ayrıldı. Devletin batı kanadında iktidar, kukla hanları yönetime getiren ve istediği zaman onları tahttan uzaklaştıran Beylerbeyi Mamay'ın eline geçti. Volga Bulgarya, Harezm ve Mordovya devletten ayrıldılar. Rusya vergi ödemeyi kesti. Başkentte yetki devletin sol kanadının yerlilerine geçti. Muhalif taraflar arasındaki çatışmalar ekonomik kaynakların tamamen tükenmesine sebep oldu.

Beşinci Safha (1380–1396)

Toktamış Han'ın iktidarı sırasında, Altın Orda'nın kısa süreli bir güçlenişi görülür.

Toktamış Han devletin sol kanat aristokrasisinin yerlilerindendir. Onun güçlenmesinde temel etken Emir Timur'un verdiği destektir. Semerkand Hükümdarı Timur, Toktamış'ı Cuci Ulusu'nun başına geçirmek istedi. Cuci Ulusu'nun merkezî bölgelerindeki aristokratlar savaş yorgunu olduklarından Toktamış'ı han olarak kabul ettiler. 1380'de Toktamış, Mamay üzerinde zafer kazandı; yavaş yavaş devleti tek çatı altında toplamaya çalıştı ve bunda başarılı oldu. Ayrıca Rusya tekrar vergi ödemeye başladı. Tokta Han dönemindeki gibi Toktamış'ın finansal reformları devleti güçlendirdi. Memlûk Devleti ile ittifak anlaşması yenilendi ve son olarak Altın Orda Azerbaycan üzerinde tekrar hak iddia etti.

---

38 Fyodorov-Davydov, 1973, s. 147.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Dâhili siyasetinde, Toktamış diktatör yöntemleri kullanmış ve eyaletlerdeki isyanları bastırmıştır. Ancak bu önlemler geçici olmuştur. Toktamış'ın temel sorunu bir yandan Timur'a bağımlı olması, diğer yandan Altın Orda'nın geleneksel dış büyük güç siyasetini devam ettirmek mecburiyetinde olmasıdır. Toktamış Azerbaycan ve Harezm için Timur ile mücadele etmiştir. İki taraf arasındaki savaşlar 1385 yılında başlamıştır.

Toktamış'ın arkasından emirler sürekli komplo düzenliyorlardı. Mesela, Gök Orda'daki aristokratların lideri Emir Edige başta olmak üzere bütün muhalif aristokratlar Timur'a gidiyorlardı. 1391'de Timur, Artın Orda üzerine bir sefer düzenledi ve Toktamış'ın ordusunu Kunduzca Nehri kıyısında ağır bir yenilgiye uğrattı. Ancak tuhaftır ki, Gök Orda aristokratları ona ihanet etmişler ve Timur Kutluk Han ve onu destekleyen Edige çevresinde toplanmışlardır. Bu insanlar ne Timur'a, ne de Toktamış'a tabi olmak istemiyorlardı. Bunun nedeni kendi mülkiyet haklarını kaybetme korkusuydu. Bu göstermektedir ki, Toktamış döneminde ayrılıkçı hareketler tamamen yok edilememiştir.

1395/96'da Timur, Altın Orda üzerine ikinci seferine çıktı ve Toktamış'ı kesin olarak mağlup etti. Bu mağlubiyetin temel nedeni yine emirlerin ihanetiydi. Onların sabit olmayan siyasi konumları ve kendi çıkarlarını korumaya yönelik hareketleri devlete büyük zarar vermiştir. Terek Nehri yakındaki savaşta emirlerin büyük bir kısmı Timur tarafına geçmişlerdir. Edige ve Timur Kutluk tekrar Toktamış'a ihanet etmişlerdir. Bu nedenle Toktamış yenilmiş ve kaçmak zorunda kalmıştır. Timur'un orduları bütün ülkeyi yakıp yıkmışlardır. Volga bölgesindeki Saray şehri ile Yayık üzerindeki Saraycık şehri haricinde Altın Orda'nın bütün şehirleri tahrip edilmiştir. Muhtemelen Timur, Timur Kutluk'u kukla han yapmayı düşündüğünden onun ikametgâhı Saray şehrinin tahrip edilmesine izin vermemiştir. Saraycık şehri de tahrip edilmemiştir, çünkü burası da Edige'nin mülküydü. Böylece askerî yenilginin yanı sıra, Altın Orda'daki dâhili feodal parçalanma meydana geldiğinden Toktamış siyasi yenilgiye de uğramıştır.

Altıncı Safha (1396-XV. Yüzyılın Ortaları)

Bu dönemde devlet parçalanma sürecine girmiştir. Altın Orda'nın siyasi arenasındaki en belirgin şahıs bu dönemde Beylerbeyi Edige olmuştur. Toktamış'ın yenilgiye uğraması göçebe bozkırda büyük felaketlere yol açmıştır. Timur'un yaptığı yıkım Kıpçak halkının Türkiye, Rusya ve Litvanya'ya gitmesine sebep olmuştur.

1360–1370 yılları arasındaki feodal mücadele, Timur'un Toktamış ile savaşması ve Toktamış'ın yenilmesi Altın Orda şehirlerinin mahvına neden

olmuştur. Devletin ekonomisi ancak kıtalar arası yapılan ticaret sayesinde ayakta kalabilmiştir. Hazar Denizi'nin kuzeyindeki şehir merkezlerinin tahribi ve buralarda ortaya çıkan siyasi kargaşanın bir sonucu olarak ticaret yolları güneye, Timur'un egemenliği altındaki bölgelere kaymıştır. Bu şartlar Altın Orda'nın bir daha eski gücüne kavuşamamasına sebep olmuştur.

XV. yüzyılın başı, bir süreliğine de olsa, Cuci Ulusu'nun tek çatı altında birleştirilme girişimlerine sahne olmuştur. Bu işi başaran kişi, kukla hanlar namına yönetimde bulunan Edige'dir. Onun siyaseti genel olarak Toktamış'ın devlet politikasını yeniden canlandırmaktır. Devleti birleştirmek amacını güden Edige, finansal reformlar yapmıştır. Ne var ki, yaptığı girişimler sadece hâkim olduğu Mangıt Yurdu ile sınırlı kalmıştır. Üstelik onun iktidarına karşı çıkan aristokratlar daha güçlüydüler. XV. yüzyılın başında, iktidarda güçlü bir han görmek mümkün değildir. Ancak maceracılar bir süreliğine de olsa iktidarı ele geçirmişlerdir. O dönemde kendi gücüyle iktidara hiçbir han gelmemiş, ancak gruplardan biri Saray şehrini ele geçirdiklerinde Cuci neslinden bir kişiyi kukla han yapmışlardır. Yetki artık han ve onun hükûmetinde olmayıp tümencilerdedir.

Han taraftarları ile aristokrat gruplar arasındaki mücadeleler Altın Orda'nın yıkıntıları üzerinde yeni devletlerin ortaya çıkmasına yol açtı. Böylece Cuci klanının çeşitli kollarının temsilcileri yönetime geldi. XV. yüzyılın ilk yarısında, Özbek Hanlıkları, Kazak Hanlığı, Nogay Ordası, Kazan Hanlığı, Sibir Hanlığı ve Kırım Hanlığı ayrı ayrı devletler olarak ortaya çıktılar. Astrahan Hanlığı ve Büyük Orda XV. yüzyılın ortalarında bölündüler. Bu olayların meydana geldiği tam tarih üzerinde hâlâ tartışmalar mevcuttur. Ne var ki, XV. yüzyılın ortalarında Altın Orda'nın bağımsız bir siyasi yapı olarak mevcudiyetinin sona erdiği kesinlikle söylenebilir.[39]

Ekonomi ve Hayat Tarzı

Moğol Devleti'nin erken döneminde, ekonominin temeli göçebe hayvan yetiştiriciliğiydi. Göçebe hayat tarzının gerekleri ulusların sınırlarını da belirlemişti. Avrupalı seyyahların istisnasız hepsi Moğolların sahip oldukları hayvanların çokluğuna dikkat çekerler. Hayvan yetiştiriciliği göçebelere her türlü yaşamsal ihtiyaçlarını sağlıyordu: et, yün, giyim-kuşam için deri ve kımız. Evcil hayvanların yünü elbise üretiminde, kilim dokumada ve yurtlarını kaplamada kullanılıyordu. Deriler ise ayakkabı üretiminde ve atlara koşum takımı yapımında kullanılıyordu. Avcılık göçebelerin hayatında önemli bir yere sahipti. Avrupalılar "Moğolların koşan ve zıplayan her şeyi yediklerine" şaşırıyorlardı: kurt, tilki vb.

39 Fyodorov-Davydov, 1973, s. 161–167.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Göçebelerin, kıyılarında gezindikleri nehirler bol miktarda balık sağlamaktadır. Bu gerçek hem çağdaş kaynaklarda, hem de Altın Orda yerleşim birimlerinde yapılan arkeolojik buluntularda yansımalara sahiptir. Bozkırdaki çobanlar göçebe ve yarı göçebe olmak üzer iki türlü ev geçindirme yöntemine sahiplerdi. Birincisi sürekli göç etmeye dayanıyordu. İkincisi ise mevsimsel göçmeler ve uzun süreli bir yerde kalmalara dayanıyordu. Tarım Altın Orda Devleti'nin ilk dönemlerinde oldukça azdı. Plano Carpini şöyle yazar: "Moğollar ne ekmek ne de sebzeye sahiplerdi." Ordadaki tarımın mevcudiyeti (XIV. yüzyıldan itibaren gelişmiştir) devletin gelişme sürecini tamamladığının başka bir göstergesidir. Çünkü sadece kompleks ekonomi devlet organizmasının devamlılığını sağlayabilir. Ögedey Han'ın getirdiği kurala göre, her Moğol ailesi hana iki yaşında bir öküz, her yüz koyundan bir koyun ve her bin sağmal attan bir tane vermek zorundaydı. Tebaa hem Büyük Kaan'a hem de Cengizli yöneticilerine vergi vermek durumundaydılar. Moğol hanları zenginliklerinin önemli bir kaynağı olan ticarete büyük önem veriyorlardı.

Altın Orda'nın toprakları göçebeler tarafından kullanılan ve ancak küçük yerleşim birimlerinin mevcut olduğu ve sınırı belli olmayan uçsuz bucaksız bir bozkır alanı değildi. Son yıllarda yapılan arkeolojik araştırmalar, yazılı kaynaklardaki Altın Orda şehirleri ile alakalı bilgilerimize çok katkı sağladı. Nümizmatik verileri ile ortaçağa ait coğrafi buluntular somut arkeolojik yapılara ulaşma imkânı vermiştir. Hazar civarı ile Karadeniz civarı bozkırları eski zamanlardan beri göçebelerin yerleşim merkeziydi ve Moğolların gelişinden önce buralarda gelişmiş-planlı bir şehir kültürü bilinmiyordu. XIII. yüzyılda bu bozkır alanı Rusya, Volga Bulgarya, Harezm, Kuzey Kafkasya, Saksin ve Kırım gib yerleşik medeniyetler ile çevrelenmiş devasa bir göçebe adasıydı.

Cengizlilerin muazzam gücü İpek Yolu'nun tamamen onların kontrolüne geçmesine imkân tanıdı. Tacirlere verilen imtiyazlar ile ticaret kervanlarının devlet düzeyinde korunması Avrasya'da ticareti oldukça geliştirdi. Ticaret merkezleri şehirlere dönüştü.

Altın Orda şehirleri idari merkezler, kıtalararası ticaret yollarındaki önemli noktalar ve askerî üsler olarak büyük gelişme kaydettiler. Şehir merkezlerinin istikrarı ve sayısının çokluğu dâhili ekonominin ve şehirler ile göçebeler arasındaki değiş tokuşun oldukça geliştiğinin kanıtlarıdır.

Altın Orda tarihi çalışan önemli Rus bilim adamlarından biri olan Vadim L. Egorov, arkeolojik verilere ve yazılı kaynaklara dayanarak Altın Orda'da şehir planlamasının bazı safhalarını tasvir eder: 1. Moğolların gelişinden önce var olan eski şehirlerin yenileme ve kullanımı dönemi – 1240'lı yıllar; 2. Batu döneminde bozkırdaki şehir inşasının başlaması – 1250'li yılların ilk dönemleri; 3. Berke

dönemindeki şehir planlamalarının artışı – 1250'li yılların ortalarından 1260'lı yılların ortalarına kadar; 4. Şehirlerin gelişiminde yavaşlama dönemi – 1270'li yılların başından 1350'li yıllara kadar; 5. Özbek ve Canı Bek dönemlerinde şehir planlamasının olgunlaşması – 1350'li yıllardan 1360'lı yıllara kadar; 6. Şehir planlamasının zayıflaması ve gerilemesi- 1360'lı yıllardan 1395'e kadar.[40] Bundan dolayı, Altın Orda'daki şehir planlamasının zirve dönemi ve ekonominin olgunlaşması XIV. yüzyılın ortalarından itibaren meydana gelmiştir.

V. L. Egorov Altın Orda şehirlerinden 110 tanesini arkeolojik olarak ortaya çıkarmıştır. Onlardan on yedi tanesi sikke darp etme hakkına sahipti ve ekonomiye etkin katkı sağlıyordu.[41] Yerleşim birimlerinin sayısı yukarıda söylediğimiz rakamın üzerindedir. Ortaçağ haritalarında gösterilen 30 kadar şehrin mevkii hâlâ saptanamamıştır.

Altın Orda'nın Kültürü

Moğol istilası ve Altın Orda Devleti'nin oluşumu Deşt-i Kıpçak'ta farklı etnik yapıların yoğunlaşması sonucunu doğurdu. Aşağı Volga bölgesi Altın Orda kültürünün oluşumunun merkezi oldu. Bu kültür Büyük Bozkır'ın ve çevre şehirli bölgelerin göçebe halklarının geleneklerini birleştirmede etkili oldu. Göçebe ve yerleşik kültürlerin, paganizm ve İslam'ın, alaşımı bölgede kendine has ve eşsiz bir yapıyı ortaya çıkardı.

Altın Orda kültürü diğer devletlerin kültürü gibi belirli bir fenomeni temsil etmez. O devletle bir gelişir, değişir ve kamu hayatının siyasi ve iktisadi iniş çıkışlarını yansıtır.

İlk olarak şunu söylemek gerekir ki, Altın Orda kültürü kesinlikle göçebe ve yerleşik olmak üzere ikiye bölünmüştür. Devletin ilk dönem tarihinde göçebe kültür neredeyse tamamen Altın Orda'da hâkimdi. Bu kültüre oldukça yavaş bazı yerleşik bileşenler eklemlenmiştir. Göçebe ve yerleşik unsurların bir arada yaşaması, iki farklı kültürün yakın birliği, uzun süreçte Altın Orda Devleti'nin güçlenmesine ve zenginleşmesine imkân sağlamıştır. Aslında, Altın Orda, Cengiz Han İmparatorluğu'nun parçası olan diğer bütün uluslardan daha uzun yaşamıştır.

Cuci Ulusu halkının büyük kısmı Kıpçak'tı ve bu durum devletin dilinin neden Moğolca olmadığının açıklamasıdır. Moğolcaya rağmen, Kıpçakça XIV.

40 Egorov, 1985, s. 62.
41 Egorov, 1985, s. 108–109.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

yüzyılın sonuna kadar imparatorluğun kurucu ve yönetici çevrelerinde egemen olmuştur. Sikkeler ve el yazmalarında bu durum açıkça görülmektedir.

XIV. yüzyılda, devletin kültürel hayatı pek çok insanın çeşitli başarılarının alaşımı temelinde yeni unsurlarla zenginleşti. Pek çok orijinal zanaat ürünü vardır. Mimari kendine has bir karakter gösterir. Ruhani, dinî ve kamu söylemlerinde belirli bir değişiklik vardır. Altın Orda'nın farklı eyaletlerine has diyalektleri yansıtan özel bir edebî dil gelişmiştir. Altın Orda toplumunun kültürü kadına yönelik olarak diğer İslam ülkelerinin kültüründen keskin çizgilerle ayrılır. Kadınlar yönetimde etkindir ve kamusal alanda erkeklerle eşit haklara sahiptir. Ayrıca onlar *yaşmak* veya *perence* gibi aşağılayıcı vasıflarla benlik kaybı yaşamazlar.

XIV. yüzyılın sonunda, Altın Orda'nın yüksek kültür seviyesinin delili şudur: 1395–1396 seferinden sonra Timur, Altın Orda Devleti'nden çok sayıda zanaatkârı ülkesine götürmüştür. Bu hareketin sonucu, kendisini meşhur Bibi Hanım Camii'nde gösterir. Bu cami Altın Orda mimarisinin pek çok özelliğini üzerinde taşır.

Altın Orda'nın dağılmasından sonra, çeşitli siyasi merkezler çevresinde bazı etnik gruplar oluşturulmuştur. Bu grupların her birinin temeli eski Altın Orda ulusunun parçalarıdır ve bu parçalara bazı yerel alt tabakalar farklı nitelik ve karakterde ilave olunmuştur. XVI. yüzyılın sonunda tamamlanan bu uzun ve karmaşık sürecin nihai sonucu sadece Altın Orda sonrası ortaya çıkan hanlıkların topraksal ve etnik olarak birleştirilmesi değil, bunun yanında onların kültürel gelişimin yeni özellikleri ve yönlerinin de kökenidir.[42]

Yeni bir saikin kahramanlık ve trajik olaylara dayanan ulusal destan yaratıcılığı imkânı sağladığı örnek olarak gösterilebilir. Edige hakkındaki destanı hatırlamak yeterlidir. Bu destanın temeli eski ulusal geleneklerle bağlantılıdır ve içeriği Altın Orda içinden doğan ve milliyet niteliği kazanan Nogay halkının hayatı ile zenginleştirilmiştir.

Altın Orda'nın İslamlaşması

XIII. yüzyılda Altın Orda Devleti'ndeki dinî durum biraz karmaşıktır. Bütün büyük dünya dinlerini –İslam, Hristiyanlık, Budizm- ülkede görmek

42 V. L. Egorov, "Osnovnye Napravleniya Razvitiya Ku'tury Zolotoi Ordy", *Povolzh'e i Sopredel'nye Territorii v Srednie Veka, Trudy GIM*, Vyprusk: 135, Moskova, 2002, s. 79–84.

mümkündür. Ayrıca Altın Orda şehirlerinde Yahudilerin de yaşadığına dair bilgiler vardır.[43]

Altın Orda'nın Türk ve Moğol halklarında Şamanizm izlerine de rastlamak mümkündür. Şamanizm şaman veya kam aracılığı ile insanlarla ruhlar arasında iletişim kurma inancıdır.[44] Bu özel bir inanç sistemidir ve evrenin ruhlar tarafından üç dünyaya –Yukarı, Orta ve Aşağı- ayrıldığını kabul eder. Orta dünya insanlar, hayvanlar ve kuşlar tarafından kullanılır. Yukarı ve Aşağı dünyaları ise ruhlar kullanır. Şaman, Şamanî ayinler, ritmik şarkılar, kendinden geçilen danslar vb. şeyleri yaparak Orta dünya insanları ile ruhlar arasında iletişimi sağlar. Yukarı dünyanın baş ilahı –Ülgen- evrenin yaratıcısıdır. Aşağı dünyanın ilahı –Erlik (Erklik)- yeraltı imparatorluğunun efendisidir.[45] Bu dinî sistemin başlangıcı VI. ve VII. yüzyıllara, Orta Asya eski Türk kabilelerinin bozkırda görünen Ebedî Mavi Gök Tanrısı'na (Kök-Tengri) tapınma kültü dönemine aittir. Tengri'nin ismi XIII. ve XIV. yüzyıl Volga Bulgarlarının mezar kitabelerinde ve Kul Gali'nin "Kıssa-i Yusuf"unda görülür.[46] Kök Tengri ismi Cengiz'in mektup ve yarlıklarında da yer almıştır.[47]

Büyük Bozkır halklarının bu Kök Tengri inancı Avrupalıları ve Arapları yanlış bir kabule götürmüştür.[48] Onlara göre Türkler ve Moğollar ortak tek bir ilaha inanıyorlardı ve bu ilah hayatın kaynağıydı; ebedi ve gerçek yargıçtı ve dünyanın efendisiydi. Yer ruhlarına tapınma Moğolların yerel dağ, nehir ve vadi ruhlarına kurban kestikleri kutsal mekânları –oba- ile yakından bağlantılıydı. Onlar genellikle taş yığınlarıydı ve gömme ile ilişkili değildi. Onların kullanılış amacı sadece orada bir mezar olduğunu göstermekti. Çokan Velihanov'un hikâyesine göre, Kazakistan'daki "İdige Obası" tümülüsü Edige'nin mezarı olabilir.[49]

Göçebelerin inançlarının merkezinde olan gök ve yer güçleri erkek (gök) ve kadın (yer) şeklinde doğa güçleriyle kişileşmiştir.[50] İslam öncesi kültlere verilen büyük değer Ateş Tanrısı Od için ateşin temizleyici gücüne de gösterilmiştir. Ateş

43 N. M. Malov, A. B Malyshev, A. I. Rakushin, *Religiya v Zolotoi Orde*, Saratov, 1998.
44 S. A. Tokarev, *Rannie Fromy Religii*, Moskova, 1990, s. 266–291.
45 A. M. Sagalaev, *Altai v Zerkale Mifa*, Novosibirsk, 1992, s. 22–24.
46 G. M. Davletshin, *Volzhskaya Bulgariya: Duhovnaya Kul'tura*, Kazan, 1990, s. 58.
47 D. Banzarov, "Raz'yasnenie Odnoi Mongol'skoi Nadpisi Na Serebryanoi Doshechke, Naidennoi v Ekaterinoslavskoi Gubernii, v İmenii Barona A. Fon-Shtiglic", *Sobranie Sochinenij*, Moskova, 1955, s. 125–129.
48 *Puteshestviya v Vostochnye Strany Plano Karpini i Rubraka*, s. 28.
49 V. V. Bartold, "K Voprosu o Pgrebal'nyh Obryadah Turkov i Mongolov", *Sochinenija*, c: IV, Moskova, 1967, s. 396.
50 N. M. Malov, vd., 1998, s. 52–53.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Tanrısı mutluluk ve zenginliğin efendisi olarak düşünülmüştür. Ateş kutsaldır ve sadece eşyanın kirliliğini temizlemekle kalmayıp ayrıca onu kötü ruhlardan ve insanların kötü niyetlerinden de korur. Plano Carpini şöyle der: "...Son dönemde meydana gelmiştir ki, Rusların grandükü Chernigovlu Michael, Batu ile savaşmaya giderken iki ateş arasından geçmek zorunda kaldı..."[51] Tapınma unsurları Altın Orda göçebelerinin tören uygulamalarında büyük role sahiptir. V. V. Barthold dünyanın köşelerinin göçebeler tarafından kutsanmasına önem atfeder. Onun yazdığına göre, "Moğollar bütün bozkırda güney kültünü çok önemserler ve şimdi bile yurtlarının girişini güney tarafa çevirirler."[52]

Geleneksel olarak Avrasya bozkırlarının göçebe kültürünü temsil eden atalar kültü Altın Orda Devleti'nde de muhafaza edilmiştir. Altın Orda döneminde, açık şekilde ongun (ruhlar-muhafızlar) kültü gözükür.[53] Alman A. Federov-Davydov Moğol halkının pek çoğunda var olan bir gelenekten söz eder. Ona göre, Moğollar hayvanların üzerinde kalay veya bronzdan yapılmış şematik insan suretleri taşırlar. Böyle insan figürleri Tsarev (Rusya'da Volgagrad yakınında), Uvek (Saratov yakınında), Bolgar (Kazan yakınında) ve Volgagrad bölgesindeki tümseklerdeki eski yerleşim birimlerinde bulunmuştur.[54] Moğol İmparatorluğu'ndaki en büyük ongunun Cengiz Han'ın kabilesi Borcigin ongunu olduğu kabul edilir.[55] Cengiz Han'ın kan kardeşi Camuka idamından sonra onun ruhani efendisi olmuştur.[56]

Altın Orda'daki göçebelerin pagan inançlarının dış çerçevesi Şamanizm'dir. Şaman veya kam ruhlar tarafından seçildiğinden doğaüstü yeteneklere dayanarak veya ruhların desteğine sahip olarak her zaman için toplumda özel bir sosyal rol üstlenir. Guillom Rubruck şamanlar hakkında şöyle der: "Han din adamlarını kutsal kabul eder ve onların her dediğinin geciktirilmeden yapılması gerektiğine inanır."[57]

Türkçe konuşan halklar arasında İslam öncesi inanışların varlığını kanıtlayan pek çok yazılı kaynak bulmak mümkündür. Mesela, 1270–1280 yılları arasında Saray şehrini ziyaret etmiş olan Burhaneddin İbrahim yağmur yağması için yapılan dinî törenden bahseder. Bu töreni Şaman (büyücü) yönetmiş ve tören

51 *Puteshestviya v Vostochnye Strany Plano Karpini i Rubraka*, s. 29.
52 V. V. Bartold, 1967, s. 392.
53 *Puteshestviya v Vostochnye Strany Plano Karpini i Rubraka*, s. 94.
54 G. A. Fyodorov-Davydov, "Bronzovye Figurki Cheloveka iz Srednevekovyh Pamyatnikov Povolzh'ya", *Novoe v Sovetskoi Arhelogii*, Moskova, 1965, s. 275–277.
55 *Puteshestviya v Vostochnye Strany Plano Karpini i Rubraka*, s. 29.
56 V. V. Bartold, 1967, s. 389.
57 *Puteshestviya v Vostochnye Strany Plano Karpini i Rubraka*, s. 175.

için bütün Saray şehri halkından para toplamıştır.[58] Canı Bek Han döneminde "putlar ve pagan tapınakları"ndan (muhtemelen göçebelerin kutsal mekânları) hâlâ söz edilmektedir ve Canı Bek onların yıkılmasını emretmiştir.[59] Harezm, Saray, Hacı Tarhan ve Kırım'ı ziyaret etmiş olan İbn Arapşah şöyle yazmıştır: "Kıpçaklar... putperesttirler ve ne İslam'dan ne de gerçek öğretiden haberdarlardır. Onlardan bazıları hâlâ putlara taparlar."[60] Kesinlikle, resmî İslam'ın ilk yüzyılları devlet dini olarak eski inançlarla yenilerinin mücadelesine tanık olmuştur.

Altın Orda'da İslam ancak 1312'den sonra, Özbek Han döneminde devlet dini olmuştur.[61] Devletin oluşmasından itibaren eski göçebe aristokrasisi, göçebe geleneklerin koruyucuları ve eski pagan inancının savunucuları ile tüccar sınıfına dayanan soylular arasında Altın Orda Devleti'nin ekonomisi, siyaseti ve kültürü konusunda sonu gelmeyen bir mücadele meydana geldi. İktisadi gücü elinde bulunduran bu insanlar Müslüman tüccar sınıfı aleyhine çalışarak uluslararası ticaretin gelişmesi, ticaret yolları üzerindeki Cuci Ulusu şehirlerinin yeniden yükleme noktaları olarak gelişmesi ve tahta geçmede yeni bir veraset sisteminin oluşturulması ile ilgilendiler. Onlar iktidarın babadan oğla geçmesi ile ilgilendiler. Bundan dolayı, "tacir" grubunun temsilcileri yarı göçebe Moğol İmparatorluğu'nun klasik Müslüman sultanlığına dönüşmesi ile ilgilendiler. Bu grubun bayrağı ve ideolojisi İslam'dı. Batu döneminde bile Müslümanlar devlet organlarında görev alıyorlardı. İslam'ı kabul eden Berke Han Müslümanların önünü daha fazla açtı. Mengü-Timur ve Tokta Han dönemlerinde putperestler bu dünya dininin temsilcilerine yönelik devletin tutumunu değiştirmediler. Altın Orda'nın Özbek Han döneminde resmî olarak İslam'ı kabul etmesi sonunda Cuci Ulusu'nu medeni bir devlete dönüştürmüştür. Ne var ki, halkın İslamlaşma süreci uzun yıllar almıştır. Şimdiye kadar Altın Orda kültürünün mirasçısı olan Rusya'daki Türkçe konuşan halkların inandığı İslam'ın bazı özelliklerinin kökeni İslam öncesi dönemlere kadar ulaşır.

Ne var ki, modern Müslümanlar bu özellikleri İslam kültürünün organik ve ayrılmaz parçası olarak algılamışlardır. Burada evliya kültü "kutsal türbeler" ile alakalı bir mesele ortaya çıkıyor. Sufilik uygulamaları aracılığıyla İslam öncesi kültten esinlenerek insanlar bu kültü geliştirmişlerdir.[62] Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan

58 Tizengauzen, 1942, c: I, s. 550.
59 Tizengauzen, 1942, c: II, s. 127–129.
60 Tizengauzen, 1942, c: I, s. 457.
61 D. V. Vasil'ev, "Utverzhdenie İslama Kak Gosudarstvennoi Religii v Zolotoi Orde", *Gumanitarnye İssledovaniya*, No: 5, Astrahan, 2002, s. 16–22.
62 D. V. Vasil'ev, "K Voprosu o Roli Sufizma v İslamizacii Zolotoi Ordy", *Gumanitarnye İssledovaniya*, No: 6, Astrahan, 2003, s. 19–24.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

göçebe halkların İslam anlayışının temel niteliklerinden biri Sufilik ve mistisizmin yaşadıkları bölgede geniş çapta etkili olmasıdır.[63] Sufiliğe bağlılık ve mistik İslam öncesi ruhani törenler açısından Volga bölgesi ve Kazakistan'daki Türk halkları arasında canlı bir Şamanizm geleneğini –baksılık (geleneksel mistik şifa)- ve ayrıca gelişmiş bir inancı gözlemleyebiliriz.

63 G. G. Galiahmetova, *İslam v Zolotoi Orde: Tradicii Religioznogo Opyta*, Kazan, 2007.

TİMURLULAR (1370–1506)

İsmail AKA*

Timur'dan Önceki Durum

Cengiz Han, oğulları arasında ülkesini taksim ederken, Türkistan, ikinci oğlu Çağatay'ın hissesine düşmüştü. Cengiz Han'ın oğullarından yalnızca Çağatay'ın adı sülalesine ve bu sülalenin kurduğu devlette isim olarak devam etmiştir. Üstelik Mâverâünnehr bölgesinin Türk veya Türkleşmiş ahalisi de XV. yüzyılda burada artık Çağatay'ın soyundan hiçbir hükümdar kalmadığı zamanda bile Çağatay adı ile anılmaya devam ettikleri gibi, bu sülale ile hiçbir ilgisi olmamasına rağmen Doğu Türkçesi edebî diline Çağatayca denilmiştir.

Çağatay, Moğol Devleti'nde Müslümanların yaşadığı bölgelerin hâkimi olduğu halde İslamiyete iyi gözle pek bakmamakta idi. Buna rağmen onun soyundan gelen hanlar kısa zamanda Türkleşip İslamlaştılar. 1318–1326 tarihleri arasında hüküm süren Kebek'in hâkimiyetinin Orta Asya Moğol hanlarının İslam medeniyetine giriş tarihinde büyük yeri vardır. O İslamiyeti kabul etmediği halde Kaşka Derya üzerinde kendisi için bir konak inşa ettirmiş idi ki bu, yerleşik hayata geçişte önemli bir adımdı. XIV. yüzyıl ortalarında hanların artık Kaşka Derya boylarında yaşadıklarını görüyoruz. Kazan Han, Karşı şehrinden iki konak uzaklıkta Zincir Sarayı adında bir konak yaptırmıştı. Lakin bir süre sonra boy beylerinden Kazagan ayaklanarak Moğol şehzadelerinden birini han ilan etti. Kazan Han öldürülüp (1346), idare Kazagan'ın elinde geçti. Lakin onun hâkimiyeti sadece Mâverâünnehr'de tanınmış olup, Doğu Türkistan'da ise Duğlatlar hâkimiyeti ele geçirmişlerdi. Gerek Kazagan, gerekse Duğlat kabilesi begleri hâkimiyetlerini meşru gösterebilmek için Cengiz Han soyundan gelen birisini tahta oturtmakta devam ettiler.

* Prof. Dr. Ege Üniveristesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Emir Kazagan 1358 yılında güveyisi tarafından öldürüldü. Onun ölümünden sonra hâkimiyet oğlu Abdullah'ın eline geçti. Abdullah babasının sağlığında Semerkand'da oturduğundan, şimdi burasını kendisine başkent yapmak istiyordu. Bunun üzerine bazı begler ayaklanıp, Abdullah'ı öldürdüler. Bundan sonraki yıllarda Mâverâünnehr bölgesi devamlı karışıklık ve hanlar arasında mücadeleye sahne olmuştur.

Timur

Bu karışıklıklar sırasında 9 Nisan 1336 Salı günü, Keş (Şehr-i Sebz) şehri yakınlarındaki Hoca Ilgar köyünde doğan Timur'un hayatının ilk yıllarına ait pek bilgimiz yoktur. İlk defa 1360 yılında adından söz edilmeye başlanan Timur, bundan sonra bölgedeki kabileler arasındaki mücadelelere katılmış, sık sık saf değiştirmiş, ileride yararı dokunacağını ümit ettiği boy begleri ile akrabalık münasebeti kurup, kendine müttefikler sağlamak suretiyle, on yıllık mücadeleden sonra Mâverâünnehr'e hâkim olarak Semerkand'da tahta oturmuştur (1370). Kendisinin Aksak veya Lenk olarak adlandırılmasına yol açan parmakları, sağ kolu ve sağ bacağından yaralanması da bu zamana rastlamaktadır.

Timur tahta oturduğu sırada İran parçalanmış bir durumda bulunuyordu. Merkezi Herat olmak üzere Horasan'da Kertler, Merkezi Sebzvar olmak üzere Horasan'ın batı taraflarında Serbedarlılar, merkezi Curcan olmak üzere, Bistam, Damgan ve Simnan yöresinde Toga Timurlular, merkezi Şiraz olmak üzere Fars ve Kirman taraflarında Muzafferiler, merkezi Bağdad olmak üzere Irak-ı Arab, Irak-ı Acem ve Azerbaycan'da Celayirliler hüküm sürüyorlardı. 1380 yılına gelindiğinde Horasan Serbedarlılar, Toga Timurlular, Kertler ve Muzafferiler arasındaki mücadeleler dolayısıyla karışık bir durumda olup, Timur Horasan'ın bu durumunu bölgenin ele geçirilmesi için uygun görerek, buraya gelmiş, Kertler, Toga Timurlular ve Serbedarlıların varlığına son vermiştir[1].

Horasan'a seferleri sırasında İran'ın durumunu daha yakından gören Timur 1386 yılında bu ülkeyi ele geçirmeye karar vererek, Semerkand'dan hareket etti. Üç Yıllık Sefer (1386–1388) diye anılan bu sefer sırasında Timur, Azerbaycan'a gelerek Karabağ'da konmuştu. Onun Kuzey İran ve Azerbaycan'ı ele geçirmesi, vaktiyle Cuci Ulusu ile İlhanlılar arsında olduğu gibi, bu bölgede yeni çatışmaların başlamasına yol açacaktı. Zira Timur'un desteği ile Altın Ordu tahtını ele geçiren Toktamış, artık Timur'a kafa tutmaya başlamıştı. Ne Timur'un ne de Toktamış'ın zengin Azerbaycan'ı kendi arzuları ile terk etmeyecekleri açıktı. İlk Altın Ordu Hanları zamanında olduğu gibi, şimdi de Toktamış, Memlûk Sultanı'na elçiler

1 Timur'un Horasan üzerine seferleri için Bkz İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara 2000, 10 vd.

göndermişti. Timur'un İran'da yerleşmesi ihtimaline karşı, Altın Ordu ve Memlûk devletleri arasında bir ittifak hazırlandığı anlaşılmaktadır. Zira taraflar arasında er geç bir savaş çıkacağını biliyor ve buna hazırlanıyorlardı.

Güney İran'da Şiraz'ı kuşatmakla meşgul olduğu bir sırada Toktamış'ın, Sir Derya kıyısındaki şehirleri ele geçirmeye kalkması üzerine, dönerek Semerkand'a gelen Timur, 1391 yılı başında, Deşt-i Kıpçak'a yönelerek Yesi, Karaçuk ve Sayram üzerinden bozkırı aşarak Uludağ'a vardı. O, burada bu seferin hatırası olmak üzere bir kitabe dikilmesini emretti[2]. Taraflar nihayet 20 Haziran 1391 tarihinde Kunduzca mevkiinde karşılaşmış ve savaş Timur'un zaferiyle sona ermesine rağmen, bu yenilgi Toktamış'ın kaderini belirlememişti.

Toktamış'a karşı sefer sırasında yanındaki bazı yerli hâkimlerin onun yokluğundan yararlanarak kendisinden yüz çevirmeleri üzerine Timur, 1392 yılı yazında Beş Yıllık Sefer (1392–1396) diye anılan sefere çıktı ve Ceyhun Irmağı'nı geçerek İran üzerinden Şiraz'a gelerek Muzafferiler Hanedanı'na son verdi. Böylece o Irak-ı Arab'a gelip Bağdad kapılarına dayanmış bulunuyordu. Bu sırada Anadolu'da henüz hâkimiyetini sağlamlaştıramamış bir Osmanlı Devleti, Sivas-Kayseri yöresinde Kadı Burhaneddin, birçok mücadeleden sonra Osmanlı hâkimiyetini tanıyan Karamanoğulları, Doğu Anadolu'da Erzincan Emirliği ve Kara Koyunlular, Maraş dolaylarında Dulkadırlılar ve henüz kuruluş halinde olan Ak Koyunlular hüküm sürüyorlardı. Görüldüğü üzere Anadolu'da siyasi bir birlik bulunmuyordu. Dikkate değer tek siyasi varlık Memlûk Devleti idi. Malatya'ya kadar hâkimiyeti uzanan bu devlet Anadolu'daki olaylarda söz sahibi idi. Fakat iç mücadeleler bu devleti de yıpratmaya başlamıştı.

Timur'un Bağdad kapılarına dayanması birçok devlette huzursuzluklara yol açtı. Bu tehlike karşısında Bursa, Kahire, Saray ve Sivas şehirlerinde tedbirler alınırken, Anadolu beyliklerinde sevinç havası esmeye başlamıştı. Yaklaşan tehlike Bâyezid, Berkuk, Toktamış ve Kadı Burhaneddin'i birbirine yaklaştırmış, fakat Erzurum'a kadar gelen Timur, birdenbire dönerek Toktamış üzerine yönelmişti. Taraflar 15 Nisan 1395 tarihinde Terek Irmağı kıyısında karşı karşıya gelmişlerdi. Savaşı Toktamış kaybetmekle birlikte ele geçirilememişti. Bu ise Timur'un canını sıkmıştı. Zira geniş topraklara ve zengin kaynaklara sahip bulunan Toktamış'ın yeniden mücadeleye girişmesinden çekiniyordu. Bu yüzden Özü (Dnepr) Irmağı taraflarına giderek Toktamış'a taraftar olan kabileleri yağmalayıp kuzeye Ten (Don) Irmağı'na doğru yöneldi. O, Moskova'ya kadar yürümüş, dönüşte zengin Azak, Astarhan ve Berke Saray'ı üzerine gitmiş, buraları da yağmalayıp, yakmıştı.

2 Aslı Türkçe olan bu kitabenin son olarak yorumu hakkında Bkz Osman Sertkaya, "Timur Bek'in Toktamış Han'a 1391'de Yapmış Olduğu Seferin Arap ve Uygur Harfli Kitabeleri (Karsakpay Yazıtı)", *Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul 2007, 31–40.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Bunları yapmakla o, Altın Ordu'ya kesin darbeyi indirmeyi düşünüyordu. Bu savaşın önemi gerçekten büyüktür. Böylece beş yıl içinde Altın Ordu'ya iki darbe vurulmuş, bundan sonra Altın Ordu Devleti sıradan bir devlet durumuna düşmüştür. Ayrıca bu savaş Orta Asya, Güney Doğu Avrupa ve Rusya için pek önemli bir hadise teşkil eder. Zira artık Altın Ordu hanları, Moskova knezleri için bir tehlike olmaktan çıkmışlardı.

Timur daha Beş Yıllık Sefer sırasında Anadolu'ya girip Sivas'a doğru ilerlerken birdenbire dönüp dörtlü ittifakın bir kolu olan Toktamış üzerine giderek, onu etkisiz hale getirmişti. O, Toktamış üzerine tekrar Ortadoğu'ya dönmek niyetiyle gitmişti. Zira Toktamış'a karşı galip geldikten sonra, 1395/96 yılı kışında Şirvan'da Samur Irmağı kıyısından Bâyezid'e gönderdiği mektubunda niyetini açıkça ortaya koyuyor, Berkuk ile Kadı Burhaneddin'e haddini bildireceğini söylüyor, Bâyezid'i de tehdit ediyordu. Ancak onun ittifakı parçalama çabaları bir sonuç vermemiş, Altın Ordu seferinden dönüşte Hind Seferi'ne girişmesi (1398–99), ittifak üyeleri arasındaki bağları da bir süre için gevşetmişti.

Timur'un yokluğunda müttefikler onu Anadolu ve Suriye üzerine yürümeye teşvik eden veya onunla işbirliği yapanlarla mücadeleye başladılar. Bu arada Kara Koyunlular ve Celâyirliler de eski yurtlarına yeniden sahip olmak için Timurlular ile mücadeleye başlamışlardı. Lakin Kadı Burhaneddin'in 1398 yılı yazında Ak Koyunlu begi Kara Yülük Osman Beg tarafından öldürülmesi bölgede sağlanmış olan işbirliğinin de sonu olmuş ve Timur'u oldukça sevindirmişti.

Kadı Burhaneddin'in ölümü üzerine Bâyezid, doğuya doğru yayılma engelinin ortadan kalktığını görerek harekete geçmiş, hatta hareketlerini Memlûklara ait olan topraklar üzerine de yöneltmişti. Böylece dostluk yerini düşmanlığa bırakmıştı. Kadı Burhaneddin'in yerini doldurmak isteyen Bâyezid, dostlarını kaybetmiş bulunuyordu. 1397 yılında Karamanoğlu'nu yenen Osmanlı sultanı Konya, Lârende ve Aksaray'ı ele geçirmiş, Kadı Burhaneddin'in öldürülmesi üzerine de önce Amasya'yı, ardından Sivas'ı kendi topraklarına katmıştı. 1399 yılında Memlûk sultanı da ölünce, bundan yararlanan Osmanlı sultanı, Fırat bölgesine inerek Malatya, Darende ve Divriği'yi işgal etmişti. Böylece o Anadolu'nun siyasi birliği yolunda büyük adımlar atmış, fakat Timur'a karşı savunmada ise yalnız kalmıştı.

Hindistan Seferi'ni de başarı ile sonuçlandıran Timur, bir süre Semerkand'da kaldıktan sonra yeniden batıya yöneldi. Esasen daha Samur Irmağı kıyısından Bâyezid'e gönderdiği mektubunda tekrar geleceğini bildiriyordu. Kadı Burhaneddin ve Berkuk'un ardı ardına ölmeleri, Memlûk Devleti içindeki

mücadelelerle Bâyezid'in silah zoru ile gerçekleştirdiği ilhakın bölgede yarattığı hoşnutsuzluk, onun pek büyük bir güçlük ile karşılaşmayacağını gösteriyordu.

Bütün bunları değerlendiren Timur, 1399 yılı Eylül ayında batıya doru yeniden sefere çıktı. Yedi Yıllık Sefer (1399–1404) adı verilen[3] bu seferde o, Suriye'ye gelerek Halep, Hama, Humus ve Dımaşk gibi şehirleri ele geçirerek, Memlûklere ağır bir darbe indirmiş, ardından Bağdad üzerine gidip burasını da tekrar fethettikten sonra Tebriz'e gelmişti.

Osmanlı sultanı ile Timur arasında gidip gelen elçi ve mektuplar vasıtası ile anlaşmaları mümkün olmadı. 1396 yılında Niğbolu'da Haçlı ordularını perişan eden Bâyezid, İslam dünyasında kazandığı şöhret ve gururuna mağlup olmuş, Timur'un tehditlerine aldırış etmediği gibi, kendisi de tehdide başlamıştı. Timur, kabulü mümkün olmayan isteklerde bulunmakta, bunlar ise Bâyezid tarafından geri çevrilmekteydi. Esasen bunlar kabul edilse bile, bunu yeni isteklerin takip edeceği açıktı. Çünkü o barış perdesi arkasından Bâyezid'i kışkırtarak İslam dünyası karşısında sorumluluğu ona yüklemek istiyordu. Nihayet Timur 1402 yılı Mart ayında Azerbaycan'dan Anadolu'ya doğru harekete geçti. Kemah, Sivas, Kayseri ve Kırşehir yoluyla Ankara'ya gelmişti. Bundan henüz altı yıl önce Osmanlı Devleti zorlu bir imtihandan parlak bir zaferle çıkmıştı. 1396 Niğbolu zaferi bir tesadüf değildi. Ankara Savaşı'nda (28 Temmuz 1402) Osmanlı ordusu yenilerek dağıldı[4]. Bu karışıklık içinde devlet ileri gelenlerinden her biri bir şehzadeyi yanına alarak kaçmış ve Bâyezid ise tutsak düşmüştü. Böylelikle onun büyük devlet olma hayal ve gayretleri son bulmuştu. Bâyezid'in yenilgisi ile sona eren bu savaşla Bizans İmparatorluğu elli yıl kadar daha varlığını sürdürme imkânına kavuşmuş[5], Rumeli'nde fetihler durmuş, şehzadeler arasındaki hâkimiyet mücadelesi ve Timur tarafından Anadolu Beyliklerinin yeniden canlandırılması yüzünden Anadolu'nun birliği bozulmuştur.

Anadolu beyliklerini canlandırdıktan sonra Semerkand'a dönen Timur'un buradan Çin'e doğru çıktığı yeni bir sefer sırasında 69 yaşında ölümü (18 Şubat 1405) kurduğu devletin kaderi üzerinde büyük tesir yaptı. Cengiz Han'ın ölümünden sonra bütün arzuları yerine getirildiği halde, Timur'un vasiyetine asla uyulmamıştır. Timur'un torunu Pir Muhammed'i veliaht gösterdiği bilinmekle

3 Bu sefer için Bkz İ. Aka, *a. g. e.*, 22 vd.

4 Savaş için Bkz İ. Aka, "Timur'un Ankara Savaşı Fetihnâmesi", *Belgeler*, (1986), 15, 1–22.

5 Savaşın Bizans ve Bizantinistler açısından değerlendirilmesi için Bkz Klaus-Peter Matschke, *Die Schlacht bei Ankara und das Schicksal von Byzans*, Weimer 1981, 9 vd. ; Bizans kaynaklarındaki Timur ile ilgili kayıtlar için Bkz Mustafa Daş, "Bizans Kaynaklarında Timur İmajı", *TİD*, (2005), XX/2, 43–58. Osmanlı kroniklerinde Timur tasviri için Bkz Feridun Emecen, "İlk Osmanlı Kroniklerinde Timur İmajı", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, 27–36. Çağdaşı Arap kaynaklarındaki kayıtlar ise M. Şamil Yüksel tarafından değerlendirilmiştir "Arap Kaynaklarında Timur", *Bilig*, 31 (2004), 85–126.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

birlikte kimse onun hükümdarlığını tanımamış ve adına sikke kestirmemiştir. Delhi'den Moskova'ya, Çin'den İzmir'e kadar uzanan seferlerine rağmen ölümünde varislerine bıraktığı ülke o kadar geniş olmayıp ölümü oğul ve torunları arasında şiddetli taht mücadelelerine yol açmış ve nihayet küçük oğlu Şahruh hâkimiyeti ele geçirmiştir.

Şahruh

Timur'un ölümü üzerine baş gösteren mücadeleler sonunda taht iddiacılarından Halil Sultan amcası Şahruh tarafından tutsak alınmış (1409) ve kendisi ile varılan anlaşma üzerine savaşa son verilmişti. Şahruh ardından yeğeni Halil Sultan'ı Irak-ı Acem ve Azerbaycan'ın geri alınması için batıya göndermiş, kendisinin de arkadan yola çıkacağını söylemişti. Babasının ölümünden sonra bu zamana kadar Horasan ve Mâverâünnehr'de hâkimiyetini sağlamlaştırmakla vakit geçiren Şahruh'un, Timur İmparatorluğu'nu canlandırmak hususunda batıya yaptığı ilk teşebbüs bu olmuştur. Lakin Halil Sultan'ın Rey'de ölümü üzerine o, Harezm bölgesini ele geçirdikten sonra (1413) serbest kalarak gözünü batıya çevirmişti. Aynı yılın güzünde Kara Koyunlular üzerine gitmek amacıyla Herat'tan hareket eden Şahruh, yeğeni İskender'in tutumu yüzünden Tebriz yerine Isfahan üzerine yürümenin daha uygun olacağına karar vererek buraya gelip İskender'i tutsak almış; 1416 yılında bu seferini tekrarlayarak Irak-ı Acem ve Güney İran'da hâkimiyetini tanımak istemeyen Ömer Şeyh'in oğullarının nüfuzuna kesin olarak son vermişti.

1420 yılına gelinceye kadar Şahruh babasından kalan ülkenin büyük bir kısmında hâkimiyetini pekiştirmekle birlikte, batıda henüz ciddi hiçbir faaliyette bulunamamıştı. Timur'un ölümü üzerine yeniden siyasi sahnede görünen Kara Koyunlu Yusuf Beg bir yandan Timur'un Irak-ı Arab'ı kendilerine verdiği oğlu Miranşah ve torunu Ebubekir'i üst üste iki kere yenerek (1406 ve 1408) Miranşah'ın ölümü ve Ebubekir'in kaçmasına sebep olduğu gibi, öte yandan eski arkadaşı Celâyirli Sultan Ahmet'i ortadan kaldırmak suretiyle (1410) Azerbaycan'a kesin olarak hâkim olunca, Timurluların tehlikeli bir komşusu halini almıştı. Üstelik Ankara Savaşı'ndan sonra parçalanan Osmanlı Devleti yeniden birliğini sağlamış, vaktiyle Timur'un hâkimiyetini tanımış olan Çelebi Mehmed'in faaliyetleri de Herat'ta endişe konusu olmaya başlamıştı. Anadolu birliğinin yeniden kurulmasını hoş karşılamayan Şahruh, 1416 yılında gönderdiği mektubunda Osmanlı hükümdarını kardeşlerini ortadan kaldırdığından dolayı kınamakta idi. Ayrıca Osmanlıların vaktiyle Timur'un canlandırdığı Anadolu beyliklerine karşı olan tutumları da hoş karşılanmıyordu. Daha önce Timur'a olduğu gibi, şimdi de Şahruh'a Anadolu'ya gelmesi için davet mektupları gönderilmeye başlanmıştı. Hâlbuki Osmanlı hükümdarları ikinci bir Timur tehlikesi ile karşı karşıya gelmek

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

istemiyor ve bu bakımdan gaza ile meşgul olmayı, Timurlular ile arada anlaşmazlık yaratmamaya tercih ediyorlardı. Çünkü zaman zaman Şahruh'un vaktiyle babasının sefer ettiği yerleri yeniden istila ile boğazlar üzerinden Balkanlara ve Kırım'dan tekrar Azerbaycan'a dönmek niyetinde olduğu söyleniyordu. Hem Ortadoğu'da gücünü göstermek hem de kendisine bir türlü baş eğmek istemeyen Kara Koyunlulara ağır darbe indirmek üzere Şahruh 1420, 1429 ve 1434 yıllarında Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya kalabalık asker ile geldiyse de, Kara Koyunlu Türkmenleri meselesi onun sağlığında halledilemeyen bir mesele olarak kaldı. Bu tehlike zamanla daha da büyüyerek, Cihanşah zamanında Kara Koyunluların ülkenin büyük bir kısmını ve başşehir Herat'ı işgallerine kadar vardı. Öte yandan devamlı olarak Mâverâünnehr ve Harezm'e akında bulunan Özbekler bu faaliyetlerini iyice arttırarak, Şahruh'tan sonra ortaya çıkan mirzalar arasındaki mücadelelerde faal bir rol oynadıkları gibi, devlete son veren başlıca unsur olmuşlardır.

Şahruh, 1446 yılında kendisine karşı ayaklanan torunu Sultan Muhammed üzerine gittiği sırada Rey şehri yakınında öldü (12 Mart 1447)[6]. Zamanında Timurluların bütün savaşlarda galip gelmelerine bakarak Şahruh'un uzun süren saltanatının başarılı olduğu hükmü verilebilir. Zira o, Azerbaycan ve Irak-ı Arab bölgeleri hariç, babasının ele geçirdiği ülkeleri elde tutmayı başardığı gibi, iç mücadelelere kısmen de olsa son vermiş, devletin 40 yıl daha güçlü olarak devamını sağlamıştı. Her ne kadar bu kendisine babasından intikal eden ordu, hazine ve tecrübeli begler sayesinde olmuş ise de, onun adam seçme konusunda kabiliyetli bir kimse olduğu inkâr edilemez.

Şahruh, dindar bir hükümdar olup, tefsir, hadis, fıkıh ve özellikle tarih kitapları okurdu. Herat'ta birçok hayır eseri inşa ettirmişti. Minyatür ve hat sanatında Tebrizli Cafer, Gıyaseddin Nakkaş, Halil Müsavvir; mimaride Kıvameddin, musiki'de Meragalı Abdülkadir; tarih yazıcılığında Hafız-ı Ebrû ve Şerefeddin-i Yezdî ve tezkirelerde sayısı yüzleri aşan şairleri ile Herat ve Uluğ Beg'in başkanlığında Kadızâde-i Rumî, Kaşanlı Cemşid ve Ali Kuşçu'nun yürüttükleri müsbet bilimlerdeki çalışmalar ile Semerkand Şahruh zamanında doğuda Rönesans'ı yaşamıştır.

Uluğ Beg

Timur'un ölümünün ardından uzun mücadelelerden sonra Halil Sultan tutsak alınıp (1409) Acem Irak'ına gönderilince, Mâverâünnehr'in idaresi Uluğ Beg'e bırakıldı ve ölünceye kadar Semerkand'da kaldı. Paralar üzerinde ve

6 Bu Timurlu hükümdarı için Bkz. İsmail Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı*, TTK, Ankara 1994.

hutbede Şahruh'un adı geçmekle birlikte, çağdaşı tarihçiler Uluğ Beg'e bir vali gözü ile bakmıyorlardı. 1425 tarihli bir kitabe de o, daha babasının sağlığında ve Şahruh'tan hiç söz edilmeksizin "En büyük Sultan, bütün kavimlerin hükümdarlarının efendisi ve yeryüzünde Tanrı'nın gölgesi" olarak gösterilmiş; 1427'de kendisine ithaf edilen bir eserde ise "Sultanların en büyüğü, en âlimi, en âdili" olarak nitelendirilmiştir.

Uluğ Beg babası Şahruh zamanında başkent Herat'a seyahatinden başka, ülkenin diğer yörelerine gitmemişti. Babasının batıya yönelik seferlerine onun gönderdiği yardımcı birlikler katılıyor, fakat o, kendi bölgesine yakın yerlerde cereyan eden savaşlara bile katılmıyordu. O, babasının sağlığında, tek oğlan olmasından dolayı, veraset konusu ile ilgilenmemişti. Şahruh Rey'de ölünce hanımı Gevherşad, Uluğ Beg'e yaranmak için Uluğ Beg'in oğlu Abdüllatif'e kumandanlığı üstlenmesini teklif etmişti. Bu görevi yüklenen Abdüllatif, dedesinin cesedi ile birlikte Horasan'a doğru yola çıkmış ve Nişabur'a gelmişti. Ancak burada iken Şahruh'un Herat'ta bırakmış olduğu torunu Alauddevle'nin hazineyi ele geçirerek Meşhed'e ordu gönderdiğini öğrenmişti. Herat'tan gönderilen ordu Nişabur yakınında baskınla Abdüllatif'i tutsak aldı. Bu durumda Uluğ Beg'in hükümdarlığı tehlikeye düşmüş oluyordu. Bunun üzerine Horasan'a yürüyen Uluğ Beg oğlunu kurtarmayı başarmış, ancak Horasan'da kalmayı kendisi için uygun görmeyip Özbeklerin Semerkand yakınlarına gelip şehrin etrafını yağmaladıklarını haber alınca babasının cesedi, Şahruh'un dünyanın çeşitli yerlerinden Herat'a getirttiği sanatkârlar ve bazı değerli eşya ile ele geçirebildiği kadar hazineyi alıp Herat'ta oğlu Abdüllatif'i bırakarak Semerkand'a doğru uzaklaşmıştı (1448). Buna rağmen o ertesi yılın başlarında Horasan'ı işgali düşünürken kendi oğlu ile savaşmak zorunda kaldı. Uluğ Beg ve Abdüllatif'in orduları Ceyhun Irmağı'nın iki yakasında karşılıklı olarak bir süre beklemişler, ancak çarpışma olmadan Uluğ Beg dönmek zorunda kalmıştı. Bir süre sonra o yeniden Abdüllatif üzerine yürümüştü. Baba ile oğul arasında meydana gelen savaş Uluğ Beg'in yenilgisi ile sonuçlanmıştı (Eylül 1449). Kendiliğinden oğluna teslim olmayı uygun gören Uluğ Beg'e Abdüllatif başlangıçta Mekke'ye gitme izni vermiş, fakat gıyabında yapılan yargılama sonucunda Uluğ Beg'in vaktiyle Abbas adında birinin babasını öldürtmüş olmasından dolayı şeriata göre kısas hükmü verilmişti. Mekke'ye gitmek üzere Semerkand'dan ayrılan Uluğ Beg birkaç saat sonra yolda durdurulmuş ve Abbas kılıcı ile onu öldürmüştü (Ekim 1449)[7].

Buhara'da inşa ettirdiği medresesinin kapısı üzerinde "İlim tahsil etmenin kadın-erkek bütün Müslümanlara farz olduğu" hadisini yazdıran Uluğ Bey'e

7 Onun hakkında Bkz W. Barthold, *Uluğ Beg ve Zamanı*, çev. İsmail Aka, TTK, Ankara 1997. 1941 yılında Timur'un mezarı ile birlikte Uluğ Beg'in mezarı da açılmış ve tabut açıldığında kafası kesik olarak iskeleti ile karşılaşılmıştır.

gelinceye kadar İslam dünyasında bir bilginin tahta oturduğu görülmemişti. Astronomi ile ilgili eser yazarı olması dolayısıyla onun hükümdarlığı gölgede kalmıştır. Tarihçilerin deyimiyle "Eflatun'un bilgisi ve Feridun'un haşmetini" üzerinde toplamış olan Timur'un bu torunu, küçük yaştan itibaren devlet işlerine sırt çevirerek kendini matematik ve astronomiye adayan idealist bir bilgin hüviyetine bürünmüştür.

Ana dili olan Türkçe'den başka dinî konularda tartışacak kadar Arapça ve şiir yazacak kadar Farsça bilgisi olmakla birlikte o, "dinlerin ve dillerin zamanla değişikliğe uğradığı halde, müsbet bilimlerin hükmünün her millet için devamlı kalacağı, bunların ilahiyat ve edebiyata üstün olduğunu" ifade ile kendisini matematik ve astronomiye adamıştı.

Abdüllatif

Uluğ Beg'in öldürülmesi ile devletin idaresi Herat ve Semerkand olmak üzere iki kola ayrılmıştır. 1449 yılı sonlarına doğru Mâverâünnehr'de Abdüllatif'in hâkimiyeti artık tamamen yerleşmiş gibi idi. Semerkand'ın hayatı da Uluğ Beg zamanındakinden oldukça farklı bir görünüm almıştı. Abdüllatif babası gibi astronomi ve tarihle ilgileniyor, bunun yanında din adamları ve dervişlere saygıda kusur etmiyor, onların derslerine devam ediyordu. Ulu Cami'de hutbe, halifeler zamanında olduğu gibi hükümdar tarafından okunmaya başlanmıştı.

Abdüllatif devri Uluğ Beg devri ile kıyaslanacak olursa, din adamları için iyi, ahali ve asker için kötü bir devir olmuştur. O, itaatte en ufak bir kusur göstereni cezalandırırdı. Bu yüzden onun idaresinden memnun olmayanlar ayaklanmaya bir türlü cesaret edememişlerdi. Buna rağmen kendisine suikast düzenlendi. Bu teşebbüsün başında ise beglerinin öcünü almayı kendine görev bilen Uluğ Beg ve Abdülaziz'in adamları bulunuyordu.

Suikast, hükümdar, konağından sabah namazına giderken 8 Mayıs 1450 günü meydana geldi. Katil, hükümdarı öldürdükten sonra kaçarak Türkistan (Yesi) şehrine gelmiştir. Fakat aslında kaçmasına gerek yoktu. Çünkü Abdüllatif'in öldürülmesinden sonra idare Abdüllatif'in düşmanlarının eline geçmişti. Abdüllatif, suikast sırasında Türkçe olarak "Allah ok teğdi" diyerek atından düşmüş ve başı gövdesinden ayrılmıştı[8].

8 İsmail Aka, *Timurlular*, TDV. yay., Ankara 1995, 125-126.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Abdullah

Suikastçılar, İbrahim Sultan'ın oğlu Mirza Abdullah'ı tahta oturttular. Abdüllatif'in şiddete dayanan idaresinden sonra, nisbeten ılımlı olan Abdullah ile Şeyhülislamın örnek aldıkları Uluğ Beg zamanı geri gelmiş bulunuyordu. Devlet idaresindeki bu değişiklik özellikle din adamlarının yaşadığı Buhara'da iyi karşılanmamıştı. Abdüllatif'in ölüm haberi üzerine şehrin daruga ve kadısı tutsak bulunan Ebu Said'i serbest bırakarak ona biat etmişlerdi. Ebu Said hemen Semerkand üzerine yürümüş, lakin yenilerek bozkırlara kaçmıştı. Abdullah'ın ise Semerkand'ı ele geçirmek isteyen başka bir rakibi Baysungur oğlu Alauddevle ile mücadele etmesi gerekmişti. Abdullah, Alauddevle üzerine yürümüş, ancak taraflar savaşmadan dönmüşlerdi.

Bu sırada Ebu Said Türkistan (Yesi) şehrini ele geçirmişti. 1451 yılı başında Abdullah'ın gönderdiği ordu şehri kuşattı. Fakat Ebu Said, Özbek elbisesi giydirerek etrafa gönderdiği adamları ile Özbek Han'ı Ebu'l-Hayr'ın yardım için gelmekte olduğu söylentisini çıkararak kuşatanları aldatmayı başardı. Bunun üzerine Semerkand'dan gelen ordu kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı. Fakat bu defa bizzat Abdullah'ın kendisi sefere çıktı. Bu durumda Ebu Said, gerçekten Özbeklerden yardım istedi. Ebu'l-Hayr bunu fırsat bilerek Ebu Said ile birlikte Semerkand üzerine yürüyerek Şiraz köyü yakınlarında 1451 yılı Haziran ayında kendilerinden daha kalabalık olan Çağatayları yenilgiye uğrattılar. Öyle ki Abdullah dahi öldürülenler arasında bulunuyordu[9]. Galipler bundan sonra hiçbir direnme ile karşılaşmadan Semerkand'ı ele geçirerek Ebu Said'i tahta oturttular.

Ebu Said

Ebu Said'in saltanatı (1451–1469) ise Uluğ Beg'inkinin aksine din adamlarının hâkimiyeti devri idi. Daha başlangıçta Abdüllatif'in katilleri öldürülmüşler ve böylece Semerkand'da Uluğ Beg'in 40 yıl süren hoşgörülü hâkimiyeti yerine, Ebu Said'in Taşkent'ten davet ettiği Nakşibendî tarikatı şeyhi Hoca Ahrar'ın yine 40 yıl sürecek olan hâkimiyeti başlamış oluyordu.

Mâverâünnehr'de bunlar olurken, Irak-ı Acem'de kendini hükümdar ilan etmiş olan Sultan Muhammed, Kara Koyunlu Cihanşah'ın saldırısına uğramış ve Kazvin ile Sultaniye Kara Koyunluların eline geçmişti. Herat hâkimi Babûr, 1451 yılında kardeşi Sultan Muhammed'i öldürdükten sonra Acem Irak'ı ve Fars bölgelerini de kendi topraklarına kattı. O bundan sonra Şahruh'un halefi tavrını takınarak, Rey'den Kara Koyunlu Cihanşah'a amirane bir mektup gönderip

9 *A. g. e.*, 127-128.

vaktiyle Şahruh'u olduğu gibi şimdi de kendisini metbu tanımasını, eskiden olduğu gibi vergi göndermesini istemişti. Kendisini ondan daha güçlü gören ve Timurluların artık çöküntüye yüz tuttuklarını bilen Cihanşah, Tebriz'de bütün kuvvetlerini toplamış ve oğlu Pir Budak idaresindeki bir orduyu Acem Irak'ına göndermiştir. Sâve, Kum, Isfahan şehirleri ile Fars ve Kirman bölgeleri kolaylıkla ele geçirildi.

1457 yılı baharında Timurlu mirzaları arasındaki mücadelelerden yararlanmaya karar veren Cihanşah ertesi yılbaşında kuvvetlerini Rey'de toplamış, bundan sonra oğlu Muhammedî Mirza'yı göndererek, Meşhed, Nişabur ve Horasan'ın batı yörelerini işgal ettirmişti. Cihanşah Meşhed'e geldikten sonra Timurluların başkenti Herat'ı almaya hazırlandı ve Haziran ayında şehre girdi. Cihanşah artık sadece Mâverâünnehr hâkimi Ebu Said'den endişe etmekte idi. Sonbaharda ordusu ile Belh'e gelen ve ardından Murgab suyu kıyısında konan Ebu Said'in hareketleri Türkmenleri gerçekten endişelendiriyor ve onun durumu hakkında Kara Koyunlu ordusunda söylentiler dolaşıyordu. Bu yüzden Cihanşah Kirman'daki oğlu Yusuf Mirza ile Fars ve Irak-ı Arab valisi olan oğlu Pir Budak'ı yanına çağırdı. Ebu Said'in Herat'a doğru ilerlediğini öğrenen Cihanşah bu sırada Makû kalesinde hapsettirilmiş olan oğlu Hasan Ali'nin kurtularak Tebriz'i ele geçirdiğini işitince Horasan'da daha fazla kalmanın gereksiz olduğunu düşünerek, Ebu Said ile anlaşıp dönmeye karar verdi. Cihanşah'ın Horasan'dan ayrılması, Irak-ı Acem, Fars ve Kirman'ın Kara Koyunlularda kalması şartı ile barış yapıldı[10].

Lakin bir süre sonra Cihanşah'ın Ak Koyunlu Hasan Beg tarafından öldürüldüğü haberinin ulaşması üzerine Ebu Said İran'ın batı bölgelerini ele geçirmeye karar verdi. Esasen Cihanşah'ın oğlu Hasan Ali babasının öcünü almak için Ebu Said'den yardım istiyordu. 1468 yılı başlarında hareket eden Ebu Said'e, Hasan Beg tarafından birkaç kere barış teklifinde bulunulmuş ise de, o bunları kabul etmeyerek ilerlemiş, lakin Hasan Beg'in çok iyi tanıdığı bölgelere gelince, Ak Koyunlu hükümdarı, Timurlu ordusunun ikmal ve iaşe yollarını kesmiştir. Bunun üzerine güç duruma düşen Timurlu ordusu dağılmış, Ebu Said tutsak alınarak 1469 yılı Şubat ayı sonunda öldürülmüştür[11]. Onun ölümü ile Timurlular Horasan'ın batısında kalan toprakları Ak Koyunlulara terk etmiş oldular.

10 Cihanşah hakkında Bkz İsmail Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*, TTK, Ankara 2001.

11 Ebu Said hakkında Bkz Hayrünnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular*, İstanbul 2007, 121–203.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Hüseyin Baykara

Ebu Said'in ölüm haberinin Herat'a ulaşmasının ardından Hüseyin Baykara (1465–1506) şehre girdi. Onun başkenti Herat ortaçağların öteki medenî merkezleri gibi hem medeniyet hem de eğlence merkezi idi. Hâkimiyetinin ilk 6–7 yılında sultan dindarca bir hayat sürdürmüş, ondan sonraki 30 yılda ise her gün öğle namazından sonra içmiştir. Fetih ve sefer düşüncesi artık kalmamış olup devlet sınırlarının genişlemesi ve gelirlerin artması da söz konusu olmuyordu.

Hüseyin Baykara'nın başlangıçta Şiiliğe eğilimi vardı. O bakımdan 12 imam adına Şii hutbesinin okunmasına izin vermişti. Fakat zamanla Ali Şir Nevaî'nin tesiriyle Sünniliği tercih etmiştir. Zamanında siyasi, idari ve mali güçlükler eksik olmadı. En büyük sıkıntı mali hususlarda idi. Buna çare olarak çeşitli kimseler vezirlik makamına getirildiler. Zaman zaman iki kişi aynı zamanda vezirlik makamına getirildi ise de, iki vezirin iş başına gelmesi de beklenenin aksine devlet işlerinde aksaklık ve aralarında uyuşmazlığa yol açtı.

Hüseyin Baykara'yı meşgul eden en önemli iç meselelerden biri ise oğullarının ayaklanmaları olmuştur. 1500 yılı yazında o yeniden ayaklanan oğlu Muhammed Hüseyin'e karşı Astarâbad'a yürüdü. Hâlbuki bu sırada Özbekler Semerkand'ı ele geçirmeye çalışıyorlardı. Muhammed Şibanî, Semerkand'ı zapt ederek, buranın hâkimi Sultan Ali'yi öldürttü. Daha sonra geçici bir süre için burasını geleceğin Hindistan Timurlu hükümdarı Babûr'e bırakmak zorunda kaldı ve nihayet 1501 yılında Semerkand'ı kesin olarak ele geçirdi.

1501 yılı başında Ali Şir Nevaî'nin ölümünün ardından Hüseyin Baykara ve Herat pek az yaşayabildiler. Şibanîlerin zaferini kolaylaştıran ve Babûr'ün hatıralarında söz ettiği Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra (1506)[12] birbirinden nefret eden oğulları Muzaffer Hüseyin ile Bediüzzaman'ın ortak olarak sultan ilan edilmeleri gerçekten hayret edilecek bir şeydi. Mâverâünehr'de durumunu kuvvetlendiren Muhammed Şibanî, 1507 yılında Herat'ı da ele geçirdi. Bu medeniyet merkezinde Babûr'un ifadesine göre "Dünya görmemiş olan köylülük" hüküm sürmeye başlamıştı. Fakat aslında ahlak telakkileri zaafa uğramış, canlılığını kaybetmiş bir şehir topluluğunun yıpranmamış, diri Özbekler karşısında tutunmaları zaten beklenemezdi.

XVI. yüzyıl Timurlular için felaket devri oldu. Göçebe Özbekler, bu yüzyılın başında önce Harezm ve Mâverâünehr'i ve Hüseyin Baykara'nın ölümünün ardından Horasan'ı ele geçirerek Timurlu hâkimiyetine son verdiler.

12 Hüseyin Baykara devri için Bkz İsmail Aka, *Timurlular*, 133–144.

Safevî hükümdarı Şah İsmail'in 1510 yılında Muhammed Şibanî Han'ı ortadan kaldırmasından yararlanan Babûr'un bütün gayretlerine rağmen Mâverâünehr ve Harezm bölgeleri Özbek hâkimiyetinden kurtarılamayarak Timurlu sülalesi ancak Babûr'un Hindistan'da kurduğu devlet sayesinde varlığını sürdürebildi. Horasan bundan sonra sık sık Özbek sefer ve istilalarına uğramakla birlikte Safevîlerin idaresinde kalmış, Mâverâünehr ile Harezm yöresi ise Özbeklerce idare edilmiştir. 12 İmam Şiiliğini resmî mezheb olarak kabul eden Safevîlere karşı Özbekler Sünnilik siyaseti takip ettiler. Daha çok siyasi sebeplere dayanan bu ayrılık Horasan ve Mâverâünehr'in düşünce ve kültür hayatlarının, günümüze kadar gelmek üzere birbirinden farklı bir gelişme göstermesine de yol açtı.

İdari, İktisadi ve Kültürel Durum

Hâkimiyet Anlayışı

Müslüman bir çevrede yetişen Timur eski Türk ve Moğol geleneklerini de yaşatmaya çalışmış, yasayı da ihmal etmemişti. İbn Arabşah'a göre o, yasayı şeriata tercih ediyordu ve bu yüzden bazı ulema tarafından kâfirlik ile suçlanmıştı. Buna karşılık tarihçiler onun oğlu Şahruh'u ise şeriata bağlı bir İslam hükümdarı olarak anarlar.

Uluğ Bey'den sonraki hükümdarlar hâkimiyeti ele geçirebilmek veya sürdürebilmek için, din adamları ile ilişkilerini oldukça arttırdılar. Abdüllatif, Ebu Said ve Sultan Ahmet şeriatın oldukça tesiri altında kalmışlardı. Hüseyin Baykara ise daha serbest düşünceli olup ne dinin etkisinde kalmış ne de devleti töre ile idare etmiştir[13].

Timur'un gayesi mümkün olduğu kadar ve hatta mümkünse o zamanın dünyasını hâkimiyeti altına almaktı. Tarihçi Şerefeddin-i Yezdî ona "Dünya iki hükümdara yetecek kadar büyük ve değerli değildir. Tanrı nasıl bir tane ise sultan da bir tane olmalıdır" sözünü isnat etmektedir[14]. Babür de "Aynı zamanda bir vilayette iki padişah karışıklığı ve haraplığı icap ettiren fitne ve perişanlığa sebep olur" sözleri ile merkeziyetçi hâkimiyetin gereğini ifade ile Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra iki oğlunun ortak olarak tahta oturmaları karşısında hayretini dile getirir[15].

13 Timurlu hükümdarlarının dinî anlayışları hakkında Bkz M. Şamil Yüksel, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, E. Ü. Sosyal Bil. Enst. Basılmamış Dr. Tezi, İzmir 2007.

14 *Zafernâme*, yay. M. Abbasi, Tahran 1336 h. ş., I, 225.

15 Babür, *Vekayi*, TTK, Ankara 1943–46, II, 201.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Hükümdar Ailesi

Timur, Cengiz Han ailesi ile akrabalığa özel bir önem veriyordu. Emir Hüseyin'in haremindeki Kazan Han'ın kızı Saray Mülk hanımı nikâhına almış ve böylelikle Küregen yani Güveyi unvanını taşımaya hak kazanmıştır. Timurlular zamanında hanımların devlet idaresinde önemli bir rolü olduğu görülüyor. Timur'un hanımları ve sarayındaki kadınların durumu genellikle İslam kanunlarına değil, eski Türk-Moğol geleneklerine uygundu. Timur'a giden İspanyol elçisi Clavijo şerefine verilen ziyafetlere hanımların yüzleri örtülü olmadan katıldıkları anlaşılıyor. Elçi için hanımlar da ziyafet düzenlemişlerdi[16].

Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Timurlularda da belli bir veraset usulünün bulunmayışından, ülke hanedanın ortak malı kabul ediliyor, bu bakımdan veliaht belli olsa bile, onunla öteki mirzaların yetiştirilmesi arasında bir fark gözetilmiyordu. Mirzalar arasında bir fark gözetilmemesinin sonucu olarak eyalet merkezlerine gönderilen mirzalar orada devlet merkezindeki idare teşkilatını aynen kurarak âdeta bir hükümdar gibi bölgeyi idare ederlerdi. Mirzaların hukuk' durumları sık sık ayaklanmalara, dolayısıyla taht mücadelelerine ve nihayet devletin kısa sürede zayıflayıp ortadan kalkmasına yol açmıştır.

Ordu Teşkilatı

Askerî bir devlet özelliği taşımasından dolayı Divan-ı Buzurg-i Emaret başta gelmektedir. Tavacı Divanı adı da verilen bu divanın begleri diğer bütün görevlilerden önde geliyorlardı. Divanın başında bir Divan Begi bulunmakla birlikte pek çok Tavacı Emiri mevcuttu. Geniş yetkileri bulunan Tavacılar asker topluyor, ordunun düzeni ile meşgul oluyorlar, ganimeti paylaştırıyor, hükümdarın önünde geçit törenlerini de yaptırıyorlardı.

Hükümdarların hassa alayı olarak 1/000 kişilik Kavçin bölüğü bulunduğu gibi, hükümdarın yakınlarından olarak İçki, İnak, Yasavul ve Çehrelere rast geliyoruz. Ordu asıl anlamı on bin demek olan Tümen, Binlik (Hezare) ile Yüzlük yani Koşunlardan meydana geliyor, sağ kanat (Baraungar), sol kanat (Caungar) ve merkez (Kol) kısımları ile öncü (Monglay veya İrevül) ve artçı (Çagdavul) kısımlarına ayrılıyordu.

Ordunun silah ihtiyaçlarını karşılamak üzere başında Kurbegi'nin bulunduğu Cebehane veya Kurhane mevcuttu. Savaşta yararlılık gösterenler

16 Clavijo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyehat*, çev., Ö. R. Doğrul, II, 39, 53.

ödüllendiriliyor ve kendilerine Suyurgallar veriliyordu. Bununla daha çok bir arazi kastedilmekte olup Suyurgal sahibi bütün vergilerden muaf tutuluyordu. Bu Suyurgallara zaman zaman Tarhanlık da ekleniyordu. Tahranlık genellikle askerî ve ticari olup, Tarhan sahibi bütün vergilerden muaf tutuluyor, işlediği dokuza kadar suçtan kendisine hesap sorulmuyordu[17].

Timur'un başarılarının sırrı muhakkak ki hükümdarlar için kendilerini feda edecek derecede sadık, düzenli ve disiplinli bir ordu meydana getirebilmiş olmasında aranmalıdır. Timur'un yıllarca süren seferlerinin büyük bir şiddetle cereyan etmesine rağmen bazı beglerin kahramanlıkları, onların hükümdarlarına karşı tavırları karakterlerini ortaya koymaktadır.

Maliye

Türk-Moğol toplulukları dışındaki ahalinin işleri ve mali konularla ilgilenen ikinci divan ise Divan-ı Mal veya Sart Divanı diye adlandırılıyordu. Bu divanın begleri teşrifatta Tavacı Emirleri ile Darugalar arasında yer alıyorlardı. Başlıca görevleri ise vergi işlerini yürütmek, tarım faaliyetleri ile ilgilenmek ve gelirlerin arttırılmasını sağlamaktı. Para bastırılması, hesapların tutulması ve vergiler ile ilgili yolsuzluklara dair şikâyetler de bu divanın görev alanına giriyordu. Devlet hazinesi Semerkand kalesi ve Herat'ta İhtiyareddin kalesinde saklanıyordu. Ancak hazinenin miktarı hakkında pek bilgimiz yoktur. Ayrıca gelirlerle bütçenin durumu hakkında herhangi bir fikre sahip değiliz. En yüksek para birimi Tümen olmakla birlikte, en çok kullanılan para biriminin Irak ve Kepekî dinarı ile dirhem ve tenge olduğu anlaşılıyor. Vergi memuru olarak Muhassıl ve Tamgacılardan söz edilmektedir. Vergi olarak İslamiyet'in alınmasını uygun gördüğü vergilerden başka özellikle ticaretle zanaat ehlinden alınan Tamga bunların başında geliyordu. Ekili arazi ve köylüden Kılan; göçebelerden ise hayvan vergisi olarak Gavane payı alınmakta idi.

Diğer Görevliler

Hükümdara çok yakın olan Mühürdar, Yargucu ve hazineden sorumlu olarak Hazineci'den söz edildiğini görmekteyiz. Saray idaresi içinde muhafız olarak Korciler, mutfak ve yemeklerden sorumlu olan Bökevul, aşçı durumunda olan Bavurci veya Suci, ahırlardan sorumlu olan Ahtacı, nevbet çalınması ile görevli Nekkareci ve av hayvanlarından sorumlu olan Kuş Begi, ordugâhın düzenlenmesinden sorumlu Yurtçu ve Yasavulların var olduğunu biliyoruz.

17 Ordu teşkilâtı hakkında Bkz İ. Aka, *Timurlular*, 151 vd.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Herhangi bir şehir veya bölgenin idari ve askerî işleri Hâkim ve Darugaların üzerinde idi. Kale komutanlığı vazifesini ise Kutvallar yürütüyordu. Dinî görevliler olarak ise Sadr, Şeyhülislam, Kadı, Nakib, Müderris ve Muhtesib sayılabilir[18].

İmar, Ziraat ve Ticaret Faaliyetleri

Timur göçebeler tarafından hoş karşılanmayan bir harekette bulunarak Semerkand'ı başkent olarak seçmiş, burada binalar inşa ettirmişti. Özellikle Semerkand'ı imara çok önem vermiş, ele geçirdiği ülkelerden getirttiği usta ve sanatkârlara Semerkand yakınında yeni yerleşim yerleri kurdurtmuş, bağ ve bahçeler inşa ettirmişti. Semerkand'daki yapıların en muhteşemi Bibi Hanım Mescidi adı verilen Semerkand Camii idi. Timur'un inşa ettirdiği binalardan biri de Gök Saray olup, devlet hazinesinin saklandığı yer ve hapishane olarak kullanılıyordu. Sarayların duvarları Timur, oğulları, torunları ve begleri ile askerlerinin zaferlerini gösteren resimlerle süslenmişti. Timur ve hanedan mensuplarından bazılarının gömülü olduğu türbe ise (Gur-i Mir), Timur tarafından Ankara Savaşı'ndan dönüşte inşa edilmişti. Onun inşa ettirdiği eserlerin en önemlilerinden biri ise Ahmed-i Yesevî'ye hürmeten onun mezarı üzerine inşa ettirdiği türbe ve hankâhtır.

Timur'dan sonra Şahruh zamanında devlet merkezinin Herat olması bu şehrin yükselmesini sağladı. Timur'un Semerkand'da yaptığı gibi, Şahruh da Herat'ı devletin merkezi haline getirmeye gayret sarf etmiş, bu faaliyete onun hanımları, oğulları ve begleri de katılmışlardı.

Ulug Beg'in inşa ettirdiği eserlerin en ünlüsü "kadın erkek bütün Müslümanlara ilim tahsil etmenin farz olduğu" hadisinin kapısı üzerinde yazılı olduğu Buhara'daki medrese idi. Semerkand'daki medrese ise 1420 yılında tamamlanmış olup burada Uluğ Beg'in de katıldığı ilmî tartışmalar yapılıyordu. Kûhek tepesinin eteğinde ise Rasathane inşa ettirilmişti. Hüseyin Baykara devrinde Herat, kültür ve sanat merkezi olarak zirveye ulaştı. O, burada medrese, hankâh ve darüşşifa inşa ettirdiği gibi, Ali Şir Nevaî de Herat ve Horasan'da pek çok hayır eseri yaptırarak, bunları idare için bir vakıf kurmuştu. Bunların sonucu olarak Timurlu devri mimarisi gerçekten üstün bir seviyeye ulaşmış ve Avrupa'da "Timurlu Rönesansı" tabirinin ortaya çıkmasına yol açmıştır[19].

Timur zamanında imar faaliyetlerinin yanında göçebe geleneklerinin üstünlüğüne rağmen tarım da ihmal edilmemişti. Yezdî'nin ifadesine göre onun

18 Maliye teşkilatı, vergiler ve diğer görevliler için Bkz İ. Aka, *a. g. e.*, 156 vd.
19 İmar faaliyetleri için Bkz İçin Bkz İ. Aka, *a. g. e.*, 162 vd.

işlenebilecek hiçbir yerin boş kalmasına gönlü razı değildi. Bu maksatla o, ele geçirilen ülkelerden pek çok kabileyi başka yerlere göçürerek bazı yerleri yerleşime açmış, pek çok kanal kazdırmıştı.

Şehirlerin imarı ve kanallar açılmasına Şahruh zamanında da devam edildi. O, 1410 yılında yaklaşık 200 yıldan beri harap bir halde bulunan Merv şehrinin imarını buyurmuştu.

Devletşah her ne kadar Uluğ Bey zamanında arazi vergisinin en düşük seviyeye indirildiğini ve bunun köylünün refahını arttırdığını, İsfizarî de Hüseyin Baykara devrinde tarıma açılmayan yer kalmadığını, işlenmeyen toprakların kanallar açılmak suretiyle işlenir hale geldiğini ifade ediyorsa da, köylünün sıkıntı içinde yaşadığını dile getiren kayıtlara da sahip bulunmaktayız[20].

Timur, ticaretin hazine için büyük bir gelir kaynağı olduğunun farkında idi. Clavijo'nun ifadesine göre o, başkentini dünyanın en mükemmel şehri yapmak için ticareti daima teşvik etmişti[21]. Bu düşünce iledir ki 1402 yılında Fransa kralına gönderdiği mektubunda karşılıklı olarak tüccarların gidip-gelmesini, onlara güçlük çıkarılmamasını, zira dünyanın tüccarlar sayesinde bayındır bir hal aldığını yazıyordu[22].

Tüccarları koruma siyaseti Şahruh zamanında da devam etti. Zira bu tarz ifadelere biz onun Çin imparatoru ve Memlûk sultanına gönderdiği mektuplarında da rastlıyoruz.

Tebriz ile Sultaniye'nin ticari önemi Timurlular zamanında da devam etti. Sultaniye beynelmilel bir pazar durumunda idi. Ancak güneydeki Hürmüz ve civarındaki adaların beynelmilel ticaretin merkezi olduğu anlaşılıyor. Abdürrezzak-ı Semerkandî, dünyanın her tarafından çeşitli dinlere mensup tüccarların buraya geldiklerini, rahatlıkla alış-veriş yaptıklarını kaydetmektedir[23].

Menşei Uygurlar devrine kadar giden, Moğollar devrinde canlandırılan, devlet sermayesine dayalı olan ortaklık kurumu bu devirde de varlığını sürdürmekte idi. Devlet hazinesinden kredi alan ortaklara büyük imkânlar sağlanıyor, hatta Tarhanlık verilerek vergilerden muaf tutulup hiç kimsenin onları rahatsız etmemesi, rüşvet istememesi ve hayvanlarına dokunmaması buyruluyordu. Hissedarları arasında hükümdar ailesi ve ileri gelenlerin

20 Ziraî faaliyetler için Bkz İ. Aka, *a. g. e.*, 174 vd.
21 Clavijo, II, 80.
22 M. Kazvinî, "Nâme-i Emir Timur Gürgân", *Bist Makale-i Kazvinî*, I, Tahran, 1332 h. ş., 50-62.
23 Matla'-ı Sa'deyn, yay., M. Şefi', Lahor 1946-49, 768.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

bulunduğu bu ortaklıklarda faizli kredi usulü de uygulanmış, bu ise şeriata aykırı sayıldığından zaman zaman anlaşmazlıklara ve ulemanın muhalefetine yol açmıştır.

Başkent olması dolayısı ile Herat devletin gelirleri ve servetin toplandığı yerdi. Hüseyin Baykara devrinde Herat'ta biriken servet her türlü iktisadi faaliyetleri de arttırmış, eski çarşı ve pazarlar genişletilmişti. Herat'a bağlanan ticaret yolları üzerinde bu devirde yeni pek çok ribat inşa edilmiş olması bunun en büyük göstergesidir[24].

Edebiyat, Musiki, Resim ve Süsleme

Timur ortaçağ hükümdarlarında var olan, zaferlerinin kaleme alınarak, ebedileşme arzusu taşıdığından seferleri sırasında günlük tutturuyor ve tarih yazıcılığını teşvik ediyordu. Şamî ve Yezdî'nin Zafernâmeleri bu teşvikin sonucu ortaya çıkmış olup Timur'un hayatını öğrenebilmek için başvurulması gereken en önemli kaynaklardır. Şahruh devrinin en büyük tarih yazarı şüphesiz Hafız-ı Ebrû'dur. Abdürrezzak-ı Semerkandî, Mirhond ve Hvandmir son devir Timurlu tarihini öğrenebilmek için en önemli kaynaklardır.

Bu devirde Farsça şiir gerilemeye yüz tutmuş olup başlıca temsilcileri olarak Şirazlı Hafız (ölm. 1390) ile Câmî (ölm. 1492) sayılabilirler. Zengin şehir merkezlerinde İran şairlerini tanımış olan Timurlu sultan ve ileri gelenleri, kendi ana dilleri olan Türkçe ile de bu tarzda şiirler yazılmasını arzu ediyorlardı. Bu arzu ve teşvik giderek güçlenmiş ve nihayet Ali Şir Nevaî ile klasik İran örneklerinin mükemmelliğine eriştiği gibi, onu Türkçe'nin Farsça'dan hiç de aşağı kalmadığı hükmüne vardıran Muhakemetu'l-Lugateyn adlı eserini yazmaya sevk etmişti.

XV. yüzyıl Çağatay edebiyatının kronoloji bakımından ilk önemli şairi Sekkakî'dir. Mirza İskender adına yazdığı Mahzenü'l-Esrar adlı mesnevisi ile tanınan Harezmli Haydar, Türkî guy (Türkçe söyleyen) lakabı ile tanınmıştı. Yine bu devrin en kudretli şairi ise Lütfi idi. Şairleri himaye eden bu mirzalar kendileri de Türkçe şiir yazıyorlardı. Bunlar arasında Seyyid Ahmed, İskender ve Ebubekir mirzalara ait eser veya parçalar bizce bilinmektedir.

Bu devirde Uygur alfabesi de revaçta olup bu alfabe ile eserler yazıldığı da görülmektedir. Miraçnâme, Bahtiyarnâme, Kutadgubilig ve Tezkire-i Evliyâ örnekleri günümüze kadar gelmişlerdir. XV. yüzyılın ilk yarısında gelişen Çağatay Edebiyatı yüzyılın ikinci yarısında da bu gelişmesini sürdürmüş olup Sultan

24 Ticari faaliyetler için Bkz İ. Aka, *a. g. e.*, 182 vd.

Hüseyin Baykara ile Ali Şir Nevaî bu devirde devletin siyasi ve kültür hayatına damgasını vurmuşlardır[25].

Timur'un seferleri sırasında ele geçirerek Semerkand'a gönderdiği sanatkârlar arasında bazı çalgıcı ve okuyucular da bulunuyordu. İbn Arabşah Timur devri okuyucuları arasında Abdüllâtif, Mahmud, Cemaleddin ve Abdulkâdir'in adlarını vermektedir[26]. Clavijo'nun etraflıca anlattığı gibi, kadın ve erkeklerin katıldığı toylar veriliyor, bu arada çalgılar çalınıp, şarkılar söyleniyordu. Bu devirde musiki de iki kişinin adından daima zamanın en büyük üstadları olarak söz edilir. Bunlardan biri okuyuculukta meşhur olan Endicanlı Yusuf, diğeri ise musiki nâzariyatı bilgisi ile kendisini kabul ettiren Meragalı Abdulkadir idiler. 1435 yılında Herat'ta bir salgın hastalık sonucu ölen Abdulkadir, pek çok eser kaleme almış olup bu eserler İslam musiki tarihi için büyük önem taşırlar[27].

İbn Arabşah, Timur devrinin en büyük nakkaşı olarak Bağdadlı Abdulhayy'ı saymaktadır[28]. Timurlular devri resim sanatının menşei olarak Bağdad, Tebriz ve Şiraz okulları gösterilmektedir. Timur buraları ele geçirdikten sonra, buralardaki sanatkârların bazılarını Semerkand'a götürmüş, daha sonraları onların bazıları Baysungur tarafından Herat'ta toplanmışlardı.

Kendisi meşhur bir hattat olan Baysungur, Herat'taki konağını zamanın akademisi haline getirmişti[29]. XV. yüzyılın sonlarında Baykara ve Nevaî'nin şahsında koruyucu bulan sanatkârlar ortaya çıkmış, özellikle Behzad yetişmişti. Devlet adamlarının bilim adamı, şair ve sanatkârları korumaları sonucu ortaya konulan eserler Batı'da Timurlu Rönesansı tabirinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

25 Timurlular zamanında Türk Edebiyatı için Bkz İslâm Ansiklopedisi Çağatay Edebiyatı maddesi.
26 *Aca'ib el-Makdur*, Kahire 1285, 229.
27 Musiki ile ilgili olarak Bkz İ. Aka, a. g. e., 201 vd.
28 *Aca'ib el-Makdur*, 230.
29 Buradaki faaliyetler için Bkz M. K. Özergin, "Tebrizli Ca'fer'in Bir Arzı", *Sanat Tarihi Yıllığı*, (1976), VI, 471–518.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Kaynaklar

- Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn*, yay. Muhammed Şefi', Lahor 1946–1949.
- Aka, İsmail, "The Agricultural and Commercial Activities of the Timurids in the First Half of the 15th Century", *Oriente Moderno*, Ns Anno XV (1996), LXXVI/2, 9–21.
- Aka, İsmail, "Timur Sadece Bir Asker mi İdi?", *Belleten*, 240 (2001), 453–466.
- Aka, İsmail, "Timur, Din ve Ulema", *XIV. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara 9–13 Eylül 2002), I, 107–111.
- Aka, İsmail, "Timur'un Ankara Savaşı (1402) Fetihnâmesi", *Belgeler*, (1986), 15, 1–22.
- Aka, İsmail, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti*, TTK, Ankara 2001.
- Aka, İsmail, *Mirza Şahruh ve Zamanı*, TTK, Ankara 1994.
- Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara 2000.
- Aka, İsmail, *Timurlular*, TDV, Ankara 1995.
- Alan, Hayrünnisa, *Bozkır'dan Cennet Bahçesine Timurlular*, İstanbul 2007.
- Babur, *Vekayi*, TTK, Ankara 1943–1946.
- Barthold, *Uluğ Beg ve Zamanı*, çev. İsmail Aka, TTK., Ankara 1997.
- Clavijo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, Çev. Ö. R. Doğrul, İstanbul.
- Daş, Mustafa, "Bizans Kaynaklarında Timur İmajı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (2005), XX/2, 43–58.
- Emecen, Feridun, "İlk Osmanlı Kroniklerinde Timur İmajı", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, 27–36.
- Gray, Basil, "The Pictorial Arts in the Timurid Period", *CHIr*, VI, 843–876.
- Hâfız-ı Ebrû, *Zubdetü't-Tevârih-i Baysungurî*, Fatih ktb. 4370/1.
- Hvandmir, *Habibü's-Siyer*, yay. C. Humayî, Tahran 1333 h. ş.
- İbn Arabşah, *Acaib el-Makdur*, Kahire 1285.
- İslam Ansiklopedisi, "Çağatay Edebiyatı", "Timur", "Timurlular" maddeleri.
- Kennedy, E. S., "The Exact Sciences in Timurid İran", *CHIr*, VI, 568-580.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

- Manz, Beatrice Forbes, *Power, Politics and Religion in Timurid İran*, Cambridge 2007.
- Manz, Beatrice Forbes, *The Rise and Rule of Tamerlane*, Cambridge 1989.
- Matschke, Klaus-Peter, *Die Schlacht bei Ankara und das Schicksal von Byzans*, Weimer 1981.
- Mirhvand, *Ravzatu's-Safa*, Tarhran1338 h. ş.
- Muhammed Kazvinî, "Nâme-i Emir Timur Gürgan", *Bist Makale-i Kazvinî*, I, Tahran 1332 h. ş., 50-62.
- Nagel, Tilman, *Timur der Eroberer und die Islamische Welt des Späten Mittelalters*, München 1993.
- Nizameddin-i Şamî, *Zafernâme*, yay., F. Tauer, Prakha 1937.
- Özergin, M. Kemal, "Temürlü Sanatına Ait Eski bir Belge: Tebrizli Ca'fer'in Bir Arzı", *Sanat Tarihi Yıllığı*, (1976), VI, 471–518.
- Pinder-Wilson, R., "Timurid Architecture", *CHIr*, VI, 728-758.
- Roemer, Hans Robert, Persien auf dem Weg in die Neuzeit: Iranische Geshichte von 1350–1750, Beirut 1989.
- Roux, Jean Paul, *Aksak Timur*, Çev., Ali Rıza Yalt, İstanbul 1994.
- Sertkaya Osman F., "Timur Bek'in Toktamış Han'a 1391'de Yapmış Olduğu Seferin Arap ve Uygur Harfli Kitabeleri (Karsakpay Yazıtı)", *Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslar arası Sempozyumu*, İstanbul 2007, 31-40.
- Sümer, Faruk, *Kara Koyunlular*, Ankara 1967.
- Şerefeddin Ali-i Yezdî, *Zafernâme*, yay. M. Abbasî, Tahran 1336 h. ş.
- The Encyclopedia Islam, "Timur Lang", "Timurids" maddeleri
- Togan, Zeki Velidî, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, "Şahruh Mirza", "Timur", "Timurlular" maddeleri
- Woods, J., *The Timurid Dynasty*, Bloomington 1990.
- Yücel, Yaşar, "Timur Hakkında Araştırmalar, I", *Belleten*, (1976), 158, 249–285.
- Yücel, Yaşar, "Timur Tarihine Dair Araştırmalar II", *Belleten*, (1978), 166, 239–299.
- Yüksel, M. Şamil, "Arap Kaynaklarında Timur", *Bilig*, 31 (2004), 85–126.

• Yüksel, M. Şamil, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi* (E. Ü. Sosyal Bil. Enst. Basılmamış Dr. Tezi), İzmir 2007.

OSMANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞU HAKKINDA BAZI GÖRÜŞLER

Yücel ÖZTÜRK*

1. Osmanlı Tarihinin Kaynakları Hakkında Mütalaalar

Osmanlı tarih yazıcılığı, çağdaş araştırıcıları şaşırtacak ölçüde zengin ve geniştir. Ancak, bu tarihçiliğin günümüz ilmî çalışmalarına hizmet edebilmesinin yegâne şartı, çağdaş tetkiklerle ele alınarak tenkitten geçirilmesidir. Türk tarihinin modern tarih ilmi ilkeleri doğrultusunda ele alınması, Türkiye'deki batılılaşma hareketinin yarattığı kadrolar kadar, şarkiyatçıların gösterdiği çalışmalarla gerçekleşmiştir.

Avrupa'da Türkiyat araştırmalarının ilk safhası, Türkçe gramer ve edebiyat eserleriyle sınırlı kalmıştır. Türkiyatçılık bu şekilde gelişirken, batılıların elinde düzenli, muhtasar bir Türk tarihi mevcut değildi. Batı'da ilk kez, kendi gayretleriyle şarkiyatçılık yapan Adam Franz Kollar V. Kereszten (1723–1793) müstakil bir Türk tarihi yazmaya niyetlendi. Kereszten, "Corpus Historiae Turcica" adıyla çıkarmayı düşündüğü projeyi gerçekleştirmeye muvaffak olamadı. Bu projenin içinde Hoca Sadeddin'in *Tacü't–Tevarih* adlı eserinin tercümesi de yer alıyordu. Bu düşünceler başarıya ulaşamadılarsa da Türkoloji'nin gelişmesine büyük katkıda bulundular. Fransızlar arasında Türkoloji'yi ileri düzeye çıkaracak olan kişiler Charles de Peyssonel (1727–1790), 'Bin bir Gece'yi ilk kez batı dillerine tercüme edecek olan Antoine Galland (1646–1715) ve yeğeni Julien-Claude Galland'dır.[1]

Osmanlı tarihi hakkında batılı usulle yazılmış yüksek değer taşıyan ilk araştırma, İsveç'in İstanbul elçisi Ignaz Mouradgea d'Ohsson'un kalame aldığı *Tableau General de l'Empire Ottoman* adlı eseri idi (Paris 1787). Mouradgea, ilk kez

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

1 Franz Babinger, "Die türkischen Studien in Europa bis zum Auftreten Josef von Hammer-Purgstalls", *Die Welt des Islams*, Bd. 7, H. 3 / 4 (Dec. 31, 1919), s. 126.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Osmanlı tarihini sosyal ve ekonomik açıdan bir bütün olarak ele alıyor ve derinlemesine tahlil ediyordu. Bu açıdan günümüzde de kıymetini korumaktadır.[2]

Hammer'e gelinceye kadar Türkoloji'nin genel tablosu buydu. Hammer, Osmanlı İmparatorluğu'nu sosyal, siyasi, kültür ve müesseseleriyle ana kaynaklara dayanarak yazan ve sadece Osmanlı-Türk tarihçiliğine değil, şarkiyatçılığa da yeni bir boyut kazandıran büyük bir tarihçidir.[3]

Gerek Türkçe gramer, gerekse Türk tarihi alanlarındaki çalışmalarda Avrupa'nın değişik ülkelerinde kurulan şarkiyat araştırmaları akademileri en etkili kuruluşlar arasında yer almıştır. Özellikle Avusturya Şarkiyat Akademisi, Türk tarihinin modern anlamda Türklerden önce yazılmasını sağlayacak büyük tarihçilerin yetişmesine kaynaklık etmiştir.

Hammer'in 1827'de kaleme aldığı *Geschichte des Osmanischen Reiches*, hem batı, hem de doğu da Osmanlı tarihi açısından bir dönüm noktası olmuştu. 30 yılını Türkiye'de geçiren Hammer, Osmanlı tarihinin kitabi kaynaklarının tamamına yakınını çok etkin bir şekilde kullanmış, tam ve mükemmel bir tarih ortaya çıkarmıştı. Hammer, kendi zamanının tarih alanındaki en büyük otoritesi idi. Günümüzde de onun aşılmış olduğunu söylemek zordur. Yine Alman asıllı Zinkeisen ve ondan sonra Nicholas Iorga, keza, Herbert Adams Gibbons, Hammer'i aşmak şöyle dursun, ona bağımlı kalmışlardır. Hammer, Osmanlı vakanüvislerinin bir hayranı olarak onları hiç değiştirmeden, hatta tenkit bile etmeden orijinal yapısı içinde vermiştir. Bu yönüyle modern çağdan ziyade geleneksel vakanüvis anlayışını yansıtır. Hammer, ilk dönem gibi kaynak kıtlığı görülen alanlarda da kritikçi, yenilikçi ve inşacı bir tavır sergilemektense, bu alanda Türk tarihçilerinin benimsemiş olduğu ortalama analizlere sadık kalmıştır.[4]

XX. yüzyılın başlarına kadar geçen yaklaşık yüz yıllık zaman içinde Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu'nu büyük çapta Hammer'den okudu. Hammer, yalnız Osmanlı tarihçisi değildi. Şark edebiyatına ait klasik eserleri Avrupa'ya çeviren en önemli dilcilerden olup Goethe ve diğer büyük şairler şarkla ilgili bilgilerini büyük çapta ona borçludurlar.[5]

2 Mouradgea Katolik Ermeni bir ailenin çocuğu olarak 1740'da dünyaya geldi. 1782'den itibaren İsveç temsilcisi oldu. 1795'te İsveç'in İstanbul elçiliğine atandı. 29 Eylül 1807'de Fransa'nın Bievre şehrinde bir kalede öldü. Bkz. Babinger, Die türkischen Studien..., s. 127.

3 Babinger, Die türkischen Studien..., s. 129.

4 William L. Langer-Robert P. Blake, "The Rise of the Ottoman Turks and its Historical Background", *The American Historiacal Review*, Vol. 37, No. 3 (Apr., 1932), s. 468-469.

5 Bkz. G. H. Bousquet, "Goethe and Islâm", *Studia Islamica*, N. 33 (1971), s. 159. Hammer, Şark Akademisi'nde 1799'da İstanbul'a tercüman olarak görevlendirildi. Burada Türkçe, Arapça ve Farsça

Osmanlı ana kaynaklarının modern anlamda tetkiki Friedrich Giese ile başladı. Giese'in 1922'de anonim *Tevarih–i Âli Osman*'ı yayınlamasından sonra bu vakanüvislerin yapısı biraz daha iyi anlaşıldı. Bunların, 1450'lerden sonra ortaya çıkan ve temelinde bazı prototip ürünler olduğu anlaşıldı. Bu anonim tevarihler muhtemelen Âşık Paşazade ve Neşri'ye dayanıyordu. Bu ilk vakanüvislerin birbirleriyle ilişkileri ve karşılıklı etkileri hakkında özellikle Paul Wittek'in çalışmaları önem taşır. Hammer, Neşri'yi kullanmış, ancak Âşık Paşazade'ye henüz ulaşamamıştı. Wittek, Âşık Paşazade ve Neşri arasındaki ilişki üzerinde durmuş ve Neşri'nin 1512'den daha eskiye gidemeyeceğini ortaya koymuştu. Wittek, Âşık Paşazade'nin ilavesini yazan yazar ve Neşri'nin 1389 veya 1403'lere ait Yahşi Fakih'e dayandığını düşünüyordu.[6] Âşık Paşazade tarafından kaynak olarak zikredilen Yahşi Fakih'in eserinin aslı hiçbir yerde bulunamamıştır.[7]

1922'de Mehmet Fuat Köprülü, Şükrullah'ın 1457'de yazdığı Farsça Osmanlı tarihine dikkat çekti. Köprülü'nün Şükrullah ile ilgili önemli yazısı Theodor Seif tarafından Almancaya çevrildi. Bundan hemen sonra Babinger, Oruc b. Adil'i keşfetti. Fatih zamanında yazılmış olan *Oruc Tarihi* Şükrullah'tan sonra yazılmış en eski Osmanlı tarihi idi. J. H. Mordtmann, XV. yüzyılın sonlarında yazılmış birçok anonim kroniğin Edirneli Ruhi'ye ait olduğunu iddia etti. Mükrimin Halil, Ruhi'nin Fatih zamanına ait olduğunu ispat etti. Babinger, *Ruhi Tarihi*'nin Karamani Mehmed Paşa'ya ait olduğunu iddia etti. Bu eserin büyük kısmı Türk Tarih–i Encümeni Mecmuası, cilt XIV, 1924'te yayınlanmıştır. Bütün bu araştırmalar, XV. yüzyılın ortalarından daha geriye giden bir Osmanlı tarihinin mevcut olmadığını ortaya koyuyordu.[8]

Bu vakanüvislerin tamamı, kuruluş devri ve Osmanlı Hanedanı'nın şeceresi hakkında birbirinden farklı iddialara sahiptirler.[9] Babinger'in tespitine göre bu farklı görüşleri bir noktada uzlaştırmak, bunlardan bir sonuç elde etmek imkânı ilmi olarak mevcut değildir. P. Wittek bir şecere denemesi yapmıştır.

Türk kroniklerinin Osmanlı kuruluş devri hakkında böylesine suskun olması karşısında Bizans kaynaklarının bu açığı kapatması beklenir. Ancak,

eserleri toplayarak zengin bir koleksiyon sahibi oldu. Bu üç dilde yazılan eserlerden Almanca'ya çeviriler yaptı. Şarkiyatçılığın birçok dalında ilk olma özelliğine sahipti. Bkz. Mehmet Kanar, *Doğubilimciler*, Antalya 2004, s. 955.

6 Langer-Blake, s. 469–470.

7 Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev. Coşkun Üçok, Ankara 2000, s. 11.

8 Langer-Blake, s. 471.

9 Yahya Kemal Taştan, İlk Osmanlı Tarihçilerine göre çok yararlı bir Osmanlı şecere tablosu çıkarmıştır. Bu tabloya göre ilk kaynaklara dayanarak kesin bir şecere tespitinin imkânsız oluşu daha iyi görülüyor. Bkz. Taştan, "Osmanlı Devleti'ni Kuran Hanedan'ın Soykütüğü", www. kku. edu. tr/~fen_edebiyat/tarih/yayin/hanedan. htm

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

şaşırtıcı şekilde Bizans kaynakları da çok az bilgi ekleyebilmiştir. Hammer, Iorga ve Gibbons, Bizans kaynaklarından geniş ölçüde yararlanmışlardır. Bu eksikliklere rağmen, üç Bizans kaynağı kuruluş devri hakkında önem taşır. Bu kaynakların yazarları Nicephoras Gregoras (1204–1359), Pachymeres (1261–1307) ve John Cantacuzene (1320–1356)'dir. Phrantzes ve Chalcocandyles XV. yüzyıl ortalarında yazdılar. Bahis konusu Bizans kaynaklarına vakit ayıranlar, bunların da ilk Türk kaynaklarıyla aynı niteliklere sahip olduğunu, azami dikkat ve ihtiyatla okunmaları gerektiğini ve Osmanlı kuruluş devri hakkında oldukça az malumat ihtiva ettiklerini göreceklerdir.[10]

Geriye Arap tarihçileri kalıyor. Bunlar içinde en önemlisi, 1330'da Anadolu'yu gezen ve fethinden bir yıl sonra İznik'i ziyaret eden İbn–i Bututa'dır.[11] Bahis konusu devir hakkında çok kıymetli malumat bırakan İbn–i Batuta'nın Osmanlılar hakkında suskun kalması manidardır. İkinci Arap yazarı Şahabeddin el–Ömeri'dir. Ömeri, 1340'da Şam ve Kahire'de öğrenim görmüş, Akdeniz dünyası ile ilgili büyük bir tarih ve coğrafya kitabı yazmıştır. Anadolu'nun ayrıntılı bir coğrafi değerlendirmesini de yapan Ömeri, ne ilginçtir ki, Osmanlıların ortaya çıkışı hakkında suskundur. Iorga bu iki kaynaktan istifade etmemiş, ancak H. A. Gibbons Anadolu'nun coğrafi vaziyeti hakkında bunlara geniş ölçüde müracaat etmiştir. Osmanlı tarihinin başlangıç devri hakkında en eski kaynak belki İbn Haldun'dur. Onun dünya tarihi niteliğinde 1402 öncesinde yazılmış bulunan eseri Osmanlıların menşeine yer verir. Ancak, ne yazık ki, İbn Haldun'un değerlendirmesi oldukça kısa olup mevcut bilgilere ilave yapmaktan uzaktır. İbn Haldun'un bu kısmı, Fransız tarihçisi Clément Huart tarafından Fransızcaya tercüme edildi. Osmanlılarla ilgili bu kısa malumat az zaman sonra Richard Hartmann'ın da dikkatini çekti. Hartmann, Huart'dan habersiz olarak bu kısmı yayımladı.[12]

Osmanlı kuruluş dönemi hakkında meskûkât ve epigrafik malzeme de yok denecek kadar azdır. Bulunan az miktardaki epigrafik malzeme de son Yunan işgali zamanında imha edilmiştir.[13]

Iorga, Osmanlı'nın kuruluşuyla ilgili boşluğu doldurmak veya bu boşluğu izah etmek üzere Selçuklulara 150 sayfa yer ayırdı. Hammer kuruluşla ilgili boşluğu görmezlikten gelir ve vakanüvislere duyduğu güven ve inancın ifadesi olarak 10 ciltlik eserinde ancak 40 sayfa yer verir. H. A. Gibbons, *Osmanlı*

10 Langer-Blake, s. 472.
11 İbn Batûta için bkz. Muhammed et-Tancî, *İbni Batûta Seyahatnâmesi*, "Tuhfetu'n-Nuzzâr fi Garaibi'l-Emsâr", I-II (Hazırlayan: Mümin Çevik), İstanbul 1983.
12 Langer-Blake, s. 473.
13 Langer-Blake, s. 474.

İmparatorluğu'nun Kuruluşu adlı eserinde baş kaynak olarak kullandığı İbn Batuta ve el–Ömeri'ye dayanarak baş argümanını Bizans'ın zayıflığı üzerine geliştirir.[14] Langer ve Blake, âdeta bütün delillerin yok olduğu bir vaziyette Osmanlı'nın kuruluşunu Anadolu coğrafyasının yapısal niteliklerini analiz etmek suretiyle açıklamaya çalışmışlardır. Bu analize göre, Anadolu platosu, jeolojik bakımdan bir birlik teşkil eder. Bu plato, merkeze gömülmüş tuza bağlı olarak kısmen kurak, bütün yanlarından oldukça yüksek sıradağlarla kuşatılmıştır. Yüzey öyle çeşitlidir ki, farklı bölgeler arasında iletişimi sağlamak zordur.[15] Langer ve Blake, Anadolu'nun birbirinden bağımsız bu coğrafi niteliğini bütün Anadolu tarihinin oluşumunda rol oynayan temel faktör olarak gördükleri gibi, Osmanlıların Marmara Bölgesi'nde ortaya çıkışında da en önemli sebep olarak değerlendirirler.

1.1. Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Hakkında İz Bırakan Çağdaş Tarihçiler

Osmanlı İmparatorluğu tarihinde Hammer ile ortaya çıkan birikim bu devletin ürettiği ana kaynakların çağdaş incelemelerle aydınlatılması sürecinde gelişirken, Osmanlı'nın kuruluşunu çağdaş tenkitçi tarihçilik anlayışı içinde ele alan müstakil araştırmalar sökün etti. Bunların ilki, Gibbons'a ait *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu* adlı önemli araştırma idi. Bu kitap, aynı isimde üç meşhur araştırmanın daha ortaya çıkmasına yol açacaktı. Gibbons'u ele alarak yeni bir kuruluş nazariyesi ortaya koyan ilk araştırmacı Friedrich Giese idi. Onu modern Türk tarihçiliğini ortaya çıkaran en önemli simalar arasında yer alan Mehmet Fuat Köprülü'nün daha sonra *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu* adıyla bir kitap halinde neşredilen makaleleri izledi. Alman tarihçilerinden Paul Wittek, bu alanda kendine ait yeni bir nazariye ile ortaya çıkacaktır. Yukarıda geniş olarak istifade edilen Langer ve Blake'in tetkiki de aynı sürecin ürünüdür. 1916'da Gibbons ile başlayan bu tartışma ve tahlil çalışmaları, daha sonra Uzunçarşılı, İnalcık, Faroqhi, Imber ve daha pek çok çağdaş tarihçi tarafından yeniden değerlendirildi. Ancak, Osmanlı kuruluş nazariyeleri hiç bir surette prototipleri olan Gibbons, Giese, Köprülü ve Wittek'in etkisinden kurtulamadı.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu kapsamlı olarak ele alan ilk araştırmacı olan Gibbons'un görüşleri umumi olarak hem şarkiyat âlemi, hem de yerli araştırmacılarımız üzerinde etkili olmuştur. Evvela bunu ele alacağız. Müteakiben Gibbons'u en etkili şekilde tenkit eden ve Türkiye'de en etkili olan Köprülü'nün kuruluş nazariyesini değerlendireceğiz. Daha sonra sırasıyla Wittek ve Giese'yi ana hatlarıyla değerlendireceğiz. Çalışmamızda bu araştırmaların temel kaziyelerini ayrıca birer başlık olarak değerlendireceğiz.

14 Langer-Blake, s. 475.
15 Langer-Blake, s. 476.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Gibbons, şu temel soruları sorar ve kendince cevaplandırır: Bizanslılarla temasa geçen ve Anadolu'ya yerleşen diğer Türk beyliklerinden kesin olarak farklı olan Osmanlılar kimlerdi? Bunlar Osman'ın siyasi bir kişilik kazanmasından itibaren millî bir vicdana sahip miydiler? Kendilerine ait bir geçmişleri var mıydı? Devlet kurmak için belli gayeleri mevcut muydu? Kendilerini ortaya çıkaran şaşılacak derecede fazla harici, siyasi, iktisadi ve coğrafi amilin dışında kendilerinden kaynaklanan dâhili bir faktör bulunuyor muydu?[16]

Bu soruların cevapları mevcut makalede toplu olarak değerlendirildikten sonra belli bir netlik kazanacaktır. Ancak, belirtelim ki, Gibbons, Osmanlıların mazisi olmayan, heterojen yeni bir ırk olduğunu düşünür. Meşhur eseri başından sonuna kadar bu kaziyenin ispatına yöneliktir.

Köprülü, kaynakların Osmanlıların kuruluşunu reel olarak tevsik etmemelerine rağmen, Osmanlıların kurulmuş olduğu sürecin siyasi, içtimai ve kültürel yapısının aydınlatılmasına ışık tutacakları ve bu sürecin siyasi ve sosyal bir parçası olan Osmanlıların anlaşılmasına yardımcı olacaklarını düşünmektedir. Köprülü, ileri sürdüğü bu metodolojik yaklaşımı bizzat kendisi uygular ve analizini bir kaç başlık altında toplar. Önce devrin siyasi hadiselerine girer. Bizans'ın siyasi zafiyeti, Moğol istilası, Latin istilası, İznik İmparatorluğu'nun kuruluşu ve ortadan kalkışı gibi köklü siyasi hadiseler ile Osmanlıların parçası olduğu beyliklerin ortaya çıkışı arasında yakın bir bağ kurar.

Köprülü, Türk göçebe hayat tarzı ile XIII. yüzyıl Anadolusu'nun yerleşik köylü ve şehirli topluluklarının iktisadi ve toplumsal yapılarının Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun aydınlatılmasında ehemmiyet taşıdığı kanaatindedir. Köprülü, Moğol istilası sıralarında Mâverâünnehr'den Marmara'ya kadar uzanan hat arasında kurulmuş bulunan kültürel ilişki; bu kültürün eski kozmik telakkiler ve yeni İslami inanç sistemlerinin kaynaşmasıyla kazandığı yeni nitelikler; Türk, İran ve Arap topluluklarının kendilerine has kültür yapılarının bu coğrafyada kaynaşması sonucu ortaya çıkan yeni kültürel mozaiğin analizinin Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunu mümkün kılan sosyo-kültürel faktörlerin anlaşılmasına yardımcı olacağını düşünmektedir. Köprülü uç bölgelerinin adem-i merkezî unsurların yeşermesine müsait hususi karakterinin aydınlatılmasının da kuruluşun izahına önemli katkıda bulunacağı kanaatindedir.[17]

Köprülü, çağdaş ilmî tetkik usulünün Osmanlı kuruluş dönemine uygulanması halinde nasıl bir metod izlenmesi gerektiğini uzun bir analiz halinde

16 Herbert Adams Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu* (Çev. Ragıp Hulusu Özdem, Nşr. Mustafa Everdi), Ankara 1998, s. 16.

17 Mehmed Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara 1988, s. 45 vd.

ortaya koyar. Gibbons'un nazariyesinin üretilmesinde mevcut kaynakların tüketilmediği, bunların müspet tesirlerinden istifade edilmediği kanaatindedir. *Camiü't-Tevarih, Tarih-i Olcaytu, Şubh al-A'şâ, Tarih-i Aynî, Durar el-Kâmîna*, Mahmud bin Muhammed Aksarayi'nin *Musâmaratü'l-Ahbâr, Bezm ü Rezm, Selçukname, Düsturname* ve münşeat mecmuaları gibi temel eserlerin mevcut bilgiye katkılar sağlayacağını düşünmektedir. Gibbons'un, Âşık Paşazade, Giese'nin neşrettiği *Anonim Tevarih-i Âl-i Osman*, Oruç Bey ve Şükrullah'ın *Behcetü't-Tevarih*'den bile yararlanmadan böyle köklü nazariye iddiasında bulunmasının ilmî ciddiyetle bağdaşmadığı kanaatindedir.[18]

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu hakkında nazariye sahibi önemli yazarlardan birisi de Paul Wittek'dir. Wittek, Osmanlı'nın kuruluşuyla ilgili araştırmalar arasında İsviçreli Rudolf Tschudi, Amerikalı William L. Langer ve Robert P. Blake'e hususi önem verir. Gibbons'un kitabının önemini kabul eden Wittek, bunun en önemli eksiğinin, Ankara Savaşı sonrasına kadar gelmesi ve Fatih Sultan Mehmed zamanındaki gerçek imparatorluğa geçişi değerlendirmemesinden kaynaklandığını belirtir. Wittek, Hammer'in, Osmanlı tarihinin ana kaynaklara dayanarak yazılan ilk Osmanlı tarihi olduğunu ve bu mühim tarihçinin yarattığı birikimle Osmanlı İmparatorluğu hakkında ilk kez bilimsel mütalaalarda bulunma imkânı ortaya çıktığını ifade eder. Wittek, Köprülü'nün analizini genel olarak takdir etmiştir. Ancak, Köprülü'nün de sadece genel analizle yetinerek sadece kuruluşu değerlendirdiğini, imparatorluğa geçiş döneminin kendine has niteliğini değerlendirme dışı bırakmasını eleştirir. Wittek, kendi eserinin önsözünde, Osmanlıların menşei hakkında kendisine kadar bilinen kaynaklardan farklı kaynaklara ulaştığını, bu nedenle öncekilere oranla kendisinin daha farklı ve kıymetli bilgilere dayandığını iddia etmektedir.[19]

Wittek'in bahsettiği yeni analiz, "gaza" ideolojisidir. Köprülü'de yer alan "uç bölgesi" kavramını "gaza" ideolojisiyle birleştirerek, Osmanlıların devrin dinî-kültürel saikleri doğrultusunda Hristiyanlara karşı organize edilmiş gaziler tarafından kurulduğu ve geliştirildiği kanaatindedir. Wittek'in bu nazariyesi de aşağıda genel bir veri olarak yeniden ele alınacaktır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu hakkında belki en önemli nazariyelerden birini üreten şarkiyatçı, Friedrich Giese'dir.

1924 tarihli araştırmasında Giese evvela Gibbons'un nazariyesini ele alır. Gibbons hakkında Julius Germanus ve Huart'ın yorumlarını değerlendiren Giese,

18 Köprülü, Kuruluş, s. 7.

19 Paul Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Çev. Güzin Yalter, Türkiye Yayenevi İstanbul 1972, s. 10-11.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

bu iki tarihçinin Gibbons hakkında olumsuz yargılarını hatırlattıktan sonra, kendisine ait daha ağır, âdeta itham edici değerlendirmeyi verir. Giese, Gibbons'un eserinin bazı ciddi iddialarda bulunma hevesinde, yüzeysel, göz boyayıcı bir eser olduğunu ileri sürer. Giese'in Gibbons'a getirdiği en genel tenkit, meseleye dışarıdan, bir Avrupalı olarak bakması, Osmanlıları kuran nüfusun kendi gerçeğini göz ardı etmesidir. Giese'e göre, Gibbons, devleti kuran ana kitleyi, yani Türkleri tamamen dışlamış, yapay bir teori meydana getirmiştir. Giese, Osmanlı İmparatorluğu tarihine şark tarihi ve medeniyeti merkezinde yaklaşmak ve incelemek gerektiğini iddia eder.[20]

Giese, bu genel düşüncelerden sonra Gibbons'un nazariyesinin en belirgin noktalarını şu şekilde özetler: 400 neferden büyük bir imparatorluk kurmanın mümkün olamayacağı, bu nedenle Türk olmayan yerli unsurların, özellikle Rumların devletin teşekkülünde oynadığı toplumsal rol; Osmanlıların ilk gaza ve cihad hareketlerinde, bir dini ilk kabul edenlere has dinî gayret ve heyecan anlayışı; Osmanlıların Balkanlara yayıldıktan sonra Rum mühtedilerin yeterli olmayacağının anlaşılması üzerine yeniçeriliğin ihdas edilmesi suretiyle Hristiyan unsurların devlete ithal edilmesi.[21] Giese, müteakip sayfalarda Gibbons'un temel tezlerini çürütüp kendi kuruluş nazariyesine gelir. O, Wittek'ten farklı olarak kuruluş gerçeğini "ahilik" merkezî unsuru üzerine bina eder. Giese'nin analizine ileride geniş yer vereceğiz.

2. OSMANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞUYLA İLGİLİ TEMEL NAZARİYELER

Yukarıda bu nazariyelere sahipleri açısından yaklaşıldı. Şimdi söz konusu nazariyeleri biraz daha detaylı olarak ele alacağız.

2.1. Rum İhtida Hareketi ve Yeni bir Osmanlı Irkının Ortaya Çıkışı Nazariyesi

Gibbons, nazariyesini şöyle dile getirir: "Bu kitabın başlıca maksadı Osmanlı İmparatorluğu'nun teşekkülü hakkında şimdiye kadar devam etmiş olan bir takım esaslı yanlış fikirleri tashih eylemektir. Osmanlıların Türk-Müslüman bir ırk olup Anadolu'yu istila ettikten sonra orada yerleşerek Avrupa üzerine yürümüş ve Bizans İmparatorluğu'nu devirmiş oldukları hemen umumiyetle kabul edilmiş bir fikirdir. Hâlbuki hakikatte bundan daha muhalif bir şey olamaz.

20 Friedrich Giese " Osmanlı İmparatorhluğu'nun Kuruluşu Meselesi", Çev. Zehra Aksu Yılmazer, *Söğütten İstanbul'a* (Derl. Oktay Özel-Mehmet Öz), Ankara 2005, s. 150.

21 Giese, s. 152.

Çünkü Osmanlılar daha Konya'ya kadar bile Anadolu'yu elde etmemişken bütün Balkanlara hâkimdiler!"[22]

Gibbons'a göre, Osmanoğulları, Moğollardan kaçarak Anadolu'ya, oradan uç bölgesindeki Söğüt'e yerleşen az sayıda aşirettir. Osmanlılar Anadolu'ya geldikleri sıralarda henüz İslamlaşmış değildiler. Yaklaşık 400 süvari ailesinden oluşan bu Türk aşiretleri İslamiyet'i Anadolu'ya geldikten sonra kabul etmişlerdi.[23]

Uç bölgesine yerleştikten sonra Ortodoks Rum nüfusuyla temasa geçen bu göçebe Türkler, dinlerini yayma saikıyla Rumları İslamlaştırarak onlarla karıştılar. Böylece, Müslüman Türklerle İslamlaşan Rumlardan meydana gelen yeni bir Osmanlı ırkı teşekkül etti. Gibbons'a göre, Osmanlılar, kendileri gibi daha doğudan uçlara gelen diğer göçebe Türk aşiretleriyle karışarak çoğalmadılar; zira doğudan gelen Türk aşiretleri zaten Osmanlıların doğusundaki diğer Türk beylikleri tarafından iskân ediliyorlardı. Bu suretle, Osmanlılar, komşu oldukları Rumlarla karışarak çoğaldılar.[24]

Gibbons'a göre, Osmanlıların Rumlarla karışması Balkanlara geçiş sürecinde ihtiyaç duyulan nüfus için yeterli olmamış, daha fazla nüfusun İslamlaştırılarak devlet bünyesine alınması zarureti ortaya çıkmıştır. Türkler, bu maksatla devşirme sistemini uygulamaya koymuşlardır. Devşirme sistemi iki yoldan cebrî bir İslamlaşma sağlamıştır. Evvela, ailelerinden koparılarak alınan çocuklar İslamlaştırılmıştır. Akabinde, çocuklarının devşirme yapılarak İslamlaşmasına vicdanen tahammül edemeyen Hristiyan aileler topluca İslam'a geçmişlerdir. Bu suretle Marmara'dan Balkanlara ulaşan çizgide Türk ve gayrimüslimlerden oluşan yeni bir Osmanlı ırkı meydana gelmiştir. Bu düşünceye göre, Osmanlılar, köken olarak Türklükten ayrı, yeni bir ırktır.[25]

Gibbons'un, Osmanlıların 400 kişilik bir aşiretten büyük bir cihan devleti kurduğu yönündeki iddiası, aslında Osmanlı vakanüvislerinde yer alan bir iddiadır.[26] Destanî–menkıbevi tarzı benimsemiş veya maziden günümüze ulaşan

22 Gibbons, s. 25.

23 Bu iddialar için bkz. Gibbons, 17–25.

24 Kitabının alt başlıklarından biri: "Yeni bir Millet Teşekkül Ediyor ve Garb Âlemi ile Temasa Geçiyor. " Bkz. Gibbons, s. 46 vd.

25 Devşirme sisteminin ve ihtida hareketlerinin yeni ırki oluşumda etkisi için bkz. Gibbons, s. 63 vd. Gibbons, ihtida hareketinde, herkesçe malum Köse Mihal, Malkoç, Evrenos dışında yeni bir isim veremez. Bu isimlerin kendileri dışında aşiretlerini de ihtidaya yönelttikleri hakkında bir bilgi mevcut değildir.

26 "Atamdan ve dedemden işitdüm ki, eytdiler, ol vakit ki Ertuğrul dört yüze yakın erle Rûm'a azm itdiler, Sultan Alaüddin-i evvel dahi ba'zı a'dasiyle cenk sadedinde idi." Bkz. Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı*

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

bu tür bilgileri edebî ürünlerinde kullanmaktan zevk duyan Namık Kemal ve Ziya Gökalp gibi edip ve düşünürlerimiz, günümüz Cumhuriyet Türkiyesi'nin âdeta ortak sloganı haline gelmiş bulunan "on yılda on milyon genç yarattık her yaştan" tekerlemesine benzer bir şekilde, bunu Türk Milleti'nin göstermiş olduğu tarihî başarının bir simgesi haline getiriyorlardı. Bu aydınlarımızda görülen hamaset, aslında Türk Milleti'ne milliyetçilik çağında yeni bir kimlik kazandırma gayretinden başka bir şey değildi. Bu mesele, objektif bir tarihçilikten ziyade, sübjektif bir kimlik inşası anlayışıyla ele alınmıştı.

Mehmet Fuat Köprülü, Osmanlı tarihiyle ilgili menkıbelerden biri olan "400 çadırlık bir aşiretten bir cihan devleti yaratma" kültünü muhteşem ihatasıyla öyle bir çürütür ki, bu menkıbeyi ciddiye alan çağdaş tarihçilerin tarihçilik niteliği bile tehlikeye düşer. Köprülü, bu "400 çadırlık aşiret" menkıbesi ile devrin sosyo–psikolojik ve sosyo–kültürel yapısı arasında ilişki kurar. Buradaki azaltma yoluyla ululamaya dikkat çeken Köprülü, bunun, devrin yazarlarının Osmanlı Hanedanı'nı ululamak, onlardaki beşeriyet üstü güç donanımını vurgulamak için uydurduğu bir menkıbe olduğunu ve bu tür abartıların devrin bütün edebî, dinî ve tarihî ürünlerinde görüldüğünü bildirir.[27]

Gibbons, Osman Bey'in tanınmış zahit bir zatın evinde misafir olduğu sırada ev sahibine Kuranla ilgili sorduğu sorulardan Kuran'ın kutsal kitap olduğundan habersiz olduğu, Kuran okuma bilmediği anlamını çıkarmış, bunu da Osmanlıların yeni Müslüman oluşuna delil olarak göstermiştir.[28] Devrin kaynaklarında yer alan rivayetlere göre, Osman Bey, Şeyh Edebali'nin evine misafir olduğunda sabaha kadar kendisine ayrılan yatağa yatmayarak beklemiş, şeyhinin neden böyle davrandığını sorması üzerine, duvarda asılı Kuran'ı göstererek onun bulunduğu odada yatmasının edep anlayışına aykırı olduğunu belirtmişti. Bundan sonra, Osman Bey, şeyhine yorumlaması için anlattığı iddia edilen bir rüyada göbeğinden çıkan bir çınarın büyüyerek bütün dünyayı kapladığını görmüştü. Şeyh Edebali bu çınarın, Osman Bey'in kuracağı devlete işaret ettiği şeklinde yorumlamıştı.[29] Köprülü, daha evvel örnekleri Selçuklu ve diğer Oğuz kitlelerinde yaygın olarak rastlanan "ağaç" motifinin mitolojik döneme ait bir algılama anlayışı olduğunu, aslında gerçeği yansıtmadığını düşünmektedir. Köprülü, bu tür hayal ürünü, küçültme veya abartma anlayışı üzerine kurulu menkıbelerin devrin epistemolojik niteliğini kavramaktan öteye bir değer

Cihan-Nümâ, I, (Nşr. Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen), Ankara 1995, s. 63. Gibbons, 400 kişilik nüfus iddiasını Neşri'den nakleder. Bkz. Gibbons, s. 16 n. Bu bile önemli düzeltmelere muhtaçtır. 400 er, savaşçı genç nüfustan oluşuyor. Bunun en ez beşle çarpılması gerekir. Diğer yandan, bunun I. Alâeddin zamanından 1300'lere kadar binlerce nüfusa baliğ olması gerekir.

27 Köprülü, Kuruluş, s. 23.

28 Bkz. Ali ve Neşri'den naklen Gibbons, s. 19.

29 Rüya menkıbesi için bkz. Gibbons, s. 20 vd.

taşımayacağını, bunların modern tarihçilik nokta–i nazarından asla ciddiye alınamayacağını, bunu ciddiye almanın bilimle alay etmek olduğunu iddia eder. Gerçekten, Köprülü bu sağlam bilimsel verisi ile Oryantalizm'i kendi metodu içinde çürütmüştür. Bu sağlam analitik metodu sayesinde devrinin oryantalistleri içinde Köprülü'nün saygınlığı iyice artmıştır. Köprülü, kuruluş devrinin kaynaklarıyla ilgili bu yaklaşımı ile aynı zamanda bir kaynağı bilimsel olarak değerlendirmenin mükemmel örneğini de vermiştir. Zaman zaman eline bir belge alan veya bir kaynaktan münferit bir bilgi alıp bundan büyük bir teori inşa edenlere karşı Köprülü'nün bu etnolojik analiz metodu vazgeçilmezdir.[30]

Bu destanî ürünler devrin kolektif hafızasında mevcut bulunan zihniyet, inanç ve umumi kültür unsurlarının anlaşılması açısından gayet önemli olmalarına rağmen, mekân–zaman unsurlarına göre kesinlik kazanan reel tarihi gerçekliklere delil teşkil edemezler.[31]

Langer ve Blake, Türklerdeki dinî toleransa rağmen, yeni sistem içinde daha güçlü bir mevki elde etmek veya eski servetini muhafaza etme çabası içinde büyük din değiştirme hareketinin meydana geldiğini ileri sürüyorlar. Rum nüfusunun azalmasının bunu ispat eden en önemli bir hadise olduğunu belirtiyorlar. Diğer yandan, Türk–İslam telakkisinin Arap–İran anlayışından ciddi bir şekilde farklılık göstermesinde bunun önemli bir etki sahibi olduğunu düşünüyorlar.[32] Bahis konusu araştırıcıların bu hususta ortaya koyabildikleri tek somut delil, Rum kilisesinin Müslüman Grekleri kiliseye davet etmesi idi. 1338'de İznik'te bir Hristiyan Grek rahip, eski Hristiyan, ama şimdi Müslüman olan Grekleri kiliseye davet ediyordu. Onlara, Müslüman olsalar da kiliseye devam etmelerini telkin ediyordu.[33]

Osmanlıların kuruluşunu "gaza" ve "gazi" tezine bağlayan Wittek, bu nazariyeyi direkt olarak benimsemese bile, dolaylı olarak destekler. Wittek, Osmanlı Devleti'nin, kuruluşundan en geniş sınırlarına ulaşıncaya kadar geçen süreçte bütün tarihî varlığının Doğu Roma'yı meydana getiren ve değişmez bir coğrafi ünite olma niteliğini hiç kaybetmeyen bir alan üzerinde ortaya çıktığını düşünür. Wittek'e göre Osmanlı Devleti, Osmanlı Türklerinin göçebe bir aşiret olarak Moğol istilasının tazyiki ile Anodolu'ya hicret etmeleri, Osman'ın büyük babası liderliğinde Eskişehir yakınlarında Bizans–Selçuk hududuna yerleşmeleri ve eski göçebe ananeleri gereği yerleşik halkların üzerine kasırga gibi çökerek topraklarına el koymaları, yarattıkları dehşet ve korku ile civar topluluklarını

30 Köprülü, s. 7 vd.

31 Köprülü, s. 17 vd.

32 Langer-Blake, s. 483.

33 Langer-Blake, s. 499.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

sindirip hâkimiyetleri altına almaları şeklinde kurulmuş bir imparatorluk değildi. Wittek, Osmanlı Devleti'nin, Hun, Göktürk ve Moğol geleneklerindeki bu ani baskın, korku salmak ve teslim almak anlayışıyla kurulmadığı üzerinde özellikle durur. O, Gibbons'un üzerine bütün nazariyesini inşa ettiği 400 çadır efsanesini de Köprülü gibi reddeder ve hafife alır.[34] Bizans'ın Anadolu ve Balkanlardaki topraklarını aşama aşama ele geçiren Osmanlı Devleti, İstanbul'u zapt ettikten sonra bu coğrafyada yerleşmiş bulunan 1000 yıllık imparatorluk ananesini ele geçirmiş oluyordu. Paul Wittek bu sultanlığa Rum Sultanlığı adını veriyor.[35]

Lehistan'dan Kuzey Afrika'ya, Macaristan'dan İran ortalarına, Arabistan ve Hint Okyanusu'na kadar uzanan engin coğrafyada hâkim olan Osmanlı İmparatorluğu, eski ve orta zaman merkezî imparatorluklarının medeniyeti üzerinde sağlam ve yeni bir medeniyet kurmayı başarabilmiştir. Somut ifadeyle, Roma, Bizans ve Arap İslam geleneği Osmanlı İmparatorluğu'nda hem coğrafi, hem de medeniyet olarak ifadesini bulmuştu.[36] Dikkat edileceği üzere, Gibbons'un ırk olarak Türklüğü dışlama çabası, Wittek'de medeniyet olarak dışlamaya dönüşmektedir. Yani, Wittek'in Gibbons'a karşı olsa da ona benzeyen bir yönü bulunmaktadır.

Gibbons'un yeni bir Osmanlı ırkıyla birlikte Osmanlı Devleti'nin teşekkül ettiği nazariyesine Giese de karşı çıkar. Giese, Köprülü'yü takiben, Osmanlı Devleti'nin kurulduğu sırada Bitinya bölgesi dâhil, Bursa ve çevresinin neredeyse tamamen Türkleşmiş olduğu kanaatindedir.[37] Giese, Osmanlıların İslam'ı yeni kabul etmiş kitleler olduğu hakkında hiçbir ciddi delil bulunmadığını iddia ederek bunun yersiz bir iddia olduğunu, Osmanlıların en azından sathi olarak İslam'ı kabul etmiş bir kültür içinde yer aldıklarını düşünür. Osman'ın gördüğü Kuran ve ağaç motifiyle ilgili rüyalar onun Müslüman olmadığına delil teşkil etmez. Bu menkıbelerde, güç şartlarda kurulmakta olan Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucusu olan Osman'a mitolojik, tanrısal bir nitelik kazandırma gayreti görülmektedir. Bu, daha sonraki tarihçilerin Osmanlı Hanedanı'nı bütün Türkleri ihata edecek bir otorite olarak geliştirme çabalarının bir ürünü de olabilir. Giese, Osman ismi ile birdenbire Türk isimlerinden Arap isimlerine doğru keskin geçişin de yeni bir İslamlaşmayla ilgili olamayacağını, bunun farklı boyutlardan ele alınması gerektiğini düşünüyor. Giese, Osman adının Othman, Azman, Azban, Osmancık gibi varyantlarını öne sürerek, bunun belki de Arapça Osman adından

34 Wittek, Kuruluş, s. 11–12.

35 Wittek, Kuruluş, s. 8. Ayrıca bkz. Wittek, "Rum Sultanı"-Şark ve Islâv Tarihi ve Filolojisi Enstitüsü Salnamesinden VI-1938'den Hülâsa- Çev. Muallâ Süerdem, *Batı Dillerinde Osmanlı Tarihleri*: 3, Türkiye Yayınevi İstanbul 1971, s. 81–104.

36 Wittek, Kuruluş, s. 8.

37 Giese, s. 156.

gelmediğini düşünüyor. Diğer yandan, eğer İslamlaşma sonunda bu ismi aldıysa, oğlunun "Orhan" adını taşıması, izah edilemez vaziyette kalacaktır. Yine, Orhan'ın oğlu "Murat" adı da Türkçedir. Bunun gibi pek çok padişah adı Türkçedir.[38]

Osmanlıların İslamlaşmayı sağlamak için "devşirme sistemini" uyguladıkları yönündeki iddialar da hiçbir tarihî değere sahip değildir. Bir kere bu sistem Osmanlı icadı değildir. Devşirme sistemi, daha önce Bizans, Sâsâni ve Abbasi geleneklerinde olgunlaşan ve bir şekilde Osmanlılara intikal eden kadim Yakındoğu devlet geleneğidir.[39] Ayrıca, Osmanlı uygulamasında bu sistem içinde toplu bir İslamlaşma hadisesine işaret eden bir delil yoktur. Bu nazariye, evvela, yanlış bir bilgi ve varsayım üzerine kurulmuştur. Yeniçeri ordusunun sayısı, en fazla artmış olduğu Kanuni zamanında 40.000 kadardır. Bu sayının Gibbons'un bahsettiği ihtida hareketine mesnet teşkil etmesi söz konusu değildir. Gibbons da bunun farkında olup, çocuklarının İslamlaşmasına vicdanen katlanamayan ailelerin topluca Müslüman olduklarını iddia etmektedir. Bir aile vicdanen çocuğunun İslamlaşmasından aşırı rahatsız ise, buna tepki olmak üzere kendisi de niçin Müslüman olsun? Tam tersine, Hristiyanlık gayretine daha kararlı bir şekilde yönelmesi gerekmez mi?

Gibbons'un, Osmanlıların sonradan gelen bir Türk nüfusu ile beslenmedikleri tezi de çelişkili ve tutarsızdır. Sorular sormaya devam edelim. Osmanlıların Harezm'den Marmara uç bölgesine geldiği bir vakıa olduğuna göre, onlar kendilerinden evvel uçların doğusunda kurulmuş bulunan diğer Türk beylikleri tarafından niçin iskân edilmediler de, Rumlarla komşu oldukları uç bölgesine kadar geldiler? Osmanlılar uç bölgesine geldiğine göre, kendilerinden sonra buraya diğer Türk aşiretlerinin gelmiş olmalarının önünde ciddi bir engel bulunmaması gerekirdi.

Osmanlılar eğer doğudan gelen Türk nüfusu ile beslenmemiş olsalardı, 400 çadırdan mürekkep bir nüfusla Rumları asimile etmiş olmaları nasıl mümkün olabilirdi? Üstelik bunlar daha Anadolu'da yeni Müslüman olmuş, belki dinin temel esaslarını bile bilmeyen sathi Müslümanlar idiler. Bu vaziyette, yeni Müslüman olmuş bu göçebe aşiretleri grubunun bölgenin köklü etnik, sosyal ve dinî gücü olan Rum Ortodoks inancı içinde asimile olması gerekirdi. Türkler eğer kalabalık kitleler halinde gelmediyse ve bu kitle daimi olarak nüfusla beslenmediyse, asimile olması kaçınılmazdı. Nitekim İtil'in batısından Doğu

38 Giese, s. 154–155. Osman adının batıdaki "Ottoman" varyantının "Ataman"ı çağrıştırdığı düşüncesine burada girmek mümkün görünmüyor.

39 Devşirme sisteminin dinî hukuk cihetinden analizi için bkz. Wittek, "Devshirme and shari'", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 17, No. 2 (1955), s. 271–278.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Avrupa'ya uzanan çizgide asimile olmaktan kurtulamayan Bulgar, Avar, Macar ve Peçenek gibi Türk boylarının başlarına gelen hadise bu idi.

Anadolu'nun demografik vaziyeti en azından XIX. asrın ikinci yarısına kadar çok etnik yapılı bir karakteri yansıtır. Bu, son zamanlarda tahrir defterleri ve kadı sicilleri gibi ana kaynaklara dayanılarak yapılan şehir çalışmalarıyla iyice ortaya çıkmıştır. Tek, homojen bir Osmanlı ırkı nazariyesi gerçekten elle tutulacak hiç bir gerçekliğe sahip değildir. Osmanlı–Türk şehirleri, Türk, Rum, Ermeni ve Yahudilerin ayrı ayrı mahallelerde kendi cemaat önderlerine bağlı olarak yönetildikleri ana kaynaklarla ortaya konulmuştur. Rumlar Türkleşmediği gibi, Türkler de Rumlaşmamıştır. Türk, Rum, Ermeni ve Yahudi, Osmanlı tebaası anlayışı içinde bir devletin vatandaşı olma bilinciyle yaşamışlardır.[40]

Rumların içinde önce İslamlaşmak ve zaman içinde Türkleşmek gibi bir dönüşüme maruz kalanlar elbette olmuştur. Köse Mihal, Evrenos Bey ve Malkoç, bunlar arasında olabilir. Ancak, bunu topyekûn bir ihtida olarak düşünüp Osmanlıları da tek bir Osmanlı ırkı olarak düşünmek tam anlamıyla hayali bir tasarımdır. X. asırdan itibaren batıya doğru cereyan eden büyük çaplı Oğuz göçünün Malazgirt Muharebesi'nden sonra artarak devam ettiği, Moğol istilasının ise Mâverâünnehr'den Anadolu istikametine son büyük Oğuz göçünü tetiklediği ilim âlemince tanınmış bir vakıadır.[41] Türklerden mürekkep bir demografik güç ve onlarla tarihî şartlar içinde aynı kaderi paylaşan eski demografik unsurların bir birini asimile etmeksizin bir arada yaşamaları, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu ortaya çıkaran en önemli faktörlerdir.[42] Bu birlikteliğe yol açan siyasi, sosyal ve iktisadi faktörleri aydınlatmak gerekecektir.

2.2. Osmanlı Devleti'nin Kurucu Fikri Olarak Gök–Oğuz Telakkisi

Gök–Oğuz telakkisinin ana ayağı, Osmanlıların Oğuz Kağan nesline ve Oğuz dünya hâkimiyet telakkisine dayanan, Selçukluların devamı, ancak Moğol istilasıyla Mâverâünnehr'den batıya doğru cereyan eden yeni Türk göçü dalgasıyla beslenmeleriyle güç kazanan Kayılara dayandığı iddiasıdır. XV. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinde umumi olarak yer alan bu telakki, aslında ırki dayanak olarak mikro bir yapı olan aşireti benimsese de, dünya görüşü olarak Türk kozmik cihan

40 XIX. asrın ortalarında Çanakkale'nin tahmini toplam 7225 kişilik nüfusunun % 43, 86'sı Türklerden, %56'sı ise yabancılardan oluşuyordu. Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşan yabancı nüfusun büyük kısmını Rumlar meydana getiriyordu (Bkz. Yücel Öztürk, "XIX. Asrın Ortalarında Sultaniye Kazası", *Çanakkale Tarihi*, II, Editör: Mustafa Demir, İstanbul 2008, s. 948).

41 Bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı Devleti'nin Doğuşu Meselesi", *Söğütten İstanbul'a*, s. 227.

42 Türk tarihinin temel hakikati bu değil midir? Hunlar, Göktürkler, Hazarlar, Selçuklu ve Osmanlılar, hep bu üniversal telakkiye göre hâkim olmuşlardı. Bu telakkide dünya topluluklarını dönüştürmek, imha etmek mevcut değildi. Bu telakkinin en temel niteliği, birlikte, yan yana yaşamak idi.

telakkisini esas alması itibariyle üniversal bir açılıma sahiptir. Mehmet Fuat Köprülü, bu telakkiyi benimser, ancak, çoklu bir anlayışa sahip olması nedeniyle, bunu diğer faktörlerden birisi olarak kabul eder.[43] Bu bakımdan, İslam'a ilk girişten itibaren geliştirilen Türk–İslam medeniyetinin Oğuz ananesinin tarihsel bir uzantısı olduğu düşüncesinin mimarı, aslen Köprülüdür. Bu düşünce, ondan sonra, bütün Türk tarihçiliğine mal olduğu için Köprülü artık dikkat çekmemiştir. Köprülü'nün temel tarih anlayışı bütün olarak değerlendirildiğinde, onun bütün *amacının, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde ahilik ve Sufizm adlarıyla İslami bir* karakter kazanan mistik din telakkisinin arka planında eski Türk ananesinin yer aldığını ortaya koymaktan ibaret olduğu anlaşılacaktır.

Köprülü ve müteakip tarihçilerin ortaya koydukları üzere, Ortaçağlarda kurulmuş Orta Asya büyük imparatorlukları birçok doğu dinlerinin merkezî alanlarıyla yakın ilişkide idiler. Köprülü'nün bu alanda yaptığı tetkikat, Selçuklu ve Osmanlıların geliştirmiş olduğu dinî telakkilerin anlaşılmasına ışık tutmuştur. Köprülü, Türklerin İslam'a geçtikten sonra eski dinî ananelerini de muhafaza ettiğini düşünür. Bütün göçebe topluluklar gibi, onlar İslam'ın Ortodoks karakterine sempati duymuyorlardı. Türkler, kendi ananelerinin İslam içinde devam ettirilmesine imkân verecek anlayışlara yöneldiler. Mistisizm, bunun için uygun bir araç idi. Türkler, bu suretle şeyhler ve dervişlerin peşine düştüler. Orta Asya'nın manastırları, tekke ve zaviyeleri gittikçe artan kalabalıkları kendine çektiler. Bu mekânlar öylesine güçlendiler ki, zamanlarının siyasi liderlerini gölgede bıraktılar. Türk mistisizminin ilk ve en kuvvetli siması Ahmet Yesevi idi. XI. yüzyılda ilk tekke nizamını kuran, Sufizm'i Türk kültürü içine sokan o idi.[44]

Yesevi'nin gücü inanılmaz oranda büyüktü. Selçuklular bu gücü Anadolu'ya transfer ederek orada istifade ettiler. Türk beyleri kendileri katı Sünni idiler. Bu yönetim çevrelerine yakın olan tekke ve tarikatlar da Sünnilik yönü ağır basan kuruluşlar idi. Celaleddin–i Rumi de yerleşik, Ortodoks İslami çevrelere hitap ediyordu. Ancak, Anadolu, İran ve çevresindeki yerel kültürlerin kısa süre içinde yok olmaları mümkün değildi. Bunlara bağlı geniş tabanlı nüfus da mevcuttu. Bu nüfus, kendi dinî yönelişlerini Bâtını nitelikteki tarikatlarda bulmuş ve oraları şenlendirmiştir. Bu nedenle tarikatlar daima canlı halk mekânları olmuşlardır. Halk dervişleri, Hristiyan, İslam, Zerdüşt ve bunun gibi her dinden insana hitap eden heteredoks inanç sistemleri geliştirme çabası içine girdiler. İslam Sufizmi'nde bunun canlı tesirleri bulunmaktadır. Sufizm, âdeta bir dinler konglomerası idi ve bu bilhassa şuurlu bir çabanın eseri idi. Anadolu, Mezopotamya, İran ve Mâverâünnehr gibi dünyanın bütün kadim kültürlerini barındıran coğrafyalarda Sufi dervişleri tesir sahalarını genişletme çabası içinde

43 Köprülü'nün bahis konusu kitabının ana temasını böyle anlıyoruz.

44 Langer-Blake, s. 484.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

idiler. Onlar, bilinçli olarak böyle birçok kültürlü mistik sistemleri ortaya çıkardılar. Anadolu, bugün bile alt katmanında en eski paganik unsurların bulunduğu, İslam ve Hristiyanlık karışımı mistik inanç sistemlerini sürdüren kalabalık halk kitlelerine sahiptir.[45] Anadolu Beyliklerinin ilk liderlerinin Sufi menşeli oldukları yönündeki bilgiler de ilginçtir. Karaman Hanedanı'nın ilk liderinin Sufi şeyhi olduğu, Saruhan Hanedanı'nın da Mevlevi tarikatı şeyhleriyle yakın bağ içinde olduğu iddia ediliyor.[46]

Sufizmin, eski üniversal kozmik Türk telakkisinin Anadolu, İran ve Mısır coğrafyalarındaki farklı demografik yapıları kendi içine alarak temsil etmesinde çok elverişli bir ortam yarattığını ifade edelim. Gaza ideolojisi, aslında bu dervişlerin ruhanî sistemlerini egemen kılmalarına yönelik araç olmuştu. Osmanlıyı kuran ilk liderler, bu sufî çevrelerin desteğini almaya hususî bir gayret sarf ettiler.

Wittek, Osmanlıların menşei ananesinin çağdaş tarih tetkik usullerine göre tenkidi zaruretine işaret eder ve mevcut menşe nazariyesini ele alır. Evvela bu nazariyeyi bizzat ortaya atan ilk tarihçilerin verdiği bilgilere göre özetler ve sonra kendi analizine geçer. Osmanlı müverrihlerinin XV. asırda inşa ettikleri 52 ataya dayalı bir şecerenin uydurma olduğu ve bunun Gökalp–Oğuz Han efsanesi ile bağlanması halinde bir mana kazanabileceğini ileri sürer. Oğuzları Selçuklularla beraber Türklerin en eski atası, en önemli kolu sayan Wittek, bu büyük boyun teşkilat yapısı hakkında Kaşgarlı Mahmut'un meşhur Divan–ı Lügati't–Türk'te verdiği şemayı değerlendirir. Ona göre Kaşgarlı Mahmut, Oğuz Kağan Destanı esasına göre tarihî olarak mevcut olmayıp kendisinin üretmiş olduğu bazı boy isimleriyle birlikte Oğuz'un 6 evladına 4'er boy düşmek üzere 24 oğuz boyu nazariyesini ortaya atmıştır. Wittek, bunun tarihî değil, nazari, Kaşgarlı Mahmut'a ait bir inşa olduğu kanaatindedir. Oğuz Kağan Efsanesi'ne göre Oğuz Han'ın Gün Han, Ay Han, Yıldız Han, Gök Han, Dağ Han ve Deniz Han isminde 6 oğlu vardı. Kaşgarlı Mahmud, bu 6 evlada 4'er boyu taksim ederek 24 Oğuz boyu olduğunu iddia etmiştir.[47]

Wittek, bu Oğuz şeceresinde en önemli unsurun Oğuz'un torununun bu şecerede yer alması gerektiği olduğunu belirtir ve Osmanlıların şeceresinde bunun yer almadığını öne sürer. Wittek, 52 isimlik Oğuz şeceresinin ancak 21'inin gerçek olduğunu, 31'inin ise sonradan uydurulduğunu belirtir. 21 isimlik şecere, II. Mehmet devri tarihçisi Şükrullah'ta yer alır. Şükrullah'ın listesinde 31 ismin sonradan ilave edildiği sarihtir. Bu ilaveler çıkartıldığında orijinal şecereye

45 Köprülü'den naklen, Langer-Blake, s. 485.
46 Langer-Blake, s. 497.
47 Wittek, Kuruluş, s. 12–13.

ulaşılmış olur. Bu şecerenin dikkat edilmesi gereken en önemli tarafı, Oğuz'un oğlu Gök Han'ın Osman'ın atası olarak zikredilmesidir. Wittek, bu ilk şecerede Gök Han'dan sonra Oğuz'un torunu olarak zikredilen Çamundur ismine dikkat çekerek bunun Çaudar'la aynı olabileceğini, bunun da Çavuldur'a delalet ettiğini düşünür. Oğuz Kağan'a dayanan başka bir Oğuz şeceresine göre, Osman'ın atası, Oğuz'un oğlu Gün Han'ın oğlu Kayı'ya dayandırılır. Kayı, Oğuz oğlu Gün Han'ın dört oğlundan birisi ve en büyüğü olarak verilir. Bu şecere Gök Han'a dayanan şecere ile çelişki teşkil eder. Oğuz'a dayalı şecerelerin çözülmesi imkânsız olarak duran problemi bu çelişkiden kaynaklanır. Bu çelişki çözülemediğinden, Sadettin tarafından birlikte verilir.[48]

1481'de yeni bir şecere yapan Bayatî, bu problemi şöyle halletmiştir: Son şecerenin içindeki isimleri aynen muhafaza ederek, Gök Han'ın ismini Gün Han'a çevirmiş, Kayıyı da onun oğlu olarak zikretmiştir. Wittek, Kaşgarlı Mahmut, Reşidüddin'in *Camiü't–Tevârih*, İbn–i Bibi'nin Yazıcıoğlu tarafından Türkçe'ye çevrilen *Selçuknamesi*'nde yer alan bu Kayı ananesinin, aslında edebî geleneğin iyice teşekkül ettiği XV. asır ortalarında Osmanlı tarih yazıcıları tarafından Osmanlılara eklendiğini iddia etmektedir. Esasında XV. asra kadar Kayı–Oğuz ananesi mevcut idi, ancak Osmanlıların bu şecere içinde bulunduğu hakkında hiç bir delil mevcut değildi. Bu iddialar XV. asır ortalarında tesis edilmişti. Bunun ilmî tarihçilik açısından kabul edilir olmadığını belirten Wittek, Köprülü'nün de Gök Han–Gün Han şecere fikrini benimsemesini eleştirir.[49]

Wittek, bu şecere telakkisinin inşa edilmesini Osmanlıların II. Mehmet ve II. Murat devirlerinde artık imparatorluk düşüncesine iyice ulaşmalarına hamleder. Wittek, bunu romantik, edebî bir akım olarak yorumlar. Müstakilen mevcut olmayan, ancak Âşık Paşazade ve diğer kaynaklar vasıtasıyla istifade edebildiğimiz Yaşhi Fakih bir tarafa bırakılırsa Ahmedî'nin 1400 yıllarında yazdığı *İskendername*, Osmanlıların kuruluşu ile ilgili ilk yazılı eserdir. Wittek, Ahmedî'nin eserinde Osmanlıların şeceresinin Gökalp vasıtasıyla Oğuzlara bağlanmasını da dikkate alıyor. Wittek, kendi tabiriyle XV. yüzyıl imparatorluk periyodu müverrihlerinin romantik–edebî çaba ve anlayışları doğrultusunda inşa edilen Gök–Oğuz şecere telakkisinin Ahmedî ile irtibatlı olduğunu da kabul ediyor.[50] Bu suretle Oğuz şecere anlayışının Osmanlılarla ilgisi kesinleşince, Paul Wittek, bunu Osmanlılarla olan alakasından koparmak zorunluluğu hisseder ve başında oldukça nazari, biraz da zorlama suretiyle ihdas ettiği Çavuldur aşiretini gündeme getirerek, bütün Oğuz ananesini bu aşirete mal eder. Bu suretle, Oğuz şeceresinin

48 Wittek, Kuruluş, s. 13.
49 Wittek, Kuruluş, s. 14.
50 "İşte bu bahiste yazılı takrirler ve hükümlerdir ki, ileride Oğuz şecere efsanesine meydan vermeye sebep olmuştur. "Bkz. Wittek, Kuruluş, s. 15.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Osmanlılarla ilgisinin olmadığı tezini devam ettirme imkânı bulur. Yani, Wittek'e göre, Oğuz şecere ananesi, Osmanlılarla yakın coğrafyada, Germiyanlı arazisinde yaşayan Çavuldur aşireti ile irtibatlı olup, bu aşiretin Osmanlılarla ihtilaflı olmakla birlikte, onunla yakın ilişkide bulunması nedeniyle Osmanlıların bu aşirete ait şecereyle irtibatlı olduğu düşünülmüştür. Yani, bu anane, Osmanlı topraklarına sonradan yerleşen Germiyanlılar arasında yer alan, eski tarihlerde "Çavdar Tatarları" olarak da anılan Çavuldur aşireti vasıtasıyla Osmanlılara geçmiş, şecere daha sonra buna istinaden inşa edilmiştir. Osmanlıların bununla hiç bir ilgisi mevcut değildir.[51] Wittek, aslında bu tür bir zorlamayı, Oryantalistlerde görülen anti-Türk, anti-İslami bir duyguyla yapmaz. Biz, Wittek'de, ancak Hammer'de görebildiğimiz bir tarafsızlık ve ilim gayretinin şahidiyiz. Wittek, bütün ilim insanlarında mevcut olması kaçınılmaz olan, yeni bir şeyler keşf ve vazetme duygusuyla hareket etmekte, âdeta kendi keşfini gölgede bırakacak her şeyi küçümsemektedir. Gibbons ve Köprülü hakkındaki mülahazalarını da aynı duyguyla serdetmektedir.

Wittek, resmî ananede Osmanlıların şeceresine eklenmiş olan "Süleymanşah"ı da çürütür. Süleymanşah'ın, aslında sözlü gelenek içinde tarihî vakanın saptırılması suretiyle Osmanlılarla irtibatlandırıldığını ifade eder. Anadolu Selçuklu Sultanı Süleymanşah'ın Büyük Selçuklularla yaptığı muharebede ölümü sonrasında Kılıçarslan'ın Fırat'ta boğularak ölümü birbirine eklenmiş, Kılıçarslan yerine Süleymanşah konulmuştur.[52] Bu da Osmanlıların atası olarak şecereye sokulmuştur. Bu yorum, diğer Türk tarihçileri tarafından da benimsenmiştir.[53]

Giese, Osmanlı'yı kuran demografik unsurun Türk olduğunu kabul etmekle beraber, bunun aşiret geleneğinden iyice kopmuş ahi toplumu olduğunu düşünmektedir. Bu bakımdan, Gök-Oğuz şecere telakkisi hususunda Wittekle aynı safta olduğu ifade edilebilir. Ahilik nazariyesine sıkı sıkıya bağlı olan Giese, ahilerin Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu gerçekleştirdiklerini şöyle ifade ediyor: "Uzun süre muazzam bir atalet içinde yaşayan ahi cemaatlerinin onları ateşleyecek sözler sarf edebilen, devlet adamı yeteneklerine sahip bir liderle karşılaştıklarında dindar bir ahilikten sıyrılıp yeni bir imparatorluk kurabilecek disiplinli bir orduya dönüştüklerini birçok Müslüman tarikatında gözlemleyebiliriz."[54]

51 Wittek, Kuruluş, s. 15.

52 Wittek, Kuruluş, s. 16.

53 Bkz. Ertuğrul Bey'in babasının Süeymanşah yerine Gündüzalp olduğu görüşünün umumî olarak kabul edildiği hakkında bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, Ankara 1982, s. 100.

54 Giese, s. 157.

Batılı âlimlerin Osmanlı kuruluşunu mutlaka tek sebebe irca etme gayreti Giese'de de kendini gösteriyor. Köprülü'nün, siyasi, etnik, demografik, sosyal, dinî, kültürel ve daha başka faktörler ışığında incelemeye çalıştığı "kuruluş" realitesini, Gibbons Rum ihtida hareketine, Wittek gaza ideolojisine, Giese de ahilere bağlamakta, bu tek sebep anlayışı içinde kaçınılmaz olarak diğer faktörleri göz ardı etmektedirler. Giese'nin bu tek sebeplilik içinde ahilerin şeyhlik, ilim adamlığı, esnaflık ve zanaatkârlık gibi niteliklerinden sıyrılarak askerlik mesleğine yöneldiklerini iddia etmiş olmaktadır.

Biz, Moğol idaresi altında şehirlerin iç düzen ve asayişini sağlamak üzere ahi toplumu içinde genç zümrelerin yiğitlik mesleğine yöneltildiği ve askerî alanda istihdam edildiklerini kabul etmekle birlikte, bunun ahi toplumunun ancak cüzi bir kısmını teşkil ettiğini düşünüyoruz. Aslî fonksiyonu ilim, din, ahlak ve esnaflık olan ahi toplumunun bütünüyle askerliğe yönelerek gazaya giriştiğini düşünmüyoruz. Bütün beyliklerde olduğu gibi, Osmanlılar da belli bir aşiret gücüne sahip idiler.[55] Bu aşiret güçlerinin, Asya süvariliği geleneğinden yetişme akıncı güçleri bulunuyordu. Bu akıncı birliklerinin, Bizans sınırlarına yakın uç bölgesi Türkmenlerine dayandığı şüphe götürmez.[56] Bu akıncı güçlerinin, yine Asya geleneği içinde teşekkül etmiş, Anadolu'da iyice tekâmül etmiş akıncı beyleri bulunuyordu. Kendilerine tabi akıncılarla uçların en esaslı askerî güçleri olan bu akıncı beyleri ile ahi toplumunun liderleri arasında tabii bir uzlaşma cereyan etmişti. Osmanlılar, bu uzlaşmanın ürünü idiler. Aşiret, esnaf, köylü ve diğer toplum kategorilerini Osmanlı hâkimiyeti altında toplayan kanonik unsurlardan birisinin "gaza" ideolojisi olduğunu kabul etmekle birlikte, bu gazayı yönetecek, bunu uygulayacak olan tarihî güçlerin bir duygusallıktan ziyade, tarihsel bir gelenek, örfi bir birikim gerektirdiğinde şüphe olamaz. Köylü ve esnafların koskoca Bizans ve doğudaki büyük aşiret-beylik ordularıyla başa çıkacak bir gaza gücünü temsil edebilmeleri tarihî realiteye aykırı olacaktır.

Bizim kanaatimize göre, Gök-Oğuz telakkisini basit bir aşiret ananesi olarak düşünmek ve bunu belli bir zaman-mekân aralığıyla sınırlı somut bir ırki silsile olarak anlamak yanlıştır. Gök-Oğuz telakkisi, Türklerin bütün dünya görüşlerinin bir hülasası durumundadır. Gök ve yeri tek siyasi iradeye tabi kılacak

55 Lindner, pekçoklarının karşı çıkmasına rağmen, Osmanlıların eski Türk aşiret yapısına dâhil oldukları kanaatindedir. Bkz. Rudi Paul Lindner, "What Was a Nomadic Tribe?", *Comparative Studies in society and History*, Vol. 24, No. 4 (Oct., 1982) s. 697.

56 Selçuklu'dan Osmanlı'ya geçiş periyodunda Türkmenlerin önemi hakkında bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "Un Sedjoukide anatolien contemporain: Professeur Claude Cahen (ou cinquante ans de recherche en histoire turque), *Arabica*, Vol. 43, No. 1, L'Oeuvre de Claude Cahen: Lectures Critiques (Jan., 1996), s. 126 vd.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

olan göksel bir lider tasavvuru, Oğuz Kağan Destanı'nın merkezî fenomenidir.[57] Bu anlayış Bilge Kağan'ın Göktürk Kitabelerinde yer alan ifadeleriyle yazılı kültüre de intikal etmiştir.[58] Osmanlıların Kayılar vasıtasıyla Oğuz soyuna bağlanmalarıyla ilgili şecere dolayısıyla zamanımıza ulaşan bilgiler, bu kozmik Türk telakkisinin bütün izlerini yansıtmaktadır. Oğuz'un 6 oğlu bulunmaktadır. Bunlardan Gök Han, Gün Han, Ay Han ve Yıldız Han kozmik Türk telakkisinin göksel unsurlarını, Dağ Han ve Deniz Han ise yerle ilgili unsurlarını temsil etmektedir.

Osmanlıların kuruluşu sırasında devletin kuruluş ideolojisini temsil edecek olan yapıcı duygusal unsurların, asli demografik güç olan Türklere göre izah edilmesinin tabii olduğunu düşünüyoruz. Henüz iki yüz yıllık bir zaman içinde İslam'a aşama aşama geçmiş bulunan Türklerin Abbasi Ehl–i Sünnet anlayışı içinde "Cahiliye" tesmiye edilen eski ve yakın mazilerine ait inanç değerlerini devletin kurucu ideolojisi olarak tanımlamaları söz konusu olmayacaktı. Bunun için, toplumsal hafızanın alt katlarında kadim örfi bir anlayış halinde gizli bulunan Gök-Oğuz kültüne İslami bir kılıf giydirilmesi gerekecekti. Aslında, Wittek'in tezi olan "gaza" ve Giese'nin tezi olan "ahilik"teki siyasi meşruiyetle ilgili telakkilerin de bu makyajlanmış Oğuz kültüne ait olduğu kanaatindeyiz. Oğuz ananesinin XV. yüzyılda uydurulduğu yönünde Wittek'e ait iddia, bu doğrultuda değerlendirildiğinde büyük önem taşıyacaktır. Osmanlılar ilk kuruluş döneminde eski İslam dışı geçmişlerine vurgu yapacak durumda olamazlardı. Bu hadise, ancak meşruiyet meselesi halledilip Osmanlı emperyal zihninin tam olarak inkişaf ettiği II. Murat ve muakıbı II. Mehmet zamanında vuku bulabilirdi.

Colin Imber, Osmanlı tarih yazıcılığının bu açıdan güzel bir değerlendirmesini yapmıştır. Gaza'nın ilham ve disiplini, İslam Şeriat hukukuna değil, evliyalık telakkisine dayanıyordu.

"On dördüncü yüzyıl gazilerinin dini ilhamları, öyle görünüyor ki, İslam hukuku âlimi olan ulemadan değil, ilk Osmanlı kroniklerinde sıklıkla görünen dervişler ve evliyalardan" kaynaklanıyordu.[59] Bu, mucize üzerine kurulu bir aksiyon kültürünü ortaya koyuyor. Bir derviş tahta bir kılıçla bir kâfiri ikiye ayırabiliyor, Aydos Kalesi hâkimi Rum tekfurunun kızı Peygamber'i rüyasında

57 Gökten tanrısal bir ışık huzmesi halinde inen Oğuz Kağan için bkz. *Oğuz Kağan Destanı*, W. Bang ve G. R. Rahmeti'nin Oğuz Kağan Destanı (İstanbul 1936)'dan Ayrı Basım, İstanbul 1970, s. 2 vd.
58 Saadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Ankara 1999, s. 6.
59 Colin Imber, "Osmanlı Hanedan Efsanesi", Çev. Fatma Acun, (*Söğüt'ten İstanbul'a*), s. 246.

gördükten sonra babasının sarhoşluğundan yararlanarak kale kapılarını gazilere açıyor. Hemen her hadisede bu tür mucizeler cereyan ediyor.[60]

Danişmend Gazi, Battal Gazi, Horasanlı Ebu Müslim ve diğer büyük gaziler kahramanlıklarını bu tür mucizeler içinde sergiliyorlardı. Evliyaların marifetlerine dayalı bu tür mucize motifleri aksiyonun merkezine aklı, iradeyi ve tedbiri değil, ancak kozmik telakkilere has Tanrısal lütuf ve mükâfatlandırmayı yerleştiriyordu. Dervişler, bu mükâfatlandırma ve lütuf mekanizmasının vasıtaları olarak algılanıyordu. Gaziler, şeyhleri kendi öncüleri, Tanrı ve kendileri arasındaki rehberler olarak görüyorlardı. Şeyhler ve gaziler arasında kopmaz bir rabıta teşekkül ediyordu. Bu tür Bâtıni telakkilerin pek çok versiyonu mevcuttu. Türk, Arap, Yahudi, Yunan ve İran Bâtınilikleri arasında ne gibi farklılıklar bulunduğu hususu ehemmiyet taşıyor. Aslında Aristo ve Eflatun'a dayanan Yunan akılcılığı, Sokrat'a dayanan ruhçu Sofist telakki, Hint Budizmi, İran Maniheizmi, Türk Şamanizmi, Yahudi peygamberlik geleneği, Bâtıni, anti maddi, anti dünyevi algılama biçimlerinin farklı boyutlarıdır. Bütün bu sistemlerin arka planında göksel (kozmik) telakki yatmaktadır.

Imber'in tespitine göre, Âşık Paşazade, Neşri, Ahmedî, Tursun Bey, Oruç Bey, Bayati ve diğer XV–XVI. yüzyıl yazarlarında müşahade edilen bu Türk Bâtıniliği, Osmanlıların menşeini İran–Mahan bölgesinin efsanevi lideri, "gaza"nın sembolü Ebu Müslim'e bağlıyordu. Imber, Ortodoks İslam'ın aslî dünya görüşünden farklı olan bu anlayışın Osmanlı öncesine kadar uzanan bir düşünce olduğu kanısındadır.[61]

Türklerdeki kahramanlık, alplık geleneğinin "gaza"ya dönüşmesiyle gaza düşüncesi dinsel bir mahiyet aldı. Böylece eski paralı askerlik, yağma düşüncesi dinsel anlayışta artık aykırı hareketler haline geldi. Gaza ile basit kahramanlık arasında sınırları kesin olarak çizen ilk kişilerden biri Ahmedî'dir. Ahmedî, gazanın yalnız din gayretine yönelik, yağma düşüncesinden uzak bir gayret olduğunun altını çizmiştir. Bu suretle, Ahmedî ve muakıpları olan elit–ulema kesimleri, artık akıncı beylerinin idaresinde yürütülen akıncılık ile devletin, hanedanın sistematik bir şekilde yürütmeleri gereken gaza hareketi arasında bir ayrım yaptılar. Böylece, akıncılığın, eski evliyalık telakkilerinin artık şer'i bir disiplin altına alınarak merkezî devlet çatısı altında yürütülmesi gündeme geldi.[62]

Burada, eski akıncılık ile ahi–medrese menşeli ulema arasındaki farklılaşmadan bahsetmek gerekir. Devşirmeye dayalı bir bürokrasi ve idare tesisi

60 Imber, s. 246–247.
61 Imber, s. 247.
62 Imber, 247–248.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

ve yeniçerilik hep merkezileşme amacına yönelik uygulamalardır. Bunlar, merkez–çevre ilişkilerinin gerginleşmesine yol açan önemli faktörlerdir. Osmanlı'nın kuruluş döneminde "gaza" hareketinin reel–askerî boyutunu Türk aşiret güçlerinin meydana getirdiğini; gazi, ahi, köylü ve göçebe gibi farklı sosyal sınıflardan mürekkep Türk, Rum ve diğer ırkları aynı devlet çatısı altında bir aidiyete bağlayan temel unsurun ise bu üniversal-kozmik nitelikli Oğuz telakkisi olduğunu düşünüyoruz. Mesela, Ahmedî'nin "İskender" figürü ile "Oğuz" figürünün tarihî hafızada temsil ettiği destanî karakteri mukayese etmek oldukça ilginç olacaktır. Bu açıdan, Ahmedî'nin bir destanî motif olarak "İskender"i seçmesi oldukça şuurlu bir anlayışı ortaya koymaktadır. İskender, bir yandan Türklerdeki "Oğuz" motifi ile birebir örtüşecek, bir yandan da Türkler ve Rumları temsil eden bir devlet anlayışını temsil edecekti.

2.3. Osmanlı Devleti'nin Kurucu Fikri Olarak Gaza Telakkisi

Osmanlı Devleti'nin kurucu ideolojisinin "gaza" telakkisine bağlanması anlayışının P. Wittek'e ait olduğu üzerinde duruldu. Şimdi bu hususu biraz daha belirginleştirelim. Wittek, geleneksel şecereyi reddetmesinin sebebini bizzat yeni keşfine dayandırır: "Demek oluyor ki, Osmanlı Devleti'nin birliği fikri tabii aşiret bağları üzerine dayanarak kurulmamış, fakat başka bir esasa istinaden kurulmuş olmalıdır." Wittek'in keşfi, mevcut ilk Osmanlı kroniği Ahmedî'de veciz bir ifadeye kavuşan "gaza" ananesidir. Gaza ananesine göre, Osmanlılar gazi toplumuna bağlı gruplardan biri idiler. "Hudut beyliklerinin muharipleri olan, komşuları kâfirlere karşı mücadele eden ve kendilerini o mücadeleye hasreden, bu İslam ve gazi cemaati, kendini İslam Dini'nin mürşidi addediyordu."[63]

Ahmedî, gazi toplumunu şu ifadelerle tanımlıyor: "Nasıl ki müspet olan peygamber Hz. Muhammed diğer peygamberlerden sonra gelmişse ve nasıl ki Kuran, Tevrat ve İncil'den sonra gökten inmişse, gaziler de dünya yüzüne aynı tarzda en son gelmişlerdir." "Bir Gazi nedir ve kimdir?" "Bir gazi Allah'ın dininin aletidir, o dünyayı putperestliğin çirkefinden temizleyen Allah'ın hizmetkârıdır." "Gazi Allah'ın kılıcıdır ve iman edenlerin hamisi ve sığınağıdır. Eğer bir gazi Allah yolunda ve uğrunda ölür kurban giderse, onun öldüğünü zannetmeyiniz, o Allah'ın saadet ve rahmetine kavuşmuştur; ebedî hayatı vardır."[64]

Wittek, Bursa'nın fethinden sonra 1337 tarihli bir cami kitabesinde yer alan veciz ifadeyi, Ahmedî vasıtasıyla naklettiği bu "gaza" ideolojisine ekler: Osmanlı

63 Wittek, Kuruluş, s. 17.
64 Wittek, Kuruluş, s. 18.

hükümdarının unvan ve sıfatları şöyle sıralanmıştı: "Gaziler sultanının oğlu Sultan, gazi oğlu gazi, ufakların beyi, cihanın kahramanı."[65]

Kendi ifadeleriyle sabit olduğu üzere, Wittek'in bu analizi, şecereyi değil, Osmanlıların kuruluş ideolojisini açıklamaktadır. Ancak Wittek, bu gazi ananesini şecereyi de açıklayıcı bir iddiaya dönüştürmektedir. Buradan şu çıkarılabilir: Osmanlıların şeceresi Oğuz Destanı'na dayanmamakta, ancak bunların şeceresini tarihî delillerle ispat etme imkânı da bulunmamaktadır. Ancak, "gaza" ideolojisi ve "gazi toplumu" fikri kabul edildiğinde, Osmanlıların aşiret bağlarından arınmış, aşiret toplumu olmaktan uzaklaşmış, örnekleri Bizans, Abbasi ve Roma'da görülen sınır–uç muhafızları niteliğinde, kozmopolit, ırk olarak kimliksiz bir cemaat olduğu kabul edilmiş olmaktadır.[66] Bunlar, bu kozmopolit yapıları gereği, "gaza" fikri altında bir araya gelmiş, birbirinden farklı ırki elementlerdir. Bu anlayış içinde Türk, Arap, Rum veya başka bir ırktan olmanın bir ehemmiyeti bulunmamaktadır. Gaza fikri, ırkî duygudan uzaklaşma ölçüsünde güçlenen tamamıyla fikrî, dinî bir ideoloji ve aynı zamanda kimlik unsuru olmaktadır.

Gök–Oğuz ananesi bahsinde ele alındığı üzere, "gaza" ideolojisi aslında Türklüğün İslam öncesi kozmik sistemi ile de yakından alakalı idi. Imber'in ilk Osmanlı kroniklerini bu doğrultuda tahlilinden bazı örnekler de verilmişti.[67] Langer ve Blake ahi–sufi–akıncı adları altında organize olan kitlelerin aslında Moğolların önünden kaçan ve dönemin Sufi önderleri tarafından gaza ideolojisiyle Hristiyan dünyası üzerine yöneltilen Türklerden ibaret olduğunu ifade ediyorlar.[68]

Bu kozmik telakki içinde İranlı ve diğer unsurların bulunduğu da bir gerçekti. Bahis konusu araştırıcılar, mistik İslam anlayışının bu döneme damgasını vuran en önemli fenomen olduğu kanaatindedirler. Bu araştırıcıların, Mehmet Fuat Köprülü'ye dayandıklarını da belirtelim. İslam öğretisi içinde başından beri mistik bir cihet olduğu ifade edilebilir. Bu yöndeki neşriyat çok çeşitli ve birbiriyle öylesine çelişiktir ki, sonuca ulaşmak imkânsızdır. Bu hususta, kilise gibi gelişmiş, disipliner ve otoriter bir teşkilata sahip olmayan İslam eğitim sistemi içinde çeşitli, farklı, birbiriyle çelişebilen fikir sistemlerinin ortaya çıkabilmesi mümkün idi.

65 Sultan ibn sultan el-guzat, gazi ibn el-gazi, şucâ' ed-devle ve'd-din, merzbân el-âfâk, pehlevân-ı cihân Orhan ibn Osman" Wittek, Kuruluş, s. 51 n. ; *Ahmedi, İskendername*, Nşr. İsmail Ünver, Ankara 1983.
66 Wittek'in "gaza" nazariyesinin en zayıf yanı, bu fikrin sahiplerini Selçuklular ve daha gerideki köklerinden koparması ve yapay bir demografik kütle haline getirmesidir. Lindner'dan başka, bu konuyu bir tez halinde uzun uzadıya inceleyen Rahimi de aynı hususu vurgulamıştır. Bkz. Babak Rahimi, *Between Chieftaincy and Knighthood: A Comparative Study of Ottoman and Safavid Origins*, Thesis Eleven Published by SAGE Publications 2004, s. 89 vd.
67 Bkz. Imber, s. 250 vd. Ayrıca bkz. yuk.
68 Langer-Blake, s. 490.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

İslami teşkilat buna imkân verecek derecede hürriyetçi idi. Kuran ve peygamberin neşrettiği sözler içinde asetik ve mistik yönlerde örneklere de rastlamak mümkündür. Ancak bazı otoriteler, bu anlayışın sistemli bir fikir hareketine dönüşmesinin Emevilere karşı ortaya çıkan muhalefet ile gerçekleştiğini düşünüyorlar. Bu muhalefeti temsil eden güçler Emevileri yıkarak Abbasi Devleti'ni ortaya çıkarmış, ancak, devletin kültürel ve sosyal ağırlık merkezini Horasan'a nakletmişlerdir. Horasan ise eskiden beri Mesihizm'in önemli merkezlerinden birisi idi. Mesihizm İslam Sufizmi'nden farklı idi. Bu hareket Irak, Suriye ve Mısır'da gelişmişti. Mesihizim'de Yeni Eflatunculuk, Maniheizm, Budizm ve diğer Pers–Hint telakkilerinin ne oranlarda etkili olduklarının belirlenmesi mümkün değildir, ancak bu meselenin tetkiki gayet önemlidir. Ancak, Hz. Muhammed'in yakını Hz. Ali'ye dayanan Şiiliğin de, Mesihizim gibi Bâtını karakterde bir doktrin olduğu kesindir.[69]

Linda Darling, Wittek'in "gaza" nazariyesini ciddi bir tenkide tabi tutmuştur. Ona göre, "Wittek'in, Osmanlı Devleti'nin kurucularının uçlarda kutsal "gaza" ideali doğrultusunda teşekkül etmiş gazi savaşçıları olduğu tezi, Osmanlı Devleti'nin sade hayat süren Türkmen aşiret güçlerinin eski Selçuk ve Bizans idari tecrübesini organizasyona dönüştürmesiyle kurulduğu iddiasındaki ilk görüşlere karşıt olarak geliştirilmiştir. Darling, Osmanlı Devleti'nin ortaya çıkışını, birbirinden farklı ve birbirine rakip grupların farklı amaçlar doğrultusunda karşılıklı rekabet içinde gerçekleştirdiği mücadelenin ürünü olarak tanımlamak gerektiği kanaatindedir. Darling, bu farklı grupların her birinin, "gaza" ideolojisini kendi maksatları doğrultusunda reel çıkara dönüştürme çabası içinde olduğunu düşünmektedir. Buna göre, gaza, tek, homojen bir gurubun bütün kurumlarda, düşüce yapılarında ve kültürel faaliyetlerde uyguladığı normatif bir sistem değildi. Uçlarda "gaza" adı altında birleşen gruplar arasında birbirinden farklı çıkarların mevcudiyeti İslam tarihinin daha önceki safhalarında da müşahede edilen bir olgu idi. Bu nedenle, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu izah etmek üzere böyle sübjektif ideolojik formüller yerine kurucu toplumsal güçleri somut–çıkar amaçlarına göre yeniden analiz etmek gerekir.[70]

Darling, gaza ideolojisi şablonunun son zamanlarda Menage, Lindner ve Imber gibi otoriteler tarafından da sorgulandığı ve terk edilmek üzere olduğunu hatırlatmaktadır. Darling, Osmanlı ordularının heterojen yapısı, Hristiyan-Müslüman ordularının birleşerek aynı dinden unsurlara saldırmaları, savaşın asıl maksadının yağma ve toprak işgaline yönelik olması, Osmanlı toplumu ve devletinin eski Şamanist akidenin izlerini taşıyor olması gibi faktörlerin "gaza"

69 Langer-Blake, s. 483.

70 Linda T. Darling "Contested Territory: Ottoman Holy War in Comparative Context", *Studia Islamica*, No. 91 (2000), s. 134.

gibi mütecanis bir ideoloji ile uyuşmadığı kanaatindedir. Bu ideolojinin sonraları yapılan bir inşa olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır.[71] Hatırlanacağı üzere, Wittek, "Oğuz" ananesinin sonradan inşa edildiğini iddia ederken, "gaza" fikrinin mesela Ahmedî'nin inşa ettiği bir fikir olabileceği düşüncesini aklına getirmemektedir.

Rudi Paul Lindner, katı Ortodoks İslami anlayışta bir "gaza" fikrinin yanlış olduğu kanaatindedir. Imber de mikro analiz çerçevesinde "gaza" hareketini somutlaştıracak reel tarihî hadiselerin mevcut olmadığını iddia ediyor. Imber, özellikle Bizans tarih yazıcılığında "gaza" ideolojisi karşısında geliştirilmiş edebiyatçılık örneğine rastlanmadığı kanaatindedir. Imber, ayrıca, "gaza" ideolojisinin Osmanlılı liderlerini İslam dünyasında meşrulaştırma çabasına yönelik sonraki kroniklerin işlediği bir fikir olduğunu düşünüyor.[72]

Darling, Haçlı Seferleri sürecinde iki taraf ulemasının geliştirdiği iyi işlenmiş "cihat" ideolojisinin bulunduğunu, ancak, Osmanlıların kuruluşunun özellikle iki Haçlı Seferi periyodunun arasındaki durgunluk döneminde gerçekleştiğini ifade etmektedir. Bu durgunluk döneminde, sınırsız yağma, çapul, genişleme çabası, eski cihat ideolojisinin içine sokularak meşrulaştırıldı. Aslında ortada bir cihat hareketi yoktu.[73] Gerçekten, Osmanlıların Hristiyanları Müslümanlaştırdıkları hakkında bir belge mevcut değildir.

Diğer yandan, İnalcık, aşiret bağlarının iyice zayıflamış olduğu farklı toplum yapılarında ortak bir amaç etrafında birleşme duygusu için "gaza" fikrinin gerekli aidiyet duygusunu yaratan önemli faktör olduğunu düşünüyor. "Gaza" ideolojisini benimseyen İnalcık, Osmanlı tarihi analizlerinin hemen hemen tamamını bu esnek şablon üzerine bina etmiştir.[74]

2.4. Osmanlı Devleti'nin Kurucu Güçleri Olarak Ahilik ve Fütüvvet Teşkilatı

Bu başlık altında toplanan bütün düşüncelerin ilk önemli sahibinin Giese olduğu belirtildi. Osmanlı'nın kuruluşuyla ilgili nazariyeleri kendi bakış açısıyla çürüten Giese, bu meseleyi hallettiği kanaatiyle tahliline devam eder. Giese, diğer araştırıcılardan bağımsız olarak kuruluş meselesinin izini sürdüğünü ve "Osmanlı

71 Darling, s. 135.

72 Darling, s. 135–136.

73 Darling, s. 38.

74 Darling, s. 135. İnalcık'ın Gaza fikri temelindeki araştırmaları için bkz. *The Ottoman Empire The Classical Age 1300–1600*; London 2003, s. 5.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

hükümdarlarının iktidarlarının temellerini ahi tarikatıyla attıklarının kanıtını bulduğunu" iddia etmiştir.[75]

Giese, Deny'nin *Journala Asiatique*'de yayınlanan kısa makalesine doğruluğundan emin olmamakla beraber hususi önem atfeder. Zira ahi ve fütüvvet hakkında yeni bir terminoloji ortaya konulmuştur. Deny, bu makalesinde özetle, fütüvveti, Türk–İslam ananesinde Şövalyelik kurumunun bir karşıtı, muadili olarak tespit etmiş, ayrıca "ahi" kelimesini "kardeş" manasındaki Arapça kelimeye değil, yiğit, cömert, gözüpek, cesur, kahraman manalarını havi Türkçe asıllı "akı"ya dayandırmıştır.[76]

Bu suretle, Moğollar zamanındaki muhafızlık ve nökerlik kurumu ile "akı" kurumu arasında bir paralellik kurulmaktadır. "ahi"nin Türkçe bir kelime olan "akı"ya dayandığı fikri Langer ve Blake'de de yer alır. Bahis konusu araştırıcılar, ahilikle askerî tarikatlar arasında bir paralellik kurulması fikrinin Hammer'de de bulunduğunu ifade etmişlerdir. Hammer'e göre Ortaçağ'da Batı'da görülen Şövalyelik teşkilatının prototipi bu "ahi" organizasyonu idi. Pek çok yazar, Templar Tarikatı, Hospitalier Şövalyeleri gibi Hristiyan tarikatlarının da aynı organizasyon anlayışına dâhil olduğu kanaatindedir.[77]

Giese'den önce Huart ve Babinger de ahiler ve Osmanlılar arasındaki ilişkiye dikkat çekmişlerdi. Giese, kronikler ışığında, Osman'ın etrafını dolduran insanların ahi olduğunu tespit etmiştir. Ahilik, Moğol istilası sonrasında Anadolu'nun temel sosyal fenomeni idi. Bunlar, âdeta komünal bir hayat yaşıyorlardı. Bütün şehirlerin önde gelen nüfus unsurları bunlardan meydana geliyordu. Aynı mesleği icra eden evlenmemiş kişilerden oluşuyorlardı. Bütün gün çalışan ahiler, kazandıklarını şeyhlerine getirirlerdi. Bu parayla cemaatin ihtiyaçları karşılanırdı. Her şey komünal bir anlayış içinde idi. Ahilerin kazançları yalnız kendi ihtiyaçlarını karşılamak için harcanmazdı. Ahiler, hususi olarak tahsis edilmiş dayalı, döşeli bir konuk evinde kendilerine misafir olan herkese yedirmek, içirmek ve eğlendirmek ananesine sahip idiler. İbn Butûta bu konuk ağırlama geleneğinin pek çok örneğine tanık olmuş ve bunlardan oldukça etkilenmişti.[78]

Giese, Hammer'e dayanarak Osman'ın yakın çevresinde yer alan ahileri tahlil ediyor. Ahi Şemseddin Şeyh Edebali'nin kardeşi, Ahi Hasan Alp ise yeğeni idi. Şeyh Edebali de bir ahi idi. Âşık Paşazade onu derviş olarak zikreder. Ancak, Bâtınilik akidesindeki dünyadan uzak, fakir, miskinlik anlayışında bir şeyh

75 Giese, s. 159.
76 Giese, s. 164.
77 Langer-Blake, s. 500.
78 İbni Batûta, s. 194 vd.; Langer-Blake, s. 501.

olmadığını vurgulamak üzere, "O bir derviş idi, fakat dervişlik batınında idi, *sahib–i çerağdı; daim misafirhanesi hâli olmazdı*" demektedir. Giese, ilk adı Çandarlı Kara Halil, ikinci adı Hayrettin Paşa olan zatın da bir ahi ve Edebali'nin müridi olması lazım geldiği kanaatindedir.[79]

Giese, Osman ve Orhan Bey zamanlarında kurucu unsurun Müslüman Türklerden oluştuğunu, Türk dışı unsurların ancak yeniçeri ve devşirmelerle ithal edildiği düşüncesindedir. Giese, ilk kurucu unsur olan Türklerin, eskiden beri Anadolu'da yerleşik hayata geçmiş, kültürlü ve medeni inkişafa sahip Türkler olduğunu, göçebe Türklerin ancak belli ölçüde bunlar içinde yer aldığını iddia ediyor. Bu Türkler, ahi teşkilatları vasıtasıyla disiplinize olmuş, kendilerini kutsal ideale ve ahlaki prensiplere adamış şehirli Türklerdi. Osmanlı beylerinin ilk zamanlarda her türlü meşakkati aşmada müracaat edebilecekleri sağlam insan kaynağı idiler.

Giese, başlangıç safhasında belli bir Rum nüfusunun Osmanlılarla birleştiğini, ancak bunun büyük miktarda olmadığını düşünmektedir. Dönme Gazi Köse Mihal'in akıncı teşkilatının lideri olmasını da ilginç bulmaktadır.[80]

Giese, Orhan Bey'in ağabeyi veya kardeşi olan Alaaddin Paşa veya Ali Paşa üzerinden bir tahlil geliştirir. Ali Paşa olarak kabul ettiği kişinin unvanı olan "paşa"nın Giese zamanında kabul edildiği üzere "baş ağa"dan geldiğini kabul etmez. Zira Giese'ye göre "ağa" zaten "ağabey" demektir. O, "paşanın" "padişah"tan geldiğini düşünür ve bu kelimenin, kalplerin, ruhların padişahı, sultanı şeklinde batınî dervişler tarafından da kullanıldığından hareketle, Ali Paşa'nın aslında ahi olduğu ve "paşa" unvanının onun aynı zamanda ahilerin lideri olduğuna işaret ettiğini iddia etmiştir.[81] Hayal gücünü iyice zorlayarak ve kaynaklarda "nik" şeklinde belirsiz olarak geçen bir ismi İznik farz ederek kaynakların "Saruhan" adlı bir beyin kardeşi olarak zikrettiği Ali Bey'le Orhan Bey'in kardeşi arasında ilgi kurar. Saruhan'ın da aslında Orhan olması gerektiğini düşünür. Zira İznik'te bir tek Saruhanlı'nın bile yer alması mümkün değildir. Buradan, ahilikteki kilit kavramlardan olan "yol atası" terimi ile Ali Paşa arasında ilgi kurar. Ali Paşa'nın, aslında Orhan Bey'in yol atası olabileceğini iddia eder.[82]

Biz bu tahlili oldukça zorlama olarak görüyoruz. Bizce, daha düz bir mantık, oldukça gerçekçi olurdu. "Akı" ile "ahi" arasındaki bağdan hareket edildiğine göre, "baş ağa", ağaların başı olarak anlaşılırsa, paşanın, ahilerin en üst

79 Giese, s. 162–163.
80 Giese, s. 172.
81 Giese, s. 166.
82 Giese, s. 167.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

lideri olarak değerlendirilmesinde bir mahzur olmayacaktır. "Beşe" adı Anadolu'da çok rastlanan adlar arasındadır.[83] Bunun "baş ağa", "Baş akı", "akı başı", "ahi başı" gibi birleşik kelimelerle ne oranda ilgili olabileceğini düşünmenin zamanıdır.

Giese'in nazariyesine ilk kez analitik bir tenkitle yaklaşan kişi Franz Taeschner'dir. Taeschner'e göre, Giese'nin tezinin en zayıf taraflarından birisi, Osman, Orhan ve diğerlerinin Wittek'in tezini doğrulayan "gazi" unvanlarının teyit edilmelerine rağmen "ahi" oldukları hakkında bir belgeye rastlanmamasıydı.[84] Oriens mecmuasında 1953'te neşrettiği bir makaleyi bütünüyle bu nazariyenin tenkidine ayıran Taeschner, Giese zamanında bilinmeyen, Giese'in bilmesi durumunda nazariyesini savunma hususunda en güçlü delili oluşturacak bir belgenin analizi eşliğinde mezkûr nazariyeyi değerlendirir.

Taeschner, Tahsin Öz'ün yayımladığı (Tarih Vesikaları, 1/4, Aralık 1941) Topkapı Sarayı arşivinde kayıtlı (Gurre-i Receb 767/Mart başları 1366 tarihli), I. Murat'ın Ahi Musa için vakfettiği vakfiyeye dikkat çekiyor. Taescher'in Türkçe transkripsiyon ve Almanca tercümesiyle birlikte yayımladığı bu belgeye göre, I. Murat'ın kendisi ahi idi ve kuşağını ahilerden almıştı. I. Murat, kendisinden sonra "ahi sen ol" diye ahilik kuşağını Ahi Musa'ya bağlamış ve Malkara Nahiyesi'nde evlatlık mülk bağışlamıştır. Belgeden açıkça belli olmamasına rağmen, Ahi Musa, Malkara'da oturacak ve ahilerin temsilcisi olacaktı. Bu mülk bağışı, Ahi Musa'dan sonra evlatlarına ve ahi kurumuna, silsile halinde miras kalmak şartıyla yapılmıştı.[85]

Taeschner, Orhan b. Murat tuğrasını taşıyan belgenin sahih olduğu kanaatindedir. Gerçekliğinden şüphe etmediği bu belgenin Osmanlıların menşei hakkında Giese'nin nazariyesini doğrulama hususunda ne anlama geldiği sorusunu sormuş ve cevabında bu belgenin ilk Osmanlıların tamamıyla ahiliğe dayandıklarını belgeleyemeyeceğini, ancak üçüncü kuşaktan bir Osmanlı sultanının ahi olduğunu ortaya koyacağını ifade etmiştir.[85] Taeschner, Neşri'den yaptığı alıntılarla, I. Murat'ın, 1361'de ahi şehri olan Ankara'yı aldıktan sonra muhtemelen ahiliğe girdiğini tahmin etmektedir. I. Murat'ın ahiliğe girişini Ankara gibi önemli bir merkezi eline geçirdikten sonra onu nüfus unsuruyla

83 BOA, Maliye Nezareti, Temettu 'ât Defteri, no: 5124'ün verilerine göre, "beşe" sıfatı taşıyan nüfus için bkz. Öztürk, "XIX. Asrın Ortalarında Sultaniye Kazası", s. 917 vd, s. 923.
84 Franz Taeschner, "War Murad I. Grossmeister oder Mitglied des Achibundes?", *Oriens*, Vol. O, No. 1 (Jun. 30, 1953), s. 24.
85 Taeschner, s. 24.
86 Taeschner, s. 29.

birlikte kendisine bağlamak gayesine matuf siyasi bir hareket olarak yorumlamakta, I. Murat'ın aslen dinî-sosyal bir niteliğine dayandırmamaktadır. Taeschner, aynı hareket tarzının Abbasi halifesi Nasır'da da gözlendiğini belirtiyor. Bu harekette, ahilik gibi büyük bir sosyal gücü kendisine mal etmek için, bu gücün mensubu olmak söz konusudur. Taeshner'e göre I. Murat, Ankara, Kırşehir ve çevresinin Ahi Evran, Hacı Bektaş gibi büyük mutasavvıfların hâkimiyetinde, Anadolu'nun merkezî kısmını temsil eden büyük stratejik öneme sahip yerler olması nedeniyle bu bölge ahiliği ile Osmanlıları bütünleştirici bir siyasi-dinî harekete girmiştir. Bu yönüyle, I. Murat'ın ahi oluşunun siyasi bir niteliği bulunmaktadır.[87]

Osmanlı'nın kuruluşunun izahında temel faktör olarak Giese ile özdeş kıldığımız bu ahilik kavramına Langer ve Blake de hususi ehemmiyet verirler. Özellikle şehircilik ile ahilik arasında tam bir paralellik kurulur. Ahiler, dönemin siyasi güçleriyle sıkı ilişkili olmakla birlikte kendilerine ait, askerî, dinî, iktisadi düzene sahip bağımsız bir korporasyon idiler. Bunların, Osmanlıların kuruluşunun izahında en önemli yönü, şehir toplumu oluşları idi. Ahiler, esnaf ve sufi örgütü olarak şehir toplumunun en temel fonksiyonlarını yürütüyorlardı. Eğer Osman Bey kendisi bir ahi ise veya onun etrafındaki toplum bir ahi toplumu ise, Osmanlı'yı kuran asli gücün göçebe, aşiret gücü olmadığı tebarüz etmektedir. Bu, Osmanlı'nın tarih içinde kazanmış bulunduğu ve pek çok tarihçinin gözlerini kamaştıran, şaşırtıcı ölçüdeki kurumsal yeteneğin izah edilmesini de kolaylaştıracaktır. Osmanlılar, daha başlangıçta şehir toplumunun problemleriyle uğraşan, şehir hukuku, ticaret, ekonomi gibi alanlarda tecrübeli insanlara sahip idiler. Bunlar ahi toplumunu oluşturan yeni sınıf idi.[88]

Ahiler, Osmanlıları Bizans'ın en önemli şehir merkezlerini zapt etmeye yöneltiyorlardı, zira onlar şehir toplumu idiler. Bu esnaf örgütü, ticari ve iktisadi gücünü geliştirecek bir yayılma stratejisi yürütüyordu. Bursa, İznik ve İzmit bu örgütün iktisadi gücünü geliştirmesi için hayati bir ehemmiyet taşıyordu. Candaroğlu, Karaman, Germiyan, Saruhan ve Karesi Beyliklerinin sahip oldukları coğrafi, iktisadi ve ticari güç ancak bu şekilde aşılacaktı. Osmanlılar Bitinya'yı zapt ettikten sonra, Anadolu ve Balkanların en önemli ticari-iktisadi gücüne sahip merkezî bir alanı ellerine geçirmiş oluyorlardı.[89] İstanbul zaten buradan beslenen dev bir tüketici idi. Bu bakımdan bu bölgeler olmadan varlığını sürdürmesi imkânsızdı.

87 Taeschner, s. 29–30.
88 Langer-Blake, s. 503.
89 Langer-Blake, s. 505.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Ahilik kurumu ve ahiler ile Osmanlılar arasında önemli bir ilişkinin mevcudiyeti kesin olmakla birlikte, bu kurumun temel kurumsal nitelikleri arkasında hangi kültürel ananenin yattığı üzerinde ciddi ihtilaflar bulunmaktadır. Giese, Köprülü'nün ahilikle ilgili düşüncesine kesinlikle karşı çıkar. Köprülü, ahilerin dini telakkilerini, Hurufi, Bektaşi, İsmailî ve Bâtıni olarak kabul etmekteydi. Bunların tamamını çok genel anlamda Şia geleneği içinde telakki etmek mümkün olabilir. Giese bunu reddetmekte, ahilerin katı olarak Sünni nitelikte olduğunu düşünmektedir. Giese'in bu hususta temel kaynağı İbn Batûta'dır. Koyu bir Sünni–Arap olan Batûta'nın bir baştan bir başa gezdiği Anadolu ve Türk–İslam âleminin diğer bölgelerinde rastladığı ahilerle ilgili tek bir menfi ifadesi mevcut olmamıştır. İbn Batûta'nın bu kuruma olan sempatisi aslında kendisiyle ahiler arasındaki itikadi uyuşmadan da kaynaklanıyordu. Her gittiği yerde bu kurum mensuplarıyla sıcak bir bağ kendiliğinden oluşmuştu. Giese, İbn Batûta'nın, ahilerde Sünni akideyle açıktan çatışan itikat ve uygulamalara rastlasaydı bunları zikretmekten çekinmeyeceğini düşünmektedir.[90] Bunda kanaatimizce haklıdır. Ahiliğin her gittiği yere uyum sağlayan yapısını göz önünde bulundurmak da gerekir. Anadolu ve İran Ahiliği'nin aynı olamayacağı tabiidir. Bu kurum, aslında çok farklı katmanlardan mürekkep idi. Bunun içindeki unsurları ayrıştırmadan tek bir menşe tahmininde bulunmak yanıltıcı olacaktır.

Ahilikte meslekî ahlak prensipleri fütüvvet telakkisi içinde ifadesini bulmuştu. Fütüvvet prensipleri ve bununla ilgili uygulamalar, fütüvvetnameler adı verilen kaynaklarda toplanmıştır. Abbasiler zamanında kurulup gelişmiş olan fütüvvet, Halife Nasırüddin Allah (1180–1225) tarafından yeniden organize edildi. Bir reform niteliğindeki bu organizasyonu gerçekleştiren Ahmed el Khartabirti ve İbn el–Mi'mâr bu döneme kadar fütüvvet teşkilatının bozulmasıyla ilgili iddialarda bulunmalarına rağmen bunun spesifik olarak nelerden ibaret olduğunu belirtmezler. Tarihî kaynaklar Nasır'ın görevlendirdiği kişiler tarafından Abbasi İmparatorluğu'nun dört yanına ulaştırılan ve uygulamaya konulan fütüvvet telakkileri arasında coğrafi, etnik ve dinî cihetlere göre önemli farklılıklar bulunduğunu ortaya koymaktadır. İbn Bibi'nin Selçuknamesi'nde fütüvvetin Selçuklulardaki durumu hakkında ilginç pasajlar bulunur. İbn Bibi, Sinop'u zapt eden I. İzzettin Keykavus'un Şeyh Mecdeddin İshak'ı Abbasi sarayına gönderdiğini ve halifeden fütüvvet libası (libasü'l–fütüvvet) rica ettiğini kaydeder. İbn Bibi, Selçuklularda resmî fütüvvet organizasyonu hakkında Alaaddin Keykubat dönemi hakkında bir pasaj verir. I. Alaaddin Keykubat, Halife Nasır'ın elçisini dinlemek üzere bir heyet görevlendirmişti (1221). Bu heyette ünlü sufi, *Risale–i Fütüvvet*'in yazarı Şihabeddin el–Din Ebu Hafız Ömer el–Sühreverdi, kadılar, sufiler, soylular, ahiler ve Konya'dan fityan hazır bulunuyordu. Bu

90 Giese, s. 169

bilgiler, ahiliğin resmî boyutu hakkında önemli olmakla birlikte detay vermekten uzaktır.[91]

Hz. Ali'nin fütüvvete girişi Bursalı Seyyid Muhammed ve Seyyid Hüseyin'in fütüvvetnamelerinde hususi bir yer tutar. Şia geleneğine göre bu hadise, Mekke ve Medine arasındaki Khadir el–Kumm'da veda haccı sonrasında vuku buldu. Hz. Muhammed'in Hz. Ali'yi vasi ve varis olarak ilan etmesi de bu hadise ile gerçekleşmişti. Şia çevresindeki ahi törenlerinde kuşağa üç düğüm atılırdı ki, birisi Allah, ikincisi Cebrail, üçüncüsü Hz. Muhammed'i ifade etmektedir. Ortaçağ ahi–lonca geleneğinde 72 adet meslekten her birisi Hz. Peygamer'in önde gelen sahabeleri tarafından kurulmuş ve temsil edilmiş olarak kabul edilirdi. Fütüvvetname–i Kebir'de Hz. Peygamber'in bu en yakın yoldaşlarından 17'si icazetlerini direkt Hz. Ali'den; 55'i ise Selman Farisi'den almışlardır. Bunlar ihtiramla bütün fütüvvetnamelerde yâd edilmiştir.[92]

Fütüvvet erkânındaki dört tabaka, ağacın kök, dal, yaprak ve meyve olmak üzere dört unsuru ile mukayese edilirdi. Ağacın kökleri Allah ve Allah'ın birliğine; dalları peygambere ve onun doğruluğuna, saflığına ve temizliğine; yapraklar sahabeye, onların edep ve dürüstlüğüne; meyveleri ise Tanrı'nın saf ve kusursuz bilgisini elde etmeye, onunla bütünleşmeye işaret ederdi. Bu, Sufizmdeki vahdet–i vücud anlayışını da ifade ederdi.[93]

Fütüvvetin "genç", "delikanlı" ve "cömert" manaları taşıyan "fetâ"dan geldiği yaygın bir kanaattir.[94] Ali Torun'un kapsamlı araştırması dikkate alındığında, bahis konusu anlamlar "fetâ"nın kısmî anlamlarını oluşturmakta, "feta"nın fütüvvet ile ilgili anlamları ise ahlaki erdemle ilgili Kuran'da işaret edilmiş olan manalara dayanmaktadır. "Kuran–ı Kerim'de "fetâ" (XXI, 60) ve onun muhtelif halleri olan "li–fetâhü" (XVIII, 60, 62), "fetâhü" (XVIII, 60), "fetâhâ" (XII, 30), "feteyân" (XII, 36), "fetyetü" (XVIII, 10, 13), "fityânihi" (XII, 62, XXIV, 33) kavramları geçmektedir." Bu kavramlar, Hz. İbrahim'in Nemrud'a karşı mücadele

91 D. A. Breebaart, "The Fütüvvet-name-i kebir. A Manual on Turkish Guilds", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 15, No. 1 / 2 (Jun., 1972), s. 204.

92 Breebaart, s. 206.

93 Breebaart, s. 207.

94 "Feta" nın bu doğrultudaki anlamları için bkz. G. G. Arnakis, "Futuwwa Traditions in the Ottoman Empire Akhis, Bektashi Dervishes, and Craaftsmen", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 12, No. 4. (Oct., 1953), s. 234. "Fetâ"nın bu anlamı kazanması her halde Taeschner'in Fikret Işıltan tarafından tercüme edilen makalesi ("İslam Ortaçağında Futuvva" *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15 / 5, (1953-1954) ile yaygınlaşmıştır. Taeschner ve bu konuda başka mehazlar için bkz. Ender Boğazlıyan, *Osmanlı Ekonomik Hayatında Fütüvvet Teşkilatlarının Yeri*-Basılmamış Yükseklisans Tezi-İstanbul 1999, s. 4. Neşet Çağatay da *fetayı* aynı anlamda değerlendirmiştir. Bkz. Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara 1997, s. 4. Ayrıca bkz. Ahmet Demir, *Anadolu Selçukluları Döneminde Fütüvvet ve Ahilik*-Basılmamış Yüksek Lisans Tezi- Kırıkkale 1996, s. 21.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

etmesi, Ashab–ı Kehf'in batıla boyun eğmeyerek mağaraya sığınması, Hz. Yusuf'un her türlü zorlamaya rağmen zinadan kaçınması gibi erdemlere işaret etmektedir. Fütüvvetin en yaygın geleneğinde bu erdemler, "gözü ile gördüğünü eli ile örten", "kötülüğe karşı iyilikle mukabele eden" Hz. Ali'de toplanmıştır.[95]

Mevzunun temel kaynağını teşkil eden fütüvvetnamelerde "futa" ve "feta"ya yüklenen anlamlar da bizi aynı yöne çekiyor. Nasıri Fütüvvetnamesi'nde fütüvvetin iki ana aşamasından ilki *terbiye*, ikincisi ise *ahi* veya *feta* olarak zikrediliyor. Bunlar fütüvvet teşkilatının iki ana sınıfını meydana getiriyordu. İlki yeni girenleri, ikincisi ise asıl eğitilmiş üyeleri ihtiva ediyordu. Yayha İbn Halil, Nasiri'ye benzer şekilde yiğitlik (terbiye), ahilik ve şeyhlik olarak üç sınıfsal kategori zikreder. Şeyhlik tek ve üst mevkii ifade etmek üzere Nasiri'nin kitabında farklı vesilelerle zikredildiğinden aslında Farisi ve Türkçe fütüvvetnameler aynıdır.[96] Burada "ahi" veya "feta"nın, yiğitlikten veya terbiyeden sonraki olgunluk aşamasını temsil ettiğine dikkat edelim.

Breebaart'ın Fütüvvetname–i Kebir'e göre yapmış olduğu tasvire göre fütüvvet inancı, kesin bir şekilde Samî–Arap–Yahudi peygamberlik kanonuna dayanmaktadır. Bu kononik çerçeve, İslam tarihçilik geleneğinde de hâkim bir fenomen olarak hissedilir. Bunda sufi evliyalık geleneğinin izlerini aramak beyhudedir. Fütüvvetname–i Kebir, fütüvvet silsilesini vererek başlar. Bu silsilenin intikali, fütüvvet libası ile gerçekleşirdi. Fütüvvet libası, Hz. Adem'den daha sonraki kuşaklara intikal etmişti. Fütüvvet libası ve kuşağı, Hz. Adem'in meşhur pişmanlığını müteakip Tanrı ile yeni ahit içine girişi ve Tanrı'nın onu insanlığın ilk atası olarak tayininin ifadesi olarak Cebrail tarafından Hz. Adem'e sunulmuştur. Bu libas ve kuşak, ahi şeyhleri tarafından devralınır ve teşkilata terbiye safhasından geçtikten sonra ahi olarak alınanlara kuşatılırdı. Kuşak bağlamak *şedd* tabir ediliyordu. Hz. Adem, affına karşılık rıza tekbiri getirmişti. Ahilik geleneğinde törenlerde okunan bu tekbirin değişik versiyonları bahis konusu kaynaklar kanalıyla nakledilmiştir. Bahis konusu libasın ne olduğu tam olarak sarih değildir. Adem'in bağışlanması, libas ve kuşak sunulmasına *tekbir–i rıza* tekabül eder. Fütüvvet Adem'den Nuh'a intikal etti. Nuh gemiyi tamamlayınca, Tanrı isyankârları yok etti. Bu hadiseye *tekbir–i fena* tekabül eder. Fütüvvet, Hz.

95 Bkz. Ali Torun, *Türk Edebiyatı'nda Türkçe Fütüvvet-Nameler Üzerinde Bir İnceleme*-Basılmamış Doktora Tezi-Ankara 1992. s. 2.

96 Breebaart, s. 205. Fütüvvetnameler üzerinde yapılan yeni tezlerin mevcut bilgiyi geliştireceğine işaret edelim (Bkz. Rahşan Gürel, *Razavî'nin Fütüvvet-nâmesi (Fütüvvet-nâme-i kebir veya Miftâhü'd-dekâyık fi beyâne'l-fütüvveti ve'l-hakâyık)*-Doktora Tezi- İstanbul 1992; Resul Çebi, *Hadisleri Bakımından Fütüvvetnameler ve Muhammed B. Hüseyin Er-Radavî'nin Fütüvvetnâme-i Kebir Adlı Eserindeki Hadislerin Tahrici ve Tahlili*, -Yüksek Lisans Tezi-Elazığ 2002; Kaan Yılmaz, *Burgazî Fütüvvetname Dil İncelemesi-Metin-Sözlük*- Yüksek Lisans Tezi-Sakarya 2006; Remzi Elver, *Karaman Müzesi 451 Numarada Kayıtlı Anonim Fütüvvetname Üzerinde Bir İnceleme*, Yüksek Lisans Tezi-Konya 1997.

Nuh'tan Hz. İbrahim'e intikal etti. Hz. İbrahim'in Kâbe'yi inşa etmesiyle yeni bir boyut kazandı. Bu hadiseye *tekbir –i safa* tekabül eder. Tekbir–i safa, ayrıca, fütüvvetin İbrahim'den İsmail'e geçişini, İsmail'in kurban olmaktan kurtularak mutlu sona ulaşmasını da temsil eder. Fütüvvet nihai olarak Hz. İsmail'den Hz. Muhammed'e intikal etmiş, Mirac ile kemale ulaşmıştır. Bu hadiseye *tekbir–i vefa* tekabül eder.[97]

Fütüvvete giriş töreninde Hz. Adem'den itibaren silsile yoluyla intikal ettiğine inanılan sembolik giysiye hususi bir anlam yükleniyordu. Bu törende "futa" ismi verilen giysi, âdeta mesleğin bütün nitelik ve ilkelerini kendinde toplayan ve temsil eden bir sembol olarak sergileniyordu. Fütüvvete girerken bu giysiyi kuşanmak, mesleki donanımı elde etmiş olmaya delalet ediyordu. Bu bakımdan, "feta"nın yetişkinlik dönemini ifade etmesi ile "futa"nın mesleki ehliyeti kazanmaya işaret etmesi arasında bir ilgi bulunmaktadır. Bu yönüyle, "futa"nın, Allah'tan Hz. Adem'e ve bütün peygamberler kanalıyla meslek pirlerine iletilen bu libasın, "ahi" dünya görüşünün bütün ilahî kaynaklarını kendisinde toplayan bir sembol olarak algılanıyordu. Bu giysi veya kuşak, Tanrı düstur ve ahlakını, Tanrı'nın insana verdiği dünyevi–mesleki bilgileri temsil ediyordu. Şimdi bununla ilgili bir örnek sunmak istiyoruz.

Fütüvvete giriş töreni herkesin protokoldeki yerini almasıyla başlar, sonra sohbete geçilirdi. Kuran okuma, peygambere ve pirlere ait söz ve onların hayatından kesitler sunmak şeklinde cereyan eden bu sohbet, bir nevi misafirleri törene adapte etme aşaması idi. Bir ara, saff el ni'alde duran (ayakkabıların konulduğu yer) nakib, bir testi suyu yere ince ince serpmek suretiyle yeri sular, şeyhin kilimini ve arkasından döşemeyi silerdi. Bu, sohbet aşamasının bittiğini ve fütüvvet toplantısının başladığını gösterirdi. İkinci aşama, her türlü farklılık, düşmanlık, hırs ve nefsî duygudan arınarak kardeşliğe ulaşmayı simgelerdi. Nakib, bir *futa* (peştamal, büyük havlu) veya *tennure* (kolsuz, uzun giysi) alır ve onu beş kat halinde katlardı. Bu, İslam'ın beş şartını temsil ederdi. *Futa* veya *tennure* akabinde üçe katlanırdı. Bu, *şeriat, tarikat, hakikat* safhalarını ve ayrıca *mebde'* (asıl, temel), *ma'aş* (geçim) ve *mu'ad* (yaşama) ana gerçeklerini ifade ederdi.[98] Akabinde *futa* ve *tennure* birlikte dörde katlanırdı. Bu dört kat, *şeriat, tarikat, marifet, hakikat* aşamalarını temsil ederdi. Bu dört aşama, ayrıca dört büyük pire de işaret ederdi: Adem, Nuh, İbrahim ve Muhammed. Bu ayrıca dört tekbire, dört halifeye de işaret ederdi.

97 Breebaart, s. 205.

98 Breebaart, s. 208.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Ardından nakib el nukeba saff el-ni'âl'den yavaşça girerken birkaç adım aralık içinde ilahiler okurdu.[99] İlk ilahiler, *şakird* ilahisi idi. Bunlar, hizmet, itaat, talebelik ile ilgili sözlerdi. İkinci ilahiler *icazet* ilahileri idi. Bunlar, kulun aşağılığını, aciz ve zaafını ifade ederek bu kapıdan girdiğini, kendisine yüklenen hangi vazife olursa hiç tereddüt göstermeden yapacağını söz vermesiyle ilgiliydi. Üçüncü ilahiler, *eşik* ilahileriydi. "Kulluğumu eda etmek üzere eşiğinize geldim, sizin rızanızı talep ediyorum" mealinde sözlerdi. Dördüncü ilahiler, *selam* ilahileriydi. Bunlar, ey dünya malından vazgeçen erenler, size selam olsun!" mealinde sözlerdi. Bu arada, *futa*yı tutan nakib, elinde bir çift terazi gözü (kefe) ve taş olduğu halde girişte çırakla birlikte durur, *başariş* hediyelerle başka ilahiler okuyan *nakib el-nukeba*nın arkasından yürürdü. Bu ilahiler, inananların ne kadar yüce olduğu, inancın dünyadaki en kıymetli maden olduğu mealinde sözlerdi. Nakibü'l-nükeba, şeyhin önünde, *tuhfe ilahileri* eşliğinde hediyeleri alırdı. Sol dizi üzerine çöker, hediyeleri öper ve onları şeyh ve diğer üyelere uzatırdı.

Girişin gerisinde *nakib el-nükeba futa*yı ve *terazi* kefelerini alır ve terazi hutbesini eda ederdi. "Fütüvveti inançla donatan ve rahmet ve merhametiyle mürüvvet saçan; asalet ağacı ve şefkatli fityanı edeb meyveleriyle donatan Allah'a hamdolsun. İnsanlığı yaratan, ona eşyanın hakikatini öğreten, onu bütün yaratıklara üstün kılan, güneş ve ayı kendi iradesi ile hareket ettiren, yıldızları ve ağaçları kendisine secde ettiren Allah'a hamdolsun!" Bu ilahilerle birlikte adalet ve eşitlik fikrini vurgulayan Kuran ayetleri okunurdu.

Nakib el nukeba *futa* ve *teraziyi* bu ortam içinde şeyhin önüne koyar ve bir eliyle çırağın elini tutmuş vaziyette tören cemaatine dönerdi: "Huzur içinde ol, fütüvvet ve mürüvvet ehli. Allah şeyhi, fityanın nakibini ve peygamber ailesine temiz sevgiyle bağlı herkesi kutlu kılsın.

Bu inançlı kardeşimiz uzun süre üstada her türlü hizmeti verdi. Hizmetin şartlarını tamamladı ve efendisinin takdirini kazandı. *Üstad* onun *ata*lığını (babalık, üstadlık) tamamladı. Şimdi, aziz varlığınız önünde ve sizin şahitliğinizle *üstad şakird*ine *icazet* ve *destur* verilmesini rica ediyor. Bu icazet Allah'a inandığı, şeriat, tarikat yolunda yürüdüğü sürece ona lonca hâkiminin mumunu yakmak, meşru mülk edinmek hakkı veriyor. Üstadın bu ricası hakkında ne düşünürsünüz? Cemaatin tasvibi üzerine çırak şeyhin huzuruna getirilir ve şeyh ona fütüvvet geleneğine uymasını, arzularına gem vurmasını, dünya malına tamah etmemesini, hayatını bizzat kazanmasını, muhtaca yardım elini uzatmasını nasihat ederdi. Şeyh, sözünü şöyle bitirirdi: "Söyle, bu nasihati duydum ve aslî vazifem olarak kabul ettim". Şakird bunu tekrarladıktan sonra şeyh elini kaldırır ve Hz.

99 Bu ilahiler veya nefeslere "tercüman" deniyordu.

Muhammed ve soyu, bütün peygamberler, On İki İmam, evliyalar ve pirler adına uzun bir dua yapardı.[100]

Bu törende, futa, şedd, terazi gibi semboller, Tanrı'nın bilgisini, doğruluğu, adaleti ve itaati temsil ediyorlar. Muhammed el-Razavi bu noktalara bizzat işaret etmiştir. Bu Şedd Allah'tan Adem'e, Adem'den Hz. Muhammed'e intikal etmiş ve bütün Tanrısal sıfatları, erdemleri, hasletleri temsil etmektedir. Fütüvvetname-i Kebir'de kuşakla birlikte daha teferruatlı bir giysi olarak, her halde mesleki önlük niteliğinde olan *futa* da törenin merkezî sembolü halinde verilmektedir.[101] Bu açıdan, *fütüvveti futa* ile izah etmek yanlış olmayacaktır.

Osmanlı'nın kuruluşunda rol oynayan en etkin faktör olan ahilik hakkında mevcut bilinenlerin yarattığı kargaşa ile Osmanlı'nın kuruluşu hakkındaki mevcut kargaşa arasında bir paralellik kurulabilir. Köprülü ve ona bağlı olarak Türk araştırıcılarının büyük bir kısmı ahiliğin heterodoks, eski Türk kültürünün dâhil olduğu Şamanî karakteri ağırlık taşıyan sosyal, ekonomik, askerî ve siyasi bir güç olduğu kanaatindedir. Ahilik, Selçukluların Moğol hâkimiyetine girişi sürecinde dinî, kültürel ve ekonomik nitelikleri yanında askerî bir fonksiyon da kazanmıştı. Bu genel anlayış, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu ve hemen sonrası yaşadığı büyük çaplı toplumsal çatışmaların anlaşılmasını imkânsız kılmaktadır.

Biz de aynı saiklerle Osmanlı'nın kuruluşunu ahiler, akıncılar, hanedan ve aşiret güçleri arasındaki uzlaşmanın eseri olarak değerlendiriyorduk. Bu anlayıştan hareketle, ahilerin ve diğer akıncı güçlerinin dışlanarak onların yerine devşirmenin konulmasından sonra kuruluş devri uzlaşmasının bitip yerini uzun süreli çatışmanın aldığını, Sünni-Alevi gerginliğine merkezdeki bu iktidar savaşının yol açtığını düşünüyorduk.[102] Ancak, şimdi, ahiliğin ve fütüvvetin inanç, ahlak ve iktisadi dokusunu daha yakından inceledikçe bu konudaki düşüncelerimiz değişmeye başlamıştır. Burada ahiliğin inanç dokusu hakkında verilen malumat dikkate alındığında, Osmanlıları destekleyen ahilerin, Osmanlılara destek verdikleri ilk zamandan beri Sünni bir karakterde olduğu kabul edilecektir. Üstelik devşirme ve yeniçeriliğin ihdası da bu sınıfın içinden çıkan vezir ve ulema tarafından gerçekleştirilmişti.[103] Ahilerin kurulmalarına ön ayak olduğu devşirme kurumu gelişip serpildikçe ahiler devlet yönetiminden,

100 Breebaart, s. 208–209.

101 Breebaart, s. 210–211.

102 Yücel Öztürk, "Osmanlı Klasik Sisteminin Teşekkülü ve Çözülüşü", *Türkiye Günlüğü*, sayı 58 (Aralık 1999), s. 133 vd.

103 "Acemi Ocağı, on dördüncü asrın son yarısı içinde ve Çandarlı Kara Halil ile Molla Rustem'in himmetiyle Gazî Hünkâr Murat Bey zamanında Gelibolu'da tesis edilmiştir. "İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, I., Ankara 1988, s. 4. Bahis konusu kişilerin ilki kesin olarak ahi menşelidir.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

merkezden ve her türlü etkinliklerinden uzaklaştırılacaklardır. Peki, böyle bir sonucu hazırlayacak olan bir kurumu ahiler niçin ihdas etmişti?

Yeniçeriliği Osmanlı saray muhafızlığı olarak kuran ve onu geliştirenlerin en önemli ahi sülalesinin içinden çıkan ve Osmanlı idaresinin temel taşlarını teşkil eden Çandarlı Kara Halil Paşa olması bu açıdan anlamlı görünüyor. Bu, başından beri sahip olduğumuz bir dogmayı daha yıkıyor. Biz, yeniçerilik ile mutlak yapı arasında da kesin bir illiyet kurmuş idik. Yeniçeriliğin daha sonra mutlaki bir yapıyı temsil eden bir kurum haline geldiğini düşünmeden, başından beri Osmanlıların Yeniçeriliği bu maksatla kurmuş olduklarını düşünmek önemli bir hata gibi görünüyor. Ahiler, devlet erkinin kendi amaçları doğrultusunda en azami ölçüde tasarruf edilmesini, aşiret veya kan bağı taşıyan her türlü gücün merkezin dışında tutulmasına bağlamış olmaları muhtemeldir. Akıncı–aşiret güçleri askerî fonksiyonlarla hanedana yaklaştıkça ahilerin merkezdeki gücünün azalması kaçınılmazdı. Şehirli, esnaf ve ilmiye gruplarını temsil eden ahiler, mevcut sosyal hamulenin dışında bir gücün saraya hizmet etmesini, kendi siyasi ve toplumsal konumları için uygun görmüşlerdi. Yeniçerilerin kontrol edilmesinde, talim ve terbiyesinde zaten onlar da hanedan kadar yetkili idiler. Bu açıdan, merkezde olan ahilik, yeniçeriden çekinmeyecek, onu belki hanedanı dengeleyici bir güç olarak kullanmayı da tasavvur edecekti. Yeniçerinin padişahlar karşısındaki konumu, hareketi ve çıkardığı problemler içinde ulemanın daimi bir unsur olarak yer alması, belki daha başlangıçta ahiliğin ona yüklemiş olduğu böyle bir fonksiyonun gereği idi.

Diğer yandan, Osmanlılar daha ilk zamanda Sünni bir anlayışa bürünmüştü. Hatta ancak Ümeyye sevgisi taşıyan şuurlu bir kitlenin uygulayabileceği bir anlayış içinde Osmanlılar Ehl–i Beyt'i hatırlatan isimlerden ziyade Ümeyye'ye bağlılığı hatırlatan isimleri benimsemişlerdi. Osman, Bayezid (Eba–Yezid) gibi isimlere karşı tek bir Ali, Hasan, Hüseyin isminin bulunmaması tesadüfle açıklanabilir gibi görünmüyor. Âdeta buna paralel bir şekilde, Osmanlı Hanedanı, başından itibaren hiçbir uygulamasında Ehl–i Beyt'e müsamahakâr olmamış, aşama aşama koyu Sünni akideyi pekiştirmeye çalışmıştır. Bu işin Yavuz Sultan Selim zamanında tamamlanmış olduğu ifade edilebilir. Yeniçeriliğin Bektaşilik ve Şiilikle ilgisi yönünde mülahazaların kanaatimizce gerçekle bir ilgisi yoktur.[104] Yeniçerilik en tekâmül etmiş haliyle devşirme kurumunun bir parçası ise burada verilen eğitimin katı Sünni akideye dayandığını ifade edebiliriz. Bektaşi

104 Yeniçerilik ve Bektaşilik arasındaki ilişki hususunda bkz. Uzunçarşılı, Kapıkulu Ocakları, s. 147 vd. Uzunçarşılı, Hacıbektaş'ın Yeniçerilerin atası olduğu görüşünün bir efsane olduğu, Bektaşiliğin Yeniçerilikle ilişkisinin XV. asır sonrasında geliştiğini, ancak bunun da tam olarak aydınlatılmamış olduğu kanaatindedir.

akidesinin hangi kanaldan buraya sirayet ettiği hakkında bir bilgiye rastlayabilmiş değiliz.

Biz, Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren kendisini hissettiren, aşama aşama koyulaşarak artık Şia–Türk düşmanlığına dönüşen Osmanlı elitizminin kaynaklarının ahilikle ilintili, ancak ondan önemli ölçüde farklılık gösteren başka bir sosyal kurum ve tabakada aramak gerektiği kanaatindeyiz. Bu tabaka, Nakibül Eşraflık tabakasıdır.[105] İlk etapta şaşırtıcı olan hususu hemen belirtelim. Bu tabaka aslında Ehl–i Beyt'i temsil eden Şerif ve Seyyidler tabakası iken nasıl oluyor da Şia paralelindeki Ehl–i Beyt karşıtı bir konuma geliyorlar?

Bu tabakanın, Abbasiler zamanından itibaren ayrışarak Sünni ve Şii akideleri doğrultusunda geliştiğini biliyoruz. Bunların her biri, Eyyübi, Memlûk ve Abbasi devletleri içinde farklı hususiyetler kazanmışlardır. Hatta Abbasi-Sünni geleneği, bir yandan Ehl–i Beyt'e saygı anlayışını ön plana alırken, diğer yandan Dört Halife, sahabe ve bütün İslam tarihini bir bütün olarak kabul etme anlayışını geliştirmiştir. Abbasi geleneğinde gelişen Ehl–i Sünnet akidesi, kesin Kuran ve hadis kaynaklı bir şeriat anlayışına bürünmüştür. Abbasi Hilafeti'nin doğrudan veya dolaylı olarak nüfuzu altındaki kenar ülkelere, Maveranünnehr, Kafkasya, İtil, Anadolu ve Balkanlara yayılan Seyyid ve Şerifler, aslında Ehl–i Beyt ananesinin imtiyazına dayanarak kendisini kabul ettirirken, katı Sünni akideden hiç sapma göstermeksizin gelişmesini sürdürmüştür. Bunun aksi, Arap menşeli Seyyid ve Şeriflerin kendi tarihî-kültürel köklerinden koparak İran–Türk–Yunan Bâtını doktrinlerine yönelmeleri olacaktı. Bu nedenle, Ehl–i Beyt ananesinin Arap kolu, kesin bir surette Sünni akideye bağlı kalmış, hatta daha sonraki büyük çatışma içerisinde zıtlıklar üst noktaya çıktıkça Araplar kendi kültürel köklerine yönelmek zorunda kalmışlardır.[106] Böylece, Türk, İran ve Arap akideleri

105 Nakibül eşraflık hakkında bkz. Ahmet Rıf 'at, Devhatü'n-Nukaba, Haz. Hasan Yüksel-M. Fatih Köksal, Sivas 1998, s. 1 vd.

106 Batı tarzında şövalye teşkilatının adeta bir karşıtı olarak ortaya çıkmış bulunan Ahi-fütüvvet teşkilatının, İslam'ın Yakındoğu'da yayılışı gibi temel bir süreç yanında, Haçlı Seferleriyle yakın bir ilgisi bulunmak gerekir. IX. yüzyıldan itibaren İslam'ın yayılışına paralel olarak yeni yerlerde islami idareyi teşkilatlandırmak maksadıyla fütüvvet teşkilatlanmalarına gidildiği, bunların XI. ve XII. Yüzyıllarda Fatımilerle birlikte önemli bir gelişme gösterdiği kaydedilir. Fütüvvet ile loncaların birleşmesi Fatımî döneminde gerçekleşti. Fütüvvet teşkilatını bir şövalye teşkilatı gibi yeniden canlandırarak organize eden kişi Halife Nasır (1180–1225) idi. Nasır, sufizmin etkisinde olup bunu yeniden örgütledi. Franz Taeschner'e göre, Nasır'ın eski Fatımî ideolojisi olan Şiilik ile Sünni doktrini arasındaki zıddiyeti ortadan kaldırma çabası Ahiliğin yeni bir nitelik kazanmasında rol oynamıştı. (Bkz. Taeshner ve Masignon'dan naklen, Arnarkis, s. 234). Taeshner'in, Nasır zamanında Ahi-Fütüvvet'nin Sünnî akideyle uzlaştırılması çabalarının mevcut olduğu tespiti kanaatimize göre büyük öneme haizdir. Nasır'ın çabası bundan ibaret değildi. O, politik bir faydacılık ile Ahiliğe intisap etmiş, bu surette ahilerin sosyal ve siyasî gücünü kendi kontrolüne almak istemişti (Bkz. Taeschner, s. 30). Nasır zamanından beri Fütüvvet'nin Sünnî bir istikamette yönlendirilmiş olduğu

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

gelişmiştir. İran ve ona yakın coğrafyada yaşayan Türk Bâtıniliği bu kültürel ayrışma içinde Şia'ya yaklaşırken, Osmanlılara tabi olan Türk nüfus ve kültür dairesi Sünni akide içinde inkişaf etmiştir. Burada cevaplandırılması gereken önemli soru şudur: Osmanlılar hangi saiklerle böyle katı Sünni bir akideye ve onun en katı savunucusu olan Şerif ve Seyyidlere kucak açtılar?

Osmanlılar, kanaatimizce ilk kuruluş döneminde akıncısıyla, hanedanıyla, ahi–esnaf ve ulemasıyla Türk Bâtıniliği içinde idiler. Ancak, bu kültürel kimlik altında Bizans, Memlûk ve Moğollar arasında kendilerine bir meşruiyet yaratabilmeleri çok zordu. Siyasi meşruiyet kaynağı olan Halifelik Memlûkluların elinde idi. Osmanlılar, Nakibül Eşraflığı muhtemelen bu siyasi saiklerle kurdular. Seyyid ve Şerif olduğunu iddia eden bir sınıfa dayanmak, her halde çok cazip bir düşünce idi. Bu zümreler, asıl nüfus içinde kalabalık bir kitle değildi. Nüfusun yüzde birini bile teşkil etmeyecek, sadece moral ve prestij kaynağı olacak bu sınıfın yükseltilerek Eşraf–Ayan mertebesinde devletin yönetimine dahil edilmesi, pragmatik bir yaklaşım olmalıdır.[107] Osmanlılar, sayıca az, siyasi ihtiras taşımayan bu Seyyid ve Şerifler sayesinde İslami ve siyasi bir meşruiyet kazanıyorlardı. Bununla beraber, söz konusu sınıf, koyu Sünni doktrin anlayışı içinde Osmanlıları daima yönlendirmişti. Osmanlıların katı Sünni akideye yönelmelerinde rol oynayan temel faktör, aslında Mısır–Memlûklu Devleti'nin Hilafet'ten kaynaklanan karşı konulmaz gücü idi. Zamanında Selçuklular ile Abbasi Halifeliği arasında da böyle bir merkez–çevre sendromu yaşanmış, Moğol istilasının başlangıç periyodunda bu sendrom Moğolların çok işine yaramıştı. Şimdi Osmanlılar siyasi güç olarak ortaya çıktıkça, aynı sosyo–politik çıkmaza sürükleniyordu. Osmanlılar, Mısır hilafeti karşısındaki bu zayıf konumlarını ancak Yavuz Sultan Selim'in hamlesiyle halledeceklerdir. Yavuz Sultan Selim'in keskin anti-Alevi ve anti-Şii niteliğini bu sendrom dışında izah etmek her halde mümkün olmayacaktır. Osmanlılar, başından beri, Memlûklulardan daha fazla halifeliğe layık olduklarını ispat etme çabası içinde idiler. Sünni akideye katı bağlılık, bu çabanın en önemli boyutunu teşkil edecekti. Osmanlıların yöneldiği bu katı Sünni akidenin en önemli sahipleri, Nakibü'l–Eşraflar idi. Bu sınıfın Memlûklu Halifeliği ile ilgisi ve teması üzerinde durmak gerekir. Osmanlı ulema çevrelerinde en saygın kesimler arasında olan, âdeta imtiyazlı bir yer tutan bu kesimler ve genel olarak bütün ulemanın Mısır Memlûk Sultanlığı ile yakın ilişkide olması bu tespitimizi desteklemektedir.[108] Yukarıda ele alındığı üzere, ahi–fütüvvet töreni içinde

tezi kabul edildiğinde, bu teşkilata adeta nihaî bir montaj olarak eklendiği anlaşılan Nakibül Eşraflığın rolü iyice anlaşılacaktır.

107 Osmanlı ayan-eşraf tabakasının alt yapısını ahilerin oluşturduğu hakkında Bkz. İdris-i Bitlisi'den naklen, Arnakis, "Fütüvve Traditions..., s. 237.

108 Davud-ı Kayseriden itibaren Osmanlı ulemasının Mısırla ilişkisi için bkz. Taşköprülüzade, *Osmanlı Bilginleri, eş-Şakâiku'n-Nu 'mâniyye fi ulemâ 'i'd-Devleti'l-Osmâniye*, Çev. Muharrem Tan, İstanbul 2007, s. 27.

şeyhten aşağı yer tutan "nakibü'l–nukeba" tesmiye edilen idari sıfatın da yine bu sınıfla ilgisi olsa gerektir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin bir uç beyliğinden büyük bir imparatorluğa dönüşmesinin ardında yatan saiklerin tespiti, kaynakların yetersizliği nedeniyle araştırıcılar için esrarını korumaya devam ediyor.

Ele alınmış bulunan kuruluş nazariyeleri arasında tek bir nazariyeyi ön plana alarak kuruluşu tek sebebe indirgemek oldukça yanlış görünüyor. Bu bakımdan, merhum Köprülü'nün, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu çoklu faktörler ışığında tahlil ve izah anlayışı bize en doğru metot olarak görünüyor. Latin–Moğol istilaları, Anadolu'ya gerçekleşen kitlesel Oğuz göçleri, Bizans'ın zayıflaması sonunda onun tarafından kurulmuş bulunan uç sistemleri ve bu sistemin ortaya çıkardığı muhafız birliklerinin çökmesi; yine, İznik İmparatorluğu'nun ortadan kalkışının yarattığı siyasi boşluk gibi siyasi sebepler, bu ortamın kendine has şartları içinde meydana gelen gaza ideolojisi, Selçukluların kuruluşundan itibaren önemli sosyo–ekonomik güç olarak varlığını sürdüren ahilerin Selçukluların yıkılışıyla siyasal bir güç halinde toplumun idaresine el koymaları, hepsinin üstünde, bu değişik siyasi, sosyal, ekonomik faktörleri tek bir devlet çatısı altında kararlı–mütecanis bir birliğe tahvil edecek olan Türk–Oğuz kozmik telakkisi. Bütün bunların hepsi bir arada düşünüldüğünde Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu izah edilmiş olacaktır kanısındayız. Cemal Kafadar'ın geliştirdiği analiz, kanaatimizce bizim bu görüşümüze yakın bir yerde durmaktadır.[109]

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu Köprülü'nün çizdiği doğrultuda çoklu faktörler ışığında inceleyen yeni araştırmaların ortaya çıkışı sevindiricidir. Bunlardan birisi, Selahattin Döğüş'ün hazırladığı henüz yayınlanmamış olan doktora tezidir. Döğüş, araştırmasını tabii olarak Selçuklu'nun parçalanışına sahne olan dönemin analiziyle başlamış, Osmanlıları bu parçalanmadan sonra ortaya çıkan bir beylik olarak ele almış, bu beyliğin ortaya çıkışı sırasında Bizans'ın siyasi ve sosyal vaziyetini tahlil etmiştir. Döğüş, siyasi tarihten sonra araştırmasının büyük kısmını Anadolu Selçuklularının parçalanışı sırasında Anadolu'nun toplum ve ekonomik yapısına ayırmıştır. Bu yapı içinde yer alan Abdallar, Kalenderîler, Haydarîler, Yesevîler, Vefaîler ve son olarak ahiler, Osmanlı'yı ortaya çıkaran toplum güçleri olarak değerlendirilmişlerdir. Döğüş'ün, ahiliğin Bektaşiliğe dönüştüğü yolundaki ilginç tezini de hatırlatmakla yetineceğiz.[110]

109 Kafadar İlçin bkz. Rahimi, s. 90.

110 Selahattin Döğüş, *Osmanlı Devleti'nin Doğuşunda Sosyal Kuruluşlar*-Doktora Tezi- Kayseri 1999.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Aynı doğrultuda üzerinde bahsetmeden geçemeyeceğimiz diğer bir araştırma, Ali Torun'un yukarıda bahsedilmiş bulunan doktora tezidir. Torun'un araştırması, rastladığımız eserler arasında fütüvvet ve ahiliğin kurumsal boyutunu en iyi kavrayan ve ortaya koyan araştırmalardan birisidir.[111]

111 Torun'un tezi için bkz. yuk.

KURULUŞ DÖNEMİNDE ANADOLU BEYLİKLERİ ARASINDA OSMANLILARI ÖNE ÇIKARAN FAKTÖRLER

Hasan Basri KARADENİZ*

Anadolu'da Beyliklerin Teşekkülü

1243'te Kösedağ'da Selçukluları mağlup eden Moğollar, 1256 yılına kadar ağır vergi almakla yetinirken, bu tarihten itibaren Anadolu'yu işgal ettiler. Bununla birlikte, 1277'de Memlûklu sultanı Baybars'ın Anadolu'ya gelip Elbistan'da bir İlhanlı ordusunu mağlup etmesine kadar, Anadolu'da kısmen siyasi istikrar mevcuttu. İlhanlılar'ın bu mağlubiyetten, dirayetli vezir Süleyman Pervane'yi sorumlu tutup, onu idam etmesi siyasi düzenin tamamen bozulmasına sebep oldu[1].

Böylece, İlhanlı baskı ve sömürüsü giderek arttı. Türkmenler bir taraftan Selçuklulara, diğer taraftan da İlhanlılar'a karşı mücadeleye başladı. Bunun üzerine, İlhanlılar Anadolu'ya sürekli yeni ordular göndererek, özellikle Orta Anadolu'yu yakıp-yıktılar. Ayrıca, Moğol komutanların merkeze isyanları, bu bölgeyi gittikçe ıssızlaştırdı. Buna karşılık, Moğolların önünden kaçan Türkmenler Anadolu'nun dağlık mıntıkalarında kümelenmeye başladılar[2].

Bunlardan Çepniler, Samsun-Sinop havalisinde; önemli bir Türkmen topluluğu Köyceğiz, Denizli ve Uşak bölgesinde; Ağaçeriler, Maraş-Malatya civarında; Malatya'dan batıya göç eden Germiyan Türkmenleri Kütahya çevresinde ve kendilerini Selçukluların varisi gören ve Moğollara karşı direnişleri ile önemli bir askerî güce sahip olduklarını ispat eden Karamanoğulları ise Ermenek, Mut, Silifke ve Anamur bölgesinde sakin idi. Bu Türkmenler bulundukları dağlık bölgelerin avantajı ile hem giderek artan vergilere tepki, hem

* Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

1 Aksarayî, *Müsâmeretü'l- Ahbar*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 87–90; İbn Bibi, *El Evamir'ül-Ala'iye Fi'l- Umuri'l- Ala'iye*, Haz. Mürsel Öztürk, c: II, Ankara 1996, s. 186-189.

2 Aksarayî, *a. g. e.*, s. 98-195.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

de müstakil hareket etme arzusu ile Selçuklu-İlhanlı müşterek ordularına karşı direnişlerini devam ettirdiler[3].

Moğol baskısından kaçan ve batıda Bizans sınırına, yani Eskişehir-Antalya hattına yığılan Türkmenler, bir taraftan bu sınırın ötesindeki Bizans topraklarını zaptederken, diğer taraftan da XIII. asrın son çeyreğinden itibaren Selçuklu-İlhanlı birliklerine, XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde ise, İlhanlı valileri Çoban, Demirtaş, Eretna vs. karşı istiklal mücadelesi verdiler[4].

Ayrıca, bu Türkmenler XIII. asrın sonlarından itibaren ya bulundukları bölgelerde, ya da Batı Anadolu ve Marmara havzasında Bizans'tan fethettikleri topraklarda, umumiyetle kendi boylarına mensup "bey"lerin öncülüğünde beyliklerini kurdular. Beylikler, özellikle uçta bulunanlar, önce Selçuklulara, 1308'de son Selçuklu sultanı II. Giyaseddin Mesud'un vefatından sonra ise İlhanlılara tabi olmakla birlikte, genelde bağımsız hareket ettiler. İlhanlı valilerinin beylikleri merkeze bağlama çabaları yeterince etkili olamadı. Nihayet, 1335'te son hükümdar Ebu Said Bahadır'ın vefatı ile İlhanlı Devleti sona erdi.

Bunun ardından, İlhanlılar'ın son Anadolu valisi Celayirli Şeyh Hasan'ın naibi Eretna Sivas-Kayseri merkezli Orta Anadolu ve onun doğu taraflarında bir devlet kurdu. Bunu, fiilen mevcut olan diğer Anadolu beyliklerinin istiklalleri takip etti. Böylece, XIV. asrın ikinci çeyreğinde, Anadolu'da İlhanlıların mirasçısı Eretna Devleti'nden başka, Karasi, Saruhan, Aydın, Menteşe, Hamit, Germiyan, Osmanlı, Karaman, Ramazan, Alaiye, Candar ve Dulkadiroğlu beylikleri ile onların yanı sıra muhtelif bölgelerde kurulu küçük teşekküller bulunuyordu[5].

Anadolu Beyliklerinin Güç Dengesi

Bunlar arasında ünlü İlhanlı hakanı Gazan Han'ın "Karamanlılar, Türkmenler ve Ekrâd olmasa Moğol atlıları güneşin battığı yere dek ulaşırdı"[6], dediği Karamanlılar dikkat çekmekteydi. Karamanoğullarının Moğollara karşı birçok kayıp vermelerine rağmen yılmadan mücadelesi, haklı olarak Anadolu'da şöhret kazanmalarına ve Batı Anadolu Beyliklerince üstünlüklerinin tanınmasına amil olmuştur. Şüphesiz, bunda Selçukluların başşehri Konya'ya yakın Lârende (Karaman) ve Ermenek'te bulunmaları ve daha 1277'den itibaren fırsat buldukça Selçuklu payitahtını zaptetmeleri de oldukça etkili oldu[7]. Özellikle 1327'de Moğol

3 Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *SAD*, S. 1 (Ankara 1969), Ankara 1970, s. 46–48.
4 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1984, s. 505–512, 602–626.
5 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c: I, Ankara 1982, s. 39–43.
6 Sümer, *a. g. m.*, s. 70.
7 M. C. Şihabettin Tekindağ, "Karamanlılar", *İA*, c: VI, s. 318.

valisi Demirtaş'ın Mısır'a ilticasından sonra, Konya umumiyetle[8], Karamanoğullarının elinde kaldı[9].

Bununla birlikte, Karamanlılar İlhanlı baskısından kurtulup yönünü batıya çevirdiğinde, önlerinde Batı Anadolu Beylikleri, arka planda ise devlet olma yolunda emin adımlarla ilerleyen Osmanlılar vardı. Dolayısıyla onlar da geç kalmıştı. Buna rağmen XIV. yüzyılın ikinci yarısında Karamanlılar, hemen batılarında bulunan Hamit ve Germiyan beyliklerini sıkıştırdılar. Fakat bu beylikleri Osmanlıların himaye etmesi sonucu onların batıya doğru büyüme çabaları sonuçsuz kaldı[10].

Bundan başka, Orta ve Ortadoğu Anadolu'yu elinde tutan Eratna Devleti güçlü bir konuma sahipti. Bu devlette haklı olarak kendisini İlhanlılar (Moğol)'ın varisi görmekte ve Anadolu tahtının sahibi olduğuna inanmakta idi. Nitekim bu amaca ulaşmak için, XIV. asrın ilk yarısında Karaman-Eratna ve aynı yüzyılın son çeyreğinde Karaman ve Eratna Devleti'nin yerini alan Kadı Burhanettin Ahmet devleti arasında yoğun çekişme ve bunun sonucu olarak savaşlar vuku buldu[11]. Bundan başka, XIV. asrın sonlarında Kadı Burhanettin Ahmet. Orta Anadolu'da güçlü bir devlet kurdu ise de, artık bu tarihte onların karşısında Batı Anadolu ve Rumeli'de çok kuvvetli bir güç haline gelmiş olan Osmanlılar vardı. Dolayısıyla onlar için fırsat kaçmıştı. Bundan da öte, 1398'de Kadı Burhanettin Ahmet'in vefatının ardından gelişen hadiseler sonucu, bu devletin toprakları Osmanlı hâkimiyetine girmiştir[12].

Ayrıca, Selçuklu Devleti'nin 1277'den itibaren Batı Anadolu'da bulunan Türkmenler üzerinde kontrolünü kaybetmesi sonucu, Germiyanoğulları ve onlara bağlı Türkmenler, süratle Ege Bölgesi'ni zapt edip güçlendiler. Selçuklu sultanı Mesud, isyan eden Germiyanlıları, ancak Moğollar'ın yardımıyla mağlup etti, fakat etkisiz hale getiremedi[13]. İşte XIII. yüzyıl sonlarında Batı Anadolu'da bu derece güçlenen Germiyanoğulları, kendi ümerasının kurdukları Menteşe, Saruhan ve Aydınoğulları beyliklerinin esas beylikten kopmasının ardından, XIV. asrın ilk çeyreğinden itibaren eski gücünü kaybetti. Hatta bu yüzyılın son çeyreğinde

8 Konya Eretna Bey (1335–1352) zamanında bir müddet Eretna Devleti'nin hâkimiyetinde kalmıştır. Sümer, *a. g. m.*, s. 113.
9 Tekindağ, "Karamanlılar", s. 321.
10 Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âli Osman*, Haz. Nihal Atsız, Osmanlı Tarihleri-I, İstanbul 1949, s. 131; Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nüma*, Yay. M. A. Köymen- F. R. Unat, c: I, Ankara 1987, s. 203-209.
11 Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar-II*, Ankara 1991, s. 182–189.
12 Aziz B. Esterâbadi, *Bezm u Rezm*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1990, s. 463; Yücel, *a. g. e.*, s. 192-206.
13 Anonim, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi-III (Selçuknâme)*, Çev. F. Nafiz Uzluk, Ankara 1952, s. 47-49; O. Turan, *a. g. e.*, s. 585-590; Faruk Sümer, *a. g. m.*, s. 60.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Karamanlılara karşı varlığını korumak için Osmanlı himayesine girmek zorunda kaldı[14].

Yine, Kuzeybatı Anadolu'da bulunan önce Çobanoğulları, daha sonra onların yerini alan Candaroğulları, Selçukluların yıkılışı ve Moğol işgali döneminde güçlü bir beylik idi. XIII. asrın sonlarında Çobanoğulları Kastamonu ucundan Bizans topraklarına akınlarda bulunmuş ve Sakarya Nehri'nin öteki tarafına kadar olan yerler fethedilmiştir. Fakat bu akınlar kısa süreli olmuş ve Bizans ile barış yapılmıştır. Bununla birlikte, XIII. yüzyılın sonlarında bu beyliğin yerini alan Candaroğulları, XIV. asrın ilk çeyreğinde zaman zaman Bizans'a akınlar yapmış ve bazı kaleleri kuşatmıştır[15].

Öte yandan, XIV. yüzyıl başlarında Batı Anadolu'yu fetheden Germiyanlı ümerası, Bizans ve onların ücret karşılığı sevk ettiği Alan ve Katalanlar ile ciddi savaşlar yaptılar[16]. Ayrıca, Rodos ve Ege adalarına yerleşerek batıdan Anadolu'yu tehdit eden Latinlere karşı başta Aydınoğlu Umur Bey (1334–1348) olmak üzere Ege sahillerindeki Türk beylikleri Karasi, Saruhan ve Menteşe Beyliği, "gaza" faaliyetlerinde bulundular[17]. Hatta bu beylikler, Latinlere karşı Ege sahillerini muhafaza edebilmek için kendi çaplarında donanma teşkil edip onlara karşı mücadele ettiler[18]. Fakat küçük bir coğrafyaya sahip olan bu beylikler, hem iktisadi hemde askerî güçlerinin sınırlı kalması sebebiyle, Aydınoğlu Umur Bey'in kişisel gayretleri hariç, haliyle daha büyük adımlar atamadılar ve bulundukları yerlerde küçük birer beylik olarak Osmanlıların onları ilhakına kadar varlıklarını devam ettirdiler.

Diğer taraftan, XIII. yüzyılın ikinci yarısında Ertuğrul Bey öncülüğünde Ankara taraflarına gelen bir grup Türkmen, Selçuklular tarafından Eskişehir ucunun en ilerisine gönderildi. Onlara, Bizans tekfurlarının elinde olup doğusunda Eskişehir ve Karahisar, kuzeyinde Harmankaya ve Bilecik, batısında İnegöl ve güneyinde İnönü ve Kütahya bulunan Domaniç yaylak ve Söğüt kışlak olarak tahsis edildi[19]. İşte bu bölgede Osmanlılar, önce Selçuklulara, onların yıkılışından sonra da Çobanoğullarına tabi küçük bir "uç" beyliği idi. Peki, dört bir tarafı Bizans'a ait bu bölgedeki küçük bir uç beyliği nasıl oldu da kendisinden daha

14 M. Çetin Varlık, *Germiyan-oğulları Tarihi*, Ankara 1974, s. 56–60.
15 Yücel, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar-I*, Ankara 1991, s. 49, 62.
16 Zerrin Günal Öden, "Bizans İmparatorluğu'nun Türkler'e Karşı Alan ve Katalanlar İle İttifakı", *İÜ. Ed. Fak. TD. (Hakkı Dursun Yıldız Hatırası)*, S. 35, (İstanbul 1994), s. 123-129; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 1991, s. 454-455.
17 Enveri, *Düsturnâme*, Neşr. M. Halil, İstanbul 1928, s. 17–70; Himmet Akın, *Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1968, s. 15–52.
18 Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, Ankara 1986, s. 56-86; Akın, *a. g. e.*, s. 15-56.
19 Neşri, *a. g. e*, c: I, Ankara 1987, s. 63–65.

büyük Anadolu Beyliklerinin önüne geçip onları ilhak etti ve ardından da cihan devleti oldu?

1- Osmanlıların Türk Hükümranlık Anlayışını Değiştirmeleri

Eski Türklerde hükümranlık hakkı, Göktanrı tarafından, "kut" verilmiş kişi ve onun soyundan gelenlere aittir. Bundan başka, hükümranlık hakkı, gerek İslam öncesi gerekse sonrası sadece hanedan içinde bir şahsa mahsus olmayıp ailenin bireylerine şamildir. Diğer bir ifade ile devlet ailenin müşterek malıdır[20]. Nitekim Oğuz Destanı'na göre, yaşlanan Oğuz Han ülkesini oğulları arasında taksim etmiştir[21]. Bununla birlikte, eski Türklerde ülkenin batıya göre üstün olan doğusunda büyük hakan oturur iken, batıda ve diğer yerlerde hanedan üyeleri bulunur ve merkezdeki ulu hakanın yüksek hâkimiyetinde yöneticilik yaparlardı[22].

Diğer Müslüman Türk devletlerinde, Büyük Selçuklularda, hatta daha sonra Anadolu Beyliklerinde yönetim tarzı bu şekildedir. Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey ülkenin merkezinde hükümdarlık yaparken, ülkenin diğer yerleri ailenin diğer fertlerine verilmiş ve bu beyler Tuğrul Bey adına, farklı yerlerde yöneticilik yapmışlardır[23]. Yine, Anadolu Selçuklu sultanı II. Kılıçarslan, XII. asrın sonlarında zaten küçük olan ülkesini on iki oğlu arasında taksim etmiştir[24]. Küçük Anadolu Beyliklerinde de benzer bir durum söz konusudur. Bu beyliklerin merkezinde "ulu" bir bey bulunur, beyliğin diğer yerlerinde ise ailenin diğer fertleri ulu beye tabi olarak görev yaparlardı. Mesela, Aydınoğlu Mehmed Bey, emri altında bulunan yerleri aile fertleri arasında taksim etmiştir. Mehmed Bey, ülkesini beş kısıma ayırmış ve oğullarını buralara "bey" tayin etmiştir. Bu oğullarından büyük olan Hızır Şah'a Ayasuluğ'u ve Sultanhisarı'nı; Umur Paşa'ya İzmir'i; İbrahim Bahadır Bey'e Bodamya'yı; Süleyman Şah'a Tire'yi vermiş, en küçük oğlu İsa Bey'i ise beyliğin merkezi Birgi'de kendi yanında tutmuştur[25].

İşte Osmanlılar, bu uygulamaların aksine daha ilk zamanlarından itibaren eski Türk hükümranlık anlayışını değiştirmişler ve devlette hak sahibi olarak sadece padişah ve oğullarını bırakmışlardır. Nitekim ilk kez Osmanlı padişahlarından Osman Gazi bu amaçla amcası Dündar Bey'i ortadan kaldırmış;

20 Halil İnalcık, "Osmanlılar'da Saltanat Verâseti Usûlü ve Türk Hâkimiyet Telâkkisiyle İlgisi", *AÜ.S.B.F.D*, S. 1, (1969 Ankara), s. 82.
21 OsmanTuran, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefküresi Tarihi*, İstanbul 1979, s. 150.
22 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1988, s. 240.
23 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980, s. 107.
24 İbn Bibi, *a. g. e.*, c: I, s. 40.
25 Akın, *a. g. e.*, s. 30-31.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Orhan Gazi kardeşi Alâeddin Paşa'nın tahtı ona bırakması sonucu problemsiz padişah olmuş; I. Murad kardeşleri Halil, İbrahim ve oğlu Savcı'yı bertaraf etmiş; I. Bayezid 1389'da Kosova Savaşı sonrası I. Murad'ın şehit düşmesi üzerine ümera tarafından padişah ilan edilmiş ve kardeşi Yakup katledilmiştir. Ankara Savaşı sonrası, I. Bayezid'in oğulları Süleyman, İsa, Musa ve Mehmed Çelebi arasında 1402–1413 yılları arasında that mücadelesi olmuş ve Çelebi Mehmed uzun uğraşlar sonucu kardeşlerini bertaraf etmiş ve devleti yeniden tek elde toplamıştır[26].

Osmanlıların bu uygulamasını, Ankara Savaşı sonrası daima gözü Anadolu üzerinde olan ve eski Türk hâkimiyet anlayışını devam ettiren Timurluların hükümdarı Şahruh (1405-1447) yadırgamış ve bunun hesabını kardeşlerini tasfiye eden Çelebi Mehmed'den sormuştur[27].

Bütün bunların sonucu olarak ilk Osmanlı padişahları ortalama yirmi beş yıl gibi uzun süreli padişahlık yapmış, bu da devlete istikrar getirmiştir. Böylece yaklaşık yüz yirmi yıl taht meselesi ile uğraşılmamış, ülke bölünmemiş; bundan da öte yok olmamıştır.

2- Osmanlıların Kılıç Hakkına Riayet Etmemesi

Eski Türk hukukuna göre bu onların "kılıç hakkı" olup fethettikleri yöreyi yönetme hakkına sahip olmalarının yanı sıra bu hak evladlarına da intikal ederdi. Bu sebeple, Anadolu Selçuklu sultanları zaman zaman emirlerindeki beylerin müstakil fetihlerine izin vermemiştir. Nitekim birkaç defa elden çıkıp yeniden fethedilen Sinop, son defa Selçuklu sultanının değil Moğolların izni ile Muineddin Pervane tarafından fethedilmiş; buranın idaresi daha sonra onun oğullarına geçmiş; böylece Pervaneoğulları ortaya çıkmıştır. Benzer bir durum Karahisar (Afyon)'da kurulan Sahipataoğulları için de geçerlidir[28].

Öte yandan, kılıç hakkı ile ilgili ilginç bir kayıt Saltuknâme'de mevcuttur. Saltuknâme'ye göre, Moğollar'ın ülkeyi işgali ve ağır baskısı sonucu devletin yıkılacağını anlayan son Selçuklu sultanlarından III. Alâeddin, Anadolu beylerini

26 Bu hususla ilgili bak. Mehmet Akman, *Osmanlı Devletinde Kardeş Katli*, İstanbul 1997.

27 Şahruh Çelebi Mehmed'e gönderdiği 1416 tarihli mektubunda, onun kardeşleri Süleyman, İsa ve Musa ile ihtilafa düşmesi ve çekişmesini kınar ve bunun her ne kadar Osmanlı töresi gereğince yapılmış olsa da İlhanlı töresine göre hoş karşılanmayacak bir icraat olduğunu belirtir. Çelebi Mehmed ise Şahruh'a cevabında, saltanatın ortaklık kabul etmeyeceğini, iki padişahın bir iklime sığmayacağını, bu karışıklıklardan dolayı Selânik gibi İslâm ülkesi olan beldelerin elden çıktığını ifade ederek, onun dindar kişiliğine hitap eder. Feridun Bey'in *Münşeâti's- Selâtin* adlı eserinden naklen; Mehmet Akman, *a. g. e.*, s. 121-122.

28 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, c: I, İstanbul 1979, s. 106–107, 118, 129.

huzuruna çağırır, ülkenin içinde bulunduğu durumu izah eder ve kılıç hakkına temas ile onlara kendi fethettikleri yerleri yönetme hakkı tanır[29].

Bu bağlamda, Germiyan Beyliği XIV. yüzyılın sonlarından itibaren Batı Anadolu'yu fethetmiş; fakat buraların fethinde bulunan Germiyan ümerası "kılıç hakkı" olarak bu topraklar üzerinde kendi beyliklerini kurmuşlardır[30]. Böylece, Menteşe, Saruhan ve Aydınoğlu beylikleri teşekkül etmiştir.

Diğer taraftan, Timur da Ankara Savaşı öncesi Anadolu siyasetini, evvela Karakoyunlu Kara Yusuf ve Celayirli Ahmed'in iade edilmesi üzerine bina ederken, daha sonra fırsattan istifade ile başta Erzincan beyi Mutahharten olmak üzere Anadolu beyliklerinin kılıç haklarının, yani babadan intikal eden topraklarının iadesini savunan bir politika takip eder[31]. Nitekim Timur, Ankara Savaşı'ndan sonra bütün Anadolu beyliklerinin ülkelerini onlara iade etmiştir. Ayrıca, Timur'un oğlu Şahruh da Osmanlıların Anadolu beyliklerine karşı tutumundan hoşnut olmadığını bir mektup ile Çelebi Mehmed'e bildirmiştir. Bunun üzerine, Çelebi Mehmed, 1414'te Karamanlılar üzerine yaptığı seferin nefsi müdafaa olduğunu belirtmiştir[32].

İşte Osmanlılar eski Türk hâkimiyet anlayışında yer alan ve diğer Türk devlet ve beylikler tarafından uygulanan kılıç hakkına riayet etmemiştir. Osmanlılar, önce Ertuğrul Gazi daha sonra da Osman Gazi'nin yanında yer alıp onun hizmetine giren, Turgutalp, Konuralp, Hasanalp, Aykutalp, Mahmudalp, Kara Mürsel, Akçakoca, Samsa Çavuş ve Abdurrahman Gazi gibi alp-gazileri "nöker" yani yoldaş kabul ettiler[33].

Osmanlılar bu beylere fethedilen yerlerde timarlar verdiler. Bununla birlikte, timar sahibine verilen köy sayısı kaç adet olursa olsun hiç bir zaman "kale"si olan yerler timar olarak verilmedi[34]. Bu bağlamda meşhur Turgutalp'e İnegöl bölgesinin köylerinin verilmesi dikkat çekicidir. Yine, Marmara Denizi sahilinde daha sonra kendi ismi ile anılacak yer Karamürsel'e, Kocaeli Akçakoca ve gazilerine, Ermenibazarı Yahşılu'ya, Yarhisar Hasanalp'e vs. timar olarak verildi. Fakat bu beylerin vefatından sonra umumiyetle timar bölgeleri başkalarına tahsis edildi. Mesela, Akçakoca ve Konuralp vefat ettiklerinde bunların timar yerleri

29 Ebül- Hayr-ı Rûmî, *Saltuk- nâme*, Haz. Haluk Akalın, c: II, İstanbul 1988, s. 107–108.

30 Akdağ, *a. g. e.*, c: I, s. 106, 129.

31 Nizamüddin Şâmi, *Zafernâme*, Çev. Necati Lugal, Ankara 1987, s. 260, 296.

32 İsmail Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı 1405–1447)*, Ankara, 1994, s. 144.

33 İdris-i Bitlisî, *Heşt Behişt*, Farsçadan Osmanlıcaya Çev. Abdülbaki Sadi, Süleymaniye- Hamidiye ktb. nr. 928, vr. 17-b.

34 Akdağ, *a. g. e.*, c: I, s. 243.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Şehzade Süleyman Paşa'ya verildi[35]. Bu alp-gazilerin adları onlardan hatıra olarak bölge ismi şeklinde günümüzde devam eder.

3- Osmanlıların Moğol Baskısından ve Kontrolünden Uzak Olması

1277'de Memlûklu sultanı Baybars'ın Anadolu'ya girmesi ve Elbistan'da Moğol ordusunu mağlup edip Mısır'a geri dönmesinin ardından, Moğollar Selçuklu veziri Süleyman Pervâne'yi öldürdüler[36]. Bu tarihten itibaren Anadolu'da mevcut kısmi istikrar da ortadan kalktı. İlhanlı(Moğol)lar Anadolu'ya doğrudan müdahale ettiler. Çünkü artık Selçuklular, Türkmenler üzerindeki kontrolünü tamamen kaybetti. Nitekim Karamanoğulları Konya'yı zaptetti[37]. Ancak, İlhanlı-Selçuklu müşterek ordusu Karamanoğulları Beyliğini'ne mensup çok sayıda insanı öldürdüler ve onları maddi kayıplara uğrattılar[38]. 1281'de Karaman ve Eşrefoğulları Konya ve Akşehir taraflarını yağmaladı. Bunun üzerine İlhanlı şehzadesi Konğurtay Konya bölgesine gelerek görülmemiş yağma ve katliamda bulundu. Bu şehzade ayrıca Karamanlıların yurdu İçel'e girdi ve Ermenek ve Mut yörelerinde katliamlar yaptı[39]. 1286 yılında Moğol şehzadesi Geyhatu, ordusu ile Sultan Mesud da yanında olmak üzere, Konya'ya geldi. İlhanlı ordusunun yardımı ile Germiyan Türkmenleri mağlup edildi[40]. İlhanlı hükümdarı Argun'un ölmesinin ardından Geyhatu Anadolu'dan ayrılınca, bunu fırsat bilen Karamanoğulları yeniden Konya'ya yürüdü[41]. Halil Bahadır komutasında şehre girerek burayı üç gün boyunca yağmaladılar[42]. Bunun üzerine, Geyhatu yeniden Konya'ya geldi. İlhanlı ordusu Ereğli ve Lârende yörelerinde korkunç katliamlar yaptı[43].

Şüphesiz, XIII. asrın son çeyreğinde bir tarafta Karaman, Eşref ve Germiyanoğulları, diğer tarafta İlhanlı-Selçuklular arasında sonu gelmez mücadeleler adı geçen beylikleri, özellikle Karamanoğullarını fazlası ile yıpratmıştır.

Diğer taraftan, XIII. yüzyıl sonlarında İlhanlılar arasındaki taht çekişmeleri tesirini Anadolu'da da gösterdi. Bu zamana kadar Anadolu'da Moğollara karşı mücadeleler hep Türkmen beyleri ve Selçuklu şehzadeleri tarafından yapılmakta

35 Oruç Bey, *Oruç Bey Tarihi*, Haz. Nihal Atsız, İstanbul 1972, s. 29; Aşıkpaşazâde, *a. g. e.*, s. 105, 116-117.
36 Sümer, *a. g. m*, s. 42–44.
37 M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Karamanlılar", *İA*, C. VI, s. 319.
38 Sümer, *a. g. m.*, s. 53-54.
39 Sümer, *a. g. m.*, s. 56-57.
40 Sümer, *a. g. m.*, s. 60.
41 Turan, *Selçuklular Zamanında...*, s. 604.
42 Sümer, *a. g. m.*, s. 62.
43 Yaşar Yücel, *a. g. e.*, c: I, s. 46; Turan, *Selçuklular Zamanında...*, s. 605.

iken, bundan böyle İlhanlı beyleri de kendi hanlarına karşı isyan etmeye başladılar[44].

Bu isyanlar İlhanlıların Anadolu'da zaten zayıf mevcudiyetlerini oldukça sarstı ve zaman zaman Konya'ya bile hâkim olamadılar. Bu senelerde Anadolu beyliklerinde de istiklal havası esmeye başladı. Anadolu'da İlhanlı hâkimiyetinin çökmekte olduğunu gören Olcaytu Han, 1314 yılında Anadolu valisi İrincin'in yerine Emir Çoban Bey'i Konya ve diğer birçok yeri ele geçiren Türkmenleri itaat altına almak amacı ile Anadolu'ya gönderdi. Çoban Bey'i karşılamaya bütün Anadolu beylerinin gitmesine mukabil, Karamanoğulları buna iştirak etmedi. Bunun üzerine İlhanlı beyi Konya'yı muhasara etti ve 1314 yılı ilkbaharında şehir açlıktan teslim oldu[45]. Bununla birlikte, Çoban Bey'in dönüşünden sonra Karamanoğulları Konya'yı tekrar geri aldı. 1318'de Anadolu'ya vali tayin edilen Çoban'ın oğlu Demirtaş Konya ve bölgesini Karamanlılardan geri aldı. Demirtaş, adaleti sayesinde Anadolu'da dirlik ve düzeni sağladı. 1327'de Timurtaş'ın İlhanlılara karşı isyanı ve tenkilinden sonra Konya ve havalisine Karamanoğulları kati olarak yerleştiler. Fakat İlhanlıların Anadolu hâkimiyeti 1335'te Ebu Said Bahadır Han'ın vefatına kadar devam etti[46].

İşte, başta Karamanoğulları ve diğer beylikler Moğollar'a karşı ağır mücadeleler sonucu yıpranırken, Osmanlılar gözden ırak Bizans ucunda gaza ile büyümekte idi. Osmanlıların İlhanlılara bağlılığı bir şekilden ibaretti. Şüphesiz bu da diğer beylikler karşısında onlara büyük avantajlar temin etti.

4- Osmanlılar'ın Yüzünü Batıya Çevirmesi

Osmanlılar, Anadolu Beylikleri arasında cereyan eden kısır çekişmelerden uzak durdular. Onlar, mecbur kalmadıkça Anadolu Beylikleri ile bir mücadeleye girmediler ve civar beyliklerin kendilerine tabiyeti ile yetindiler. Bununla birlikte, gerektiğinde ve fırsat bulduklarında da ilhakı gerçekleştirdiler. Öte yandan, Bizans'ın içine düştüğü çöküntü, uçta bulunmanın avantajı ve "gaza" ve "cihad" faktörlerinin de büyük katkısı ile daima batıya doğru ilerlediler.

Osmanlıların Anadolu Beylikleri ile ilk karşı karşıya gelmeleri, Germiyanoğullarına tabi Çavdar Tatarlarının Kütahya tarafından Eskişehir-Bilecik taraflarına sarkması ve Ertuğrul Gazi'nin bunları engellemesi ile olmuştur[47]. Bu mücadele Osman Gazi döneminde de devam etti. Fakat 1313'te Şehzade Orhan

44 Turan, *a. g. e.*, s. 614. ; Sümer, *a. g. m.*, s. 66.
45 Tekindağ, *a. g. m.*, s. 320; Sümer, *a. g. m.*, s. 81.
46 Turan, *a. g. e.*, s. 645-650. ; Sümer, *a. g. m.*, s. 85-91; Tekindağ, *a. g. m.*, s. 321.
47 Neşri, *a. g. e.*, c: I, s. 65.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Gazi'nin Osmanlıların merkezi Karacaşehir pazarını yağmalayan Çavdar Tatarlarını mağlup edip beylerini esir alması ve gazadan dönen Osman Gazi'nin bunları Müslüman oldukları gerekçesi ile affetmesi ile sona erdi[48]. Böylece, Osmanlılar, ilk zamanlarından itibaren Anadolu karşı mesafeli durdu ve burada da belirtildiği üzere sadece savunmada kaldı.

Diğer taraftan, Osmanlılar Anadolu'ya karşı ilgisiz kalmakla birlikte, ele geçen fırsatları da değerlendirmesini bildi. Osmanlı Devleti kuruluş döneminde Karasi Beyliği'nin iç karışıklığından faydalanarak bu beyliği problemsiz ve sağlam bir biçimde bünyesine kattı. Bu gelişme ona çok büyük avantajlar temin etti. Birincisi, Osmanlıların önü açıldı, diğer Batı Anadolu Beylikleri gibi iç beylik durumuna düşmekten kurtuldu; daha da önemlisi esas büyümesini gerçekleştirdiği Rumeli'ye adım atma fırsatı elde etti. İkincisi, önemli bir toprak parçasına ve denizcilikte önemli tecrübelere sahip bir ümeraya sahip oldu. Böylece, Osmanlılar Anadolu'da dikkate alınır bir güç haline geldi.

Yine, Orhan Gazi 1352'de Eretna'nın vefatından sonra bu devlette ortaya çıkan karışıklıklardan istifade ile 1354'te oğlu Süleyman Paşa'nın kumandasındaki bir kuvvetle doğuya doğru önemli bir üs ve merkez olan Ankara'yı ilhak etti[49]. Fakat bu durum, başta Karamanoğulları olmak üzere, Eretnalılar ve diğer beylikleri rahatsız etti. Hatta bu hadise Osmanlılar ile diğer güçlü beylikleri ilk kez karşı karşıya getirdi. 1362'de Ankara Osmanlıların elinden çıktı ise de I. Murad'ın burayı geri alması ve beyliklerin açık bir tavır takınamamaları sonucu mesele şimdilik dondurulduk[50].

Öte yandan, Anadolu liderliği hususunda biraz geç kaldığını fark eden Karamanoğulları, kuzeyinin Osmanlılar tarafından kapatılması üzerine, XIV asrın ikinci yarısından itibaren batı sınırında bulunan Hamitoğulları ve Germiyanoğullarını sıkıştırmaya başladı. Bir taraftan sürekli büyüyen Osmanlılar, diğer taraftan da güçlü Karamanoğulları arasında sıkışan bu beylikler, topraklarının bir kısmını kurtarıp varlıklarını devam ettirebilmek için, iki büyük güçten birini yani Osmanlıları tercih ettiler. Germiyanlılar görünüşte düğün çeyizi, hakikatte Osmanlı himayesine girme karşılığında, beyliğin önemli merkezleri, Kütahya, Eğrigöz (Emet), Simav ve Tavşanlı'yı Osmanlılara terk etti[51]. Yine, Hamitoğulları Karamanoğulların baskısından kurtulmak için kendi toprakları ile

48 İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman, I. Defter*, Haz. Şerafettin Turan, Ankara 1991, s. 51, 67, 107-109, 167-169; Aşıkpaşazâde, a. g. e., s. 14-15, 30, 38.

49 Uzunçarşılı, *a. g. e.*, c: I, s. 124.

50 Şükrullah, *Behçetü't- tevârih*, Çev. Nihal Atsız, Osmanlı Tarihleri-I, İstanbul 1949, s. 55; Akdağ, *a. g. e.*, c: I, s. 286-294.

51 Varlık, *a. g. e.*, s. 60.

adı geçen beylik arasında bulunan beş şehri, Akşehir, Beyşehir, Seydişehir, Yalvaç ve Karaağaç'ı para karşılığı Osmanlılara sattı. Bu hadise Anadolu'nun iki büyük gücü Osmanlılar ile Karamanoğullarını karşı karşıya getirdi[52].

İşte Osmanlılar, XIV. yüzyılın son çeyreğine kadar Anadolu'da adımlarını çok dikkatli atmış, bu yönde büyümesini ılımlı siyaset ile sağlamaya çalışmıştır. Buna mukabil, batı yönünde "gaza" siyaseti ile kısa zamanda büyük ilerlemeler sağlamıştır. Öyleki, 1460'lara kadar ilk merkezleri Karacaşehir'in hemen 150 km güneyi Karamanoğullarının elinde iken, aynı tarihte, Osmanlı akıncıları 2.000 km uzaklıktaki Macaristan ovalarında akın yapmakta idi. Diğer bir ifade ile Üsküp 1385'te, Erzurum ise ancak 1514'te Osmanlı hâkimiyetine girdi.

5- Osmanlıların Bizans Ucunda Bulunması ve Rumeliye Geçmeleri

Osmanlılar, Eskişehir ucuna yerleştiğinde Bizans iç meseleleri ile uğraşan, taşra yönetimini tekfurlara bırakmış zayıf bir devletti. Nitekim Osmanlılar, bu durumdan istifade etmiş, sürekli Bizans aleyhine genişleyerek Bitinya bölgesini fethetmiştir. Osmanlılar daha XIV. asrın hemen başında Gemlik körfezi ve Yalakabâd'ı ele geçirmiş, bunu durdurmak isteyen Bizans'ı 1301'de Bapheus/Koyunhisar Savaşı'nda mağlup etmiştir. 1320'li yıllarda bölgenin önemli merkezleri Bursa, İznik, İzmit ve akabinde de Kocaeli yarımadası fethedilmiştir. Bölgeye yönelik Bizans'ın son direnişi ise 1328 Palekanon/Maltepe Savaşı'nda elde edilen zaferle kırılmıştır. Böylece Osmanlı Beyliği Batı Anadolu Beyliklerinin yaptığı gibi fethedebileceği yerleri zaptetmiş ve denize ulaşmıştır. Artık Osmanlıların diğer beyliklerden bir farkı kalmamıştı. Peki, Osmanlılar ne yapmalıydı?

Anadolu ile uğraşmamayı prensip edinen Osmanlılar için tek çözüm deniz aşırı faaliyette bulunmaktı. Gerçi bu da kesin çözüm değildi. Çünkü o esnada aşağı yukarı aynı güce sahip Batı Anadolu Beylikleri deniz aşırı gaza faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Hatta Aydınoğlu Umur Bey Haçlılara karşı 26 gaza yapmış, fakat kalıcı bir başarı elde edilememiştir[53]. Gerçekte sınırlı bir iktisadi ve askerî güç ile bunu temin etmek mümkün değildi. Bununla birlikte, Osmanlılar, önce Gemlik daha sonra da İzmit körfezinde küçük çaplı donanma kurdular. Fakat her iki donanma da güçlü Bizans donanması tarafından batırıldı. Artık Osmanlılar da sıradanlaşmıştı.

52 Sait Kofoğlu, *XIII-XV. YüzyıllarGüney-Batı Anadolu Tarihi; Hamidoğulları Beyliği*, (Basılmamış Doktota Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü) İstanbul 1993, s. 201–209.

53 Akın, *a. g. e.*, s. 52-54.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

İşte tam bu sırada onların imdadına Karasi Beyliği'indeki iç karışıklıklar yetişti. Osmanlılar, 1330'lu yıllarda bu beyliği problemsiz bir şekilde ilhak etti ve Çanakkale boğazına ulaştı. Böylece, zorlanmadan gücüne güç katan Osmanlılar 1352'de tecrübeli Karasi ümerasının yardımı ile Rumeli'ye geçti. Osmanlı Devleti burayı kendine merkez yaptı. Rumeli'de büyüdü, güçlendi ve buradan aldığı güçle zorlu Anadolu mücadelesini yürüttü.

6- Osmanlıların Gaza İdeolojisini Benimsemesi

XIII. yüzyılın ikinci yarısı Ortadoğu'da İslam Dünyası'nın iki taraftan kıskaca alınıp yok edilmek istendiği bir süreçtir. Doğudan Türk İslam âleminin en büyük devleti Harzemşahları yıkıp İslam halifeliğinin merkezi Bağdat'ı yakan putperest Moğollar Anadolu'yu işgal ederek Suriye'ye sokuldu. Batıdan ise Papalığın önderliğinde Haçlı seferlerini yoğunlaştıran Hristiyanlar, Mısır, Suriye ve Batı Anadolu sahillerine saldırdılar. Yeni kurulan Memlûklu Devleti, 1260'da Ayncalut'ta Moğolları durdururken, onun başarılı sultanı Baybars (1260–1277) Haçlıları Suriye sahillerinden çıkarmaya çalıştı[54].

Bundan başka, Rodos ve Ege adalarına yerleşerek batıdan Anadolu'yu tehdit eden Latinlere karşı Batı Anadolu Türkmen Beylikleri de "gaza ideolojisi"ni benimsemiştir. XIII. yüzyılın son çeyreği ile XIV. asrın ilk çeyreğinde Batı Anadolu'yu fethedip Ege sahillerine yerleşen Menteşe, Saruhan ve Aydınoğulları karşılarında Latinleri bulmuştur. Rodos ve Sakız gibi Ege adalarına yerleşen Latinler daima Hristiyan Papalığın desteğini görmekte idi. Bu sebeple Latinler Bizans'tan daha güçlü konumda idi. Latinlere karşı Ege sahillerini muhafaza edebilmek için bu üç Türkmen beyliği, kendi çaplarında donanma teşkil edip onlara karşı mücadele ettiler[55]. Ayrıca, Batı Anadolu'nun ilk fetih yıllarında yeni kurulan beylikler, kendi aralarında evvela iş birliğine gitmiş ve birlikte gaza yapmıştır[56].

Diğer taraftan, XIII. asrın son çeyreğinden itibaren bütün güçleri ile Latinler, Bizans ve hatta Balkan devletlerine karşı mücadele edip haklı olarak "gazi" unvanı taşıyan Batı Anadolu Beylikleri[57], başta Aydınoğulları, Saruhanoğulları ve Menteşeliler, XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gittikçe sahası genişleyen hilal-haç mücadelesinden iktisadi yetersizlikleri sebebi ile geri

54 Halil İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", *Osmanlı*, c: I, s. 40; M. Fuad Köprülü, "Baybars", *İA*, c: II, s. 357–363.
55 Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, Ankara 1986, s. 56-86; Akın, *a. g. e.*, s. 15-56.
56 Enveri, *a. g. e.*, s. 17.
57 Ahmed Eflâki, *Ariflerin Menkıbeleri*, Çev. Tahsin Yazıcı, C. II, İstanbul 1995, s. 544-547. ; Wittek, a. g. e., s. 36, 132-153.

çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. Onların yerini, bu mücadeleyi Rumeli'ye taşıyan Osmanlılar almış ve I. Murad ile birlikte ön plana çıkmışlardır.

Osmanlılar, Bizans ucunda bulunmaları sebebiyle ilk andan itibaren "gaza" ile uğraşmak mecburiyetinde kalmıştır. Bu da onlara daha ilk beyleri Ertuğrul'dan[58] itibaren İslam dünyasında büyük değere sahip "gazi" unvanını kazandırmıştır. Nitekim İdris-i Bitlisî çağdaş devletler arasında Osman Gazi'ye "Ebü'l mücahidîn ve'l-megazi", diye hitap edildiğini belirtir[59]. Şüphesiz bu unvan onlara Anadolu'nun iç kesimindeki beyliklere göre büyük bir avantaj temin etmiştir.

İşte Selçuklulardan ümidini kesen ve Moğollardan nefret edip onların hizmetine girmektense, batıya Bizans ucuna gelip bir taraftan gaza yapmak, diğer taraftanda ganimet elde edip geçimlerini temin etmek isteyen, Aşıkpaşazâde'nin "Gaziyân-ı Rum" diye adlandırdığı[60] askerler (alpler), önce Ertuğrul Gazi'yi, daha sonra da Osman Gazi'yi kendilerine "lider" kabul ederek onların hizmetine girdiler.

Yine, aynı gerekçeler ile Müslüman Türk halkı batıya "uc"a gelip Osmanlıların hizmetine girdiler. Şüphesiz, bunlar sıradan halk olmayıp uca gelip Osmanlı toplumunun nüvesini teşkil eden sivil toplum örgütleridir. Bunları Aşıkpaşazâde, yukarıda bahsedilen Gaziyân-ı Rum'un yanısıra, Abdalân-ı Rum, Ahiyân-ı Rum ve Bacıyân-ı Rum olarak sıralar[61]. Bunlardan Abdallar yani şeyh ve dervişler ile ahiler önemli toplum temsilcileri idi. Abdallar bir taraftan, uçta gaza yaptılar; diğer taraftan da özellikle ıssız ve çorak yerlerde tekkeler kurdular. Bu tekkelerin etrafına yeni sakinlerin gelmesi ile bu yerler zamanla köye dönüştü. Böylece, Abdallar ilk iskânın öncüleri oldular[62].

7- Osmanlıların İstimâlet Siyaseti

İstimâletin sözlük anlamı "meylettirme", "cezbetme" ve "gönül alma"dır. Özellikle, fethedilen yerlerin halkına iyi davranma, onları himaye etme, düşmanlara karşı mal, can ve namuslarını koruma, dinî konularda serbest hareket etme ve vergi alımında evvelki durumlarına göre kolaylık sağlama istimâletin ana

58 Ahmedî, *İskendernâme*, Yay. Nihal Atsız, Osmanlı Tarihleri-I, İstanbul 1949, s. 8.
59 İdris-i Bitlisî, *a. g. e.*, vr. 43-a.
60 Aşıkpaşazâde, *a. g. e.*, s. 237.
61 Aşıkpaşazâde, *a. g. e.*, s. "gös. yer.
62 Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara 1988, s. 84–102.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

unsurlarıdır[63]. Osmanlılar bu siyaseti hem Rumeli'nin gayrımüslim hem de Anadolu'nun Müslüman Türk halkına başarılı bir şekilde uygulamıştır.

Osmanlıların Bizans'tan fethedilen topraklardaki gayrımüslim halka yönelik istimâlet siyasetine dair Aşıkpaşazâde'de birçok kayıt vardır. Mesela, Süleyman Paşa'nın Taraklı Yenicesi, Göynük ve Mudurnu'yu fethinden sonra uyguladığı adalet karşısında yöre halkının "Nolaydı, kadîm zamandan bunlar bize beg olalar idi" şeklindeki tavrı ve bunların Müslüman olmaları manidardır[64].

Diğer taraftan, Osmanlılar, gayrımüslim halka tatbik ettikleri istimâlet siyasetinin benzerini Anadolu halkına uygulamıştır. Keza, ilk Osmanlı tarihçilerinden Şükrullah, I. Murad'ın adaletinden bahsederken "Sultan Murad çağındaki Rûm (Anadolu) gibi, ehl-i sünnet ve cemâat mezhebi ile süslü, doğruluk ve adaletle bezeli bir el(devlet) ve ülke ne görülmüş, ne de işitilmiştir", diyorlardı"[65] ifadelerini kullanır.

Neşri'ye göre, I. Bayezid'in son zamanlarında başta başkent Bursa imar edilmiş, padişah dince yasak kabul edilen şarap içmekten vazgeçip din âlimleri ile daha çok yakınlaşmış, âlemden (Anadolu) zulmü kaldırıp yerine adaleti tesis etmiş, ülke zenginleşmiş, cemiyetin bütün kesimleri onun gölgesinde rahat bir hayat sürmeye başlamış; hülasa, Yusuf Has Hacib'in ve İbni Haldun'un mutlu bir devlet için öne sürdükleri şartlar gerçekleşmiştir. Yine ona göre, civar beylik ve devletlerin bu durumdan hoşnut olmaması ve Osmanlıları çekememeleri söz konusudur[66].

Kemalpaşazâde Neşri'den daha da ileri giderek I. Bayezid'in 1390'lı yılların başında Menteşe Beyliği'ni ilhakından bahsederken, Menteşe beyinin fena, şedid bir şahıs olduğunu, şehirlinin, köylünün, askerin adil sultanın himayesine girmekle huzur bulduklarını; hatta mecazi anlamda da olsa, raiyyetin durumunun kurtla koyunun ikiz kuzu gibi bir arada yaşamaya başladığını ileri sürer[67].

Bunların yanısıra, Şükrullah, Çelebi Mehmed döneminde Orta Karadeniz bölgesindeki karışıklıklardan bahsettikten sonra, Osmanlı sultanının bu bölgedeki anarşiyi ortadan kaldırdığını ve halkı kötülüklerden koruduğunu belirtir[68]. Ayrıca, tarafsız kabul edebileceğimiz, Memlûklu tarihçisi İbn Hacer, "I. Bayezid

63 Mücteba İlgürel, "İstimâlet", *DİY. İA*, c: XXIII, s. 362.
64 Aşıkpaşazâde, *a. g. e.*, s. 120.
65 Şükrullah, *a. g. e.*, s. 63.
66 Neşri, *a. g. e.*, c: I, s. 333.
67 İbn-i Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, IV. Defter, s. 83.
68 Şükrullah, *a. g. e.*, s. 61.

döneminde memlekette emniyet o derece idi ki, bir kimse yüklü deveyi her hangi bir yerde bırakır gider de kimse ona taarruz etmezdi" der[69]. İbn Hacer, eserinin başka bir yerinde de I. Bayezid'in Memlûklulara ait Malatya'yı zaptından sonra şehir halkına toleranslı davrandığını belirtir[70].

Bu kayıtlara göre, Osmanlı Devleti'nin beylikleri ilhakında halka karşı son derecede adil davrandığı görülür. Şüphesiz, Osmanlıların Anadolu'yu ilhakında şehirli ve köylü diğer bir ifade ile yerleşik halktan her hangi bir tepki almamaları da bu görüşleri teyit eder. Bu da Osmanlıların Anadolu'yu ilhaklarında onlara büyük avantaj temin etmiştir.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

69 Şevkiye İnalcık, "İbn Hâcer'de Osmanlılar'a Dair Haberler", *D.T.C.F.D*, c: IV, S. 3 (Mayıs-Haziran 1948 Ankara), s. 192.
70 Ş. İnalcık, *a. g. m.*, c: IV, S. 5 (Kasım-Aralık 1948 Ankara), s. 517.

OSMANLI DEVLETİ: YÜKSELİŞ VE ÇÖKÜŞ

Bayram KODAMAN*

Giriş

Osmanlı Devleti Ortaçağ şartlarında kurulmuş ve gelişmiştir. İlk çekirdeği 1299'da kurulan Osmanoğulları Beyliği'dir. Beylik Rumeli'de ve Anadolu'da genişleyerek Osmanlı Devleti'ne, 1453'te İstanbul'un fethiyle arkasından gelen Yavuz ve Kanuni devrinde de Osmanlı İmparatorluğu'na dönüştürülerek, cihan devleti (büyük dünya gücü) haline getirilmiştir. Yaklaşık 350 yıllık bu dönemde, Osmanlı Devleti çağdaşı olan Avrupa devletleri ile bazı önemli farklar olsa da hemen hemen benzer şartlar altında bulunuyordu. Her iki tarafta da emeğe dayalı, coğrafi şartlara ve zamana bağlı tarım ekonomisi (tarım-hayvancılık) geçerli idi. İdeoloji olarak Avrupa'da Hristiyan dini, Osmanlılarda ise İslam dini hâkimdi. Ancak, Avrupa bu dönemde kilisenin, skolâstik düşüncenin, feodalitenin baskısı altında kalıplaşmış ve kapalı bir sistem içinde yaşarken, Osmanlı o günün şartlarına ve Avrupa'ya göre yüzü dünyaya dönük ve daha dinamik bir sisteme sahipti. Nitekim bu özelliğiyle siyasi, idari, askerî, ilmî, soysal bakımdan hızla gelişmiş ve Kanuni Sultan Süleyman zamanında müesseseleşerek klasik çağına erişmiştir. Böylece Osmanlı "bundan iyisi can sağlığı" özdeyişinde olduğu gibi kendisinin mükemmeli yakaladığına inanmış ve bu inançla da hedefini "mevcudu muhafaza etmek" düşüncesiyle sınırlamıştır. Aynı dönemde Avrupa, mevcut sisteminin kabuklarını kırarak, yeni ve farklı bir sistem gayreti içine girmekteydi. Başka bir ifade ile Osmanlı hedefe vardığını zannettiğinde ve mola vermeye değil, olduğu yerde kalmaya karar verdiğinde henüz Avrupa kendi içinde kendi alternatifini çıkarmak için yeni harekete geçiyordu. İki sistem arasındaki en önemli fark Osmanlının statik, Avrupa'nın da dinamik oluşuydu.

* Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakltesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

A- OSMANLI DEVLETİ'NİN YÜKSELİŞ DİNAMİKLERİ

Osmanlı Devleti'ni 1299-1600 tarihleri arasında beylikten alıp müesseseleşmiş bir imparatorluk haline getiren dinamikleri genel olarak aşağıdaki şekilde sıralamak mümkün görülmektedir.

1- Ulû'l-Emre İtaat Anlayışı

Ulû'l-emr, halife-sultan ve onun vekilleri anlamına gelmektedir. Ulû'l-emre itaat ise, halife-sultana ve onun askerî-sivil memurlarına, kısaca devletin emirlerine itaat etmektir. Osmanlı Devleti'ndeki Müslümanlar dinî inançları gereği dinî hiyerarşinin en yüksek tepesinde olan Halife'ye, dünyevi ihtiyaçlarının gereği de en yüksek otoriteyi temsil eden devletin başında bulunan Sultana (Padişah) itaat etmeyi hem dinî hem de dünyevî bakımdan kutsal görev bilmiştir. Fert varlık sebebini, "itaat ediyorum, o halde varım" derecesinde devlete ve halife-sultana bağlılığında görmüştür. Bu zihniyet ve anlayış birlik-beraberliği düzeni sağlama bakımından Osmanlı'ya önemli bir potansiyel güç sağlamıştır. "Ya devlet başa, ya kuzgun leşe" sözünde olduğu gibi devlete büyük önem atfedilmiş olup dolayısıyla ulû'l-emre itaatin devleti ayakta tutacağı, itaatsizliğin de devleti ortadan kaldıracağı anlayışı söz konusudur.

2- İnanıyorum, O Halde Varım Anlayışı

Osmanlı toplumunda ideoloji İslam dini olduğundan inanç-iman, hem dünyevi hem de uhrevi hayatın esasını teşkil etmektedir. Bu itibarla dinin ve din adamlarının öngördüğü hazır bilgiler fertler için mutlak hakikatin ifadesidir. Bu çerçevede yaşamak, hayatı düzenlemek ve sürdürmek en ideal bir hayat tarzı olarak kabul edilmekteydi.

"İnanıyorum, o halde varım-yaşıyorum" anlayışı, toplumun halife ve ulemanın etrafında ve arkasında toplanmasını ve onlara inanmasını sağlıyordu. Halife ve ulema bu potansiyeli siyasi ve idari güce dönüştürerek, amaçları için seferber etme imkânını buluyorlardı. Nitekim bu anlayışa dayanarak müslüman halk halife tarafından cihad için Sancak-ı Şerif altında toplanmaya davet ediliyordu. Halk da "din-ü-devlet" uğruna "ölürsem şehit, kalırsam gazi olurum" inancıyla cihada çıkıyordu. Bu ruh Osmanlının en önemli manevi gücünü oluşturması bakımından devlet tarafından daima canlı tutulmaya çalışılmıştır.

3- Adalet Mülkün Temelidir (Devletin Temeli Adalettir)

Osmanlı Devleti adaleti, sisteminin hem hareket noktası olarak almış, hem de sisteminin merkezine koymuştur. Bunun için "adalet mülkün temelidir" ilkesi yönetim anlayışının veciz bir ifadesi olarak zihinlere yer etmiştir. Bizans İmparatorluğu'nun ve Balkanların anarşi içinde olduğu bir dönemde Osmanlı fütuhatının hızla ilerlemesinde ve sınırlarının genişlemesinde Osmanlı adaletinin önemli bir rol oynadığı tarihçiler tarafından kabul edilen bir husus olduğu bilinmektedir.

Osmanlı, Avrupa'nın aksine, temel hedefleri arasına üretim, para, hürriyet ve eşitlik kavramlarından ziyade "adalet" kavramı koymuştur. Zira o devirdeki şartlar altında toplumların veya fertlerinin en önemli ihtiyacı adaletti. Bu itibarla siyaseten nizam-ı âlem (dünya nizamı) peşinde olan Osmanlının kendi dünya düzenini cazibe merkezi haline getirebilmek için adalet vaad etmesi ve devletin var oluş sebebini adalete dayandırması fevkalâde anlaşılır bir durumdur. Dolayısıyla şeriat kanunlarıyla ve örfi kanunlarıyla imparatorluk dâhilinde adaleti temin etmeye öncelik veren Osmanlı Devleti'ni despotlukla nitelendirmek pek mümkün görülmemektedir. Çünkü despotik bir devletin 600 yıl gibi uzun bir zaman yaşaması ihtimal dâhilinde bile değildir. Gayrimüslim cemaatlerin dahi pek çok konuda kendi cemaat mahkemelerini değil de Osmanlı mahkemelerini tercih etmeleri, Osmanlının adalet üzerindeki hassasiyetini göstermesi açısından manidardır.

Osmanlı kanunlarına göre ülkenin/toprağın sahibi padişahtır; reaya ise kendi güvenliğini/refahını sağlamakla yükümlü olan padişahın tebasıdır. Bu anlayışla, padişahın izni olmadan herhangi bir kimsenin ve yerel otoritenin toprak ve köylü üzerinde hâkimiyet kurması ve tasarrufta bulunması, dolayısıyla adaletsiz davranması engellenmiş oluyordu[1].

Adalet sadece devletin temeli değil, aynı zamanda da dinin esası idi. Nitekim adalet teşkilatının tepesinde Şeyhülislam bulunuyordu. Şeyhülislamın altında Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri, bunlara bağlı olarak da Eyalet kadıları (Büyük Molla), Sancak kadıları (molla), kazalarda kadı, nahiyelerde ise naipler görev yapıyordu. Bu kişilerin hepsi de ilmiye sınıfına dâhil olup medreselerin en yüksek kısmından mezun kimselerdi.

Osmanlıdaki, şer'i mahkemeler, aleni yani şeffaf olup, her türlü hukuki ve cezai anlaşmazlıklara bakmaya yetkili idi. Her davada kadıların yanında istişare

1 Ahmet Tabakoğlu, *İktisat Tarihi*, İstanbul 2005, s. 79.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

edebileceği beş-altı kişiden oluşan bir bilirkişi heyeti (jüri) yer alıyordu. Kadı, kararları hakkında müftülere de danışabilirdi. Gayrimüslimler davaların kendi mahkemelerinde çözme hürriyetine sahipti. Buna rağmen bazı hallerde kadılara ve müftülere başvurdukları bilinmektedir. Bu da, şer'i mahkemelerin halkın nazarında itimat ve güvene sahip olduğunu göstermektedir.

Osmanlı hukuk anlayışında "zamanında yerine getirilmeyen adalet adaletsizlik" sayıldığından, davalar çok çabuk ve hızlı karara bağlanıyordu. Yanlış karar veren kadı terfi ettirilmez, rüşvet almış ise görevden atılıyordu. Kararlara itiraz davaları ise, kazaskerler veya en son merci olan Divan-ı Hümayun (Bakanlar Kurulu) tarafından karara bağlanıyordu.

Osmanlı Devleti'nde adalet, hem devletin temeli, hem de dinin esası olduğundan eşitlik ilkesini de yerine getirmesi bakımından müslim ve gayrimüslim cemaatlerin güvenini kazandığı gibi, Avrupa'da da haklı bir şöhrete sahip olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı'nın yükselmesinde adalet anlayışının önemli bir rol oynadığı aşikârdır ve mutlaka dikkate alınması gerekmektedir.

Osmanlı XVII. yüzyıla kadar idari, siyasi, iktisadi, içtimai gücünü, istikrarını ve düzenini, kendi tebasını devlete, cemaatlere ve diğer fertlere karşı koruyan ve her türlü uyuşmazlığı halleden, üretimi, tüketimi, dağıtımı nizama koyan gelenekselleşmiş ve kurumsallaşmış şer'i ve örfi hukuk ve adalet anlayışına borçludur.

4- Tımar Sistemi (Toprak Düzeni)

Bilindiği üzere, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Sanayi Devrimi'ne kadar devletler ve fertler için sermayenin, hâkimiyetin, gücün, kudretin ve zenginliğin vazgeçilmez kaynağı topraktır. Sanayi Devrimi'nden önce kimin toprağı geniş, verimli ise, kim topraktan daha çok istifade edebiliyor ve toprağı daha iyi işletebiliyor ise, o devlet veya kişi daha güçlü, daha zengin, daha hâkim duruma gelebiliyordu. Bu bakımdan devletler daima daha geniş ve verimli topraklar elde edebilmek için fütuhat yapmayı hayat tarzı haline getirmişlerdir. Fütuhat devletlere sadece toprak kazandırmıyor, aynı zamanda krallarına/padişahlarına ve toplumlarına şan, şöhret, prestij ve el emeği kazandırdığı gibi dinine, ideolojisine, kültürüne, diline ve töresine üstünlük de sağlıyordu. Dolayısıyla, her devlet gibi Osmanlı Devleti de bu anlayış çerçevesinde hareket ederek, toprak fütuhatına girişmiş ve büyük bir imparatorluk kurmuştur.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Osmanlı Devleti sahip olduğu toprakları, İslami hukuk kaidelerine göre beş kısma ayırmıştır:[2]

a- **Arazi-i Memlûke (Mülk Arazi):** Bu tür araziler şahısların mülkiyetinde idi. Mülk sahipleri arazilerini istedikleri gibi kullanmakta serbestiler.
b- **Arazi-i Metruke:** Köy ve kasaba halkının ortak kullanımına ve istifadesine bırakılmış meralar, yollar, pazar yeri yaylak-kışlaklardır.
c- **Arazi-i Mevat:** İşlenmeyen ve hiç kimsenin mülkiyet ve tasarrufunda bulunmayan arazilerdir.
d- **Arazi-i Mevkufe:** Vakf edilmiş vakıf arazileridir.
e- **Arazi-i Emiriyye:** Mülkiyeti devlete ait arazilerdir. İmparatorluk topraklarının en önemli ve büyük kısmını teşkil etmekteydi. Tımar sistemi bu araziler için söz konusu idi.

Topraklar tımara verilmek ve kontrol altında tutulmak için önce tahrir yapılır, yani *mufassal defter*lere yazılırdı. Bu yazım sonunda her köyün ödemesi gereken vergi miktarı tahmini olarak belirlenir, sonra *icmal defteri* denilen ikinci bir deftere arazinin has, zeamet ve tımar olarak dağılımı yazılırdı. Vezir ve beyler için ayrılan haslar çıktıktan sonra geri kalan araziler zeamet ve tımar olarak dağıtılırdı[3].

Devlet arazisinin en dikkate değer kısmı tımardı. Küçük toprak parçalarından ibaret olup devlet arazilerinin en büyük bölümünü bu tımarlar oluşturuyordu. Tımar sisteminin esası ne idi? Tımar sistemiyle, toprak veya arazi üzerinde devlet, sipahi ve köylünün (reaya) hakları ve toprakla ilişkileri düzenlemekteydi. Devlet toprağın sahibidir. Her türlü yetki devlete aittir. Sipahi ise, devlet adına araziyi kontrol etmekte, bir nevi arazinin memuru ve tahsildarı görevini yerine getirmekte idi. Köylü de tımar arazisini ekip biçen, yani toprağı işleyen üretici durumunda idi. Tımar sahibi sipahi, araziyi devlet adına idare ederken sadece bekçi ve vergi memuru durumunda değildi. Ayrıca, orduya tam teçhizatlı (at, yay, kılıç, mızrak, kalkan) asker hazırlamakla görevli idi. Her üç bin akçelik tımar geliri için bir asker beslemek zorunda idi[4].

Tımar sistemi ile devlet şu avantajları sağlıyordu: Önce toprağın düzenli ve adil bir şekilde işlenmesini ve düzenli üretim yapılmasını sağlıyordu, ikincisi, düzenli bir vergi sistemi ile devlete gelir temin ediyordu. Üçüncüsü orduya

2 *Mufassal Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1959, s. 1537.
3 Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ* (1300-1600), (çev. Ruşen Sezer), İstanbul 2004, s. 112-113.
4 İnalcık, *aynı eser*, s. 118.

masrafsız asker yetiştiriyordu. Sipahi vasıtasıyla köyde asayişi ve emniyeti yani kamu düzenini koruyordu.

Tımar sisteminde, devletin, sipahinin ve köylünün hak ve ödevleri kanunnâmelerle en ince teferruatına kadar belirlenmiş idi. Bu itibarla XVIII. yüzyıla kadar gayet iyi işlemişti. Bu sisteme göre her köylüye sadece işleyebileceği kadar toprak ve oturabileceği bir ev veriliyordu. Ayrıca köylünün güvenliği sağlanıyordu. Dolayısıyla köylünün işsiz, topraksız, evsiz kalması ve haksızlığa uğraması söz konusu değildi. Bu itibarla köylü; devlet-padişah-sipahi üçlüsüne tam sadakat ve tam itaat göstermek durumunda idi. Varlık sebebi ve hayat garantisi devlet oluyordu. Köylü bundan memnun idi. Ancak, işlediği toprak sınırlı, geliri sınırlı olduğu için zengin olma, yeni bir iş kurma veya teşebbüs sahibi olma, inisiyatif kullanma imkânı ve serbestisi yoktur. "Bir lokma bir hırka", "azıcık aşım ağrısız başım" anlayışını benimsediği için hayatından memnun olabiliyordu. Bu yüzden de din ve devlete hizmet etmeyi kutsal görev olarak kabul ediyordu. Neticede devlet de birlik-dirlik-otorite sağlamakta güçlük çekmiyordu. Bu düzen, XVIII. yüzyıla kadar fevkalade iyi işlemiş olduğundan devlet içte ve dışta gücünü muhafaza edebilmiştir.

Kısaca devlet; asker besleme, vergi toplama, emniyeti sağlama, toprağın verimli işletilmesi gibi hizmetlerin masraflarını karşılamak üzere sipahiye senelik vergi geliri 20.000 akçeyi geçmeyen tımar denilen dirlikler veriyordu. Bu dirlikler yoluyla Osmanlı Devleti, feodaliteyi önleyerek, merkezî hükûmetin idari, iktisadi, askerî ve siyasi hâkimiyetini sürdürmeyi başarmıştır[5]. İşte tımar siteminin önemi buradan kaynaklanmaktadır.

5- Kapıkulu Sistemi

Kapıkulu padişahın/sarayın hizmetinde bulunan görevlilere verilen isimdir. Bu askerî görevliler önceleri savaş esirlerinden ve kölelerden ibaretti. Osmanlı Devleti bu usûlü bırakarak, devşirme denilen daha sağlıklı ve düzenli, kendine has yeni bir sistem uygulamasına geçmiştir. Buna göre gayrimüslim cemaatler arasından devşirdiği (topladığı) çocuklar İstanbul'a getirilerek ikinci bir seçime tabi tutuluyor, iyileri saraya alınıyor, geri kalanları ise müslüman köylü ailelerin yanına gönderiliyordu. Saray için seçilen üstün zekâlı ve yetenekli olanları Enderun Mektebi'ne alınıp ciddi bir eğitime tabi tutularak, yüksek makamlara aday memur olmaları için yetiştiriliyorlardı. Nitekim devşirme suretiyle toplanmış olan Arnavut, Rum, Bulgar, Boşnak, Ermeni ve Makedon çocukların Enderun'dan mezunları arasından pek çok komutan, sadrazam, şair, yazar, âlim, ressam ve

5 Murat Özyüksel, *Feodalite ve Osmanlı Toplumu*, Bursa 1993, ss. 103–104.

mimar çıkmıştır. Bu kişiler devlet güçlü iken Türk kültürüne ve Türk devletine büyük hizmetler vermişleridir.[6]

Enderun'da yetişmiş ve üst yönetici mevkilerine tayin edilmiş kapıkulu denen bu devşirmelerin padişaha ve saraya sadakatleri tamdı. Görevlerini yaptıkları müddetçe mevki, rütbe, şan, şöhret, mal, mülk sahibi olabiliyorlardı. Bu tür imkânlar, kapıkullarının şahsi menfaatlerini/dünyalıklarını temin etmenin yanında, devlete/padişaha iyi hizmet vermeleri için de önemli bir teşvik kaynağı oluyordu. Yeter ki, padişaha/devlete sadakatte, itaatte ve hizmette kusur etmesinler. Zira en ufak bir kusur ve zaafiyet her imkânı ve sahip oldukları her şeyi kaybetme, hatta canlarını ve mallarını yitirme tehlikesiyle karşı karşıya kalıyorlardı.[7]

Kapıkullarındaki, "siyaseten katl" ve mallarının müsadere edilme korkusu, onları padişaha/devlete daha çok bağladığı gibi "hem Allah'ın kulu hem de padişahın kulu" olmalarını da sağlamıştır. Devşirildikleri kendi toplumlarından ve Müslüman toplumdan kopuk ve uzak bir hayat yaşamaları sebebiyle, var oluşlarını sadakatte, itaatte ve hizmette başarı kazanmalarında görmüşlerdir. Devlet yaşarsa, güçlü olursa, kapıkulları da mevkilerini, rütbelerini, canlarını ve mallarını muhafaza edebilecekler ve refah içinde hayatlarını sürdürebileceklerdir.

Padişah açısından Kapıkulu sistemine baktığımızda, karşılıklı menfaat ilişkisi görmek mümkündür. Zira asker ve yönetici sınıflarının kapıkullarından teşkil edilmesinde padişahların da menfaati vardı. Merkezî hükûmetin otoritesine karşı çıkabilecek güçlü yerli ve mahalli otoriteler, aileler, aşiretler ve hanedanlar padişahlar tarafından daima kontrolü zor, dolayısıyla endişe ve tehdit kaynağı olarak görülmüşlerdir. Osmanlı padişahları için bu tehlike; sosyal tabanı olan Türk kökenli aileler, aşiretler ve beylerden gelebilirdi. Bu tehlikeyi önlemenin en iyi yolu, bu tür mahalli/yerli güçleri merkezî yönetimden uzak tutmak ve bunların yerine padişahın çevresinde ve tamamen ona bağlı, toplumla münasebeti olmayan yabancı kökenli Müslüman Kapıkullarından müteşekkil bürokratlar (kalemiye) ve askerler (seyfiye) ordusu veya sınıfı yaratmaktan ibaretti.[8] Böylece padişah ile kapıkulları arasında karşılıklı himaye, menfaat dayanışması ve menfaat birliği şeklinde bir asabiyet meydana getirilmiştir. Devlet fütuhat yaptıkça, toprakları ve gelirleri arttıkça, padişahın ve kapıkullarının da menfaatleri, hâkimiyetleri ve saltanatları emniyet içinde devam edecekti. İşte Osmanlı Devleti'nin ilk yüzyıllardaki gücü ve yükselişinin önemli sebeplerinden biri bu kapıkulu sistemidir denilebilir.

6 Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, Cilt 1–2, s. 17–18.
7 Murat Özyüksel, *aynı eser*, s. 144.
8 Murat Özyüksel, *aynı eser*, s. 114.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Kapıkulu sistemi içinde Enderun'dan yetişenlerin dışında ikinci derecede öneme sahip bir de kapıkulu askeri yetiştiren Yeniçeri Ocağı vardı. Yeniçeriler de devşirme usulüyle Rumeli ve Anadolu'dan toplanmış 10-15 yaşlarındaki çocukların yetiştirilmesiyle oluşturulmuş padişahın şahsına bağlı daimi askerlerdir. Bu askerî birlik, yani Yeniçeriler bir nevi merkezî otoritenin ve padişahın muhafızları niteliğinde olup taşrada bulunan beylerin otoritelerini dengelemek için kurulmuştur. Bunların da mahalli yerli halkla akrabalık ve menfaat ilişkisi yoktur. Bu bakımdan varlık sebepleri itaat, sadakat ve hizmet olması hasebiyle devlete ilk zamanlarda başarılı hizmetler vermişlerdir.

Yeniçerilerin esas görevi savaş idi. Sefere giderken padişahın önünde yürürler, muharebe esnasında padişahı korurlardı. Savaş olmadığı zaman ise, İstanbul içinde ve İstanbul dışında güvenlik işlerine bakarlardı. İstanbul'da Divan-ı Hümayun'da nöbetleşe muhafızlık yaparlar ve şehrin asayişini sağlarlardı. İstanbul dışında da "yasakçı" adıyla güvenlik işlerini yürütürlerdi. Ayrıca hudutlardaki kalelerde muhafızlık da yaparlardı. Bu görevleriyle İstanbul'da ve taşrada merkezî otoritenin ve padişahın gözü, kulağı ve temsilcisi durumunda idiler.

6- Ulema (İlmiye) Sınıfı

Ulema kelimesi veya kavramı, Müslüman bir ülkede toplumu dinî bakımdan İslami ilkelere göre idare eden özerk bir sınıfı ifade eder. Bu anlamda ulemanın asıl vazifesi Tanrı'ya ve dine hizmet etmek, halkı eğitmektir. Ulema'nın halim-selim, mütevazı, arif, dürüst, kâmil-fazıl, nesebi temiz, itibarlı, araştırıcı, güzel ahlaklı, iffetli, ehl-i sohbet ve dindar olma gibi niteliklere sahip olması gerekmekteydi. Bu özellikleriyle gelenek yönü son derece kuvvetli klasik İslam kültürünü ve ilim anlayışını temsil etmekteydi.[9] Bu sınıfta sosyal üstünlük malla, mülkle ve soyla değil, dindarlıkla ve iyi ahlakla elde edilmekteydi. XVII. yüzyıldan itibaren üstünlük ve imtiyaz sağlamada servet-güç önem kazanınca bu sınıf da bozulmaya başlamıştır.

Ulema, her şeyden önce Kuran'a, Hadislere ve bunların gerektirdiği diğer bilgiler yanında şer'i hukuka vakıf olmak zorunda idi.[10] Ulema sınıfı, görevlerine göre şu şekilde kısımlara ayrılıyordu:

9 Fahri Unan, "Osmanlı Medrese Ulaması: İlim Anlayışı ve İlmi Verim", *Komduk İlimler Jurnali, Sosyal Bilimler Dergisi*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayını, Bişkek 2003, Sayı 5, s. 14-33.

10 *İslam Ansiklopedisi*, (ulema maddesi), c: XIII, s. 23.

a. **Fakihler:** Şeriat hakkında araştırma yapanlar.
b. **Kadılar:** İslam hukukunun uygulayıcıları yani yargı gücünü temsil edenler.
c. **Müderrisler:** Eğitim işlerini yürütenler.
d. **Müftüler:** İbadet işlerini idare edenler.

Ulemanın başı Şeyhülislam'dı. Bu itibarla görev ve mevkiye göre ulema sınıfında şu şekilde hiyerarşi söz konusu idi: Şeyhülislam, kazasker, müderris, kadı, müftü. Bunların altında imam ve müezzin gibi görevliler yer almakta idi.

Ulema sınıfı, müderrislerle medreseye yani eğitime; kazaskerlik ve kadılık görevlileriyle yargı gücüne, adalet ve idareye; müftülüklerle dini işlere; imamlar ve müezzinlerle vasıtasıyla mescit, cami ve bunların cemaatlerine, yani halka ve nihayet devlet hizmetlerinde olmayan halk uleması denilen şeyh, şıh, seyyid ve şerif gibi adamlarla da tekke ve zaviye, yani tarikatlara ve cemaatlere (halkın önemli bir kısmına) hâkimdiler. Bu statüler ve görevleri gereği ulema sınıfı, devletle halk arasında köprü durumunda idiler. Osmanlı Devleti'nin ilk yüzyıllarda devletle ulema sınıfı arasında önemli bir mesafe bulunuyordu. Bu mesafe ulema sınıfını bir dereceye kadar özerk hale getiriyordu.[11] Dolayısıyla şeriatla ilgili olan her konuda son söz ulemanındı. Devlet de bu özerkliği zımnen kabul ettiği için ulema sınıfı belli bir itibara, otoriteye ve imtiyaza sahip olarak, görevini hakkıyla yerine getirme imkânının buluyordu. XVII. yüzyıllardan itibaren ulema devlete yaklaştıkça, siyasi otorite hâkim duruma geçti, böylece ulema sınıfı özelliğini ve özerkliğini kaybetti.

7- Millet Sistemi*

Osmanlı, hem büyük ve güçlü bir dünya devleti olmanın, hem de yeni bir dünya nizamı kurmanın peşindedir. XVI. yüzyılda, büyük bir siyasi güç ve dünya devleti olan Osmanlı İmparatorluğu ile İslami esaslar üzerine oturan yeni bir dünya düzeni modeli yaratılmıştır. Bu dinî ve siyasi düzeninin tepe noktasında hükümdar olarak halife/padişah bulunuyordu. Halife, emirü'l-müminin idi, ancak dinî bir görevi yoktu. Ulemadan değildi, dini yorumlama yetkisi de yoktu. Buna karşılık görevi, İslam'ın üstünlüğünü ve Müslüman devletin hâkimiyetini kabul etmek, cizye vermek şartıyla gayri müslimlerin de (ehl-i zimme yani zımmiler) malını, canını ve güvenliğini korumak ve onlara da ibadetlerini ve kendi işlerini yürütebilecek şekilde imkân sağlamaktı. Bunu temin ederken, devlet veya halife/sultan bütün tebaasına veya reayasına karşı zayıf olmadan yumuşak, sert

11 Bernard Lewis, *Ortadoğu*, (Tercüme eden: Mehmet Harmaner), İstanbul 1996, s. 141-147.

* Osmanlı'da millet denince devlet tarafından himaye gören kitap ehli dinî azınlıklar (Hıristiyan, Musevi, vs.) anlaşılmalıdır.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

olmadan güçlü kalarak, toplumda hem saygı hem de sevgi uyandırmayı yönetimin esası olarak benimsemiştir[12]. Bu yönetim anlayışını sürdürülebilir kılmak için çeşitli dinleri ve kavimleri içinde barındıran imparatorlukta siyasi ve idari işlerin yürütülmesini Sadrazama; din ve kültür işlerinin yürütülmesini de Müslümanlar için Şeyhülislama, Hristiyanlar için Patriklere, Museviler için de Hahama havale etmiştir.

Osmanlı Devleti, millet sistemi[13] ile imparatorluk toplumu için Türk dili, Osmanlı Hanedanı, Osmanlılık bağı etrafında ortak yeni bir tarih kimliği oluşturmayı hedeflemiştir. Bu sistem gayrimüslimlere dinî ve kültürel muhtariyet tanırken, aynı zamanda onlardan devletle idari, siyasi, mali ve ticarî alanlarda işbirliği ve yardımlaşma yapmalarını öngörmekteydi. Bu muhtariyete rağmen hiçbir gayrimüslim cemaate, şeriat hukukuna aykırı bir karar ve davranış içinde bulunma hakkı tanınmamıştır. Aldıkları kararların, devletin onayından geçmesi gerekmekteydi. Devlet gayrimüslimlere, millet sistemi çerçevesinde hukuki bir himaye sağlayarak, iç işlerine müdahale etmemekteydi[14]. Bu anlayış imparatorluk yapısına uygundu.

Millet sistemi içinde gayrimüslim her cemaatin kendi dilini kullanmak, dinî, kültürel ve eğitim müesseselerini geliştirmek; vergi toplamak, cemaat hukuku çerçevesinde yargı görevini yerine getirmek gibi kanuni hakları mevcuttu. Dolayısıyla her cemaat bu sistem içinde kendi kimliğini koruma, zenginleşme ve serbestçe hareket etme imkânı bulmuştur. Osmanlı Barışı bu sistem sayesinde gerçekleştirilmiştir. Kısaca Osmanlı Devleti'nin güçlü ve kudretli olduğu dönemlerde bu sistem yürümüş, hallerinden memnun olan ve Osmanlı Barışı sayesinde refah ve huzur bulan gayrimüslimler Osmanlı gücünü gönüllü kabullenmişler ve ona itaat etmişlerdir.

Daha iyi anlayabilmek için Osmanlı millet sistemini bir trene benzetebiliriz. 1299'da Söğüt'ten kalkan bir Osmanlı treninin varlığını kabul edelim. Tren hızla yoluna devam ederken her istasyonda katara bir vagon

12 Bernard Lewis, *aynı eser*, s. 161-165.

13 Millet sistemi için teferruatlı bilgi için bakınız: *Osmanlı* (Yeni Türkiye Yayınları), c: IV, s. 197-367.

14 Osmanlı millet sistemi, günümüzde çeşitli yazılarla çeşitli yönlere çekilmektedir. Bu ise, millî devlet sistemi ile imparatorluk sisteminin bilerek veya bilmeyerek karıştırılmasından ileri gelmektedir. Bilindiği üzere, imparatorluk yapısı çok milletliliği, çok kültürlülüğü, çok dinliliği haklı kılar. Buna karşılık millî devlet yapısı tek millet, tek kültür, tek dil üzerine oturtulmuştur. Azınlıklar millî devlette her türlü insan haklarına sahip olmakla birlikte, toplum ve cemaat olarak siyasi ve idari hakları yoktur. Laiklik ilkesi de çok dinliliği mesele olmaktan çıkarmıştır. Bu itibarla, Osmanlı millet sistemi, modern dünyada millî devletler için model gösterilemez. Zira millet sistemi ve bu vesile ile öne sürülen çok kültürlülük, çok milletlilik millî devletin ruhuna aykırıdır. Olsa olsa emperyalist zihniyete sahip güçlü büyük devletlerin millî devletleri yıkma veparçalama modeli ve onların millî devlet içindeki küreselci, ayrılıkçı temsilcilerinin modeli olabilir.

takılmıştır. Bu süreç Kanuni devrinin sonuna kadar yani tren son istasyona varıncaya kadar devam etmiş ve vagon sayısı çoğalmıştır. Netice, Osmanlı treninin çektiği Türkler, Araplar, Kürtler, Boşnaklar ve Tatarlar gibi Müslüman toplumların da bir arada seyahat ettikleri vagonların arkasına Rum, Bulgar, Sırp, Macar, Makedon, Karadağ, Gürcü ve Yahudi gibi gayrimüslim milletlerin ayrı ayrı oturduğu vagonlar ilave edilmiştir. Bu trenin lokomotifi seyfiye sınıfı (askerî paşalar ve ordu), ulema sınıfı (din âlimleri) ve kalemiye (sivil paşalar ve bürokratlar)dir. Lokomotifin makinisti Halife/Sultandır. Lokomotifin kömür ihtiyacı Müslüman ve gayrimüslimlerin verdiği vergilerle karşılanmaktaydı. Lokomotif iyi çalışırken ve hızlı giderken her millet kendi vagonunda, başlarında dinî şefleri (Patrik, Haham, Piskopos) olmak üzere huzur ve refah içinde seyahate devam etmiştir. Kimse trenden inmeye veya kendi vagonunu katardan ayırmayı düşünmemiş veya cesaret edememiştir. Dolayısıyla Osmanlı barış treni emniyet içinde ve kendinden emin bir şekilde yoluna devam etmiş ve Kanuni döneminde son durağa varmıştır. Son durakta, 1683 yılına kadar beklemiştir. Bu bekleme esnasında kendi eski sistemine yeni bir alternatif yaratamamış, yani yeni bir lokomotif koyamamış, vagonları da yenileyememiştir. Bunun üzerine yolcularda huzursuzluk belirtileri yavaş yavaş baş göstermiştir. Huzursuzluk imparatorluk yok oluncaya kadar artarak devam etmiştir.

B- OSMANLI'DA ÇÖKÜŞ ZEMİNİNİN OLUŞMASI

1- Osmanlı Devleti'nin Ortaçağı

Osmanlı, 1299-1579 tarihleri arasında kendi yeniçağını yaşarken ve kendi klasik dönemini yaratırken, Avrupa kendi ortaçağının karanlığında hayatını sürdürüyordu. Hâl böyle iken, XVI. yüzyılın sonlarından veya XVII. yüzyılın başlarından itibaren tarihî süreç tersine işlemeye başlamıştır. Bunun sonucu Avrupa kendi ortaçağından yeni bir alternatif çıkararak fert, akıl ve ilim, hatta millet merkezli; ilim adamlarının, filozofların ve tüccarların oluşturduğu yeni dinamik aktörleriyle yeniçağına girerken, Osmanlı kendi sisteminden yeni alternatif ve yeni aktörler çıkaramadığından, eski sitemiyle ve asker sivil paşalar, kapıkulları ve ulema sınıfı gibi geleneksel aktörleriyle yoluna devam etmekle bir nevi kendi ortaçağını (Duraklama Devri) kendi hazırlamış ve onun içine girmiştir. Osmanlı ortaçağını (Duraklama Dönemi) hazırlayan sebepleri iç ve dış olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür.

a- Dış Sebepler: Avrupa'nın yükselişi, bu sebeplerin bütününü oluşturmaktadır. Bilindiği üzere Avrupa Hümanizma, Rönesans ve Reform hareketleriyle içinde bulunduğu ortaçağa alternatif olarak yeniçağını ve yeni zihniyetini yaratmıştır. Bununla, dini inkâr etmeden dinin yanında aklı, kilisenin

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

yerine üniversiteyi, ruhban sınıfı yerine filozofları ve bilim adamlarını ön plana çıkardı.[15] Arkasından ferdin, aklın ve bilimin hürriyete ihtiyacı olduğunu görerek "hürriyetin" vazgeçilmez olduğunu gördü. Hürriyetine kavuşan fert, akıl ve ilim vasıtasıyla tabiatla ve maddi dünya ile toplumlarla temasa geçerek incelemeye ve bilgi üretmeye başladı. Ahiretle ilgilenmeyi kiliseye bıraktı. İşte Avrupa'da devrim yapan, Avrupa'nın önünü açan bu zihniyet değişmesidir. Bu devrimle Avrupa, hem tabiatı, maddeyi ve toplumu, hem de bunların kanunlarını keşfetme ve böylece bilgi üretme yollarını buldu. Bunun sonucu Avrupa teknolojide, özellikle askerî teknolojide, ilimde ilerleyerek güce, servete ve bilgiye sahip oldu ve Osmanlı karşısında üstünlüğü ele geçirdi. 1453-1683 tarihleri arasında Avrupa'nın yaptığı coğrafi keşiflerin ilmî buluşların ve yeni felsefî fikirlerin çokluğu nazarı dikkate alındığında, üstünlüğünü anlamak ve kabullenmek zor olmayacaktır.

b- İç Sebepler: Osmanlı Devleti'nin duraklama ve gerileme dönemine girmesinin önemli sebeplerinin başında Avrupa'nın üstünlüğü ele geçirmesi ve dolayısıyla dünya şartlarının değişmesi ise, diğer sebeplerin kaynağı da bizzat kendi içinde meydana gelen bozulmadır.

Bilindiği üzere, Kanuni'den sonra Osmanlı Devleti'nin gelir kaynakları azalmaya ve mali durumu bozulmaya başlamıştır. Bunun başlıca sebebi fütuhat döneminin kapanmasıyla Osmanlı hazinesi önemli bir gelir kaynağını kaybetmiştir. Buna paralel olarak coğrafi keşifler sonucu Osmanlı toprakları üzerinden geçen ticaret yollarının (İpek yolu) okyanuslara kaymasıyla Osmanlı hazinesini ikinci önemli gelir kaynağından mahrum etmiştir. Üçüncüsü, Amerika'dan kıymetli madenlerin (altın-gümüş) Avrupa'ya, oradan da Osmanlı İmparatorluğu'na akışı devletin fiyat ve mali politikasını altüst etmiştir. Bunun sonucu Osmanlı'nın ihraç malları ucuzlamış, büyük gelir kaybına yol açmıştır. Bu arada Avrupa mallarının rekabeti Osmanlı yerli sanayisinin çöküşünü hazırlamıştır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin Avrupa'dan gelişmiş silah teknolojisini büyük miktarlarda para ödeyerek satın alması hazineye önemli ölçüde yük getirmiştir.

Bu olumsuzluklar karşısında Osmanlı hazinesi bir taraftan günden güne erirken, diğer taraftan tabiî sınırlarına dayanmış ve toprakları genişlemiş olan Osmanlı Devleti miktarı günden güne artan bürokrasisine maaş ödemek ve yenilgilerin başlamasıyla da fazlalaşan harp masraflarını karşılamak mecburiyetinde kalması, üstelik daimi düzenli ordu bulundurma zaruretinin ortaya çıkması, devlet hazinesine altından kalkamayacağı bir yük getirmiştir. Bu sıkıntıları veya masrafları karşılamak için devletin vergileri artırmak, paranın değerini düşürmek ve memurlara az maaş vermekten başka alacağı fazla bir tedbir

15 Durmuş Hocaoğlu, "İlerleme Üzerine Bir Tahlil Denemesi", *Köprü*, İstanbul 2004, Sayı 78, s. 54-55.

de bulunmuyordu. Bu tedbirler de halkı, askerleri, ulemayı, bürokratları tedirgin ediyor ve memnuniyetsizliklerini artırıyordu.

XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti inisiyatifi elinden kaçırmış ve çaresiz duruma düşmüştü. Artık dıştan gelen olumsuz faktörler birbirini takip ederken, içte başlayan bozulmalar da birbirini tetikler hale gelmiştir. Böylece merkezî otoritede zaafiyet işaretleri de başlamıştır. Aleyhte meydana gelen bütün bu gelişmeler, Osmanlı'nın idari, askerî, sosyal ve iktisadi yapısının; tımar ve eğitim sisteminin bozulmasına yol açmış ve böylece devletin klasik dengelerini alt üst etmiştir.

Sonuçta kapıkullarında (asker ve sivil paşalar), ulemada ve bürokraside ulû'l-emre itaat azalmaya yüz tuttu. Adalet mülkün temeli olmaktan fiilen çıktı. Tımar sisteminin bozulmasıyla iltizam usulü mültezimleri, malikâne sistemi de ayanları ortaya çıkararak feodal yapı oluştu.[16] Bunların ekonomik ve sosyal güçleri artınca eyaletlerde, sancaklarda birer özerk otorite haline gelerek valinin, sancak beyinin ve kadının önüne geçtiler. Devlet yetkilerinin bir kısmını *âyan-ı belde*, *âyan-ı vilayet* ve *âyan-ı eyalet* adı verilen feodal beylere vererek, bunların statülerini meşrulaştırdı. Artık merkezî otorite bunlarla işbirliği yaparak kendi yetkilerini paylaşır hale düştü. Avrupa, feodaliteyi yıkmaya çalışırken veya yıkarken, Osmanlı'nın ne kadar ters istikamette hareket ettiğini göstermesi açısından oldukça dikkat çekicidir.

Aynı şekilde Avrupa ilim ve bilgi üretmek için üniversiteler, enstitüler kurarken, Osmanlı, medreseleri yeni şartlara göre reforma tabi tutacağı yerde, onların bozulmasını önleyememiştir. Enderun da önemini kaybetmiştir. Artık devlet, kapıkullarının, yeniçerilerin, ulemanın, ayanların, bürokrasinin ve sarayın siyasi entrikalarının alanı haline gelmişti. Aralarındaki ittifaklarla padişah değiştirerek, sadrazamı düşürerek kendi otoritelerini ve çıkarlarını korumaktan başka bir şey yapamaz ve düşünemez oldular.

c- Zihniyet Meselesi: Bilindiği üzere yeniçağa kadar hemen hemen bütün tarım toplumlarında olduğu gibi Osmanlı'da da ideoloji dindir. Buna göre devletin ve hâkimiyetin Tanrı'ya ait olduğu zannediliyor ve devleti de Tanrı adına Peygamber yönetiyordu. Peygamberin ölümünden sonra bu görev elçinin vekili olarak halifelere düşmüştür. Halife, ilahî emirlere göre ülkeyi yönetmekle yükümlüydü. Yavuz Sultan Selim, 1517'den itibaren halifelik unvanını da

16 Osmanlı İltizam ve Malikâne sistemleri için bakınız: Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 1999, s. 99-126.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

üstlenmesiyle Osmanlı Devleti de resmen İslami kuralları ve anlayışı esas alan bir yönetim şeklini benimsemiş oldu[17].

XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı sosyal, askerî ve iktisadi müesseselerinin bozulmasına paralel olarak medrese ve eğitim sistemi de bozulmaya ve taassup içine düşmeye başladı. Artık medrese, daha evvel verilmiş doğruları/hakikatleri, ön yargıları akıl yoluyla teyit etmenin/doğrulamanın ötesinde, yeni bir fikir üretemez, keşif veya icat yapamaz duruma düşmüştür. Zira eğitim konusunu ve objesini tamamen metafizik dünyada/ahirette aramaya yönelmiş ve aklı kullanarak dünyevî ve beşerî meseleleri çözme işini, tabiatın kanunlarını keşfederek teknoloji yaratmayı, dolayısıyla maddi gücü ve refahı artıracak "alet yapma" metodunu ihmal etmiştir. Bunun sonucu skolâstik zihniyet, Osmanlı aydınlarına ve eğitimine hâkim olmuş ve yeni fikir, yeni bilgi, yeni mal-alet üretiminin yapılabileceği akıl ve bilim çağına girilmesini engellemiştir. Bu yüzden inancın-geleneğin zıddı olmayan, fakat tersi olan akıl ve bilim, inanca-geleneğe paralel olarak Osmanlı medrese eğitiminde ve düşünce hayatında rehberlik görevini yapma imkânı bulamamıştır.

Osmanlı bu halde iken, Avrupa akıl çağından ilim çağına, tarım ekonomisinden sanayi çağına, el emeğinden-makine çağına, kılıç-ok-mızraktan ateşli silahlar çağına, hazır bilgiden bilgi üretme çağına geçerek kendi coğrafyasına, kendi toplumuna ve diğer toplumlara hâkim olmuş, refahı, gücü, kültürü yakalamış ve kendi medeniyetini yaratmıştır.

2- Mazi ve Avrupa Arasına Sıkışan Osmanlı

Osmanlı Devleti, XVII. ve XVIII. yüzyıllardan itibaren kendi şanlı mazisi ile kendisinden üstün hale gelen Avrupa gerçeği arasında kalmıştır. Bir yandan, mükemmel olarak kabul ettiği Fatih-Kanuni döneminin klasik sisteminden kopamıyor ve ıslahatlarla özlemini duyduğu mazisine dönmeyi ve maziyi canlandırmaya gayret ediyor, öbür yandan üstünlüğünü ispat etmiş Avrupa gerçeğini de kabullenmek durumunda kalıyordu. Bu ikilem karşısında kalan Osmanlı Devleti, ne kendi sisteminden yeni bir alternatif sunabiliyor, ne de bir Avrupa-Osmanlı sentezi yapabiliyordu. Dolayısıyla zihniyet bakımından maziye bağlı kalarak, mevcut statüsünü muhafaza etmeyi, böylece psikolojik üstünlüğünü ve kimliğini de sürdürmeyi benimsemiştir. Bu tavrı ve tercihi aynı zamanda Avrupa karşısında içe kapanma/kabuğuna çekilme siyasetinin başlangıcı olmuştur.

Ancak bu siyasetin yürütülmesi imkânsızdı. Zira dünya olaylarını artık Avrupa belirliyordu. Avrupa, bütün kıtalarda olduğu gibi, Osmanlı

17 Ahmet Mumcu, *Tarih Açısından Türk Döneminin Temelleri ve Gelişimi*, Ankara 1971, s. 8.

İmparatorluğu'nun kapılarını zorlama ve imparatorluğun her yerine sızma imkânına sahipti. Nitekim ticari mallarıyla, teknolojisiyle, fikirleriyle, sermayesiyle, okullarıyla, misyonerleriyle, konsoloslarıyla, tüccarlarıyla, kumpanyalarıyla ve bankalarıyla Osmanlı ülkesine girmesi zor olmamıştır. Bu süreçte, İstanbul, İzmir, Selanik, Beyrut, Trabzon ve Samsun gibi şehirler Avrupa emperyalizminin önemli giriş noktaları vazifesini görmüşlerdir.

Eninde sonunda İslam devletinin ve toplumunun Hristiyanlara karşı galip ve muzaffer olacağı inancıyla kendini mükemmel ve üstün gören Osmanlı, Avrupa'nın savaşlarda üstün gelmesine karşı verdiği ilk tepki içe kapanmak, "gâvura" muhatap ve muhtaç olmamak gibi dini gerekçeli pasif bir tavır içine girmiştir. Nitekim XVII. yüzyılın ilk yarısında *Kadızadeliler*[18] hareketi, XVIII. yüzyılda ise *Vahabilik*[19] hareketi ve XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarında hızla yayılan Nakşibendî tarikatının *Halidiye*[20] kolu Avrupa'ya düşmanlığın ve *Asr-ı Saadet* dönemine dönüş fikrinin başını çekmişlerdir.

Osmanlıyı zaafa uğratan ikinci bir hareket de Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu kapitülasyonlarla yarı sömürge haline getirmesi ve ekonomik yönden çökertmesidir. Bu sömürgeleştirme faaliyeti XIX. yüzyılda hızlanmış ve 1918'e kadar devam etmiştir.

Üçüncü olarak, önce Hristiyanlığın (gayrimüslimlerin) sonra da gayri Türklerin Osmanlı'dan imtiyazlı statü, muhtariyet ve istiklal gibi isteklerde bulunmaları çok dinli, çok milletli Osmanlı İmparatorluğu'nda parçalanma sürecini başlatmıştır. Bu süreci, 1789 Fransız İhtilâli'nin getirdiği hürriyet, eşitlik ve milliyetçilik fikirleri hızlandırmıştır. Zira klasik sistemini adalet üzerine oturtmuş Müslüman Osmanlı için hürriyet, milliyetçilik hatta eşitlik fikirleri yani liberalizm yeni ve yabancı idi. Buna karşılık Hristiyan milletler milliyetçilik, hürriyet ve eşitlik fikirlerini kolayca kabullendiler ve benimsediler. Bu konuda İngiltere, Fransa ve Rusya'dan da destek gördüler. Böylece Osmanlı Devleti yeni ve önemli bir iç tehdit ve tehlike ile karşı karşıya kalmış bulunuyordu. Hürriyet, eşitlik ve milliyetçilik fikirleri daha sonra Türk olmayan Müslüman halklara ve hatta Türk aydınlarına da sirayet edince Osmanlı Devleti'nin durumu tamamen kaosa dönüştü. Nitekim Osmanlı Devleti XIX. yüzyıl boyunca hatta 1918'e kadar bu

18 Kadızadeliler: XVII. yüzyılın başlarında Kadızâde Mehmet Efendi'nin öncülük yaptığı ve Hz. Muhammed devrinde olmayan uygulamaların İslam dininden çıkarılmasını savunan, aşırı şeriatçı bir harekettir. 1656'da, Köprülü Mehmet Paşa, Kadızadeliler isyanını bastırarak, liderlerini sürgün etmiştir.

19 Vahabilik: Muhammed bin Abdulvahap (1691-1787) tarafından Suudi Arabistan'da ortaya çıkarılan İslami bir mezheptir. Kuran'a harfiyen uyulmayı savunur.

20 Nakşîliğin Halidiye kolu, Halid-i Bağdadi (1776-1826) tarafından kurulmuştur. Politika ile meşguldürler. Batı taklitçiliğine karşı tavırları vardır.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

tehlikeleri bertaraf etmek için uğraşmak durumunda kaldı ise de bu gayretleri imparatorluğu yıkılmaktan kurtaramadı.

Kısaca Osmanlı Devleti'nin 'Asr-ı Saadet'e dönme fikrini benimseyen aşırı şeriatçıların muhalefeti, hem Fatih-Kanuni devrinin usullerine dönmeyi arzulayan muhafazakârların muhalefeti, hem Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopmak isteyen gayrimüslimlerin ve gayri Türklerin, hem liberal Türk aydınlarının (Tanzimatçılar, Yeni Osmanlılar, Genç Türkler) muhalefeti, hem de *Düvel-i Muazzama*'nın (İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan) muhalefeti arasında ve karşısında sıkışıp kalmıştır. Kendisini bu zor ve karmaşık durumdan çıkaracak ekonomik, teknolojik, siyasi ve askerî güce de sahip değildi. Bütün bunlara rağmen Osmanlı Devleti'nin vazgeçemeyeceği ve terk edemeyeceği maddi ve manevi hususlar da vardı. İslam devleti olarak şeriattan, Türk devleti olarak Türklükten, imparatorluk olarak gayrimüslimler ve imparatorluk topraklarından, Osmanlı Hanedanı olarak saltanattan vazgeçilemezdi. Modernleşmek isteyen toplum olarak da Avrupa'nın teknolojisini ve fikirlerini yok farz edemezdi. Bunun üzerine Osmanlı devlet adamları iç politikada hem muhafazakâr, hem yenilikçiler; dışta da Büyük devletler arasındaki rekabetlerden yararlanarak dengeci-tavizci-teslimiyetçi bir yöntem benimseyerek ayakta kalmaya çalışmıştır. Ancak başarılı olamamışlardır.

C- Osmanlı Devleti'nin Çöküşünü Engelleme Gayretleri

Kanuni döneminden sonra Osmanlı Devleti'nde başlayan bozulma, XVII. yüzyılda daha da artarak sosyal, ekonomik ve idari sistemi iyice sarsmıştır. Bunun sonucu, Osmanlı yöneticileri devleti ayakta tutmanın yollarını aramaya ve tedbirler almaya gayret etmişlerdir. Bu tedbirleri şu şekilde özetlemek mümkündür.

1- Şiddet Yöntemi

XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti, batıda Avusturya, kuzeyde Rusya, doğuda İran, Akdeniz'de Venedik ve Cenevizlerle mücadele ederken, dâhilde de en fazla Celali İsyanlarıyla meşgul olmuştur. En mühim Celali reisleri Karayazıcı, Tavil Ahmet, Kalender oğlu Mehmet, Karasait, Saçlı, Canbolatoğlu Ali Paşa, Meymun, Muslu Çavuş ve Yusuf Paşa gibi asilerdi. Celali İsyanlarının bütün Anadolu'ya yayılması ve devlet otoritesini tehdit edici hal olması üzerine, Kuyucu Murat Paşa isyanları bastırmakla görevlendirildi. 1606–1609 yılları arasında Murat Paşa Anadolu'yu Celalilerden temizledi ve devlet otoritesini tesis etti. Bu arada 90.000 Türk katledilmiştir. 1611 yılında Kuyucu Murat Paşa'nın ölmesi üzerine

huzursuzluklar devam etmiş, bu defa yeniçeriler itaatsizliğe başlamış, hatta 1622 yılında isyan ederek Genç Osman'ı öldürmüşlerdir.

Yeniçerilerden, Genç Osman'ın intikamını alma bahanesiyle Erzurum Valisi Abaza Hasan Paşa Erzurum kalesinde bulunan kapıkullarını (yeniçeriler) öldürdü ve 30.000 kişilik kuvvetle Sivas'a kadar gelerek pek çok yeniçeriyi katletti ve ortalığı yakıp yıktı. Buna rağmen IV. Murat (1623–1639) Abaza Paşa'yı 1625'te affetti. Bu tarihten sonra IV. Murat her türlü itaatsizliğe karşı şiddet kullanma yolunu seçerek devlet otoritesini yeniden sağladı.

1639'da IV. Murat'ın ölmesi üzerine Kapıkulu Ocaklarında itaatsizlik ve disiplinsizlik artarken Kadızadeliler hareketi de devleti tehdit eder duruma gelmiştir. Bu olaylar karşısında aciz kalan IV. Mehmet (1648–1688), çareyi 1656'da Köprülü Mehmet Paşa'yı Sadrazam yapmakta buldu. Köprülü, ilk iş olarak Kadızadeliler hareketine son verdi. Sonra İstanbul ve taşrada, pek çok kişinin canı pahasına, devlet otoritesini temin etti. Sadrazamlığı döneminde (1656–1662), idam edilen paşaların ve devlet adamlarının sayısının yüze (100) yakın, öldürülen insan sayısının ise 5.000 kadar olduğu söylenmektedir. Bununla birlikte devleti ayakta tuttuğu ve devlet işlerine bir düzen verdiği de kabul edilmektedir.

2- Batıya Açılma: Taklit ve Tamir Yöntemi

1683 Viyana Bozgunu, 1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça Antlaşmalarıyla, XVII. yüzyılda IV. Murad'ın ve Köprülülerin uyguladıkları sadece disiplini ve otoriteyi sağlamaya dönük şiddet metodu ile bir yere varılamayacağı anlaşıldı. Askerî mağlubiyetler ve büyük toprak kayıpları Osmanlı devlet adamalarını zihniyet değişikliğine mecbur etti. Bu zihniyet değişikliği ile etraflarına bakmaya başladılar. Gördüler ki, dünya Osmanlı'dan ibaret değil, dünya işleri de sadece Osmanlı'da görüldüğü şekliyle yürütülmüyordu. Avrupa'da hem Osmanlı'ya düşman, hem Osmanlı'dan farklı, hem Osmanlı'dan üstün bir Hristiyan dünyasının olduğu gerçeği kabullenilmeye başlanır. Bu kabulleniş ve zihniyet Osmanlı devlet adamlarını yeni arayışlara sevk etti.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

a- Lale Devri

İlk yenilik arzusu ve zihniyet değişikliği Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın önayak olmaya başlamış ve Lale Devri (1718–1730) adıyla sembolleştirilmiştir. Bu dönemde Avrupa'yı örnek alan bazı yeniliklere karar verildi. Nitekim askerî alanlar başta olmak üzere bazı alanlarda ıslahatlar gerçekleştirildi. 1727'de matbaanın kurulması, kâğıt imalathanesinin, çini imalathanesinin ve kumaş fabrikasının açılması, çiçek aşısının kullanılması,

tercüme heyetinin teşkili, kütüphane inşa edilmesi, sanat ve edebiyattaki gelişmeler, mimaride yenilikler bu ıslahatlar arasında sayılabilir. Elbette ki bütün bu yapılanlar Osmanlı'yı güçlendirecek mahiyette değildi. Ancak ilk adım olması açısından önem arz etmekteydi. Nitekim yapılanlar sosyal ve iktisadi hayatta bir rahatlama sağlamamış, aksine halkın ve yeniçerilerin tepkisine yol açmış ve 1730 Patrona Halil İsyanı ile Lâle Devri son bulmuştur. Ancak yenilik fikri, artık zihinlere yerleşmiş olduğundan bazı kesintilere ve engellere rağmen devam etmiştir.

b- Nizam-ı Cedid* (Yeni Düzen)

XVII. yüzyılın başından itibaren arzu olarak ortaya çıkan Lale Devri'nde nispeten uygulanan, fakat 1730'da kesintiye uğrayan, Koca Ragıp Paşa'nın sadrazamlığında (1856–1862) sınırlı da olsa tekrar başlayan ıslahat hareketlerine rağmen Osmanlı Devleti Avusturya-Rusya karşısında mağlup olmaktan ve toprak kaybetmekten kurtulamadı. Nihayet 1768 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda aldığı mağlubiyet ve 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla kabul edilen ağır şartlar o zamana kadar yapılan ıslahatların işe yaramadığının işareti olarak görüldü. Bunun üzerine III. Selim daha muhtevalı ve daha köklü ıslahat hareketine girişilmesinin zaruretine inandı. Bu maksatla *Nizam-ı Cedid* adı verilen dönemi (1789–1808) başlattı.

Nizam-ı Cedid her ne kadar yeni düzen anlamına geliyorsa da, Osmanlı İmparatorluğu'na köklü yeni bir düzen getirmemiştir. Nizam-i Cedid'in iki özelliği vardır. Birincisi Osmanlı müesseselerine (maliye, idare, adliye, sosyal, vs) disiplin anlamında çeki-düzen vermektedir. Bunun için eski kanunlarda, esasına dokunmadan bazı maddeleri çıkararak yeni maddeler ilave etmekten ibarettir. Bundan maksat devlet otoritesini ve itibarını yeniden kurmaktır. Bu tür davranış, yeniliğin, yeni düzenin değil maziye-geleneğe bağlı kalmanın ifadesinden başka bir şey değildir.

İkinci özellik ise, kelimenin tam anlamıyla maziden-gelenekten kopuşun ifadesi olarak Osmanlı, orduda, askerî eğitim ve öğretimde yeni bir düzen öngörüyordu. Ayrıca askerî teknolojide, siyaset ve diplomaside Avrupa usulleri getiriliyordu. Bu çerçevede yeni bir zihniyet ve anlayış devam ettiriliyordu. Ancak yeni ordunun yanında Yeniçeri Ocağı'nı muhafaza etmekle, ordu içinde yeni-eski diye ikilik yaratılmıştır. Nitekim yapılan yenilikler tepki çekmiş ve 1808'de çıkan bir isyanda durdurulmuştur. Fakat yenileşme zihniyeti ve zarureti devlet adamlarının gündeminden çıkmamış, daha sonraki dönemlerde devam

* Bu konuda geniş bilgi için bakınız: Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları, Nizam-ı Cedid* (1789–1807), Ankara 1988.

ettirilmiştir. II. Mahmut ıslahatları Nizam-ı Cedid'in devamından başka bir şey değildi.

3- Tanzimat Dönemi: Liberalleşme Yöntemi

1789 Fransız İhtilali'nin getirdiği hürriyet ve eşitlik fikrine dayalı olarak toplum içinde ferdi/ferdiyetçiliği (individüalizm), fertlerin hürriyet ve eşitliği, uluslar arası ilişkilerde de milleti, millî vatan, millî devleti, milletlerin hürriyeti ve eşitliği yani istiklal ilkeleri ön plana çıkmış ve Avrupa'nın çehresini değiştirmiştir. Nitekim 1815–1914 yılları arasında Avrupa'ya ve dünyaya insan hakları/millet hakları, milliyetçilik mücadelesi damgasını vurmuş ve eski sistemleri, imparatorlukları sarsmıştır. Bu bakımdan XIX. yüzyıl milliyetçilik akımlarının yükseldiği, millî devletlerin kurulduğu, liberal devrimlerin, isyanların ve ayaklanmaların yoğunluk kazandığı bir çağdır. Ayrıca liberalizmin sadece siyasi olayları ve devrimleri değil, aynı zamanda sanayi devrimini, kapitalizmi, emperyalizmi, ilmi ve teknolojik gelişmeleri de hızlandırmıştır. Bunun sonucu Avrupa ticari, ekonomik, mali, siyasi ve kültürel emperyalizmini dünyaya yaymış ve dünyayı sömürge-yarı sömürge haline getirmiştir. Artık dünya işlerinde karar verici, yönlendirici ve kabul ettirici Avrupa'dır. İş adamlarıyla ve fabrikalarıyla yapıp satan (imal edip satan), tüccarlarıyla alıp satan (ticaret yapan), filozoflarıyla sistem kuran, ideolojiler yaratan, ilim adamlarıyla icat/keşif yaparak teknoloji üreten güçlü ve hâkim bir Avrupa'dır.

Böyle bir Avrupa'nın karşısında ortaçağ şartlarının hüküm sürdüğü, hala beyin, paşanın, ulemanın ve ayanların hâkim olduğu bir Osmanlı İmparatorluğu'nun etkilenmemesi, dünyadan kopuk, içine kapalı halde yaşamaya devam etmesi imkânsız görünüyordu. Nitekim XIX. yüzyıla kadar batıya açılma ve yenileşme gayretlerinin boşa çıkmasına ve başarısız olmasına, kesintiye uğramasına ve yeniçerilerle, bazı ulemanın muhalefetine rağmen II. Mahmut ıslahat hareketlerine devam etmekten vazgeçememiştir. O da kendinden önceki padişahlar gibi geleneksel anlayışla yani otoriter bir tarzda disiplini sağlamakla işe başladı. Dolayısıyla ilk önce 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdı. Arkasından ordu, idare, eğitim ve diplomaside bazı yenilikler yaptı ise de bu yaptıkları Osmanlı'yı siyaseten ve iktisaden güçlü ve bağımsız hale getirmeye yetmedi. Nitekim Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyanını ve tehdidini engellemek için Rusya'nın daha sonra Rus tehlikesinden kurtulmak için de İngiltere'nin yardımına ve himayesine muhtaç olundu.

İngiltere bu fırsat iyi değerlendirerek, Osmanlı İmparatorluğu'nu küresel ve liberal ekonomiye dâhil etmek için Bab-ı Ali'ye 1838 Ticaret Antlaşması'nı kabul ettirdi. Buna göre *yed-i vahid* (tekel) usulü kaldırıldı, ihracattan alınan vergi miktarı

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

% 12, ithalat vergisi ise % 3 olarak tespit edildi. Bu şekilde ekonomide liberalleşme ile imparatorluk toprakları açık pazar haline getirilerek, sömürgeleştirme sürecine sokuldu. Bu süreçte yerli sanayi ve esnaf yok edildi, devlet ise borçlanmak mecburiyetinde kaldı. Söz konusu ticaret anlaşmasıyla İngiltere'ye tanınan imtiyazlar diğer Avrupa ülkelerine de verilmesiyle imparatorluk sanayileşti ve Avrupa devletlerinin pazarı haline geldi. Zira Osmanlı'nın rekabet edecek hiçbir sanayi ürünü yoktu. Dolayısıyla 1838 Ticaret Antlaşması (Balta Limanı Antlaşması) yıkılış sürecini başlattı, dolayısıyla Osmanlıya çok ağıra mal oldu.

a- Tanzimat Fermanı:

1838'de Balta Limanı Ticaret Antlaşması'yla Osmanlı İmparatorluğu ekonomik ve ticari alanda piyasa ekonomisine (liberal sisteme) dâhil edildi. Artık sıra Osmanlı toplumunun liberalleştirilmesine gelmişti. Çünkü Osmanlı'nın geleneksel idari ve içtimai yapısı, serbest ticarete uymuyor ve engel teşkil ediyordu. Bu engelleri kaldırmak için Avrupa'nın tavsiyesi ve empozesi üzerine 1839'da Tanzimat Fermanı ilan edildi.

Tanzimat Fermanı, içeriğine bakıldığında eskiden kopulamadığını ve yenileşmenin ise zaruri olduğunu vurgulamaktadır. Bir yandan Kuran'ın hükümlerine ve şeriat kanunlarına uyulmadığı için devletin çöktüğünden, öbür yandan yeni ilkelerle devletin güçleneceği ve modernleşeceğinden bahsedilmektedir. Bu durum devlet adamlarının hâlâ eski ile yeni arasında mutereddid olduklarını göstermektedir. Bu mutereddid tutumları yüzünden hem eskiyi muhafaza, hem yeniyi inşa etme gibi ikilik içine düşmüşlerdir. Bu tutumları imparatorluk yıkılıncaya kadar devam etmiştir.

Tanzimat Fermanı'nın öngördüğü yenilik tabii haklar alanındadır. Yani insanlar hür ve esir doğar ve öyle yaşarlar. Din ve ırk farkı gözetilmeden bütün insanların ırz, namus, şeref, can ve mal güvenliği devlet tarafından garanti altına alınır. Herkese kanun önünde eşit muamele yapılır. Bu ilkeler liberalizmin ve İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin özünü ve temelini teşkil etmektedir. Dolayısıyla Tanzimat Fermanı'na liberal fikirlerin etkisi altında ilan edilmiş, topluma ve devlete yeni bir düzen vermek isteyen zihniyetin ve anlayışın ürünü olarak bakılmalıdır. Ancak çok milletli, çok dinli, sanayileşmemiş, halkının büyük bir kısmı köylü, cahil ve fakir Osmanlı toplumunda bu tür liberal ilkelerin uygulanabilirliği elbette kolay değildi. Nitekim Ferman ne Müslüman halkı ne de gayrimüslim halkı tam memnun edebilmiştir. Ama netice olarak daha kültürlü, daha zengin, ticaretle, zanaatla uğraşan ve Avrupa tüccarlarıyla işbirliği içinde olan Hristiyanlara yaramıştır.

b- Islahat Fermanı:

Avrupa'nın etkisi ve telkini ile Bab-ı Ali tarafından Hristiyanlara daha çok hak verilmesi için hazırlanan ve 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı'nı teyit eden ve tamamlayan yeni siyasi ve kültürel hak ve imtiyazları ihtiva eden bir fermandır. Bu niteliğiyle Osmanlı toplumunu tabii haklar esasında bütünleştirmeyi öngören Tanzimat Fermanı'nın aksine toplumu ayrıştırmaya ve kutuplaştırmaya götürecek siyasi ve kültürel zemini hazırlamıştır. Bu zemin Hristiyanlarda muhtariyet ve istiklal arzularını kuvvetlendirirken Osmanlı Devleti'nden psikolojik olarak koparmış ve Avrupalı büyük devletlerle işbirliğine ve onların himayelerine girmeye sevk etmiştir. Bu tarihten sonra dini cemaatler millet olarak nitelendirilmeye başlamıştır.

Kısaca Tanzimat ve Islahat Fermanları öngördükleri Avrupai usullere ve yeniliklere rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması ve devletin çöküşünü engelleme yolunda hiçbir fayda sağlamamış ve çare üretmemiştir. Aksine çöküşü ve parçalanmayı hızlandırmıştır. Bu itibarla Tanzimat ve Islahat Fermanları'nın daha ziyade gayrimüslimleri ön plana alan ve onlarda ayrılma duygularını kuvvetlendiren politikaları ürettiği söylenebilir.

c - I. ve II. Meşrutiyet Dönemi: Anayasalı ve Parlamentolu Devlet Modeli

1871 yılından itibaren Tanzimat dönemi (1839-1876) idari, mali, siyasi ve içtimai alanda iflas işaretleri vermeye başladı. Başta Genç Osmanlılar olmak üzere pek çok devlet adamı ve aydın "bu devlet nasıl kurtulur" sorusuna cevap ve çözüm arayışına girdiler. Neticede çare olarak Avrupa'da olduğu gibi Anayasalı (Kanun-ı Esasi) ve Parlamentolu (Meclis) bir devlet düzeni fikri ortaya çıktı. Bu düzen gerçekleşirse Devlet-i Ali'nin kurtulacağına inançları tam idi. Öyle ki bu fikre karşı olan Abdülaziz'i bir darbe ile düşürmeyi bile göze aldılar ve yerine önce V. Murad'ı arkasından pazarlıklar sonucu II. Abdülhamid'i tahta çıkardılar.

1876'da Kanun-ı Esasi ilan edildi. 1877'de de Meclis açıldı. Artık Avrupa'nın ve gayrimüslim tebanın bir diyeceğinin kalmayacağı inancı hâkim idi. Zira Meşrutiyet rejimine geçildiğinden Avrupa'nın müdahalesinin ve gayrimüslim unsurların da ayrılma isteklerinin önünün kesileceği ve sona ereceği düşünülüyordu.

Ancak durum beklenildiği şekilde gelişmedi. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın çıkmasıyla, Şark Meselesi'nin en kritik dönemine gelinmiş olması ve Ayastefanos ve Berlin antlaşmaları, büyük devletlerin dış müdahaleleri, dış

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

baskıları ve özellikle Balkanlarda Bulgarlar, Anadolu'da Ermeniler başta olmak üzere bütün gayrimüslimlerin milliyetçi tavırlarını ve ayrılık isteklerini iyice artırdı. Bu sonuç Kanunu-ı Esasi'nin de Meclis-i Mebusan'ın da çözüm olmayacağını gösterdi. Bunun üzerine II. Abdülhamid Meclis'i kapattı ve Kanun-ı Esasiye'yi de rafa kaldırdı. 1878'den itibaren ülkenin imarına ve eğitime dönük, devleti savaştan uzak tutan, iç politikada tavizsiz, dış politikayı da İngiltere, Rusya, Almanya arasında kurulacak dengelere dayandıran kendine has bir yöntemi benimsemiştir. Ancak 1889'dan itibaren Genç Türklerin ve kurdukları İttihat ve Terakki Fırkası'nın şiddetli muhalefetiyle, 1891'den sonra Ermeni olaylarının baskısıyla ve büyük devletlerin müdahaleleriyle karşılaştı ve nihayet 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'i ilan etmek durumunda kaldı ve 27 Nisan 1909'da tahttan indirildi.

II. Meşrutiyet'te büyük umutlarla Kanun-ı Esasi yürürlüğe kondu ve 17 Aralık 1908'de Meclis-ı Mebusan açıldı. Artık bütün teba hürriyete, hak ve vazife eşitliğine sahip olacak, kanunsuz hiçbir işlem yapılmayacak, sansür kalkacaktı. Böylece Osmanlılık şuuru ve ruhuyla toplumda birlik ve bütünlük sağlanmış olacaktı.

266 kişilik Meclis'te mebusların dağılımı şöyle idi[21]: Rum 23, Ermeni 12, Yahudi 5, Bulgar 4, Sırp 3, Ulah 1, Dürzi 1, Maruni 1 idi. Gerisi Müslüman olup Arap mebus sayısı 50, Arnavut mebus 20 kadardı. Buna göre Meclis'te Türklerin sayısı yaklaşık 106 civarında olup azınlıkta idiler. Bu tür kozmopolit bir meclisle Osmanlılık ruhunu yakalamak ve Osmanlı birliğini tesis etmek imkânsızdı. Nitekim 1908'den sonra çok partili dönem başlamış, Türk mebuslar hariç, diğerleri Osmanlı Devleti'ni bırakarak kendi milletleri lehine faaliyet göstermeye başlamıştır. Bunun üzerine İttihat ve Terakki Fırkası ve hükûmetleri Osmanlıcılık ve İslamcılık politikalarının yanına bir de Türkçülüğü ekleyerek, Türkçülük yapmaya başlamışlardır. Ancak, İttihatçılar da Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük arasında bocalayıp kalmıştır. I. Dünya Harbi'nde tam bir ayrışma olmuş, gayrimüslimler ve gayri Türkler Osmanlılıktan ve Osmanlıcılıktan vazgeçerek İtilâf Devletleriyle işbirliği yapmışlar ve 1918'den itibaren Osmanlı Devleti'nden kopmuşlardır. Yalnız kalan Türkler de, 1919'dan itibaren Mustafa Kemal önderliğinde verdikleri Millî Mücadele'yle istiklalini kazanmışlar ve 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'ni ayakta tutmak, güçlendirmek ve modernleştirmek için ıslahat, reform, yenileşme ve meşrutiyet adı altında iyi

21 *Mufassal Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1972, c: IV, s. 3422. Ayrıca bu konuda bakınız: Ahmet Demirel "Osmanlı Meclis-i Mebusanı I. Devre (1908-1912) Mebusları" *Osmanlı* (Yeni Türkiye Yayınları) c: 2, s. 410-419. Yazar makalesinde mebusların sayısını farklı vermiştir.

niyetle yapılan hareketler Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkılmaktan kurtaramamış, dolayısıyla da hedeflerine ulaşamamışlardır. Ancak bu reform veya yenilik hareketleri Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasına yol açmışsa da, Türk milletinin uyanmasına ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına zemin hazırladığı ve yardımcı olduğu da hatırda tutulması gereken bir husustur.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

KURULUŞ VE ÇÖKÜŞ SÜREÇLERİNDE TÜRKİSTAN HANLIKLARI

Mehmet ALPARGU*

Timur'un ölümünden sonra bir yüzyıl kadar devam eden Timurluların hâkimiyeti XVI. yüzyılın ilk yıllarında Özbeklerin Mâverâünnehr'i istila etmeleri ile son buldu. Son Timurlu hükümdarı olan Hüseyin Baykara devrinde başkent Herat ticari ve kültürel bir merkez olarak önemini korumaktaydı. Ancak, askerî gelişmelerin büyük önem taşıdığı bu devrede Hüseyin Baykara'nın toprakların bütünlüğünü korumakta güçlüklerle karşılaştığı da görülmekteydi. Timurlu şehzadeleri arasındaki anlaşmazlıklar, hükümdarın bizzat oğullarından gelen muhalefet ve Hüseyin Baykara'ya karşı alınan tavırlar gerçekten Timurlu Devleti'ni sarsan önemli problemler olarak gözükmekteydi. Üstelik bölgede Hoca Ubeydullah-ı Ahrar'ın etkin bir biçimde siyaset alanına girmesi de politik arenayı iyiden iyiye karışık ve sıkıntılı bir biçime sokmuştu. Mirzaların ve şehzadelerin bazılarının sefih bir hayat sürmeleri ve özellikle üst tabakadaki bazı kimselerin dejenere bir durumda olması da askerî dinamiklerin harekete geçmesine engel teşkil eden faktörler olarak görülmekteydi. Üstelik kendi aralarındaki çatışmalar sebebiyle zaman zaman Özbekleri de Mâverâünnehr'e çağırmak zorunda kalan Timurlu hükümdarları ya da şehirlerdeki Timurlu soyundan gelen şehzadeler, bu şekilde Özbeklerin savaşçı yönlerinden yararlanmak zorunda kalmaktaydılar.

Türkistan Hanlıklarının kuruluşunu kolaylaştıran nedenler arasında ön sırayı Timurlu Devleti'nin son yıllarındaki çöküşü almaktadır. Timurlu Devleti yöneticileri arasında sefahat ve eğlenceye düşkünlük onları askerlik hizmetlerini yapamayacak konuma soktuğu gibi, halkın onlar hakkındaki kanaatlerinin kötüleşmesine neden olmuştur. Ayrıca Timurlu ülkesindeki birliğin olmayışı da bu bakımdan önemlidir. Özbekler bozkır ortamının verdiği dinamizm ile coşkun bir savaşçı niteliği ortaya koyuyorlardı ki, bu da küçük güçlerle etkili bir darbe vurma imkânı sağlıyordu. Şibanî Muhammed Han'ın henüz ittifaklarla güçlendiği

* Prof. Dr, Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

çağlarda ortaya koyduğu stratejik ustalık Mâverâünnehr'de Özbek Hanlığı'nın kuruluşunda onu başarılı kılan önemli unsurlar arasında gösterilebilir.

Özbekler XV. yüzyılda da bölgeye çeşitli kereler gelmişler, ancak daha sonra bölgeden elde ettikleri kazançlardan sonra Deşt-i Kıpçak'a çekilmişlerdi. XV. yüzyılın sonlarında böyle bir gelişme Taşkent topraklarına Moğolların yaptığı yağma hareketlerinden Sultan Ahmed Mirza'nın bıkması ile ortaya çıktı.[1] Sultan Ahmed Mirza'nın daveti üzerine Mâverâünnehr'e gelen Şibanî Muhammed Han, önce Sultan Ahmed Mirza'nın, daha sonra da Mahmud Sultan'ın hizmetine girmiş ve bu devrede gerçekleştirdiği faaliyetler neticesinde de Seyhun çevresindeki bazı kaleleri eline geçirmişti.[2]

Şibanî Muhammed Han hedeflerini iyi belirlemişti. Bunu gerçekleştirmek için de esnek bir politika uyguladı. Bu politikası çerçevesinde yeni hedeflere ulaşabilmesi için belli bir yol çizmesi gerekmekteydi. Bunun için önce birtakım tespitler yapmıştı. Bu tespitlerin en önemlisi Timurluların dağılmış durumuydu. Eğer sistemli bir politika uygulayacak olursa, Timurlu mirzaları kendisine karşı koyabilecek bir birlik içinde de bulunmuyorlardı. İçlerinde en güçlü konumda bulunan mirza ise Sultan Hüseyin Baykara idi.

Şibanî Muhammed Han, Harezm'e akınlarda bulunarak mali durumunu güçlendirmek için gayret gösterdi. Bunun yanında Harezm'deki şehirleri, Timurlu topraklarını ele geçirmek için yapacağı seferlerde üs olarak kullanabilirdi. Bu sırada Harezm, Sultan Hüseyin Mirza'nın elindeydi. Harezm'i elde etmek isteyen Muhammed Şibanî'nin Sultan Hüseyin Mirza ile çatışmayı göze almadan böyle bir harekâtı gerçekleştirmesi imkân dâhilinde değildi. Şibanî Han'ın bu sırada geniş ordulara sahip bulunmadığı bir gerçektir. Büyük fetih hareketlerine girişemeyeceği için, küçük ama ısrarlı saldırılar düzenleyerek Hüseyin Mirza'nın Harezm'deki kuvvetlerini bunaltmaya çalıştı.[3]

Muhammed Şibanî Han adım adım rakiplerini bertaraf etmeye başlıyordu. Semerkand konusunda onun en büyük muhalifi Babür olmuştur. Semerkand, Babür ile Muhammed Şibanî arasında el değiştirmiş, 1500'de şehir Özbeklerin eline geçmiştir.

---

1 Semenov, "Şeybani Han i Zavoevanie im İmperii Timuridov", *Materiali Po İstorii Tacikov i Uzbekov Sredney Azii*, Akademiya Nauk Tacikskoy SSR, Trudı, tom XII, Stalinabad, 1954, s. 46–47

2 Mirza Muhammed Haydar Duglat, *The Tarikh-i Rashidi of Muhammed Haidar Dughlat*, tr. N. Elias-E. D. Ros, London, 1895, s. 116.

3 Semenov, 1954, s. 47.

Daha sonra Babür topladığı kuvvetlerle şehri geri almayı başarır. Ancak bu başarısına rağmen Babür, sahip olduğu bölgenin imkânlarının Özbekler tarafından cömertçe kullanılmasından dolayı askerlerini yanında tutamaz ve bu durumu öğrenen Muhammed Şibanî Han Semerkand'a geri döner ve 1501 yılının Nisan ayında Semerkand'ın dışında yapılan Ser-i Pul Savaşı'nda Babür'ün kuvvetleri yenilgiye uğrarlar ve surların gerisine çekilmek zorunda kalırlar. Dört ay süren muhasara döneminden sonra Babür, şehri elinde tutmanın imkânı bulunmadığına kanaat getirerek 1501 yılının ikinci yarısında şehirden bir anlaşma yaparak çıkmak zorunda kalır.[4]

Babür, Semerkand'dan ayrıldıktan sonra akrabası olan Moğol Ahmed ve Mahmud hanları Özbeklerin ele geçirdiği Endican üzerine sefer yapmaları konusunda ikna eder. 1503-1504 yılında otuz bin kişilik bir müttefik ordusu Fergana'ya doğru yola koyulur. Nihayet Babür ve müttefiki olan Moğol hanlarının kuvvetleri ile Şibanî Muhammed Han'ın ordusu arasında meydana gelen muharebede, Moğol hanları yenilgiye uğrarlar. Babür ve müttefiklerinin yenilgiye uğramasından sonra Şibanî Han, kendisine yardımcı olan Sultan Ahmed Tenbel'e ve kardeşlerine toprak yönünden cömert davranır.[5] Ancak Sultan Ahmed Tenbel bu toprak paylaşımından memnun değildir. Şibanî Han'ın gidişini fırsat bilerek Taşkent'e saldırır ve şehri kuşatır. Bu davranışı ile Tenbel kendi sonunu hazırlamıştır. Şibanî Han Fergana'ya karşı son seferine girişir; 4 Nisan 1504 tarihinde başlayan bu seferde Tenbel ve kardeşi yenilerek öldürülür.[6]

Şibanî Muhammed Han, kendisi Semerkand'da kalarak kardeşi Mahmud Sultan'ı Buhara'ya gönderir. Taşkent vilayetindeki göçebe kabilelerin idaresini iki amcasına, yani Köçküncü ve Süyünç Hoca sultanlara bırakır. Bu olaydan sonra Şibanî Muhammed Han artık önünde yeni ufukların açıldığını düşünerek, birtakım projelerini gerçekleştirmek için harekete geçer. Bundan sonraki hedefi, Sultan Hüseyin Mirza'nın topraklarını bütünüyle ele geçirmektir. Şibanî Muhammed Han, ilk etapta dikkatini Timurlulara ait olan Ceyhun'un sağ ve sol yakasındaki yerleşim yerlerine doğru çevirir ve zapt etmek istediği yerlerin başında da bu mıntıkalar gelmektedir. Bunların arasında Hisar, Kunduz ve Bedehşan gibi önemli yerler bulunmaktadır.

Harezm'de Ürgenç 1505 yılının Ağustos ayında zapt edilmiş, aynı yılın sonbahar aylarında Şibanî Han, ordularını Ceyhun'un öteki yakasına Horasan

---

4 Semerkand kuşatmaları ve şehrin el değiştirmeleri üzerine şu iki kaynağa bkz. Muhammed Salih, *Die Scheibanaide*, text, ubersetzung and noten: Hermann Wambery, Wien, 1885, s. 58. Zahirüddin Muhammed Babür, *Vekayi*, çev. Reşid Rahmeti Arat, cilt 1–2, Ankara, 1943, s. 84–85 v.d.

5 S.A. Azimcanova, *Gosudartsovo Babura i v Kabule i. v İndii*, Moskova, 1977, s. 39.

6 S.A, Azimcanova, *İstorii Fergana Vtorey Polovini XV v*, Taşkent, 1957, s. 58.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

topraklarına göndermiş, bu ileri harekât Meymene ve Faryâb'a kadar uzanmıştı. Bütün bu gelişmelerden sonra Sultan Hüseyin Mirza tereddütlerini yenerek Şibanî Muhammed Han'a karşı harekete geçmeye karar vermişse de başlattığı harekâtı tamamlayamamış ve 5 Mayıs 1506 tarihinde ölmüştü.

13 Mayıs 1507 tarihinde Şibanî Han ordusuyla Ceyhun'u geçerek Horasan'a ulaştı. Bu durum bölgede büyük bir panik havası meydana getirdi. Herat'tan bir öncü kuvvet, emirlerden biri olan Zünnun Argun yönetiminde gönderilmişse de, 19 Mayıs 1507 tarihinde yapılan savaşta Zünnun Argun yenilerek öldürülmüştü.[7]

20 Mayıs 1507'de şehirdekiler boyun eğme kararı alır ve Özbek kuvvetleri şehre girerler, şehir önce yağmaya uğradıktan sonra Muhammed Şibanî Han tarafından halka can ve mal teminatı verilir. 27 Mayıs 1507 tarihinde Herat'ta Şibanî Muhammed Han'ın hükümdarlığı ilan edilir. Bir af çıkartıldığı gibi, isteyenlerin Herat'ı terk edebilecekleri de belirtilir. Buhara Hanlığı diye de isimlendirebileceğimiz Mâverâünnehr'deki Özbek Hanlığı gerek Timurluların iç karışıklıklarından, gerekse toplumsal hayatlarındaki zayıflıklarının askerî alana yansımasından yararlanarak bölgeyi ele geçirmiş ve hanlıklarını oluşturmuşlardı. Bunun yanında bölgedeki imkânlar da onları cezbetmiş, ticaretin ve verimli toprakların sunduğu imkânlara sahip olmak için yurtları olan Deşt-i Kıpçak'ı terk etmişlerdir. Mâverâünnehr'deki Özbek oluşumundan sonra diğer bir Özbek grubu da Yadigariler olarak 1512'de Harezm'de yeni bir hanlık meydana getirdiler. Bu hanlıkla ilgili sürece bakarsak, rluların Harezm bölgesinde valileri bulunmakta idi. Bu valilerden biri olan Çin-Sufi, Muhammed Şibanî Han'ın bölgeyi zapt ettiği sırada ortadan kaldırılmış ve bölge Mâverâünnehr Özbeklerinin eline geçmişti (1506).[8] Şibanî Muhammed Han'ın Merv Savaşı'nda öldürülmesi üzerine bölgeyi Safeviler ele geçirdiler. Şah İsmail tayin ettiği darugalar vasıtasıyla Harezm'in yönetimini sağladı. Vezir, Hezaresb, Ürgenç ve Hive şehirlerinin yönetimi bu şekilde gönderilmiş olan darugaların elindeydi. Şiî olan Safevi yönetimine karşı buradaki muhalefet Vezir şehrinin kadısı Ömer tarafından organize edilmiş, ülkenin Şiîlerden kurtarılması gerektiği düşüncesi halkın arasında yaygınlaştırılmıştır. Bir mutasavvıfın da yardımıyla Yadigar Şibanîlerinin başında olan İlbars Han'a hanlık teklifi iletilmiş ve bunun sonucunda Vezir halkı isyan ederek, Harezm'deki Safevi hakimiyetinin sona ermesini sağlayan olayları başlatmıştır. Hive Hanlığı'nın kuruluşunda Safevi karşıtlığının etkileyici bir unsur olduğunu görüyoruz. Bu özellikle Hive'de bulunan Özbekleri harekete geçirici bir unsur halinde ortaya çıkmıştır. Vezir şehrinin Safevilerden alınmasından sonra

[7] İsmail Aka, "Zünnun Beg Argun" *MEB İA*, c: XIII, ss. 656-658.

[8] Mehmet Alpargu, *Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları*, Ankara, 1995, s. 84.

burada 1512 tarihinde İlbars tahta geçirilmiş ve böylece Harezm'de Yadigaroğulları iktidarı ile hanlığın kurulması sağlanmıştır. İlbars, Ürgenç'teki darugayı mağlup ederek bu şehri de ele geçirdiği gibi, bir süre sonra Hive ile Hezaresb Özbeklerin kontrolü altına girmiş, bu şehirlere Kat şehri de katılmıştı. Bu işlemler yerine getirilirken İlbars'ın çağrısı üzerine Özbeklerin bir kısmı daha bu topraklara gelerek İlbars'ın yanında yer alıyorlardı. Elde edilen topraklar da Özbekler arasında pay ediliyordu.

Yadigarilerin elde ettikleri alanın hemen güneyi Karakum Çölü'dür. Murgab ve Tejen nehirlerinin vahalarına ve Kopet Balkan dağları eteklerine kadar uzanır. Bölgede bulunan Türkmenler birçok kabileden oluşmaktaydılar. Teke Türkmenleri bölgenin merkezinde, Yomutlar batıda, Ersarı Türkmenleri ise doğuda yoğunlaşmışlardır. Yadigariler kendi ülkelerini iki parça olarak gördüler: Su boyu ve dağ boyu. Ceyhun deltasının kuzey kesimi Yadigarilerin kontrolü dışında kaldı. Aral ile Karadeniz'in arasındaki bölgede Üst Yurt ve Mangışlak olarak bilinen iki önemli yer vardır. Burası da Türkmen ve Kazak kabilelerinin hareket alanı içinde adeta bir koridor gibidir.[9]

Yadigar'ın oğlu İlbars'ın yönetimi esnasında Özbeklerin Berekî kabilesi Vezir ve Ürgenç'i ele geçirerek Harezm'in fethinde önemli rol oynamıştır. Diğer Yadigari kabilelerinden olan Ebulekîler ve Aminekîler de Harezm'in diğer bölgelerini yani Hive, Kat ve Ceyhun deltası gibi yerleri ele geçirmişlerdir. İlbars Han'ın önderliğinde burada yeni bir sülale meydana gelmiş ve İlbars Han Vezir şehrindeki ilk büyük han olma özelliğine sahip olmuştur Böylece bölgede iki Özbek Hanlığı oluşturulmuş bulunuyordu. Bu olay Türkistan'ın mühim bir kısmının Özbek Türklerinin yönetimine girmesinin rastlantı olmadığını, yerel nüfusun istikrarsızlığı ile içlerinden çıkaracak yeni bir alternatif bulamayışlarından ileri gelmektedir. Deşt-i Kıpçak'taki Özbekler kendileri için çok değerli olan bu bölgeleri ele geçirirken fazla zorlanmadılar. Kazaklar Özbeklerden ayrılan bir Türk topluluğuydu. Onlar da XV. yüzyıl sonunda bir hanlık oluşturdular ve Kazakların merkezî hanlığı da Deşt-i Kıpçak'ta ordalara tam olarak bölünmeden 1718'e kadar hanlığını devam ettirdi.

Üçüncü Özbek Hanlığı da Hokand Hanlığı'ydı. Bu hanlık Fergana Vadisi'nde oluşturulmuştu. Fergana Vadisi Türkistan'ın jeopolitik açıdan önemli bir bölgesi olma özelliğini daima muhafaza etmiştir. Fergana, Tienşan ve Pamir dağları ile çevrelenmiştir. Verimli toprakları mevcuttur. Seyhun ve ona dökülen küçük ırmaklarla bu verimli alan sulanır. Bu bölge aynı zamanda İpek Yolu ağı içinde olan bir yerdir.

[9] S. Soucek, *A History of Inner Asia*, Cambridge: Cambridge University Pres, 2000, s. 182.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Timurlular zamanında Sultan Ebu Said, Fergana'yı Ömer Şeyh Mirza'ya soyurgal olarak vermişti. Ömer Şeyh Mirza'nın Fergana vilayetinde iktidarda bulunduğu ilk yıllarda bu vilayete bağlı sekiz kent bulunmaktaydı. Bunlar Endican, Aksu, Kasan, Uş, Kanibadam, İsfera, Mergilan ve Hocent'ti. Fergana'yı yöneten beyin ikametgâhı Aksu'da bulunuyordu. Bununla birlikte devlet görevlilerinin toprakları Endican'ın etrafındaydı. Endican bu devrede oldukça önemli bir merkez olarak bilinmekteydi.

Türkistan'da Timuroğullarının devlet idaresi içinde büyük bir rol oynayan soyurgal sistemi, merkezî otoriteden ayrı güçler oluşmasına imkân sağlamış, sonunda da ülke ekonomisi büyük ölçüde tahribata uğramıştır. Fergana'da Ömer Şeyh Mirza da bu karışıklıkları büyük çaba göstermesine rağmen düzeltememiştir.[10] Ömer Şeyh Mirza'nın ölümünden sonra Endican tahtını ele geçirmek için kanlı savaşlar meydana gelmişti. 1494'te bir kısım emirlerin de desteğini alan Babür, Fergana'da tahta çıktı. Fergana'daki durumunu kuvvetlendirdikten sonra, diğer bölgelere doğru akınlara başlamış, ancak etrafındaki emirler onun yokluğunda birtakım faaliyetlere girişerek zaman zaman Fergana'da hâkim duruma gelmişlerdi. Mâverâünnehr'in Özbeklerin eline geçmesinden ve Babür'ün önce Afganistan'a sonra da Hindistan'a gitmesi sebebiyle Fergana bu bağımsız hâlini bir süre sonra kaybetti.

Tam bağımsızlık yönünde önderliği gerçekleştiren Çust ve Namangan arasında Kuzey Fergana'da bir bölge olan Çadak'ın hocalarıydı. Doğu Türkistan'da marjinal örneklerini gördüğümüz hocaların iktidarı bu defa Fergana'da da görülmekteydi. Bir müddet sonra bu yönetim Taşkent'i de ele geçirdi. Bu durum yaklaşık olarak Fergana'da 1710 yılına kadar sürdü. Bu tarihte Kıpçak Bozkırı'na bitişik bölgelerden gelen Özbek kabilelerinden birinin reisi olan Şahruh Biy duruma el koydu. Fergana içinde Hokand adı ile bir şehir kuruldu. Bu şehir yeni hükümdarların tahkim yeri olarak inşa ettikleri bir alandan şehre dönüşmesi ve büyümesi ile meydana gelmişti.[11] Hokand Seyhun'un güneyine doğru, Fergana'nın batısında yer almaktaydı. Tiyanşan dağlarından uzak ve Kırgız, Kalmuk akınlarına daha açık olduğundan Endican'ın yerine düşünülmüştü. Diğer taraftan yeni başkent Buhara Emirliği'ne daha yakındı ve bu yüzden ilişkilerden etkilenmişti. Fakat yine de bir avantajı daha sonra ortaya çıktı ki, Hokand Hanlığı Güney Kazakistan ve Buhara Emirliği'ne karşı harekât yapabilecek duruma geldiğinde bu konum onun işini büyük ölçüde kolaylaştıracaktı. Hanlığın esas gücü Fergana Vadisi'ndeydi. Burası da 750.000 nüfusa sahip Mergilan, Endican, Hokand ve Namangan şehirlerinin bulunduğu

[10] S. Azimcanova, *K İstorii Ferganii Vtoroy Polovini*, Taşkent, s. 32.

[11] W. Barthold-Bosworth, "Khokand", *Encyclopédie de L'İslam*, Nouvelle Édition, Tome V, 1996, s. 30.

alandı. Hokand hükümdarları yayılma yönündeki hedefleri olarak, Ura Tepe, Hocent, Uş ve Taşkent şehirlerini düşünmekteydiler. Ura Tepe ve Hocent vilayetleri üzerindeki bu hedefleri Buhara Emirliği'nin gayeleriyle çatışmaktadır.[12]

Bu hanlığın kendi varlığını tam olarak hissettirmesi İrdene Bey (1740-1769) zamanında oldu.[13] Ancak İrdene Bey'in Hokand'da sağlam bir şekilde hâkimiyetini tesis etmesi 1753'te gerçekleşti. İrdene, Cungarların gücünün bölgede sona erdirilmesinden de önemli ölçüde yararlanmıştı. Onun girişimleri halefleri tarafından da başarıyla sürdürülmüş, hanlık üç milyonun üzerinde nüfusa sahip, batıda Buhara'dan, doğuda Altışehir'e,[14] güneyde küçük beylikler olan Karatekin, Darvaz, Şungan ve Bedahşan ve kuzeyde Akmescid'e, Kazak Orta Ordası'nın topraklarına kadar yayılmaktaydı. Hokand ve Altışehir arasındaki kültürel, siyasi ve dinî bağlar çok eskiden beri devam etmekteydi. Bu iki şehir arasında ticari bağlar mevcuttu. İrdene'nin yönetimi esnasında Buhara ve Doğu Türkistan'da karışıklıklar mevcuttu. Bu sebeple Fergana'ya komşuları fazla müdahale etme imkânı bulamadılar. İrdene Bey'in görünüşte de olsa Mançu hâkimiyetini tanıdığını görmekteyiz. Bunun sebebi herhalde kuruluş devrindeki sıkıntıları daha rahat aşmak istemesi ile ilgilidir. Aynı zamanda İrdene Bey Afganistan'dan Ahmed Şah Dürranî (1747-1773) ile de yakından temaslar kurarak Tienşan'ın Kırgız kabilelerinin çıkaracağı problemlere karşı yeni bir müttefik de buldu.

Üç Özbek Hanlığı XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar sülale değişikliklerine ve zaman zaman karşılaştıkları güçlüklere rağmen varlıklarını devam ettirdiler. Rusya'nın istilası Türkistan'ın tarihinde kalıcı değişikliklere yol açması bakımından önemli bir sürecin başlangıcı oldu.

Rusya'nın Türkistan'ı ele geçirmesi ile ilgili hadiselere bakmadan önce diğer tarihî olaylara bir ölçüde bakma zorunluluğu bulunmaktadır. Ortaçağda Rusya üç yüz yıl süre ile Altınorda egemenliği altında yaşadı. Ruslar, İspanyollar ve Balkan milletleri ile birlikte Müslümanlara boyun eğen Avrupalı milletler konumunda idiler. XVI. yüzyıl ortasında ise İslam'ın Osmanlı orduları ile Orta Avrupa'yı sarstığı, Afrika ve Asya'da zafer kazandığı bir devrede önce 1502'de

[12] Mary Holdsworth, *Turkestan in the Nineteenth Century: A Brief History of the Khanates of Bukhara, Kokand and Khiva*, Oxford: Central Asian Research Center, 1959. s. 8.

[13] Peter Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples Ethnogenesis and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden, 1992, s. 337.

[14] Altışehir, Güney Tienşan bölgesindedir. Bu ifadenin ilk olarak ne zaman kim tarafından kullanıldığı kesin olarak belli değildir. XVIII ve XIX. yüzyıl yerel kaynakları bölgeyi dört veya yedi şehir olarak adlandırırlar. XIX. yüzyıl batı kaynakları Cungarya, Küçük Buhara veya Doğu Türkistan şeklinde ifade ederlerken, Çin kaynaklarında ise bölge Huijiang (Müslüman sınırı), Huibu (Müslüman kabile bölgesi), Bacheng (sekiz şehir) ve özellikle yönetim amacı göz önünde tutularak Nanlu olarak isimlendirilirdi.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Altınorda yıkıldı. Peşinden ise Kazan ve Astrahan Rusya'nın eline geçti. Bu iki hanlığın yıkılması ile Rus işgali iki devletin tüm siyasi kurumları ile birlikte ortadan kalkmasına neden oldu. Yöneticileri ya kaçtılar, ya da Ruslar tarafından yok edildiler. Müslümanlar önemli şehirlerden çıkarıldılar. Nehir vadilerinde yer alan ya da nehirlere yakın olan verimli topraklar zapt edildikten sonra, önce Rus asillerine, manastırlara ve daha sonra Orta Rusya'dan gelen köylülere dağıtıldılar. Eski Altınorda Devleti'nin etki alanı içinde sadece Ruslarla doldurulmuş bir sıra stratejik kaleler oluşturulmaya başladı.

Kazaklardaki 1732'deki hadise onun emellerinin gerçekleşmesi yönünde Rusya'ya önemli bir avantaj kazandırdı. Küçük Orda hanı Ebu'l Hayr Han'ın Rusya'dan himaye talebi Rusya'nın bölgeye adım atmasını kolaylaştırdı. Ancak Rusların bölgedeki varlığına karşı Kazaklar birçok defa isyan ettiler. Kazaklar bağımsızlıklarına düşkünlerdi, bunun yanında Rusya'nın Kazakistan'a Rus göçmenleri yerleştirmesini istemiyorlardı. Rusların Kazakların din, gelenek ve dillerine karşı yaptıkları saldırılara tepkiliydiler. Rus yöneticiler, Rus göçmenlerine en iyi toprakları ayırmışlar, meralar bu yolla yok edilmişti.[15]

Ruslar Türkistan'ın diğer yörelerine doğru keşif hareketlerinde de bulundular. Özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra Ruslar Türkistan'ı daha avantajlı ve daha az riskli bir alan olarak gördükleri için bu bölgeye doğru genişlemelerini sürdürdüler. Rusya bu şekilde bir genişleme politikası ile prestijini de kurtarmaya çalışıyordu.[16] Türkistan ya da Orta Asya coğrafyası sıradan bir bölge değildir. Sir Halford Mackinder'in kalpgah (heartland) teorisinde ileri sürdüğü gibi, bölgenin dünya siyasetini kontrol edebilmek için hayati bir jeostratejik önemi vardır. Zira Türkistan bölgesi, Doğu ve Batı arasında bir köprü vazifesini görmektedir. Bu bağlantı genelde coğrafik olmakla birlikte, "siyasal, kültürel, ekonomik" nitelikleri de içermektedir. Bu da Türkistan'ın coğrafik bölgeler kadar kültürel etkileşim alanlarını da içeren jeostratejik konumundan kaynaklanmaktadır.[17]

1860 yılından itibaren Ruslar Hazar'ın doğusundaki bozkır ve yarı çöl olan alanları istila ederek Seyhun, Çu Nehri ve Issık Köl'ü de ele geçirerek Aral Denizi'ne kadar olan bölgeleri elde etmişlerdi. Hanlıklara karşı resmî bir tavırla Rus ilerlemesi 1865'te başladı. General Çernayev kumandasındaki kuvvetlerin hücumu ile başlayan faaliyetler sonucunda Hokand Hanlığı'nın elinde Fergana Vadisi ile sınırlı topraklar kaldı. Bu arada Taşkent Ruslar tarafından ele geçirildi.

---

[15] Mehmet Alpargu, "Rus İstilasına Karşı Kazak Türklerinin Ayaklanmaları", *Ankara Aydınlar Ocağı Bülteni*, Eylül-Ekim 1996, s. 17-30.

[16] Mehmet Saray, *Rusların Orta Asya'yı Ele Geçirmeleri*, Ankara, 1984, s. 6.

[17] Robert Legvold, *Thinking Strategically: The Major Powers, Kazakhstan, and the Central Asian Nexus*, Cambridge:American Academy of Arts and Sciences: MIT Press, 2003, s. 17.

General Kaufman 1867'de Taşkent'e geldiğinde üç önemli görev üstlenmişti: Sivil idarenin tesisi, askerî yayılmanın sürdürülmesi ve komşu ülkelerle olan diplomatik temaslar. 1868'de Buhara Emirliği'nin Rusya himayesine girmesi gerçekleşti. 1873'te Hive Rus birlikleri tarafından zapt edildi. 1875'te Hokand Rusların eline geçti. 1879'da Göktepe'de Ruslar Türkmenler önünde başarısızlığa uğradılar ise de 1884'te Türkmenler de kontrol altına alındı. Rusya'nın bölgeyi kontrol altına almasına rağmen, bu ülke gizli arzusu olan sıcak denizlere inmeye başaramadı. Dünya deniz ticaret sistemine de entegre olamadı. Hint Okyanusu, Akdeniz ve Çin Denizi'nde daimi olarak kalma imkânı elde edemediyse de, 1856'dan itibaren millî bir şirket şeklinde organize edilen Rus Denizcilik ve Ticaret Kumpanyası yoluyla Rusya'nın ticaret filoları bütün milletlerarası limanlarda kendisini gösterdi.[18]

Rus zaptı bu şekilde cereyan ederken Türkistan Türklerini başarısızlığa uğratan birçok faktör bulunmaktaydı. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

Türkistan Hanlıklarının kendi aralarındaki çatışmalar ve çıkar hesapları Rus faaliyetlerine rağmen sona ermemişti. Bunun en güzel örneği Hokand Hanlığı Taşkent için Rusya ile savaşta bulunduğu sırada, Buhara emiri olan Muzafferüddin Hokand Hanlığı'nın başşehrini işgal etmekle uğraşıyordu. Bu durum Hokand Hanlığı'nın kuvvetini azalttığı gibi, Emir Muzafferüddin Taşkent halkının bize yardım ediniz şeklindeki rica ve yalvarma dolu isteklerine cevap vermemekteydi. Emir Muzaffer'in anlayışsızlığı o dereceye varmıştı ki, Rus Devleti Hokand Hanlığı'na karşı ne kadar şiddetli darbe vurursa emir o ölçüde memnun olmaktaydı. O sadece düşman ile Hokand'ı parçalamak ve o topraklar üzerinde kendi hâkimiyetini sağlamak düşüncesindeydi.

Türkistan Hanlıkları askerî teknoloji bakımından oldukça geri durumdaydılar. Çağdaş gelişmelerin dışında kalmışlardı. Ellerinde Rusya ile savaşacak çok az silah bulunmaktaydı. Emirin askerî manada tedbirler alması gerekirken, o ordunun gücünü azaltacak biçimde davranmış, bir kaynağın tarifi ile ömründe top ve tüfek sesi duymamış insanlara askeri unvanlar tevcih etmiştir.

Uzun süren savaşlar, ekonomik yapıyı tamamen kötü bir duruma sokmuştu. Halk fakir duruma düşmüş, hanlıkların mali durumu da oldukça kötü bir konuma gelmişti. Emir ise kişisel hazinesinden herhangi bir fedakârlıkta bulunmaya dahi yanaşmıyordu.

---

[18] Svetlena Gorshenina, *Explorateurs En Asie Centrale*, 2003, s. 38.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Türkistan Hanlıklarının Osmanlı Devleti ile olan bağları Safevî Devleti ve Rusya'nın engellemesi ile kesintiye uğramıştı. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nden de yardım alamıyorlardı. Aslında Osmanlı Devleti de bu yardımı sağlayacak durumda değildi. Ancak Osmanlı Devleti iç çatışmaların önlenmesi açısından halifelik makamının manevi gücünü de kullanarak hanlıkların birbirlerine karşı daha olumlu davranmaları ve taht kavgalarının yapılmaması hususunda onları sürekli şekilde uyarmaktaydı.

Türkistan'daki eğitim sistemi çağdaş gelişmelerin çok gerisinde kalmıştı. Medreselerde takip edilen müfredat ancak ortaçağ dönemlerinde okutulan dersler ve konulardan oluşturulmuştu.

Milletlerarası politikaya Türkistan'daki devletler karışamadıklarından dolayı Rusya'ya karşı diğer devletlerin tavır almalarını da sağlayamadılar. Bu yüzden Türkistan'ın işgali milletlerarası alanda tepki de uyandırmadı. Bu durum özellikle Yasak Kent Buhara isimli eserde gösterilmektedir.

Türkistan Hanlıkları üzerinde Rus hâkimiyetinin kurulmasının ardından da Ruslar, Orta Asya bölgesinde ticaretle ilgili olarak Avrupa'dan gelen her türlü isteğe karşı hassasiyet göstermiş ve Avrupalıları bölgeden uzak tutmayı başarmıştır. Rus köylülerini Orta Asya'ya göndermiş ve buralarda koloniler oluşturmakla görevlendirmiştir. Böylelikle Ruslar, yoksul köylülerin toprak ve iş sahibi olmalarını sağlamış ve yerli halk, işgal edilen bölgelerde Rus kökenli halkın kurallarına uymak zorunda kalmıştır. Ruslar, Orta Asya'nın ele geçirilmesinin yanında bölgenin doğal kaynaklarından da yararlanmaya başladılar. Ayrıca, yerli halk üzerinde tam bir denetim sağlayabilmek amacıyla Rus kökenlileri Orta Asya bölgesinde iskân ettirerek nüfus yapısını değiştirmekle kalmayıp buradaki Müslüman halka karşı farklı din ve eğitim politikaları da uygulamışlardı.

XIX. yüzyılda Ruslar bölgede yeni şehirler kurdular. Yeni şehirlerin kuruluşu Rusları koloni idaresini kolaylaştırma amacını güdüyordu. Demir yolu politikası da bölgede Rusların güç dengesini koruyucu bir rol oynadı. 1870-1880'lerdeki Rus askerî hareketlerinde demir yolu önemli rol oynadı. Türkmen direnişinin azalması sonucunda demir yolları Hazar Denizi ile Merv bölgesini birbirine bağladı. Bu gayretlerin sonucunda Buhara, Semerkand, Zerefşan ve Fergana Vadisi'ni birbirine bağlayan stratejik bir demir yolu ağı kurulmuş oldu. XX. yüzyıl başında Orenburg ile Taşkent arasında da bir demir yolu hattı

kurularak Türkistan Rusya'ya tek bir hat ile bağlanmış oldu. Bu hattın inşası askerî ve ekonomik gayeler taşımaktaydı.[19]

XX. yüzyılın başında Türkistan halkının içinden çıkan ve onu hedef alan Cedîdcilik bu dönemin önemli bir akımıdır. Münevver Karî, Mahmud Hoca Behbûdî, Sadreddin Aynî gibi isimlerin önderliğinde faaliyetlerini sürdüren Cedîdciler, Gaspıralı İsmâil'den etkilenmişlerdi. Rusya'nın bölgedeki hâkimiyetine karşı çeşitli ayaklanmalar düzenleyen halk meşhur Basmacı ayaklanmasını da gerçekleştirdi. 'Enver Paşa'nın 1922'de ölümü Buhara'daki kurtuluş hareketine önemli bir darbe vurdu. Basmacı hareketine Buhara ve Fergana bölgelerinden büyük oranda katılımlar oldu. Bu oluşuma aşiret liderleri, aksakallar, din adamları, rahzenler, Cedîd önderleri ve Enver Paşa'yı izleyen bazı Türk subayları liderlik yapmıştı. Bolşevik İhtilali'nin ve Rus iç savaşının en hareketli yıllarında Taşkent, Türkistan'daki siyasi hareketliliğin odak noktası oldu. 1924'te Taşkent, Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başşehri olarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin bir parçası haline geldi.

Rusya, Hokand Hanlığı'nın varlığına 1876'da son vermiş olmasına rağmen Buhara ve Hive'nin küçük bir toprak parçası olarak kalmasına müsaade etti. Hive'de 1920'de hanlığın kaldırılmasından sonra 1924 yılına kadar sürecek olan Harizm Halk Cumhuriyeti kuruldu.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

[19] Lawrence Krader, *Peoples of Central Asia*, Bloomington: Indiana University, 1971, s. 104–105.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞU

Haluk SELVİ*

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'ne nazaran yeni bir devlet biçimi olmakla beraber yoktan var edilmedi; Osmanlı Devleti'nin sosyal ve iktisadi mirası ya da kalıntıları üzerine kuruldu. Bu sebeple devralınan mirasın özelliklerini ortaya koymak, cumhuriyet dönemindeki gelişmeleri anlamak açısından olduğu kadar, bugün karşı karşıya kalınan birçok sorunun halledilmesinde de fayda sağlar niteliktedir.

Sosyal ve ekonomik yönden ele alınacak konular, ülkenin kuruluş dönemindeki bilgi birikimini, kültür düzeyini ve siyasi yapısını ortaya koyacaktır. Her şeyden önce XX. yüzyılın başında Osmanlı Devleti dağılma sürecine girmiş, Türkiye Cumhuriyeti bu devletin sadece bir bölümünde, Anadolu Yarımadası ile Doğu Trakya'da kurulan bir devlet olmuştur. Bu devlet, Osmanlı Devleti içerisindeki ayrılıkçı hareketler ve parçalanmalar sonunda Türk millî bağımsızlık hareketi ile ortaya çıkmıştır. Bu hareketin doğuş sebeplerinden birisini de, XX. yüzyılın başlarında kesin şekilleri ortaya çıkan, dünyada yeni bir statükonun kurulması süreci oluşturmaktadır. Bu statüko icabı, İngiltere, Rusya, Fransa ve İtalya, Osmanlı Devleti toprakları üzerinde kazanç elde etmeye ve başarabilirlerse topraklarını işgal etmeyi planlamışlardı. Osmanlı Devleti'nin müttefiki olarak hareket eden Almanya bile bu ittifaktan kazanç elde edebilmek için Osmanlı topraklarına yerleşmeyi hedeflemiştir. Osmanlı Devleti'nin mevcut durumu Balkanlardan itibaren değişmeye başlamış, toprakları daralmış, böylece ülkenin iktisadi açıdan en değerli ve en gelişmiş bölgeleri kaybedilmiştir. Bu süreçte Trablusgarp ve Ortadoğu topraklarının da kaybedilmesi Osmanlı Devleti'nin tamamıyla çöküşünü hazırlamıştır.

XIX. yüzyılda, dünyanın merkezi sayılan Avrupa'da, uluslar arası ilişkiler dengesinde değişiklikler olurken Osmanlı Devleti de kendi durumunu

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

düzeltebilmek ve Avrupa'daki değişim sürecine ayak uydurabilmek için çeşitli reform çalışmalarında bulunmuştur. Türk reformcuları yasama işlemleri ile Türkiye'ye bir Avrupalı devlet şekli ve yapısı vermeye çalışmışlardır. Bu çalışmalar, 1876 Kanun-ı Esasisi ile en yüksek noktaya ulaşmış ve meşruti bir düzen kurulmuştur.

Yeni Türk devletinin doğuşu reform hareketleri ile başlamıştır. Avrupa'yı yakından tanımak isteyen aydınlar bir taraftan, Avrupa'dan uzmanlar getirmek suretiyle devletin çöküşünü durdurmak isteyen saray diğer taraftan bu yeni oluşumda önemli pay sahibi olmuşlardır. Hem yabancı uzmanlar, hem de Genç Türkler bu yenileşme hareketinde Avrupalılaşmak ve Avrupa'daki düşünce akımlarından Osmanlı kamuoyunu haberdar etmek konusunda önemli çalışmalar yapmışlardır. İlk reformlar, daha iyi ordular eğitmek ve donatmak için çalışan padişahların eseriydi. Hürriyetçi, vatanperver ve hatta inkılapçı fikirler, Avrupa'yı tanımaya giden Türk sivil ve askerî öğrencilerine diplomat ve askerî ataşelerine bulaştı. Bu düşünceler Türkiye'de sırasıyla 1876 ve 1908 meşruti hareketlerine yol açtı.

Yaklaşık 10 yıl süren İttihat ve Terakki Fırkası idaresinde gelişen II. Meşrutiyet dönemi, ülkenin idari, sosyal ve ekonomik problemlerine modern bir yaklaşımla çözümler arama süreci olarak devam etti. Bu dönemde üzerinde en çok durulan konuların başında, meşruti idarenin gerekleri olan hürriyet ve eşitlik düşüncesi geliyordu. Bu düşüncenin gelişmesi çeşitli fikir çalışmalarını da yanında getiriyordu. *Hâkimiyet-i Milliye* kavramı, bağımsız bir ekonomi ve bağımsız bir ülke yönetimi inşa edebilmek, İttihat ve Terakki yöneticilerinin özlemleri idi. Ancak Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları ve en önemlisi dünyaya yeni bir şekil verecek olan I. Dünya Savaşı, İttihatçı yöneticilerin özledikleri ülke inşası düşüncesini sonuçsuz bıraktı. Bütün bu olumsuzluklara rağmen bu dönemdeki gelişmeler ve düşünce akımları yeni bir yaklaşımı ortaya çıkarıyordu: Millî bir ekonomi ve millî bir devlet. Savaşların meydana getirdiği hayal kırıklıkları, Osmanlı Devleti yöneticilerinde ve düşünürlerinde "milliyetçilik" fikrini ön plana çıkarmıştı. Türk Milleti tarihinin en kötü dönemlerinden birsini yaşıyordu. Çöküş artık kendisini açıkça gösteriyordu. Ancak yöneticiler, devam eden bu çöküş sürecini açık bir şekilde görebilecek durumda değillerdi.

II. Meşrutiyet dönemi ile birlikte pekişen meşruti idare anlayışı, meydana gelen savaşlar ve siyasi çekişmelerden dolayı gelişme gösterememiş, Osmanlı Devleti'nin çöküş süreci I. Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir. Bu savaşla birlikte devletin çöküşü tamamlanmış, Avrupalı devletlerin uygulamaya koydukları Orta Doğu ve Balkanlar planı başarıya ulaşmıştır. Ancak Anadolu için aynı şeyleri ifade etmek mümkün değildir. I. Dünya Savaşı sırasında büyük

devletler arasında imzalanan gizli anlaşmalara konu olan ve paylaşılan Anadolu, Türk milletinin kendini koruma ve kurtarma düşüncesinden doğan yeni bir hareketin ve yeni Türk devletinin merkezi olmuştur.

Mondros Mütarekesi, Osmanlı Devleti'nin büyük savaş sonrası teslim olma belgesi idi. Bu metinde geçen maddelerin uygulanması, ülkeyi açıkça esir durumuna getirecekti. Savaşın son aylarında bu durumu gören İttihat ve Terakki yöneticileri, savaş sırasında İtilaf Devletleri arasında yapılan Osmanlı Devleti'nin paylaşılması ile ilgili gizli anlaşmalardan haberdar olduklarından, bu duruma karşı bazı tedbirler düşünmeye başlamışlardı. Bu tedbirlerden birisi de teslim olmayarak Anadolu'da yeni bir mücadele ortamı oluşturmaktı. Bu düşünceler uygulamaya konulmadan İngiliz ve Fransız işgalleri Anadolu'yu içerisine alacak şekilde başladı. İşgalcilerin dayandığı en önemli hareket noktalarının başında, ülkenin geçen on yıllık siyasi tarihi içerisinde aşağılandığını ifade ettikleri gayrimüslim unsurları, Rumları ve Ermenileri desteklemek geliyordu. Anadolu'yu bu unsurlar üzerine dayanan yeni bir şekle sokmak onların asıl gayelerinden görünüyordu.

Ülkede bu şartlar altında bir direniş örgütlemek isteyen İttihatçı liderler, merkez yürütme kurulunun aldığı kararla ülkeyi gizlice terk etmek zorunda kaldılar. İngiliz ve Fransız ordusu bunlardan ve Türk milletinden hesap sormak için geliyordu. Bu hesaplaşma Mondros ile birlikte başlamıştı. Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'na girerken 1.700.000 km². olan coğrafyasından 1.000.000 km².sini kaybetmiş, 22 milyon nüfusu 10 milyona inmişti. 1911'den 1918 yılına kadar savaşan Türk Milleti, düşmanlarına bezgin, yorgun ve ümitsiz görünüyordu. İngiltere eski başbakanı Gladstone yıllar önce dünyaya ilan etmişti ki, "İslam ve Türkler dünyanın yüz karasıdırlar. Onların kötülüğünü ortadan kaldırmanın tek yolu vardır, o da bunların varlıklarını ortadan kaldırmaktır." Aynı şekilde İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'un *self determinasyon* prensibinden bahsederken bile, "yüzyıllardan beri herkesi uğraştıran, başına bela açan bir entrika ve fesat kaynağı olan Türkler" diyerek Türkleri önce Avrupa'dan tamamen çıkarıp atmak, sonra Anadolu'da küçücük ve şüphesiz göstermelik bir Türk devleti kurdurmak fikrinde idi.

Avrupalılar bu düşüncelerini uygulamaya gelirken, İstanbul'da 4 Temmuz 1917 tarihinde tahta geçmiş olan Sultan Vahdettin, İttihat ve Terakki Fırkası'nın bıraktığı siyasi boşluğu doldurarak yönetimi ele geçirmek ve Osmanlı Saltanatını devam ettirmek istiyordu. Geçen on yıl boyuca İttihatçılar tarafından ezilmiş olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarları da bu siyasi boşluğu kendi lehlerine değerlendirerek işgalcilerle birlikte İttihatçılardan intikam almak düşüncesi ile harekete geçiyorlardı. Bu partinin desteği ile kurulan hükûmetler de, mütareke

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

hükümlerinin uygulanmasına karşı kayıtsız ve galip devletlerin Osmanlı Devleti hakkında verecekleri kararlara razı görünüyorlardı. Bunlar silahlı bir mücadelenin açıkça devleti yıkacağını söylüyorlar, İngilizlerle birlikte çalışmaktan başka bir yol olmadığını ifade ediyorlardı. Bu duygu onların Sevr Antlaşması'nı kabul etmelerine sebep olacaktı. Sevr Antlaşması ile Doğu Anadolu'da büyük bir Ermenistan ve Kürdistan kuruluyor, Batı Anadolu Yunanlıların işgaline bırakılıyor ve Sultanın idaresindeki küçük Osmanlı Devleti her yönüyle sömürge bir devlet haline getiriliyordu.

1919 yılından itibaren galip devletler, mütareke hükümlerini hiçe sayarak birer vesile ile Anadolu'yu işgale başladılar. Bu devletlerin donanmaları ve askerleri İstanbul, Adana, Antep, Urfa, Maraş, Antalya, Konya, Samsun ve Merzifon'da yerleştiler. Bütün bu şehirlerde İtilaf Devletleri askerleri ve subayları hızlı bir çalışma içerisine girdiler. Nihayet 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir, Yunan ordusu tarafından resmen işgal edildi. Bundan başka ülkenin her yerinde Hristiyan unsurlar gizli ve açık, özel emel ve maksatlarının temini için devletin bir an önce çökmesine çalışıyorlardı. İstanbul Rum Patrikhanesi'nde kurulan Mavri Mira Cemiyeti, vilayetler içerisinde çeteler kurup idare ediyor, mitingler ve propagandalar yapıyordu. Yunan Kızılhaçı bu cemiyetin işlerini kolaylaştırmak için elinden geleni yapıyordu. Ermeni Patriği Zaven Efendi de Mavri Mira heyeti ile aynı düşünce doğrultusunda çalışıyordu. Ermenilerin hazırlıkları da Rumların hazırlıkları gibi ilerliyordu. Bütün Karadeniz bölgesinde kurulmuş olan Pontus Cemiyeti, İstanbul'daki merkeze bağlı olarak kolaylıkla çalışıyordu.

İşgaller ve azınlıkların çalışmaları karşısında İstanbul'daki yöneticilerin kayıtsız kaldığını gören Türk Milleti bu panik anını üzerinden atarak ilk tepkilerini protestolar ve mitinglerle gösterdi. Bunun yanında kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri de bölgesel kurtuluş çareleri aramaya başladılar. Ordunun terhis edilmesi birçok bölgede savunma tertibatını ortadan kaldırmıştı. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri bir taraftan bulundukları bölge halkını millî müdafaa konusunda bir araya getirmeye çalışırken, diğer taraftan silahlı örgütler oluşturma yoluna gidiyordu.

1919 yılı Mayıs ayına kadar İstanbul'dan bu durumu izleyen, I. Dünya Savaşı boyunca çeşitli cephelerde başarılar kazanmış olan Mustafa Kemal Paşa, arkadaşları ile görüşmeler yaparak bu durumdan kurtulmanın ancak silahlı mücadele ile mümkün olabileceği sonucuna vardı. Mustafa Kemal Paşa'nın daha sonra iç ve dış cephe hakkında söyledikleri bu andaki duruma uyuyordu:

> "Asıl olan dâhili cephedir. Bu cephe bütün memleketin, bütün milletin vücuda getirdiği cephedir. Zahiri cephe, doğrudan doğruya ordunun düşman karşısındaki silahlı cephesidir. Bu cephe, yıkılabilir, değişebilir, mağlup olabilir. Fakat bu hal hiçbir vakit memleketi mahvetmez. Mühim olan, memleketi temelinden yıkan, milleti esir ettiren dâhili cephenin sükûtudur. Memleketimizde bulunan düşmanları silah kuvvetiyle çıkarmadıkça, çıkarabilecek kuvvet ve kudret-i milliyemizi fiilen ispat etmedikçe, diplomasi sahasında ümide kapılmak doğru değildir."[1]

Bu prensiplere uyan Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'nun dört bir yanında ayağa kalkmış olan Türk Milletini bir araya getirerek işe başladı. Zira bu birlik sağlanmadan ülkenin düşman işgalinden kurtarılması mümkün değildi. Onun Amasya Genelgesi, Erzurum ve Sivas kongrelerinde üzerinde durduğu en önemli konu birlik ve beraberlik düşüncesi idi. Farklı vilayetlerde bulunan sivil ve askerî idarecilere de ilk tavsiyesi, Türk Milleti'nde işgallerle başlayan heyecanın ve ruhun devam ettirilmesi yönünde idi.

Modern Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş süreci, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıktığı 19 Mayıs 1919 tarihi ile başlamıştır. Kendisinin de ifade ettiği gibi, modern bir devlet kurma düşüncesi onun zihnide Samsun'a çıktığında vardı. O, bu düşüncesini adım adım uyguladı ve bu düşüncesini "millî bir sır" olarak kendisinde sakladı. Bu yönüyle Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması iki aşama halinde gerçekleşmiş oluyordu. Birincisi, işgal edilmiş olan toprakların kurtarılması ve bağımsızlığı sağlayacak bir anlaşmanın imzalanması, ikincisi eski devlet yapısını ortadan kaldırarak yeni ve çağdaş bir devlet kurmaktı. Bu iki aşama, kesin çizgilerle birbirinden ayrılmış değildir. Bu düşüncenin mimarı ve uygulayıcısı olan Mustafa Kemal Paşa, tek adam olarak kurtuluş sürecinden itibaren dönüşümü başlatmış ve daha savaşlar devam ederken yaptığı çalışmalarla yeni devletin temellerini atmıştır.

Çağdaş bir devlet kurma fikri Mustafa Kemal'de gençlik yıllarından itibaren gelişmiştir. Mustafa Kemal tarihsel bir dönemeçte dünyaya gelmişti. O dönemi iki büyük olay belirliyordu. Birisi, Fransız İhtilali, diğeri Osmanlı Devleti'nin parçalanıp çöküşünün hızlanması. Mustafa Kemal, öğrencilik yıllarında Fransız İhtilali hakkında ilk bilgileri edinmiş, sonra ilgi alanının genişliği, okuma zevki ve öğrendiği yabancı dil sayesinde dünyada olup bitenleri, dönemin başlıca düşünce akımlarını ana çizgileriyle izleme imkânına kavuşmuştu. Ayrıca genç bir subay olarak farklı bölgelerde ve şartlarda aldığı görevler nedeniyle koskoca bir imparatorluğun nasıl çöktüğünü gözleriyle görmüştü. Bu tarihî dönemeç, Mustafa Kemal'i çökmekte olan Osmanlı Devleti'nin yerine yeni bir Türkiye'nin kurulmasını düşünmeye sürüklemiş ve onun düşüncesinin mayasını oluşturmuştur. Bu düşünceyi eyleme geçiren gelişmeler bu sırada Avrupa'da kendisini gösteriyor ve Mustafa Kemal'e cesaret veriyordu. I. Dünya

1 *Tarih IV*, İstanbul, 2004, s. 116-117.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Savaşı ile birlikte Rus Çarlığı, Alman İmparatorluğu, Avusturya ve Macaristan İmparatorluğu yıkılmış, yeni cumhuriyetler kurulmuştu. Değişen Avrupa idare sisteminde Osmanlı Devleti'nin geleceği üzerinde en çok durulan konulardandı. Tabii olarak Türk aydınları da bu konu üzerinde duruyorlar, çeşitli çözüm yolları arıyorlardı. Ancak bunların tamamı çözümü Osmanlı Saltanatı etrafında arıyorlardı. Bunun dışında yeni bir devlet yapısı oluşturmayı açıkça kimse dile getiremiyordu.

Geçen elli yılını büyük devletlerin ekonomik ve siyasi baskısı altında yaşayan Osmanlı Devleti aydınları için tam bağımsızlık düsturu halledilmesi gereken önemli bir problemdi. Tam bağımsızlık düşüncesi, mütareke döneminde azınlıkların ve galiplerin baskılarından dolayı daha çok öne çıktı. Tam bağımsızlık siyasal, mali, ekonomik, hukuki, askerî, kültürel her alanda tam bağımsızlık ve tam özgürlük demekti. Bunların herhangi birinde bağımsızlıktan mahrumluk, milletin ve ülkenin gerçek anlamıyla bağımsızlıktan mahrumluğu demekti.

Daha Millî Mücadele'nin ilk günlerinde, Amasya Tamimi, "Milletin bağımsızlığını yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır" diyerek millet iradesini mücadelenin dayanağı ve hareket noktası olarak kabul ediyordu. Erzurum ve Sivas kongreleri "millî iradeyi hâkim kılmak" kararını almıştı. Böylece ümmet yerini "millet", padişahın tartışılmaz kudretinin yerini "millî hâkimiyet" almaya başlamıştı. Yeni kurulacak devlet anlayışında bu şekilde oluşan halkçılık düşüncesinin üç temel unsuru vardı: Halk yönetimi, eşitlik ve sınıf mücadelesinin kabul edilmeyişi.[2] Mustafa Kemal Paşa, Türk Milletine olan güvenini ve kuracağı yeni devlette millî hâkimiyet anlayışının önemli bir unsur olacağını, Halk Fırkası'nın kurulması ve çalışmaları sebebiyle değindiği Nutuk'ta şöyle diyordu:

> "Milletin maddi ve manevi âlemdeki yenileşmesi ve gelişmesi yolunda söz ve teori ile iş ve icraata önem vermeyi tercih ettik. Bununla birlikte hâkimiyet milletindir. Türkiye Büyük Millet Meclisi dışında hiçbir makam millî mukadderata hâkim olamaz. Bütün kanunların düzenlenmesinde her türlü teşkilatta yönetimin bütün ayrıntılarında, umumi eğitimde, ekonomi konularında millî hâkimiyet esasları çerçevesinde hareket edilecektir."[3]

Toplumu ve kendisini eyleme geçiren şartları ustalıkla hesaplayan, toplumun dinamiklerini başarı ile yönlendirebilen lider, ortak bilincin özlemlerini sosyal ve siyasal alanlarda şekillendirebilmiştir. O, geçmişle gelecek arasında,

2 Yücel Özkaya, "Atatürk ve Halkçılık", *Atatürkçü Düşünce El Kitabı*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998, s. 59.
3 M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, II, İstanbul, 1996, s. 719.

değiştirilmesi gerekenle değişik düzen arasındaki geçişi barış ile temsil edebilmiştir. Çok hızlı bir değişim gösteren olaylar ve akımlar karşısında, her sözü ve tutumu ile her zaman inkılapçı ve gerçekçi kalmasını bilmiştir. O, Türk Tarihi içerisinde yapıcı bir devlet adamı olarak yer almıştır.

Gerçekleştirilen inkılaplar kimseye ait olmayarak özgün bir yapı arz ederler. Mustafa Kemal Paşa, kendisinden iki yüz yıl önce başlamış olan teşebbüsleri, dağınık olan fikirleri ve enerjileri gözden geçirmiş, değişimin tam anlamıyla başarılmasını temin edecek yeni bir sistemi ortaya çıkarmıştır. Mustafa Kemal Paşa, açılan bir devirle kapanan bir devir arasında çok önemli bir tarihî görevi başarıyla yerine getirmiş, safha safha izlediği bir kurtuluş programını, ana çizgilerinde en ufak bir ödün vermeden, azimle yürütmüş ve uygulamıştır. Yeni oluşturulacak sistemin birinci amacı çağdaşlaşmak, ikinci amacı kalkınmak, böylece çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmaktır. Bunlar yapılırken millî birlik sağlanacak, devlet otoritesi kurulacak, halk arasında eşitlik gözetilecektir.[4]

Türk İnkılabı'nın ulaşmak istediği hedef neydi? İnkılapçı bir yöntemin uygulanması gerekli miydi? Osmanlı Devleti'nin artık yaşayamayacağı ortada dururken ve bir devlet organizmasının canlılığından yoksunken parçaları bir araya mı getirmek, yoksa yeni ve bağımsız bir devlet mi kurmak lazımdı? Bu soruların cevabı, girişilecek savaşın amacını ve gelişimini tespit etmiştir. Bu düşüncelerle meydana getirilen Türkiye Cumhuriyeti, kurulduğu bölgeye her şeyden önce çok sıkıntılı konuları kapsayan sağlam bir barış getirdi. Dünya yüzünde belki de tek olarak, tek partiden çok partili demokratik bir rejime geçişin örneğini verdi. Siyasi kurumlarını batılı bir anlamda kurdu ve ayarlamaya çalıştı. Bunlar yapılırken Türk Milletinin şiarına en uygun idare şeklinin cumhuriyet olduğu[5] ve yeni kurulan devletin bir halk devleti olduğu sık sık vurgulandı.[6]

Mustafa Kemal Paşa'nın en çok kullandığı sözcük "medeniyet" olmuştur. Medeniyet, medenileşmek onun hareket noktasıdır. 1924'te şu sözleriyle medeniyet gerçeğini ortaya koymaktadır: "Medeniyet, cumhuriyeti yükseltecektir. Türk İnkılabı medeniyet dünyasında layık olduğumuz mevkii temin edecektir." Ona göre, acılarımızın baş nedeni dünya gidişine yabancı kalışımızdır. Bu sebeple milleti en kısa yoldan medeniyetin nimetlerine kavuşturmak gerekiyordu. Türk İnkılabı'nın medeniyetçiliği, yapı değişikliğidir. Meşrutiyetten kalma bütün bocalamaları, kararsızlıkları bir tarafa itip, yeni ufuklara yönelmektir. Cumhuriyet de bu yönelişten doğmuştur. Millî devletin siyasal ve sosyal gerçeklerini kapsadığı için, köklerini Türk İnkılabı'nın en derinlerinden aldığı için önemli ve anlamlı bir

4 Suna Kili, *Atatürk Devrimi*, Ankara, 1981, s. 113-114.
5 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, III, Ankara. 1997, s. 106-107.
6 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, I, Ankara. 1997, s. 338.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

aşamadır. Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Devletçilik, Laiklik, Halkçılık ve İnkılapçılık ilkelerinin ışığında yapılan inkılaplar, Türk Milletinin tamamen yeni bir yapıya ulaşmasını sağlamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş mantığını üç önemli belgede görmek mümkündür: Bunlardan ilki, metnini Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının hazırladığı Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda 28 Ocak 1920 Çarşamba günü kabul edilip 17 Şubat 1920'de gazete ve ajanslar yoluyla bütün dünyaya ilan edilen Misakımillî'dir. Bu metin, Türk Millî Mücadelesi'nin ana programını ve Türkiye'nin millî ve etnik hudutlarını belirtmektedir. Misakımillî'nin altı maddesi şunlardır:

1. Arapça konuşan ancak, 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'ne göre; düşman işgali altında kalan bölge halkının durumu, bunların hür olarak verecekleri oylara göre belirlenmelidir. Mütareke çizgisinin içinde ve dışında kalan bu yerlerin İslam ve soyca bir olan Osmanlı çokluğunun oturduğu bölgelerin hepsi, hüküm ve fiil bakımından, ana yurttan hiçbir sebeple ayrılmaz bir bütündür (Bu maddeye göre; Irak kuzeyindeki Musul-Süleymaniye-Erbil ve Kerkük bölgeleri Türkleriyle Suriye kuzeyindeki Rakka-Halep-Antalya ve İskenderun-Hatay kesimlerindeki Türklerin Anayurttan koparılamayacağını belirtiyor, Kıbrıs Adası, Devletler Hukuku bakımından Türkiye'ye ait olduğundan, 1914 sonunda İngiltere'nin tek taraflı ilhakı, hükümsüz sayılıyordu).

2. Halkın, ilk serbest kaldıkları sırada (Haziran 1918'de) verdikleri oylarıyla ana yurda katılma kararını belirten Elviye-i Selase (Üç Sancak: Kars; Oltu, Olur ve Şenkaya dâhil Ardahan; Artvin ve Avara ile Çürüksu dâhil Batum) için gerekirse yeniden serbestçe oylama yapılmasını kabul ederiz.

3. Batı Trakya'nın geleceği de oralarda oturanların serbestçe verecekleri oylara göre belirlenmelidir.

4. İslam Halifeliği'nin, Osmanlı Saltanatı'nın ve Hükûmeti'nin merkezi İstanbul şehriyle, Marmara Denizi'nin (Boğazlarla birlikte) güvenliği korunmalıdır. Bu şartlara uyularak, Akdeniz-Çanakkale ve Karadeniz-İstanbul Boğazlarının dünya ticaretiyle ulaşımına açık tutulması için bizim de, ilgili devletlerle birlikte vereceğimiz karar geçerli sayılır.

5. Azınlıkların hakları, İtilâf Devletleriyle hasımları ve birtakım ortakları arasında kararlaştırılan anlaşma esaslarına göre (komşu ülkelerdeki Müslümanların da bu haklardan istifadeleri güveniyle) tarafımızdan sağlanacaktır.

6. Millî ve iktisadi gelişmemize imkân vermek ve daha çağdaş, muntazam idare ile işleri yürütmek için, her devlet gibi, bizim de gelişmemizi sağlamak üzere tam bir serbestliğe ulaşmamız, hayat varlığımızın temelidir. Bu sebeple, siyasi, adli, mali ve diğerleri gibi gelişmemize engel olan bağların karşısındayız. Ortaya çıkacak devlet borçlarımızın ödeme şartları da, bu esaslara aykırı olmayacaktır.[7]

Millî sınırlar içerisinde bağımsız bir Türkiye için bütün konuları kapsayan bu metin, Millî Mücadele'nin vazgeçilmez programı olmuştur. Bu metnin uygulamaya konulması için üç yıl hem cephelerde, hem de siyasi olarak uluslar arası alanda mücadele etmek gerekmiştir.

İkinci metin, eğitim konularını içerisine alan Misak-ı Maarif'tir. Modern ve çağdaş bir devlet olmanın en önemli gereklerinden birisi, hiç şüphesiz ki eğitim alanında önemli adımlar atarak, çağdaş uygarlık seviyesini yakalamaktır. Yapılan inkılaplar, ilerlemenin önüne dikilen engelleri kaldırma çabasından başka bir şey değildi. Yeni nesilleri ve geniş halk kitlelerini çağın gereklerine göre eğitmek, bu inkılabın başarısı için şarttı. Her türlü yenileşme hareketinin, eğitim alanındaki başarıya bağlı olduğuna ve kalkınmanın akıl ve bilimin önderliğinde gerçekleşeceğine inanan Mustafa Kemal Paşa'nın millî eğitime büyük bir önem vermesi kaçınılmaz bir gelişmeydi.

Mustafa Kemal Paşa, Kurtuluş Savaşı'nın en çetin günlerinde Sakarya Savaşı öncesinde 15 Temmuz 1921'de Ankara'da bir eğitim kongresi toplamıştı. Burada yaptığı konuşmasında, "Türkiye'nin millî eğitimini kurmasını" istemiş ve o ana kadar izlenen eğitim yöntemlerinin, milletin geri kalmasındaki rolünü dile getirerek, hurafelerden uzak, Türk milletinin millî karakterine uygun bir eğitim sistemine geçilmesinin zorunluluğunu ifade etmiştir.

180'e yakın delegenin katıldığı bu kongrenin açılış konuşmasında Mustafa Kemal şöyle diyordu:

> "Şimdiye kadar takip olunan tahsil ve terbiye usullerinin, tarih-i tedenniyatımızda en mühim bir âmil olduğu kanaatindeyim. Millî bir terbiye programından bahsederken eski devrin bütün hurafelerinden sıyrılmış, şarktan ve garbtan gelen ecnebi tesirlerden uzak ve seciye-i milliyemizle mütenasip bir kültür kastediyorum. Deha-yı milliyemizin inkişafı ancak böyle bir kültür ile kabildir. Yaratacağımız kültür, herâis-i milliye zemini ile o zemin ise milletin seciyesi ile mütenasip olmalıdır. Çocuklarımızı ve gençlerimizi yetiştirirken, birliğimize taarruz eden her kuvvete karşı müdafaa kabiliyetiyle mücehhez bir nesil yetiştirmeye

7 Misakımmillî ile ilgili değerlendirmeler için bkz. *Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

muhtaç olduğumuzu unutmayalım. Yeni neslin ruhuna bu kabiliyeti terk etmek lâzımdır. Müstakil ve mevcut kalmak isteyen milletlerin felsefesi, en bariz şekilde bu evsafı kemal-i şiddetle talep etmektedir. Millî gaye hakkındaki umumî nokta-i nazarımı söylerken, yeni neslin techiz edileceği evsaf arasında kuvvetli bir aşk-ı fazilet ve kuvvetli bir fikr-i intizam ve inzibattan da bahsetmek lâzımdır... Eskiden çizilmiş alelâde yollar üzerinde yürümek değil, belki yukarıdan beri evsaf ve şeraitini arz ettiğim millî hars yolunda rehber olmak gibi mukaddes bir vazife bekliyoruz."

O, öğretmenleri "gelecekteki kurtuluşumuzun saygıdeğer öncüleri" olarak tanımlamıştır. Büyük Zafer'den hemen sonra Bursa'da kendisini ziyarete gelen öğretmenlere, "Bugün eriştiğimiz nokta gerçek kurtuluş değildir" demiş ve "milletimizin siyasal, sosyal ve kültürel hayatında, milletimizin fikrî eğitiminde önderimiz bilim ve fen olacaktır" demiştir. Bu sahadaki faaliyetler içerisinde, Lozan Konferansı'nın son günlerinde Ankara'da toplanarak, memleketin tüm eğitim sorunlarının tartışıldığı "Birinci Heyet-i İlmiye"yi de saymak yerinde olacaktır. Bu gelişmelerden de anlaşılmaktadır ki, gerek Kurtuluş Savaşı sırasında ve gerek zaferin elde edilmesinden sonra, Türkiye'nin millî eğitim problemi, her zaman için öncelikli konular arasında yer almıştır.

Cumhuriyetin ilanının öncesi ve özellikle sonrasında bu konuda daha somut adımlar atılmıştır. Cumhuriyetin ilanından önce, dönemin Maarif Vekili İsmail Safa (Özler) imzasıyla bir millî eğitim genelgesi yayınlandı. Bu genelge Misâk-ı Maarif olarak da bilinmektedir.

8 Mart 1923 tarihinde yayınlanan genelge, 1925 yılında yayınlanmaya başlayacak olan Maarif Vekâleti Mecmuası'nın ilk sayısında tam metin olarak da yayınlanmıştır. Maarif Misâkı'nın en önemli hükümleri şu şekilde özetlenebilir: Cahilliği ortadan kaldırarak, ulusal ve çağdaş eğitimi yurdun en uzak köşelerine kadar götürmek, yeni kuşakları geleceğin ihtiyaçlarına göre yetiştirmek, gençleri fikren çok kuvvetli, bilim ve ahlak açısından sarsılmaz bir karakter ile donatmak, ülkeyi ekonomik yönden kölelik altında bırakmayacak dimağları hazırlamak, bunun için, gençliği, çalışmak fikri ve üretim araçlarıyla donatmak, milliyetçi, halkçı, inkılapçı ve laik cumhuriyet vatandaşları yetiştirmek, birer hayat okulu olan orta dereceli okullardan çıkanların hayata güvenle bakabilmelerini sağlamak, her yerde kuvvetli ve azimli olmak ve kuvvetli, sorumluluk sahibi, kendisine güvenen ve haklarını korumayı bilen yurttaşlar yetiştirmek.[8]

8 Türk Eğitim Tarihi, Atatürk'ün eğitim politikaları ve Misak-ı Maarif hakkında bkz. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul, 1999; *Cumhuriyet Döneminde Eğitim*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1983.

Türkiye Cumhuriyeti için eğitim politikalarının çağdaş seviyeye ulaştırılması en önemli konu idi. Yeni kurulan cumhuriyetin mantığını genç kuşaklara kavratabilmek ancak eğitim sisteminin aynı görüşler doğrultusunda oluşturulması ile mümkündü. Eğitim, genç cumhuriyetin yaşatılabilmesi için de gerekli unsurlardandı.

Yeni kurulan devletin karakterini gösteren üçüncü belge, 17 Şubat–4 Mart 1923 tarihleri arasında yapılan İzmir İktisat Kongresi'nde 1135 delege tarafından kabul edilen ve 12 maddeden oluşan Misak-ı İktisadi kararlarıdır.

Bütün Türkiye'nin ziraat, sanayi, ticaret ve işçi zümrelerinden seçilmiş 1135 delegenin iştirakiyle İzmir'de toplanan ilk Türkiye İktisat Kongresi'nin müttefikan kabul ettiği Misak-ı İktisadi esasları, her çeşit toplumsal, iktisadi, siyasi ve hukuki oluşumun temelinin beşeri irade olmasını zorunlu kılmıştır.

Atatürk, Türk milletinin gerçek ve kesin kurtuluşa mazhar olabilmesi için iki umdeye istinadın şart olduğunu ifade etmiştir. Bunlardan ilki olan Misakımillî, milletin tam istiklalini temin eden ve bunun için iktsadıyatında inkişafına mani olan bütün sebepleri bir daha avdet etmemek üzere lağveden bir düsturdur. İkincisi olan, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ise, bu yeni devletin hayatında bila kayd ü şart hâkimiyetin milletin uhdesinde kalacağını ifade eden kanundur. O, tam bağımsızlık temeline dayalı olarak, "Millî egemenlik" ile "iktisadi egemenlik" arasında mutlak bir bağlantı kurmakta ve "Hâkimiyeti-i Milliye, Hâkimiyet-i iktisadiye ile tersin edilmelidir" demektedir.

Mustafa Kemal Paşa, kongreyi açış konuşmasında, "Dâhil olduğumuz halk devrinin, millî devrin millî tarihini de yazabilmek için kalemler, sapanlar olacaktır. Bence halk devri, iktisat devri mefhumiyle ifade olunur. Öyle bir iktisat devri ki memleketimiz mamur, milletimiz müreffeh ve zengin olsun. Öyle bir iktisat devri ki, artık milletimiz insanca yaşamasını bilsin... iktisadiyat demek her şey demektir. Yaşamak için, mesut olmak için ne lazımsa bunların tamamı demektir, ziraat demektir, ticaret demektir, iş demektir, her şey demektir, yeni hükûmetimizin bütün esasları, bütün programları iktisat programından çıkmalıdır. Çünkü her şey bunun içinde saklıdır." diyerek, "iktisat devri" terimini sadece toplumun ekonomik düzenini ifade etmek için değil, aynı zamanda toplumun siyasi, hukuki, vs. temel düzenlerini ifade etmek için kullanmıştır.

İzmir İktisat Kongresi'nde, milleti temsil eden halk sınıflarının içinden ve onlar tarafından seçilmiş olan temsilcileri, "Misak-ı İktisadi Esasları" adı altında, Kurtuluş Savaşı sonunda siyasi kimlik kazanan ve hasımları karşısında barış

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

masasına oturan bir toplumun, "beşeri irade" esas olmak üzere oluşacak ekonomik, toplumsal, siyasi ve hukuki temel düzenlerini tespite çalışmışlardır.

İzmir İktisat Kongresi'ni açış konuşmasında, Atatürk, bilinçli bir biçimde "halk devri", "millî devir", "millî tarih", "iktisat devri", "millî iktisat" vs. kavramlarına yer vermiş, Kurtuluş Savaşı içinde doğan ve biçimlenmekte olan devletin ekonomik düzeninin "millî iktisat düzeni" olacağına işaret etmiştir. Mahmut Esat Bozkurt, "Ben hâkimiyet-i milliyeyi, hâkimiyet-i iktisadiye olarak anlarım. Böyle olmazsa hâkimiyet-i milliye bir serab olur" demektedir. İzmir İktisat Kongresi tutanaklarında, inatla "millî üretimi temin", "madenleri kendi millî istihsali için işletmek", "çocukları iktisadi misaka göre yetiştirmek", "dâhili ve millî sanayi'in inkişafı", "kabotajda istiklal hakkımızın tamamen ortaya konulması", "aşarın kaldırılması" ve "Türkiye'de yaşayan bütün efrada şamil olmak üzere bir vergi konulması", "tütün reji tekelinin kaldırılması" kavramlarına yer verildiği görülmektedir. O halde, bu demektir ki, Lozan Barış Konferansı'nın toplanma zamanına rastlayan İzmir İktisat Kongresi'nde, devletin ekonomik temel düzeninin, mutlak surette millî iktisat düzeni olmasına karar verilmiş ve bu bütün dünyaya duyurulmuştur.

12 maddeden oluşan ve dönemin muhalif basını tarafından çok sıradan, basit olarak eleştirilen, ancak geçen 85 yıl içerisinde önemini her geçen gün daha çok artıran Misak-ı İktisadi metni şudur:

Madde 1- Türkiye, millî sınırları dâhilinde, lekesiz bir bağımsızlık ile dünyanın barış ve gelişme unsurlarından biridir.

Madde 2- Türkiye halkı millî hâkimiyetini, kanı ve canı pahasına elde ettiğinden, hiç bir şeye feda edemez ve millî hâkimiyete müstenit olan meclis ve hükûmetine daima zahirdir

Madde 3- Türkiye halkı, tahrip etmez; imar eder. Bütün emeği ekonomik yönden ülkeyi yükseltmek amacına yöneliktir.

Madde 4- Türkiye halkı, tükettiği malı olabildiğince kendi yetiştirir. Çok çalışır, zamanda, parada ve ithalatta savurganlıktan kaçar. Millî üretim için yeri geldiğinde geceli gündüzlü çalışır.

Madde 5- Türkiye halkı, servet olarak bir altın hazinesi üzerinde oturduğunun bilincindedir. Ormanlarını evladı gibi sever, bunun için ağaç bayramları yapar; yeniden orman yetiştirir. Madenleri kendi ulusal üretimi için işletir ve servetlerini herkesten fazla tanımaya çalışır.

Madde 6 Hırsızlık, yalancılık, ikiyüzlülük ve tembellik en büyük düşmanımız; köktendincilikten uzak dindarca bir anlayış her yerde ilkemizdir. Her zaman faydalı yenilikleri severek alırız. Türkiye halkı kutsallığına, topraklarına, şahıslarına ve mallarına karşı yapılan düşmanca propagandalardan nefret eder ve bunlarla mücadeleyi hep bir görev bilir.

Madde 7- Türkler, bilgelik ve yetenek aşığıdır. Türk, her yerde hayatını kazanabilecek şekilde yetişir; fakat her şeyden önce ülkesinin malıdır. Eğitime verdiği yücelik dolayısıyla Mevlûd-i Şerif Kandil günü, aynı zamanda bir kitap bayramı olarak kutlanır.

Madde 8- Birçok savaşlar ve zorunluluktan dolayı azalan nüfusumuzun artması ile beraber sağlıklarımızın, hayatlarımızın korunması en birinci amacımızdır. Türk; mikroptan, pis havadan, salgından ve pislikten çekinir, bol ve saf hava, bol güneş ve temizliği sever. Ata mirası olan binicilik, nişancılık, avcılık, denizcilik gibi beden eğitiminin yayılmasına çalışır. Hayvanlarına da aynı dikkat ve özeni göstermekle beraber cinslerini düzeltir ve sayılarını çoğaltır.

Madde 9- Türk, dinine, ulusuna, toprağına, hayatına ve varlığına düşman olmayan uluslara hep dosttur; yabancı sermayesine karşı değildir. Ancak kendi yurduna, kendi diline ve yasasına uymayan kurum ve kuruluşlarla ilişkide bulunmaz. Türk, bilim ve sanat yeniliklerini nerede olursa olsun doğrudan doğruya alır ve her türlü ilişkide fazla aracı istemez.

Madde 10- Türk, açık alın ile serbestçe çalışmayı sever; tekel istemez.

Madde 11- Türkler, hangi sınıf ve meslekte olurlarsa olsunlar, birbirlerini candan severler. Meslek, zümre itibariyle el ele vererek birlikler, ülkelerini ve birbirlerini tanımak, anlaşmak için seyahatler ve birleşmeler yaparlar

Madde 12- Türk kadını ve kocası çocukları iktisadi misaka göre yetiştirir. [9]

Misak-ı İktisadi Esasları, 12. Maddesinde, "Türk kadını ve kocası çocukları iktisadi misaka göre yetiştirir" derken, yaygın ve örgün eğitim dâhil, toplumsal her konuda temel ilkenin millî hâkimiyet esası olduğuna işaret etmiştir. Misak-ı İktisadi Esasları, "Millî hudutlar dâhilinde" bağımsızlığı, barışçılığı ve ilerlemeyi millî değer saymıştır. Türkiye halkının "millî hâkimiyete müstenit olan meclis ve hükûmetine daima yardımcı olması" "ormanlarını evladı gibi sevmesi" vs., Misak-ı İktisadi Esaslarında millî değerler olarak ifadesini bulmuştur. Öte yandan, Misak-

9 İzmir İktisat Kongresi ve sonuçları ile ilgili olarak bkz. A. Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat–4 Mart 1923)*, Ankara, 1989.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

ı İktisadi Esaslarında, m. 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10 ve 11, Türkiye halkının, millî hâkimiyet esasına dayalı, evrensel ahlaki değerleri belirlenmiş, böylece daha barış görüşmeleri aşamasında Türkiye halkının, temsilcileri barış görüşmesine katılan halklar kadar uygar olduğuna ve ahlaki değerlere sahip bulunduğuna işaret edilmiştir.

Bu kongrede alınan kararlarla millî bir ekonominin kurulması kararlaştırılmış ve bu kararlar, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasında taviz verilmeden uygulanmıştır.

Bu düşüncelerle kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti, kurulduğu günden bugüne kadar, millî bağımsızlığından taviz vermeden, bulunduğu coğrafyada önemini her geçen gün daha çok artıran demokratik bir hukuk devleti olarak varlığını sürdürme mücadelesi vermektedir. Orta Doğu'nun istikrarsızlıkları ve bu bölgede kurulmuş olan devletlerin yaşadıkları siyasi ve ekonomik tecrübeler, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesinin başarısını açıkça göstermektedir. Türkler, devletin "ebed-müddet" yaşaması felsefesini, Türkiye Cumhuriyeti ile yaşatma azmindedirler.

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

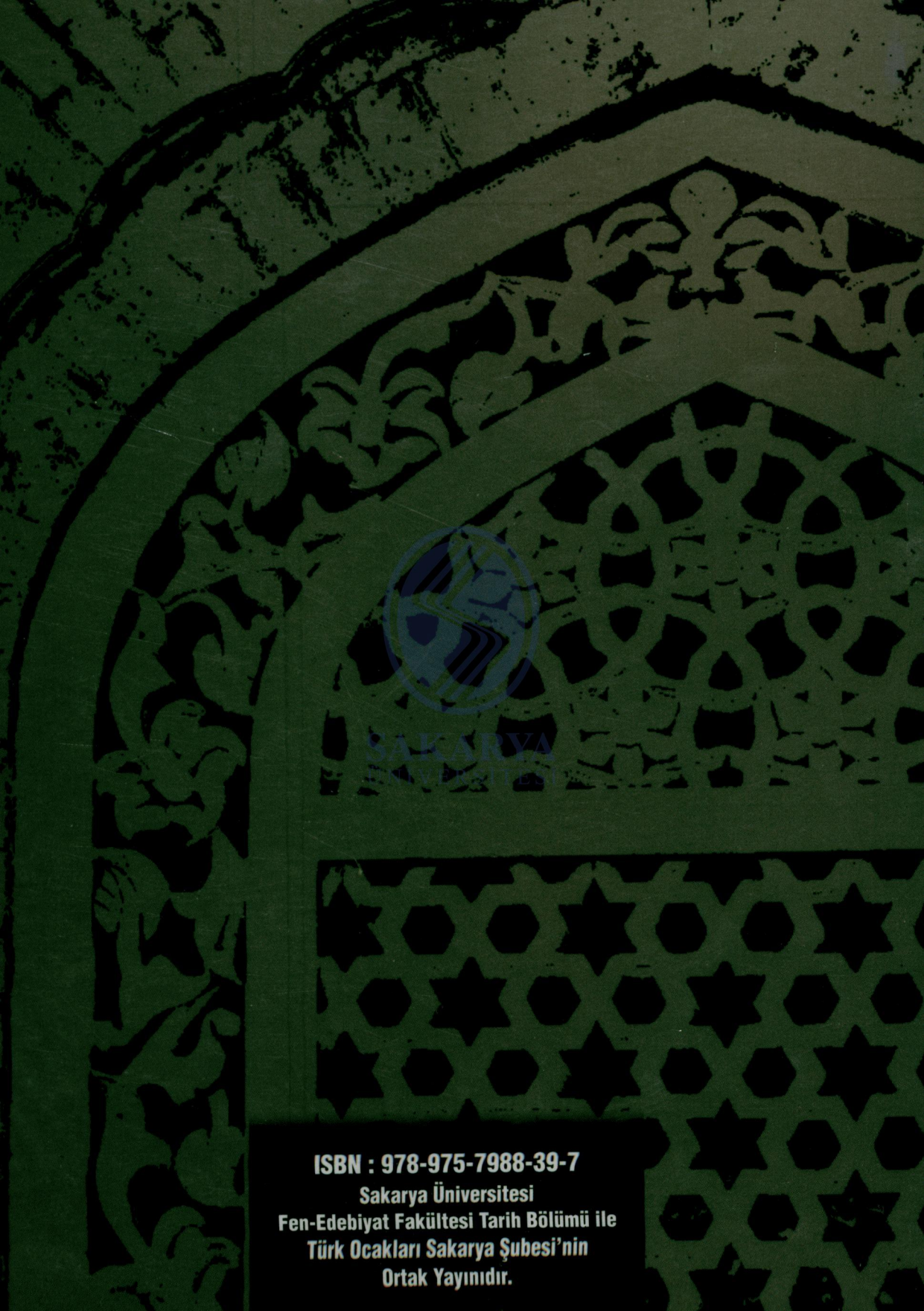

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

ISBN : 978-975-7988-39-7
Sakarya Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü ile
Türk Ocakları Sakarya Şubesi'nin
Ortak Yayınıdır.